

EGY VIDÉKI NŐI LAP ÉS MUNKATÁRSAI AZ 1880-AS ÉVEKBEN

BACSÓ VIVIEN¹

BEVEZETÉS

Az újkori nők történetének tanulmányozásakor véleményem szerint rendkívül szükséges az irodalmi művek mellett a korabeli sajtótermékek tanulmányozása. Az újságok és folyóiratok jól bemutatják azt a kort, amelyben megalkották őket. A női sajtótermékek két csoportját lehet vizsgálni a 19. századi nőtörténet tanulmányozásakor. Kéri Katalin *Hölgyek napernyővel* című munkájában a következő felosztásban vizsgálta a lapokat. Az egyik csoportba sorolta azokat a lapokat, amelyek az 1860-as évektől egyre nagyobb példányszámban kerültek kiadásra. Ezek a lapok nőkről nőknek szóltak, gyakran a szerkesztői és írói is hölgyek voltak. Ezeknek a sajtótermékeknek csak kis része volt hosszú életű, nagy részük rövid időn belül megszűnt, vagy beolvadt más, nagyobb lapokba. A másik csoportba sorolta a változatos színvonalú, helyi vagy országos terjesztésre szánt lapokat, amik ugyan nem kifejezetten női lapok voltak, de tartalmuk szoros összefüggésben állt a szerkesztők, lapkiadók nőképével.²

EURÓPAI NŐI LAPOK

Az európai sajtó történetében a 17. század derekától kezdve bukkantak fel női lapok. A korai újságok közül való a spanyol Francisca de Aculodi által szerkesztett *Noticias Principales y Verdaderas (Legfontosabb és Igaz Hírek)* vagy például az 1693-ban kiadott angol származású *Ladies Mercury (Hölgyek Hírmondója)*. Ekkoriban a lapok még kis példányszámmal keltek el. Ezért is volt meghatározó az eladás szempontjából az 1725-ben Lipszében megjelenő német lap *Gottsched Die Vernünftigen Tadlerinnen (Értelmes Kritikus Nők)* címmel, mivel ebből 2000 példányszámot adtak el. Angliában Elisabeth Haywood lapja, a *Female Spectator (Női Szemlélő)* számított igen jelentős lapnak, amelyben esszéket és románcokat olvashattak havi jelleggel 1774 és 1746 között a hölgyek.³

A korai kezdemények folytatásaként a 18. század közepétől kezdett el tágabb körökben kibontakozni olyan lapok kiadása, amiket kifejezetten nők számára alkottak. Ez a fejlődő tendencia azzal magyarázható, hogy a felvilágosodás korában fokozódott a női nem egyenjogúsítására való igény. Európa-szerte egyre nagyobb figyelmet szenteltek a lányok taníttatására, képzésére. Ennek következtében az olvasó nők aránya is ugrásszerűen megnövekedett. Lassan a munkásnők számára is

¹ Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, hallgató

² KÉRI: 2008, 27.

³ KÉRI: 2008, 22.

elérhetővé és érdekessé váltak a magazinok, hiszen az őket érintő témákat is tartalmazták. Az újságokban szó volt divatról (főként képekben), receptekről, háztartási praktikákról és tanácsokról, illetve gyermeknevelési problémákról és azok megoldásairól.⁴

Európában a 19. század női lapjainak kiadását nagymértékben befolyásolta, hogy az embereknek egyre több szabadideje lett. Egy-egy női magazin megjelenése egy-egy társaság vagy szervezet létrejöttéhez volt köthető. Azokban az országokban, ahol felerősödtek a nőemancipációs mozgalmak, radikális csoportok jöttek létre, amelyek felszólaltak a nők egyenjogúsága mellett sajtótermékeikben. Az 1800-as években, főként a francia hölgyeknek szánt lapokban, már szó esett a főbb gazdasági, politikai kérdésekről és olyan problémákról, amik a kor asszonyait sújtották. A század közepén megjelenő újságokat férfiak írták, az újságírás ebben az időben még szinte teljes mértékben férfiszakmának minősült.

„Az 1848-as forradalmi események több országban arra ösztönözték a hölgyeket, hogy külön lapokat alapítsanak, melyek hasábjain kifejezhetik saját követeléseiket. Franciaországban ekkor jött létre a *La Voix des Femmes (Nők Hangja)* és a *L'Opinion des Femmes (Nők Véleménye)*, Lipcsében pedig ekkor született meg Louise Otto *Frauenzeitung (Nők Lapja)* című újsága. Több lapot üldözött a rendőrség bátor hangja, a nők jogainak határozott követelése miatt.”⁵

Az 1860-as évek hozott a lapkiadások terén új fordulatot. Genfben Marie Goegg-Pouchoulin 10 esztendőn át szerkesztette a *La Solidarité (Szolidaritás)* című lapját, ami a nőmozgalmi aktivisták első nemzetközi újsága volt. Itáliában 1868-ban Anna Maria Mozzoni a *La Donna (A Nő)* című kozmopolita lapot jelentette meg. Az 1880-as évekre a sajtótermékek száma Európa-szerte, ezzel együtt hazánkban is jelentősen megnövekedett. Sokszorosára nőtt mind a lapok, mind az eladott példányok száma. A sajtó kezdett valódi tömegsajttóvá válni. Európa nagyobb városaiban megjelentek az újságosbódék, ahol valamennyi társadalmi réteg megtalálhatta a számára érdekes sajtótermékeket.⁶

„A nőmozgalom erősödésének, a nők társadalmi, gazdasági, kulturális színtereken való előrenyomulásának eredményeként a századvégen már egyre több napi- és hetilap közölt nőkről és nőknek szóló hírt, cikket. Ez azt is jelentette, hogy egyre több nő vált rendszeres újságolvasóvá, sőt előfizetővé.”⁷ Annak ellenére, hogy az olvasás mindenütt bevezetésre került, és ezzel arányosan nőtt az írni-olvasni tudók száma, a korban még így is inkább az elit nőtagjai alkották e lapok fő olvasóközönységét.

MAGYAR ELŐZMÉNYEK

Nőknek szóló folyóiratok Magyarországon már a 18. század végén is léteztek, de ezek a lapok viszonylag rövid életűnek bizonyultak. Ezekből a még igencsak korai-

⁴ KÉRI (szerk.): 1997.

⁵ KÉRI (szerk.): 1997.

⁶ KÉRI (szerk.): 1997.

⁷ KÉRI: 2008, 32.

nak tekinthető kezdeményezésektől eltekintve, hazánkban csak a 19. század második felétől fogva figyelhető meg a nőknek szóló újságok és magazinok kiadásának fellendülése. A magyarországi lapkiadás a reformkorban vett először nagyobb lendületet, a forradalom és a szabadságharc után azonban lényegesen visszaesett a magyar nyelven megjelenő újságok száma. A dualizmus kezdetétől fogva viszont gomba módra szaporodtak a napi-, heti- és havilapok.

Az időszaki sajtó is szükségesnek látta, hogy – akár politikai, vagy akár üzleti érdektől vezérelve, de – kielégítse a nők kulturális igényeit, és megteremtse a kifejezetten nők számára készített sajtóorgániumot, amit gyűjtőnéven női lapnak nevezhetünk. „Női lap elnevezésen tehát azokat az időszakos sajtótermékeket értjük, amelyek a nők különleges társadalmi, gazdasági és alkati helyzetéből folyó szükségleteket és igényeket kívánnak kielégíteni.”⁸

Magyarországon az első magyar nyelvű időszaki sajtótermék a nők számára az irodalomtörténeti szempontból is nagy jelentőségű *Uránia* volt. 1794-ben jelent meg az első kötet Kármán József⁹ és Pajor Gáspár¹⁰ szerkesztésében és kiadásában. Kármán a főrendű asszonyok körében találta meg elsősorban a közönségét, hiszen műveltségben és anyagiakban csak ők jöhettek számításba a 18. század derekán.

A korban ezt követő lap *Laura* címmel jelent meg, de ez a kezdeményezés nem számottevő, nem jelentett fejlődést, mivel csak két száma jelent meg, és a tartalma is igen kezdetleges volt. A lapot Révkomáromban adta ki Gödörházi Gödör József¹¹ 1824-ben, a „pallérozottabb magyar Famíliák számára”¹². A szerző olyan időszakos lapot akart kiadni, „mellyek által a nemzeti kultúra a Szép nem között is virágozhatnak.”¹³

Ezután évtizedek következtek magyarországi női lapok megjelenése nélkül. Hiányukat részben az almanachok pótolták, amelyek akkor Európa-szerte divatosak voltak. Bennük próbálták az év legjobb irodalmi alkotásait a jó módú nőközönség elé tárni. Ebben az időszakban azonban már kialakulóban volt Magyarországon egy olyan női olvasói réteg, amelyre a továbbiakban építeni lehetett lapkiadáskor. A reformkor divatlapjai, amelyek inkább irodalmi folyóiratok voltak, már az ő igényeiket próbálták kielégíteni, de ezek még nem nevezhetőek teljes értékű női lapoknak. „A *Der Spiegel* volt közöttük az első, amely 1828 és 1852 között jelent meg, és rendszeresen közölt divatkép-mellékleleteket is.”¹⁴

Az idő múlásával megjelent az első magyar nyelvű divatlap, a *Regélő-Honművész*, ami 1833-ban indult útnak Mátray Gábor¹⁵ kiadásában és szerkeszté-

⁸ NAGYDIÓSI (szerk.): 1958, 193.

⁹ Kármán József (1769–1795) író, szerkesztő ügyvéd.

¹⁰ Pajor Gáspár (1766 v. 1767–1840) író, szerkesztő, orvos.

¹¹ Gödör József (gödörházi) (1795–1858) bölcséleti doktor, lelkész-esperes és szász-weimári nagyhercegi tanácsos, író és szerkesztő.

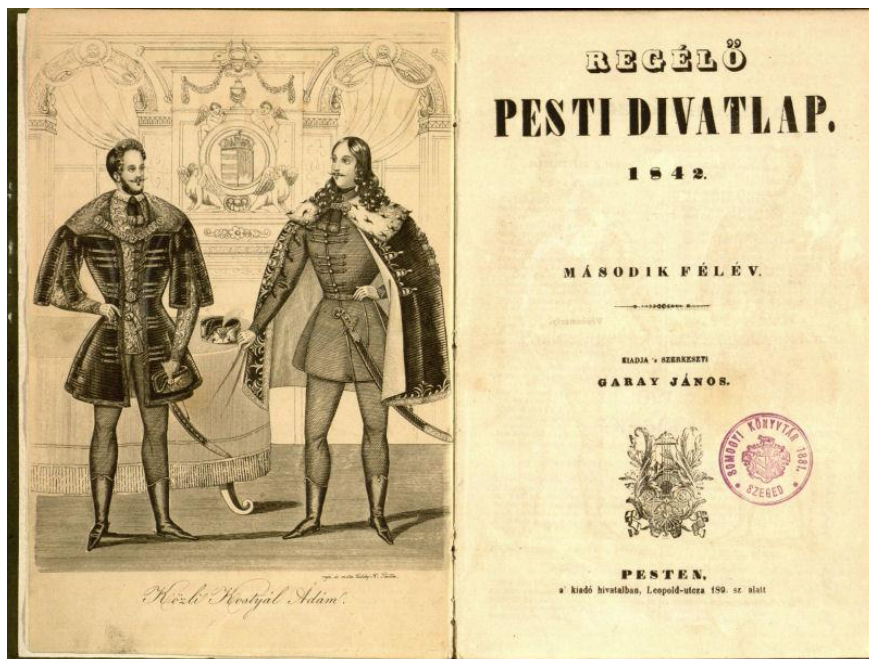
¹² NAGYDIÓSI (szerk.): 1957, 194.

¹³ NAGYDIÓSI (szerk.): 1957, 194.

¹⁴ KÉRI: 2008, 27.

¹⁵ Mátray Gábor (született: Rothkrepf) (1797–1875) zenetörténész, zeneszerző, újságíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

sében, amit 1841-ig forgathattak az olvasók. Előfizetőinek csaknem egyharmada nő volt (kb. 700-ból 200 fő).

1842-ben Garay János¹⁶ vette át kiadóként a lapot, és a cím *Regélő Pesti Divatlapra* változott. 1844-től Erdélyi János¹⁷ neve szerepelt a címoldalon. Erdélyi az év közepén nyugat-európai utazásra indult, és átadta a lapot volt sógorának, Vahot Imrének,¹⁸ aki *Pesti Divatlap*ként folytatta, majd 1848-ban *Divatlap* cím alatt jelentette meg. „Az induláskor a nemzeties irányú művelődést szolgáló, a kor szellemével lépést tartó, az irodalmi, a művészeti és társas élet eseményeiről, jelenségeiről tudósító és vitatkozó divatlap, pletykalap irányba mozdult el, amikor 1844-ben Vahot Imre szerkesztése alatt hangot váltott: az üzleti eredményesség érdekében ki is szolgálta a divatot, a polemizáló hangvétel a szellemeskedés és erőltetett magyarkodás irányába torzult. Vahot érdeme viszont, hogy Petőfi Sándort vette maga mellé irodalmi segédszerkesztőnek. 1845 áprilisáig itt jelentek meg első közlésben Petőfi versei.”¹⁹ Ebben az időszakban, amikor a híres költő a lap segédszerkesztője volt, a *Pesti Divatlap*nak 3000 előfizetője volt, akik között számos hölgy előfizető lehetett, hiszen a női olvasók körében Petőfi nagyon kedvelt volt. A *Divatlap* 1848-ban szűnt meg, utódja később a *Pesti Divatlap* lett.

¹⁶ Garay János (1812–1853) költő, író, újságíró.

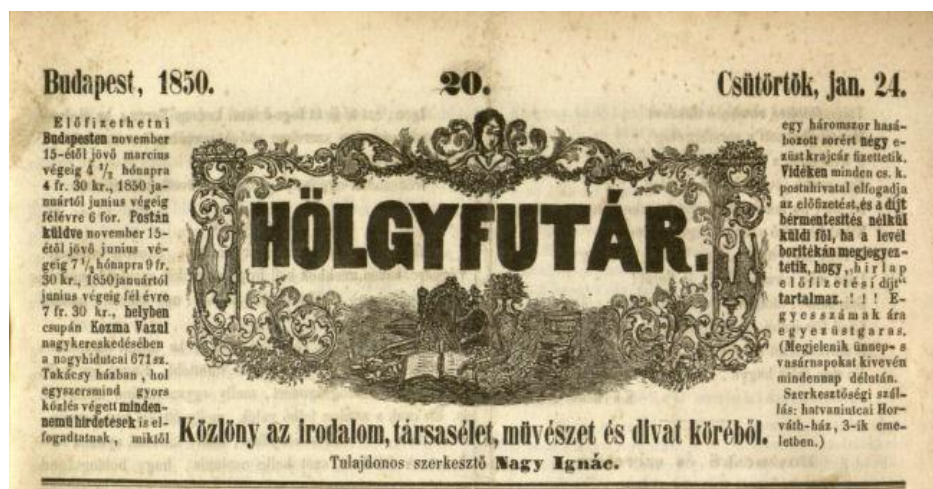
¹⁷ Erdélyi János (1814–1868) ügyvéd, akadémiai tanár, az MTA rendes tagja, a Kisfaludy Társaság titkára, költő.

¹⁸ Vachottfalvi Vahot Imre (Született: Vachott) (1820–1868) ügyvéd, színműíró, szerkesztő.

¹⁹ DOBOSNÉ (szerk.): 2007.

Szintén az 1840-es évek terméke volt a Frankenburg Adolf²⁰ kiadásában megjelent *Magyar Életképek* (1843), amely 1844-től *Életképek* címen élt tovább. Az újság az első évben szépirodalmi antológiaként jelent meg havonta egyszer, szabaddalmaztatása után már hetilapként árulták az újságárusok. A lap egyik célkitűzése volt a nők magyarosítása, emellett 1847-től divatképeket és társasági híreket közölt. Ebben az évben Jókai Mór vette át a szerkesztését, és innentől kezdve még nagyobb hangsúlyt fektetett a női témákra. Elindította az ún. *Hölgysalon* című rovatot, ahová Szendrey Júlia²¹ is gyakran publikált.²²

Magyarországon 1849-től jelent meg az első kimondottan nőknek készült lap, a *Hölgyfutár*, amely az irodalmárok szerint egy közepszerű irodalmi lap volt. 1850-ben összesen 430 előfizetője volt, de ez a szám 1854-re 1800-ra emelkedett. Jellemző a kor állapotaira, hogy a Nagy Ignác²³ által szerkesztett újság előfizetési feltételei iránt külföldről érdeklődtek, de például számos magyar városban (pl. Győrben) azt sem tudták, hogy létezik-e ténylegesen. Ez a lap elsősorban a közép és a kishemesség, kisebb részben pedig a polgárság asszonyainak olyan magyar nyelvű újsága volt, amely fő céljának tekintette a szórakoztatást. Divatképeket, kottákat, szabás- és kézimunkaíveket, verseket és elbeszéléseket közölt.²⁴ „Népszerűségének emelkedését jelzi, hogy a női szerzők (Kánya Emília, Kempelen Róza, Bulyovszki Lilla és mások) műveit is közlő lap 1856-ban már 1800 előfizetővel rendelkezett.”²⁵

²⁰ Frankenburg Adolf (1811–1884) humanista és emlékiró, a Magyar Tudományos Akadémia levelező, a Kisfaludy Társaság rendes és a Petőfi Társaság tiszteletbeli tagja.

²¹ Szendrey Júlia (1828–1868) költő, író, előbb Petőfi Sándor, majd Horvát Árpád történész felesége.

²² KÉRI: 2008, 28.

²³ Nagy Ignác (1810–1854) író, szerkesztő, műfordító, a Kisfaludy társaság tagja és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

²⁴ DOBOSNÉ (szerk.): 2007.

²⁵ KÉRI: 2008, 29.

A *Hölgyfutár* „vetélytársaként” 1857-ben indult a *Nővilág* című lap 3500 előfizetővel, amelynek főszerkesztője Vajda János volt. Az újság a kortársak szemében afféle nőknek szóló vasárnapi újság volt, amely a női nemet közvetlenebbül érintő problémákkal is foglalkozott. „Kiadója, Heckenast²⁶ olcsó Divatlapnak szánta, de szerkesztőjének köszönhetően annál több, tartalmasabb lett. A lap hasábjain olyan híres szerzők, tudósok tollából közöltek írásokat, mint például Vámbéri Ármin, Prévost-Paradol.”²⁷ Az újság fő munkatársai közé tartozott két hölgy is: Jósika Júlia és Heckenast-Bajza Lenke.

A *Nővilág* olyan hagyományokat indított el a nőknek szóló újságírás történetében, amelyek aztán később, a dualizmus évtizedeiben is tovább éltek más lapok szerkesztésében. Egyrészt tudósított a külföldi divat újdonságairól, különös tekintettel a francia divatra, másrészt világhírű színésznők és énekesnők fellépéseit követte nyomon; harmadrészt pedig nagy hangsúlyt fektetett az idegen tájak, valamint az elmúlt történelmi korok híres nőinek bemutatására. Az újság számos cikket külföldi lapokból ollózott össze, kissé átalakítva az eredeti sorokat, ez a módszer azonban a korszak újságírásában nem volt szokatlan, sőt a legtöbb újság így működött.

Sikeres üzleti vállalkozásnak indult 1879-ben a *Képes Családi Lapok* című folyóirat. Az egyetlen volt lapársai körében, ami hosszú távon át fenn tudott maradni. A lap tartalmát főként szépirodalmi alkotások, aktuális események, ismeretterjesztő írások, háztartási, orvosi és divattanácsok alkották. Szépirodalmi részében másod-harmadvonali írók publikáltak, csupán elvétve bukkant fel egy-egy nagyobb név. „Sikerének titka két dologban rejlett. A lap hangsúlyt fektetett az aktualitásra – fontos szerephez jutottak a képek rövid magyarázatokkal, ami tökéletesen megfelelt az előfizetők szellemi színvonalának, nemkülönben az, hogy a hetilapok közül elsőként mozdult rá – mintegy a későbbi bulvárlapok előfutáraként – a közönség rémhír, erőszakos történetek és bűnügyek iránti fokozódó éhségére.”²⁸

A *Nemzeti Nénevelés* 1879-es elindulásával egy olyan folyamat vette kezdetét, amelynek következtében ugrásszerűen megszorodtak a nőkkel foglalkozó írások. „1880-tól bontakozott ki a *Nemzeti Nénevelés* című, színvonalas folyóirat működése, mely a dualizmus korában talán a legkiválóbb nőkről és nőknek szóló folyóirat volt. Kifejezetten a nők, a leányok neveléséhez kívánt segítséget nyújtani, egyrészt nevelési, oktatási tárgyú cikkeivel, másrészt tudományos témájú tanulmányokkal.”²⁹

A *Hölgyvilág* hetilap tehát ezért is fontos mérföldkő megyénk sajtótörténetében, mert ez az első kimondottan nőknek íródott lap miskolci székhellyel.

²⁶ Heckenast Gusztáv (1811–1878) nyomdász, könyvkiadó, könyvkereskedő.

²⁷ KÉRI: 2008, 29.

²⁸ DOBOSNÉ (szerk.): 2007.

²⁹ KÉRI: 2008, 32.

A HÖLGYVILÁG MINT SZÉPIRODALMI HETILAP

„Soha nem közöltek az újságok annyi cikket, rövidebb-hosszabb hírt a nőkről, mint az 1880-as évektől kezdődő évtizedekben. Ez a folyamat már a hatvanas évektől elindult, és a sajtótermékek sokasodásának következtében a századvegre jelentősen előrehaladt.”³⁰ Ebből a tényből kiindulva nem véletlen tehát, hogy Váncza Mihály úgy döntött, a hölgyeknek szenteli újabb lapkísérletét.

A *Hölgyvilág* egy félbehagyott, szépirodalmi lapkísérletként maradt az utókorra. Persze kezdetben nem torzónak szánta szerkesztője és kiadója, ifj. Váncza Mihály, aki saját nyomdájában nyomtatta a lapszámokat. Könyv-nyomda intézetet alapított, főutcai házuk („főutca 53. Szám, Váncza ház”³¹) udvarán szedőtermet építtetett, ami korszerűen volt berendezve és világos szobái voltak, ugyanis oldalfala és tetőzete üvegből készült. A modernizmus jegyében robbanómotoros gyorsajót vásárolt a minél mesteribb munkavégzés érdekében: „E modern technikával egyszerre próbál népújságot, Miskolcon elsőként politikai napilapot, többféle szak-jellegű közlönyt és végül szórakoztató, hölgyolvasóknak szánt irodalmi hetilapot indítani.”³²

A *Miskolcz és Vidéke* 1884. március 15-ei, 34. számában harangozta be a *Hölgyvilágot*, amiben Váncza megjegyezte, hogy olcsóságánál fogva a hasonló német női lapokat igyekszik kiszorítani a piacról. Ilyen német vállalkozás volt például a lipcsei *Bazar* című divatlap, ami hat nyelven, negyedmillió példányban jelent meg. Magyarországon is ez volt a legelterjedtebb divatlap. Szabó Richárd

³⁰ KÉRI: 2008, 36.

³¹ *Hölgyvilág*, 1884.

³² ZIMONYI: 1987, 17.

(1820–1873), a negyvenes évektől kezdve ennek magyar kiadásaként indította el 1866. január 1-jén a *Magyar Bazárt*. A havonta kétszer megjelenő lap fő részei az illusztrációk és a szabásminták voltak, amik megegyeztek a némettel. Egy év alatt mintegy háromszáz szabásívet és ezer különféle rajzot közölt.³³

Az április 1-jén megjelent *Miskolcz és Vidékében* Váncza már bejelentette: „*Hölgyvilág* cím alatt ifj. Váncza Mihály szerkesztésében és kiadásában új lap indult meg.”³⁴ Zimonyi úgy fogalmaz, hogy a *Hölgyvilág* egy ifjú írójelölt ambíciójára épült üzleti vállalkozás volt, amelynek íve összefüggött a választásokkal, aminek tényét az is bizonyítja, hogy az utolsó száma a választások utolsó napján jelent meg, június 22-én.³⁵

Küllemét tekintve a *Hölgyvilágnak* az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött mikrofilmjeiből látható, érzékelhető, hogy igényes belső szerkesztésű lapról van szó. Az újság tipográfiával, díszes rajzokkal volt ellátva. A korabeli árakhoz viszonyítva pedig olcsó sajtóorgánumnak számított (egy évre 4 Ft, fél évre 2 Ft, negyed évre 1 Ft), tehát nem csak a módosabb hölgyek és urak tudtak előfizetni a lapra. Váncza lapja a gazdagabb, polgárosult réteg támogatását rendre élvezte. A *Hölgyvilágban*, a *Szerkesztő postája* című rovatban gyakran felütik a fejüket szerkesztői köszönetek, amikben anyagi támogatásokat és hozzájárulásokat említ a szerkesztő, de kérések is előfordulnak további támogatás kéréséről: „G. J. urnak Debreczen. Kérjük jövőre is szíves támogatásodat. Üdv!”³⁶

Váncza a tartalommal kapcsolatos elképzeléseit, illetve szerkesztői célkitűzéseit a már említett, *A társadalom bogarai* című írásában is kifejtette: „Ma mondhatjuk, már fénykorát éli a sajtó- és hírlapirodalom, mert ma a hány féle az ember, annyi féle a lap; mindenkinek szüksége lévén újságra, hogy annak olvasásával szélesítse tudáskörét. Míg a munkás néplapot betűz, a politikus politikai lapok vezér és irány-cikkeivel bíbelődik, a szakemberek a szaklapok kritikáit fontolgatják, addig a nők a hölgylapok mellett sorakoznak. Szóval ma már mindenki olvas lapot.”³⁷ Ez a megfogalmazás sokkal optimistább, mint ahogyan azt a körülmények indokolták volna. Miskolcon ugyanis a megjelenő lapok száma és azok példányszáma nem azt mutatja, hogy a korban az olvasók tényleg kapkodtak volna a sajtótermékekért, így túlzás azt állítani, hogy mindenki olvasott volna valamilyen sajtóorgánumot, de az újságírók és lapkiadók ennek megvalósításán fáradoztak.

„Előfizetési felhívás a *Hölgyvilág* című szépirodalmi hetilapra, mely díszes kiadásban, jeles tartalommal minden vasárnap egy egész ívnyi terjedelemben jelenik meg.”³⁸ Ezzel a felhívással, illetve beharangozóval ismerteti újdonsült lapját Váncza Mihály. Az újságot, ahogy már említettem, széles körben kívánta terjeszteni, nem akart leragadni Miskolcon és környékén, hanem a fővárosban és azon túl is el szeretne volna adni lapját. Az 1880-as évek Magyarországon, főként egy vidéki

³³ SZABOLCSI (szerk.): 1979.

³⁴ ZIMONYI: 1978, 25.

³⁵ ZIMONYI: 1978.

³⁶ *Hölgyvilág*, 1884. 3. 16.

³⁷ DOBROSSY (szerk.): 2003, 955.

³⁸ *Hölgyvilág*, 1884.

réteglap esetében ez nem is működhetett volna másként. Szükség volt az országos ismertségre és az ebből fakadó szélesebb felvásárlói körökre. Az újság hirdetései- ben és különböző rovataiban (pl. gyász, esküvő stb.) is megmutatkozik, hogy az ország szinte mindegyik szegletéből volt megrendelője a lapnak. Ezekből a rova- tokból nem csupán arra következtethetünk, hogy az ország melyik részeiből érdeklődtek az újság iránt, hanem arra is, hogy milyen rétegbeli, milyen foglalkozású emberek forgatták. Ezek szerint voltak: színésznők, kereskedők és leányaik, orvosok feleségei, illetve lányai, ügyvédek hozzátartozói, úrhölgyek, úriemberek és a körülöttük megforduló társaság, de módosabb polgárasszonyok, háziasszonyok, feleségek és anyák is előfizetői lehettek a *Hölgyvilágnak*.

A hetilap szombatnapként, illetve vasárnaponként jelent meg hölgyeknek, polgárasszonyoknak szánt réteglapként, valamint családi magazinként. Közölt szép- irodalmi írásokat, társasági pletykákat, rejtvényeket, szórakoztató történeteket, recepteket, hasznos apróságokat és tanácsokat, társalgási tudnivalókat, zsebkendő- üzenetek jelrendszerét s ehhez hasonlókat is. A hölgyolvasóknak szánta a mellékle- teteket is, amik havonta jelentek meg, a *Háztartási Lapokat* és a *Divatcsarnokot* is.

Az újság, mint a korban a legtöbb lap, az irodalmi élethez főként mint üzleti vállalkozásként kapcsolódott, ezzel magyarázható az, hogy teljességgel hiányoznak a kritikák és értékelések belőle, viszont szívesen közölt ismeretterjesztő értekező prózákat. Így harangozta be a szerző az irodalmi arculatot: „A szépirodalmi rész- ben lesznek költemények, beszélek, rajzok, csevegések. Lesz állandó irodalmi és művészeti rovatunk, hozunk rövid helyi, fővárosi és vidéki híreket válogatott tartal- lommal.”³⁹ A lap irodalmi éle leginkább a szórakoztató és könnyed írások és afo- rizmák összegyűjtéséből állt.

Példaként emelnék ki egy elbeszélést, aminek bevezető fejezetével az első számban (1884. március 30.) találkozhattak az olvasók. Ez egy folytatásos beszély, aminek a címe *Mondego*. Írója Bornemissza Árpád,⁴⁰ aki kifejezetten a *Hölgyvi- lágnak* írta a történetét. Rajta kívül volt még néhány olyan író és költő, akik ki- mondottan Vánca kérésére írtak, de ők szinte mind a másodvonalból kerültek ki. A nevesebb művészek alkotásait csupán átvette a lap, és úgy adta ki azokat.

A *Mondego* története egy szerencsejátékozás közben meggazdagodott, művelt fiatalemberről szól, aki miután meggazdagodott a „zöld asztalnál”, vagyonát nem rejtegette a bukott mágnások előtt, hanem szívesen megosztotta bárkivel, aki csak kérte. Ám cserébe soha nem várt semmit: „Monego nem azon emberek közé tarto- zott, kik viszontszolgálatra számítanak.”⁴¹ Sőt, odáig ment óriási adakozó kedvé- ben, hogy a végén pompás párizsi lakásának berendezését is el kellett adnia. Ek- képpen kért kölcsön Don Emilio Mondegotól egy nápolyi férfi:

³⁹ *Hölgyvilág*, 1884.

⁴⁰ Bornemissza Árpád (1848–1885) huszárhadnagy. Beszélt németül, franciául, csehül, lengyelül és szlovákul; szenvedélyes karikaturista volt; előszeretettel írt szépirodalmi lapokba humorisztikus tárcacikkeket és beszéleket, valamint történeti dolgozatokat.

⁴¹ *Hölgyvilág*, 1884. 1. 2.

- „Oly korán kedves Senor, mily szerencsés véletlennek köszönhetem a látogatást?
- Bocsánat, inkább későn, a Hotel de Ville órája most ütötte a kilenczet, midőn Elmire szalonjait elhagyva önhöz siettem. Egész éjjel játszottam és mindennemet elvesztettem.
- Legalább nem hazudik – gondolá Mondego, azután fennhangon – képzelem, mily lelki küzdelmébe kerülhetett ez önnek, nekem idegennek ezt így nyíltan bevallani.”⁴²

A fanyar humor a történet egészén át érezhető, ami Bornemissza sajátos stílusát jeleníti meg. Mondego alakja a kor férfi eszményképét tárja elénk: megnyerő küllem, udvarias, ám kissé szurkálódó jellem. A kor hölgyeinek álma. Egy hibája van, függősége a szerencsejáték. Amíg nem nyert milliókat, nem volt népszerű, csupán a pénze tette azzá a társaságban és a nők körében is. A férfi tragikuma főként ebben rejlik. Bornemissza Árpád, úgy gondolom, Mondego karakterébe és a férfi életútjába sűrítette korának társadalomkritikáját, ami könnyedségével és szórakoztató stílusával megállja a helyét a lapban. Minden bizonnyal népszerű olvasmánynak számított a *Hölgyvilág* olvasóinak körében.

Nem szeretnék leragadni az első szembe jövő történetnél és annak elemzésénél, ugyanis az újság irodalmi felhozatala még tartogat ígéretes műveket. A hetilapban helyet kapott a klasszikus és élő, a magyar és világirodalom egyaránt. Az írások hangvétele „nemesen szórakoztató”, a klasszikus alkotóktól az elmés aforizmáig szerepeltetik az újságban a szerkesztők.

Van egy külön rovata a *Hölgyvilágnak*, amiben olyan cikksorozatot jelentettek meg lapról lapra, amiben jeles férfiak és nők biográfiáját tárták az olvasók elé. „E cikksorozat szellemes olvasmányul fog szolgálni hölgyeinknek.”⁴³ Főként élettörténeti adatokat közöltek, de előfordult az is, hogy a cikkeket kiszínezték érdekes apróságokkal. A cikkek első szakaszát Franciaország nagyjainak szentelték. Úgy tervezték, hogy a francia irodalom, tudomány és művészetek kiemelkedő jelentőséggel bíró alakjait veszik majd sorra és mutatják be az olvasóközönségnek. A sorozat Victor Hugóval vette kezdetét, majd öt követték volna például Jules Verne, Georges Clemenceau, Emile Zola stb.

A lap az irodalmi rovatok mellett nagy gondot fordított a társas élet alakítására, valamint az olvasók általános tájékoztatására. A társalgás élénkítése végett, közölt jeles mondásokat és szórakoztató, megtörtént eseményeket. Például az első számban a szerkesztő Jókai Mórtól idézett ilyesfajta mondásokat: „A diadalmaskodó asszony kevély lelke nem éri be a boldogsággal, az a más boldogtalanságát is akarja élvezni.”, vagy „A nagy ember erkölcsi bukása egy sír, a melyben napról-napra mélyebben süllyed a halott, reménye nélkül a feltámadásnak a világ megvetése.”⁴⁴

Közölt még a lapban szerző nélküli elmés gondolatokat is, amiket véleményem szerint a hölgyek előszeretettel gyűjtöttek ki naplóikba, emlékkönyveikbe. Ilyen

⁴² *Hölgyvilág*, 1884. 1. 2.

⁴³ *Hölgyvilág*, 1884. 1. 7.

⁴⁴ *Hölgyvilág*, 1884. 1. 7.

írások voltak például a *Gondolatok* elnevezésű rovatban: „A tudomány gyökere keserű, de annál édesebb a gyümölcse”⁴⁵, vagy „Nincs a földön öröm, melyet bánat fellege ne borítana.”⁴⁶

Az olvasók háztartási praktikákat, recepteket, irodalmi alkotásokat cseréltek egymás között. A társalgás folyamatosan bontakozott ki a *Hölgyvilág* hasábjain, a „szalonban” – ahogyan az olvasók hívták –, egyre többen és többen kértek ide be-bocsáttatást.

A már emlegetett *Szerkesztő postája* rovatban a főszerkesztő válaszolt az előfizetők kérdéseire, panaszaira és észrevételeire. Megköszönte a beküldött cikkeket, beszélyeket, vagy esetleg elutasította azokat. Ilyen esetekben Váncza nem volt elnéző, kemény odamondott, nem tűrte a selejt megjelenését a *Hölgyvilág* hasábjain. Igyekezett odafigyelni a minőségre, és ennek megfelelően jelentetett meg bárminemű anyagot a lapban.

A korabeli közönség szerette a rejtvényeket, talányokat, de nemcsak megfejteni azokat, hanem saját maguk akarták elkészíteni őket. Divat volt és népszerű társasági elfoglaltság a rejtvényfejtés, és az ehhez kapcsolódó talányos, gondolkodásra ösztönző elfoglaltságok üzése. Az újságban sokan érdeklődtek egy-egy fejtörő elkészítésének a módjáról, és ebben a lap munkatársai és a többi olvasó segítségére bizton számíthattak. A rejtvények között, fajtájukat tekintve voltak szótalányok, betűrejtvények, négyszögtalányok, találós kérdések és versek, valamint számrejtvények. A talányok megfejtését mindig a következő lapszámában adta meg a szerkesztő. A helyes megfejtők között pedig ajándékokat sorsoltak ki. Például az egyik szerencsés megfejtő Váncza Mihály, *A társadalom bogarai* című művét nyerte meg, de lehetett még negyedéves előfizetést, egy doboz díszes levélpapírt és elegáns névjegyet is nyerni.

Szótalányra álljon itt két érdekes és elgondolkodtató példa:

„Mi a sír a földi szenvedésnek?
Az vagyok a tenger gyermekének!
Fordítsd vissza betüimet:
Nélkülem nincs úgy életed!
Első betüm, ha elveszed,
Napjaidat – bennem leled...”⁴⁷
(A megfejtés: rév, vér, év.)

A rejtvényhez sorolnám az újságban oly sokat emlegetett zsebkendő-jelrendszert is. Régebben férfi-nő kapcsolatokban ismeretes volt a legyező- vagy zsebkendő-nyelv használata. A legyezővel vagy a zsebkendővel végzett művele-

⁴⁵ *Hölgyvilág*, 1884. 3. 24.

⁴⁶ *Hölgyvilág*, 1884. 3. 24.

⁴⁷ *Hölgyvilág*, 1884.

teknek pontos jelentésük volt, amelyekkel a hölgy a gardedám jelenlétében is kifejezhette az úr felé a véleményét: készséget vagy elutasítást, esetleg vágyát.

Minden megjelent újság végén hirdetések kaptak helyet, ahol főként helyi árusok hirdették vállalkozásukat. „A *Hölgyvilág* szépirodalmi hetilap és a *Miskolcz és Vidéke* politikai lap részére felvesz hirdetéseket a legolcsóbb áron.”⁴⁸ Mivel az újság nem csak Miskolcon, illetve a megyében rendelkezett előfizetői körrel, így a hirdetők biztosak lehettek abban, hogy a meghirdetett üzletük és portékáik az ország szinte minden területén megjelenik majd. Ennek köszönhetően a miskolci árusok előszeretettel éltek a lehetőséggel, hogy Váncza lapjaiban reklámozzák vállalkozásukat.

Az újság hirdetői közé tartozott például Friedman Gyula, aki divatáru üzletét reklámozta a *Hölgyvilágban*, de az újságban (ezzel együtt a *Miskolcz és Vidékében* is) hirdetett még Kohn Fülöp női ruhakészítő és Spiegel Jakab is, aki mindennemű cipőkészletét ilyen módon reklámozta: „A nagyérdemű helybeli és vidéki közönségnek van szerencsém dúsan felszerelt raktáromat női, úri, gyermek- és fiúcipőkben becses figyelmőkbe ajánlani. Számos látogatásért esd Spiegel Jakab.”⁴⁹ A hirdetésekben látszik, hogy a korabeli Miskolc gazdasági életében fontos szerepük volt, illetve szép számmal voltak jelen a ruházati és divatkereskedők. „Nagy számban jutottak be textil-, ruházati és divatkereskedők a legtöbb adót fizetők közé. Számuk majdnem elérte a borkereskedők számát, vagyoni helyzetük viszont messze elmaradt mögöttük.”⁵⁰

Maga a felelős szerkesztő is hirdetett lapjaiban, többek között nyomdáját reklámozta a következő sorokkal: „Ifj. Váncza Mihály könyvnyomda-intézete könyv- és hirlapkiadóhivatala elfogad minden európai nyelvre bármily nagyságú könyvnyomdai munkákat a legdiszesebb kiállításban a legjutányosabb árak mellett.”⁵¹

A HÁZTARTÁSI LAPOK

⁴⁸ *Hölgyvilág*, 1884.

⁴⁹ *Hölgyvilág*, 1884.

⁵⁰ TÓVÁRI: 1997, 51.

⁵¹ *Hölgyvilág*, 1884.

„... havonként *Háztartási Lapok* cím alatt külön melléklettel szolgálunk, mely a konyha és háztartás köréből fog hozni jeles közleményeket. Azonkívül tartalmazni fog érdekes adatokat a szoba- és virágkertészeti stb. teendőkből.”⁵²

Tehát a melléklet foglalkozik kertészettel, azon belül szobanövények gondozásával, konyhaművészettel, barkácsolással és lakberendezéssel. Már a század elejétől kezdve megfigyelhető, hogy a női lapokat a szerkesztők és újságírók igyekeztek hasznos, ház körüli praktikákkal és tanácsokkal színesíteni. A korabeli hölgyek érdeklődési körére jellemző a háziasszonyi feladatkörre való fókuszálás, de a divat egyre szélesebb körben való követésével és a női jogok kiszélesedésével egyre másra kerülnek előtérbe az újabb, esetenként addig férfiasnak tekintett kedvtelések és elfoglaltságok, amik a lapok tartalmát is nagyon meghatározzák.

A mellékletben tudományos, élettani cikkekkel is találkozhatunk, mint például a helyes táplálkozás fontosságát bemutató írással, amelyben a minőségi és egészséges alapanyagok használatára hívja fel a figyelmet a cikk szerzője. A század végére megfigyelhető, hogy egyre nagyobb teret nyer mind az elit, mind a középosztály életében a sportolás és az egészséges életmód. Hallhatóvá válnak az egészséges és a mértékkel evés mellett érvelő hangok, elutasítja a régről beidegződött főúri nagy étkezéseket, habzsolásokat. „Szakácskönyveink azonban semmi tájékoztatást sem nyújtanak az egyes élelmi cikkek tápértékéről, nincsenek figyelemmel az emberi szervezet napi fogyasztási igényeire. Ennélfogva többnyire oly alakban adják az izom vérképző, s oly nagymértékben a melegségképző anyagokat, hogy a bevett tápcikkeknek csak kevés részét használhatják fel az emésztő szervek saját szükségleteik kielégítésére, míg viszont túltömetnek fűszerekkel és olyan anyagokkal, melyek az emésztő szerveknek csak terhére válnak. Vagyis sok drága, értékes anyagot halmoznak egybe, a helyett, hogy ezekből csak annyit adnának, a mennyi szükséges.”⁵³

Váncza Mihály menyasszonya, Bankos Margit is írt cikket a mellékletbe, *A konyhában* címmel, amiben különleges fogások elkészítésének a módját írta le, többek között azt, hogy miként készíthetnek a háziasszonyok kiváló pácot bárányhoz. Saját élményeiből merít, amikor összeállítja az írást; leír így olyan receptet is, amit egy hajókirándulás alkalmával tanult el egy francia séftől. A háztartásban is óriási teret nyert a francia divat utánzása, követése. A francia konyha fogásai minden étkezést különlegessé tudtak varázsolni, a fogadások elengedhetetlen ékeit alkották az ilyen étkek. Hónapokra lebontva étrendötleteket is közöl a melléklet. Reggeli a szabadban elnevezéssel, július és augusztus hónapra ezeket az ételeket ajánlják: hideg borleves, pisztráng aszpikban, „borjúkotelette á la bellevue”⁵⁴, pástétom és desszert gyanánt fagyalt.

⁵² *Hölgyvilág*, 1884.

⁵³ *Hölgyvilág*, 1884.

⁵⁴ A *kotelette* francia szó, ami felszeletelt oldalas részeit jelenti. Disznó-, borjú- vagy juhhús, melyeket sózás után többnyire lisztbe, tojásba és zsemlemorzába mártva, vagy sózva, forró zsírban, gyorsan sütnék ki.

A mellékletben érdekes praktikákról, étrendekről olvashattak a hölgyek és urak. Igen, urak, mivel a *Háztartási Lapok*ban akár ők is megtalálhatták a kedvükre való olvasmányokat. Ilyen téma lehetett például *A kályha léghuzama* című cikk, amit K. Beniczky Irma írt, ami, mint a címe is sejteti, a kályhák működéséről szólt.

A lap hangnemében a konyhát hívogató és csábító helyként festi le, és arra buzdítja a hölgyeket, hogy saját maguk is bátran főzzenek férjüknek és családjuknak. Értelemszerűen itt az elit hölgytagjaira gondol a cikk írója. „A férfiak ép oly gyönyörködve szemlélik a hölgyet a konyhán egyszerű csinos házias ruhában, fehér kötényben, felgyúrt újakkal gyakorlott ügyességgel forgatva kis kezeikben a habverőt, a kavaró főzőkanalat vagy a fánkmetszőt stb. – mint díszes toaletteben a zongorabillentyűin trillázva... Egy szellemes grófnő azt a megjegyzést tevée, hogy a férfiak szívéhez legkönnyebben a gyomron keresztül lehet jutni... Rajta hát hölgyeim, kössük fel a konyhakötényünket, gyakoroljuk kissé magunkat a konyhán.” Ezekkel a sorokkal buzdította társnőit Bankos Margit az otthoni sütésre, főzésre. A 19. század végére tulajdonképpen már nem lealacsonyító dolog az, ha a jómódú nők sürgölődnek a konyhában, néha munka nélkül hagyva szakácsaikat és cselédjeiket, sőt, egészen vonzó tulajdonsággá vált a háziasság. A polgárosodás korszakában, a nők egyenjogúságáért folytatott harcok kezdetén talán nem is meglepő ez a kialakuló „trend”.

A DIVATCSARNOK

„A főlaphoz havonként *Divatcsarnok* cím alatt rendes divatlapot mellékelünk, melynek összeállításánál mindig tekintettel leszünk a minták célszerűségére és az előállítás olcsóságára. Kerülni és mellőzni fogjuk ennél fogva az üres czifraságot és divathajhászást.”⁵⁵

A *Divatcsarnok* első számában megtudhatjuk, hogy a kor férfiúi miként is gondolkodtak a divatról. Szigethy József,⁵⁶ a *Divatról* című cikk írója első kirohanás-ként így szólítja meg a divatot: „Oh! Az az átkozott divat!”⁵⁷ Ebből a cikk eleji felkiáltásból arra következtethetnénk, hogy a szerző a divatot a háta közepére se

⁵⁵ *Hölgyvilág*, 1884.

⁵⁶ Szigethy József (1822–1902) színműíró, színész, a Kisfaludy Társaság tagja és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

⁵⁷ *Hölgyvilág*, 1884.

kívánja, azonban a folytatásban ezt megcáfolja. Ambivalens érzéseit foglalja össze a cikkben a stílussal kapcsolatban. A megfelelő ruházkodás elrejtheti a test hibáit, de ugyanakkor kiemelheti annak előnyös részeit. Szigethy szerint az egyhangúság unalmas: „Kérem alásan, lehet az a ruha, kalap, sat. Bármily szép, elragadhat bennünket bármennyire is, a varázsereje mégis megtörik, ha egy életen keresztül ugyanolyan marad. Az egyhangúság untat bennünket. Az egyhangu toilette látása kifárasztja szemeinket. A szép csak addig szép, a míg uj: a szépség fegyvere a változás és ezt a divat idézi elő.”⁵⁸

Magyarország számára a diktátor Párizs és Bécs volt. A divatipar kívülről és felülről szervezte az öltözködés átalakulását. A századfordulói az arisztokrácia és a nagypolgárság egyértelműen külföldön vásárolta ruhatárát.⁵⁹ A divat már a 19. században is gyakran változott, csak a módosabb emberek teheték meg, hogy olyan sűrűn változtassák ruhatárukat, illetve egészítsék ki megfelelően divatos darabokkal. A 19. század második felében már erősen függött a divatkövetés a társadalmi hovatartozástól. A divatos öltözködés tehát sikk volt, amely nem csupán szabályokból tevődött össze, hanem fontos volt a ruhák anyagi minősége, valamint a darabok jó szabása. Mindenekelőtt pedig a legfontosabb a divatkövetés naprakésztsége. A városi elit így gondolkodott a divatról: „És most nem bánom, ha te, magasztos fogalom, emberi szeszély, te kecses divat, mindennap változol is. Mert én rajongok érted. Szerintem téged oktondiság volt az istenek lajstromába föl nem venni. Azt hiszem, hogy így gondolkodnak mindazok, akik tudják mi az a chic!”⁶⁰ Az átalakulás igazából nem a ruházkodás általános megváltoztatását, hanem az ünneplő viselet szigorúbb elkülönülését jelentette. A 19. század végi értelmiség szépen lassan felfedezte maga számára a magyar népviseletet.⁶¹

A mellékletben szó esik még az éppen aktuális tavaszi, nyári divatról; különféle cikkek jelennek meg a témában, amelyek személyes véleményekkel vannak megtűzdelve. Váncza Mihály húga, Emília írása is bekerült a lapba. A *Hölgyeknek* című levelében arra hívja fel a figyelmet, hogy mindenki az adottságainak megfelelően válasszon magának ruhadarabokat és kiegészítőket, hogy ne váljon nevetségessé.

A *Hölgyvilág* lapjain sok hölgy kért tanácsot divattal kapcsolatos kérdésekben. Az egyik számban „Kósza Jutka” ekképpen kéri ki nőtársai tanácsát: „Egy majálisba készülök, de nem tudom, hogy milyen ruhát készíttessenek, azért kérem kedves olvasótársnőim szíves véleményét. Tájékoztatomul egy kis személyleírás: karcsú, magas vagyok, hajam éj sötét, arcom halovány, szemeim nagy kékek, orrom pisze s szájam egy kissé nagy, nem vagyok szép, sőt a »csinostól« is nagyon távol vagyok; ezért igen bajos eltalálnom, hogy milyen ruhát viseljek ami jól állna?”⁶²

⁵⁸ *Hölgyvilág*, 1884.

⁵⁹ GYÁNI-KÖVÉR: 2003, 135.

⁶⁰ *Hölgyvilág*, 1884.

⁶¹ F. DÓZSA: 1989.

⁶² *Hölgyvilág*, 1884. 8. 56.

A májusi *Divatcsarnok*ban a fürdők kerültek előtérbe, Bankos Margit a „fürdő-saison”-ról írt egy hosszabb értekezést, amiből megtudhatjuk, hogy a század végén mely helyek voltak a felkapottabbak belföldön, de leginkább külföldön. Tehát nemcsak a ruházkodással foglalkozott a melléklet, hanem egyéb divatjelenségekkel is, a főszerkesztő minél sokrétűbb tematikai felhozatalra törekedett az összeállításánál. A fürdőzés olyan elfoglaltság volt a kor hölgyei számára, amivel kimutathatták rangjukat és stílusosságukat. „A fürdőkre egyáltalán igen sok nő csak azért megy, hogy a fürdői bálók és kirándulások »jelen volt«-jai között az ő neve is szerepelhessen s a férjnek azért kell az egész télen át az íróasztal mellett görnyednie, hogy a nő e nagy gyönyörűséget néhány száz forinttal megvásárolhassa.”⁶³

IRODALOM

DOBOSNÉ BREZOVSKY 2014

DOBOSNÉ Brezovszky Anikó: „A szépről a szépekhez” – *Női lapok a 19–20. században*. http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/kiallitas/noi_lapok/szoveg.html (2014. 04. 17.)

VÁNCZA 1884

IFJ. VÁNCZA Mihály (szerk.): *Hölgyvilág: szépirodalmi hetilap*. 1. évf. 1. sz. (1884. 03. 30.)–1. évf. 13. sz. (1884. 06. 22.). ifj. Váncza Mihály Nyomdája, Miskolc, 1884.

F. DÓZSA 1989

F. DÓZSA Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

GYÁNI–KÖVÉR 2003

GYÁNI Gábor–KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

KÉRI 2008

KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannonia Alapítvány, Budapest, 2008.

KÉRI 1997

KÉRI Katalin (szerk.): *Női lapok a 18–19. század Európájában*. In: *Világtörténet*, 1997, 74–78.

KOZÁRI 2009

KOZÁRI Mónika (szerk.): *Magyarország története 16. A dualizmus kora 1867–1914*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2009.

Miskolc a XIX. században. <http://www.miskolc.hu/miskolc-xix-szazadban> (2014. 04. 17.)

DOBROSSY 2003

Miskolc története IV/2. 1848-tól 1918-ig. In: DOBROSSY István (et al.): *Miskolc története 6 kötetben*. Miskolc, 2003.

NAGYDIÓSI 1958

NAGYDIÓSI Gézáné: *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. In: *Az OSZK Év-könyve, 1957*. OSZK, Budapest, 1958, 193–227.

⁶³ *Hölgyvilág*, 1884. 11. 91.

SZABOLCSI 2014

SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar sajtó története 1705–1892*. II/2. <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/391.html> (2014. 04. 17.)

SZINNYEI 1981

SZINNYEI József (szerk.): *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Veszprém, 1981.

TÓVÁRI 1997

TÓVÁRI Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1997.

ZIMONYI 1987

ZIMONYI ZOLTÁN: *Irodalmi lapok, lapkisértetek Miskolcon, 1880–1956: Miskolci Társalgó, Hölgvilág, Legyező, Miskolci Szemle, Termés, Új utakon, Kohó (Széphalom)*. Vár Kvt., Miskolc, 1987.

A NŐNEVELÉS KÉRDÉSKÖRE MOLNÁR BORBÁLA ÉS ÚJFALVY KRISZTINA „BARÁTSÁG VETÉLKEDÉSÉBEN” ÉS A KORABELI KÖZGONDOLKODÁSBAN

BALOG EDIT OTÍLIA¹

*Hogy a szelíden érző szép nemet
Letiltva minden főbb pályáiról,
Guzsalyra, tőre kárhoztatni szokta
A férfitörvény, vajjon jól van-e?
(Berzsenyi Dániel: Dukai Takách
Judithoz, 1815)*

Tanulmányomban a nőnevelés kérdéskörét középpontba állítva a magyar felvilágosodás korának egy „elfelejtett” szövegét vizsgálva, a korabeli nőképhez szeretnék közelebb kerülni.²

A 18–19. század fordulóján, a kialakulóban lévő irodalmi intézményrendszer sokszínűségében női alkotók is tevékenykedtek, akik sajátos módon keresték a helyüket, megszólalásaik módját, formáját, témavilágát egyaránt. Ebben az időszakban verselt a mai kánon peremén elhelyezkedő Dukai Takách Judit (1795–1836) mellett több olyan poétria, akik sem az akkori, sem a jelenlegi kánonba nem kerültek, kerülhettek be. Ilyen volt többek között Fábián Julianna (1766–1810), a Csokonai Vitéz Mihállyal is leveleket váltó Vályi Klára (1750–1820), Molnár Borbála (1760–1825) és Újfalvy Krisztina (1761–1818).³

Műveik témavilága az életükhöz, lakhelyükhöz, lehetőségeikhez, előképzettségükhöz hasonlóan szerteágazóan változatos képet mutat. Molnár Borbála szövegei alapján – az irodalmi hagyomány szerint – kalózkiadás készült (BÍRÓ, 1998: 284); Újfalvy Krisztina pedig Mezőcsávás, ezzel a Magyar Királyság első tiszteletbeli jegyzőnéjévé vált (Szinnyei). Most a két utóbb említett költőnő munkássága felé fordulok figyelemmel, akik részben eltérő szerepköröket töltöttek be. Molnár – férje halála után – hosszú ideig (1795–1817) volt Mikes Anna grófnő társalkodó- és felolvasónője Erdélyben, levelezést folytatott például Csizi Istvánnal, Édes Gergyellyel, Gvadányi Józseffel,⁴ melyek közül többet publikált. Többek között Ráday Gedeon és Festetics György is elismerte és támogatta a „versben való közlés” (BÍRÓ, 1998: 285) kultúráját. Újfalvy életstílusa meglepő mértékben megelőzte korát, hiszen férjétől, Máté Jánostól hosszú ideig külön élt. Mindketten betöltötték tehát a feleségi pozíciót, gyermekük született, majd eltérő jellegű és hosszúságú házasság után özvegyasszonyokká lettek, azaz az archetipikus női szerepekről mindkettőjüknek volt tapasztalata, bár ezek nagymértékben különböztek egymástól. Valószínűleg nem kerültek

¹ Debreceni Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

² Jelen szöveg a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola keretein belül készülő PhD-dolgozatom része.

³ A költőnőkről Fábri Anna *A szép tiltott táj felé: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Kortárs, 1996, 33–35) című művében többek között rövid életrajzokat közöl.

⁴ Mindketten a populáris költészet képviselői voltak. Bővebben ír róluk például Bíró Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Balassi, 1998, 288–290) című kötetében.

volna kapcsolatba egymással, ha Újfalvy Krisztina nem keresi meg Molnár Borbálát levélben 1796. július 6-án, melyet azért ír, mert Borbála egy művében közölte: csak férfiakkal vált leveleket. Az első levélváltást továbbiak követték, melynek eredménye az első olyan magyar nyelvű kötet publikálása, melyet két női szerző alkotott. A könyv 1804-ben, Kolozsvárott jelent meg *Barátsági vetélkedés, avagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései* címmel, mely a levelezés mellett Molnár néhány további (alkalmi) versét tartalmazza.

A Molnár által megfogalmazott ajánlás és köszönet gróf Bethleni Bethlen Lászlónak és báró Bornemissza Józsefnek szól. A közönséghez szintén Molnár írja a bevezető sorokat, melyben elsődlegesen Újfalvy Krisztina érdemeit jeleníti meg, a kötet egyik célja az ő nevének és alakjának megismertetése az olvasóközönséggel. Szimbolikus értelemben – mivel Molnár már rendelkezett némi ismertséggel – ő lesz az, aki legitimálja Krisztina jelenlétét az irodalom világában. A *Barátsági vetélkedés*... másik célja „az asszonyi nem hibáinak felfedezése és azoknak megmutatása” (oldalszám nélkül).

A munkában tizenhat levél található, melyek közül tíz prózában, hat versben – páros rímű tizenkettesekben – íródott. A kiadvánnyal foglalkozó szakirodalom szinte kivétel nélkül megemlíti, hogy a témák, értelmezési lehetőségek között szerepel: a nők, ezen belül a költőnői szereplehetőségek leírása (FÁBRI, 1996: 22), a nőnevelés kérdésköre, a boldogság mibenléte, a mindennapi élet problémáinak feltárása, az egymással való civódásuk. Véleményük sok esetben sarkosan ütközött, Újfalvy volt a radikálisabb, újjáításra nyitottabb karakter, míg Molnár Borbála sokkal inkább a keresztény morál talaján állva fogalmazza meg álláspontját. Meglátásom szerint a nők és férfiak egyenlőtlenségét inkább legitimálja, mint-hogy az egyenlőség megvalósulása felé és érdekében tenne (apró) lépéseket. Újfalvy sem lép túl azonban a felvilágosodás hatására a nőnevelést illetően megfogalmazott európai nézeteken.

Célom a *Barátsági vetélkedés*... tematikus egységei közül a nőnevelés kérdéskörének középpontba állítása. Foglalkoztat, hogy a két költőnő milyen tanítást, nevelést, képzettséget és ezek által milyen életstílust és szerepeket tekint megfelelőnek a felnövekvő lánygenerációk számára.

A kötet teljességre törekvő interpretálásának egyik legizgalmasabb szempontja lehet annak vizsgálata, hogyan alakul ki és milyen eredménnyel zárul közöttük a szócsata a nők szereplehetőségeiről, melynek kiindulópontja – a téma nyomatékos jelenlétét igazolva – éppen az oktatás. A kötetben lineárisan haladva vizsgálom a nők nevelését, taníttatását tárgyaló levélrészleteket. A terjedelmi korlátok miatt nem töreksem minden, a vizsgált szempontot érintő rész elemzésére. A nézeteikről levélben érkező két barát nagy figyelemmel olvassa a másik szövegét, minden felmerülő kérdésre pontos feleletet ad a következő misziszilisen. Ez alól a nőnevelés problematikája sem kivétel.

A tanulásra Molnár utal először első, Krisztinának írott levelében (1796. július), melyben műveltebbnek írja le önmagánál: „Úgy látom Asszonyom, nem vagy itt járatlan, / És a verselésben kezded nem szokatlan: / Mert bár a setétbe nevededtél szintén / De csakugyan többet tanultál Te mint én / Mivel ha tekintem írásod formáját, / Kezed vezér nélkül nem fogta pennáját / Éppen nem, mert minden betű mondja, / hogy oktatásodra volt valaki gondolja.” (*Barátsági vetélkedés* 1804: 6–7)⁵

Molnár indítja el a nőnevelésről szóló disputát a kötet negyedik episztolájában: „Írod, hogy a más Nem rekeszt el bennünket / A tudományoktól: de ne mentsd nemünket; / Tudatlanságának nem más kevélysége / Igaz oka, hanem *tulajdon restsége*. / Többnyire az Anyák

⁵ A levelezésből vett részleteket a helyesírás mai szabályainak megfelelően idézem.

igen gondatlanok / Leányuk szívére, s azért tudatlanok. / Karcsú derekukon s bőrükön dolgoznak, / S azt belül formálni nem is szándékoznak. / Elégnek tartják azt, ha szép sima bőre, / Kellemetességet mutat szemre, főre. / Minthogy az ifjak is azon jobban kapnak, / Akin csalogató külső formát kapnak, / Nem is ügyelnek a belső valóságra, / A nemes erkölcsre s szívbeli jóságra.” (*Barátsági vetélkedés...* 1804: 19) A másik nem helyett Borbála saját nemét illeti kritikával, eszerint a nőknek maguknak nem áll szándékukban műveltebbé válni, sokkal nagyobb gondot fordítanak külsejük csinosítására, mint elméjük pallérozására. Nagyon érdekes, hogy a korban és Molnár más műveiben oly’ hangsúlyos erkölcsi nevelés is alárendelt pozícióban szerepel.

Ugyanebben a levélben olvasható a következő részlet: „Nem zárják ők tőlünk el a jó könyveket / Melyek formálhatják a gyenge szíveket.” (*Barátsági vetélkedés...* 1804: 20) Eszerint a férfiak (elvben) biztosítják a tanulás lehetőségét. A szöveg terén túl azonban egyáltalán nem volt realitása Molnár szavainak, hiszen ekkor a Ratio Educationis ellenére sem volt lehetősége a lányoknak, arra, hogy ugyanazt tanulják, mint fiú kortársaik.

„Nem is szükség nekünk mélyen bölcselkednünk / Mert ebben ők elsők, azt meg kell engednünk / [...] / Hiszem, mi oly végre nem is teremtettünk [...] / Hogy a tudományban, mint ők búvárkodjunk / [...] / Ha becses időnket el nem vesztegetjük / S ez az, amely bölccsé formálhat bennünket / Ha tudjuk s követjük kötelességünket / Úgy mint házastársak, s keresztény asszonyok / Szorgalmatos anyák, s gondos gazdasszonyok” (*Barátsági vetélkedés...* 1804: 20–21) – írja néhány sorral később, melyben elismeri alárendelt voltát, kijelenti, a nőknek eleve elrendelten nincs lehetősége a tudományos pályához. A ház körüli tenni-valók ellátása és a feleségi, anyai, gazdasszonyi szerepek betöltése jelentheti számukra az életcél a tudományos tevékenység vagy a bölcséleti kérdésekről való gondolkodás helyett. A mellett lehetősége Molnár számára fel sem merül, mely nézőponttal a legtöbben egyet is értettek a korban, azaz értelmezhetjük ezeket a mondatokat didaktikus elemként, mely a feltételezett női olvasókban követendő tanácsként funkcionál.

Válaszában Krisztina így ír: „Úgy van, hogy a könyvek piaca szabadra nyitott olvasni tudó asszonyaink előtt: de hát ez többnyire nem fundamentum nélkül rakott épület-e? [...] Helybe hagyom, hogy a leányok tudatlanságának az anyák az okai, de hát vajon az anyák ostobaságának nem az atyák-e kieszközlői? [...] Setétségre kárhoztatják azokat az elméket, melyek kiművelésétől függ mind a férfiak társas boldogságok, mind pedig az egész emberi nemzet leg-épületesebb gyermeki időben való jól formálása.” (*Barátsági vetélkedés...* 1804: 30) Ebből a részletből egyértelműen látszik, hogy Újfalvy más véleménnyel rendelkezik, mint Molnár. Ő a *kárhoztat* szó használatával utal arra, hogy a nők nem azért nem tesznek a műveltség megszerzéséért, mert például a külső szépség fontosabb számukra, vagy maradéktalanul meg vannak elégedve a nekik szánt szerepkörökkel; hanem azért, mert nincs meg a lehetőségük a tanulásra. A nőnevelő intézetekről így ír ugyanebben a levélben: „az országok törvényeinek némely haszontalan cikkelyei [...] okoskodhatnának egy olyan leánynevelő módról, mely által minden hívséges szeretőt, boldogító feleséget s jó anyát nyerhetnének...” (*Barátsági vetélkedés...* 1804: 31) Mindkét idézet azt sugallja, a szerző szerint a műveltség megszerzése mindkét nemet jobba, boldogabbá tehetné.

A tudásnál fontosabb Molnár szerint az engedelmesség. Figyelmet érdemlő, hogy a tudást a hasznossággal, a kötelességek teljesítésével hozza kapcsolatba, mintegy kifejezve egyfajta női, alternatív tudást: „Ami nemünk tudatlanságát illeti, voltak elhiszem eleitől fogva oly’ együgyű anyák, kik a leányoktól az írást tilalmazták, de talán sosem volt oly ostoba, aki a jó könyvek olvasását jóvá nem hagyta volna.” (*Barátsági vetélkedés...* 1804: 38) „Továbbá az is bizonyos, hogy még a legostobább anyák is tudják, ha akarják azon kötelességeket, hogy a házban jók, dolgozók, férjeiknek engedelmesek és gyermekeik iránt

gondosok legyenek. Ez pedig valóságos fundamentuma a jó erkölcsnek.” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 39) A (barokk) vallásossághoz kötődő felfogás az erkölcsi jósnak nagyobb értéket tulajdonít, mint a lexikai tudásnak.

Újfalvy válaszában korábbi állítása mellett hoz újabb érveket: „Mikor ki akarja menteni az asszony az atyákat a leányok tudatlanságok oka alól: akkor elfelejti, hogy a maguknak vett uralkodást az asszony is nekik ítélte; így tehát a nevelés, taníttatás, minden ő rajtok áll.” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 47)

Ugyanitt az anyai tanításról is szól: „Azt állítja az asszony, hogy a leányt tanítsa az anyja: én nem bánom, de csak akkor lehet meg, mikor az anyát is tanították.” Máshol pedig így fogalmaz: „...a tudatlan anyától nem lehet okosságot várni” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 77), illetve „mindenképpen szükséges lenne egy más asszonynevelő módot állítani fel.” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 79). Ebben a szövegrészletben is jól látszik Újfalvy felfogásának korát megelőző modernsége, a lányok tanítását immáron intézményesített keretek között képzeli el, ami által több lány részesülhetne belőle és kiterjedhetne az ország egész területére.

Krisztina továbbgondolja levelezőpartnere olvasást illető álláspontját: „egyezzünk meg asszonyom, hogy együtt minden könyvnek olvasása sem káros, sőt hasznos, de úgy, hogy előbb készítettessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 51) – azaz alaptudást kíván az olvasónak, mely képessé teszi őket arra, hogy elkülönítsék a hasznos és értékes műveket az értéktelenektől.

„Hogy az ifjú asszony ostoba, annak sem nem a férj, sem nem az atya az oka, hanem tulajdon maga” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 62) – írja Borbála válaszában, ami azt jelképezheti, hogy a nőknek saját felelősségük van a tudásuk felett. Ez viszont a korabeli társadalmi struktúrában egyáltalán nem így volt, magának a szerzőnek sem volt lehetősége a teljes önmegvalósításra, egyes források szerint (Szinnyei) például írni is lopva tanult meg.

A már megemlített vallásosság hangsúlyos jelenlétére utal, hogy Molnár „az okos keresztény vallásnak fundamentumos cikkelyeit” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 63) tanítaná a leányoknak.

Borbála a levelezés harmadik harmadában belátja Újfalvy állításainak helyességét: „a tudatlan anyától nem lehet jót várni. Azt is helybe’ hagyom, hogy felettébb szükséges volna egy okos asszonynevelő módot felállítani: de még attól nemzetünk igen messze van” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 95) – rögzíti immáron a nőnevelés „valóságnak” megfelelő helyzetét.

A nőnevelésről folytatott eszmecsere Krisztina zárja le következő részlettel: „Továbbá nem csak a leánynevelés elintézésében egyezünk mi édes barátném.” (*Barátsági vetélkedés*... 1804: 106)

Az utolsó levelekben egyre inkább a boldogság mibenlétéről írnak egymásnak.

Érdemes összevetni Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina elképzeléseit a korabeli társadalomban megvalósítható és megvalósuló nőnevelés körülményeivel. A nyugati országokhoz képest a Magyar Királyság elmaradása ezen a területen is megfigyelhető. Ennek egyik bizonyítéka lehet a tény, hogy még 1783-ban is kérdésként merülhetett fel a nők emberi mivolta, ebben az évben került nyomtatásra a *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek* című röpirat.

Nagyon szűk az a (nemesi) réteg, amely a 18. század harmadik harmadában, valamint a 19. század elején érdemben kíván és egyben tud cselekedni a női oktatás (teljes) megvalósulásáért és a nagyobb egyenlőség létrejöttéért. Az 1790-es országgyűléshez köthető Bárány Péter kivételnek számító röpirata, mely név nélkül, *A magyar anyáknak az országgyűlésére egybegyűlt ország nagyjai s magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések* címmel

jelent meg. Ebben az a kérés fogalmazódik meg: engedjék meg a nők számára az országgyűlés üléseinek karzatról történő meghallgatását. Ugyanebben az évben Pálóczi Horváth Ádám röpirata *A magyar asszonyok prókátora, a Budán összegyűlt rendekhez* címmel került nyilvánosságra, mely nagyon szokatlan hangon szól a nők hivatalviselési lehetőségéről, illetve azok hiányának miéértjéről: „Ha egy királyné koronát viselhet, s jól is igazgathat, nem látom, miért ne igazgathatna jól, s ne viselhetne mind a törvényes, mind a polgári igazgatásban hivatalokat a koronán túl is.” (OROSZ, 1962: 22)

A felvilágosodás korai szakaszában azt ismerték fel, hogy a nők oktatása, műveltsége a születendő gyermekek tanítása és fejlődése miatt jelentős. Ennek a két költőnő levelezésben betöltött szerepéről korábban szoltam. Bessenyei György *Anyai oktatás* (1777) című szövegében egy anya ír leányának életvezetési tanácsokat levélformában. Bessenyei „eszménye a hitvesi, családanyai és gazdasszonyi kötelességekhez értő, a társaságban is ügyesen forgó asszony, aki a felvilágosodás szellemében nevelkedett férfi méltó élettársaként mentes a babonától, a vakbuzgó vallásosságtól, mélyebb tudományos műveltségre azonban nincs semmi szüksége” (OROSZ, 1962: 24). Bessenyei tehát határozott különbséget tesz a férfiaknak és a nőknek szánt oktatás között; a nőknek nem szán szerepet a tudományos tevékenységekben, még a nagyobb tudás megszerzésének lehetőségét is kizárja, szükségtelennek tartja.

Bessenyei vélekedésével ellentétben Herepei János (1763–1812) protestáns prédikátor, majd kolozsvári teológia professzor szokatlanul modern nézeteket vallott: elvetette Rousseau nézeteit, a lányoknak a fiúkéhoz hasonló iskoláztatást tartott megfelelőnek; mely túlmutatott (volna) a hagyományos valláson alapuló oktatáson, szerepet szánt (volna) a természettudományos gondolkodásuk fejlesztésének, és támogatta a nők hivatalviselését, sőt az orvosi pálya képviselőiként is el tudta képzelni őket. Teleki Polixéna temetési szertartásán visszatérő elemként a következő mondat hangzott el: „siratom az asszonyi nemet, az asszonyi nemnek szomorú állapotját siratom én” (OROSZ, 1962: 22). A nők hivatalviselésének következményeit így foglalja össze: „akkor asszonyok osztán nem kenyérért és oltalomért mennének férjhez, akkor érdemesebb tárgyak feküvén előttök, elhagynák ezeket a sok apróságokat, melyekkel most csak szükségből bibelődnek, és az ő karakterek abban a mértékben nemesednek, a melyben munkálódó sphaerájok szélesednek” (OROSZ, 1962: 23). Mai szavakkal fogalmazva nagymértékben más életminőséget és tevékenységi kört tételez fel Herepei azoknak a nőknek, akik munkájuk által képesek hozzájárulni a háztartás költségeihez, mint azoknak, akik kizárólag az otthonon belül léteznek.

A „nőkérdés” mind több szépirodalmi szöveg rejtett vagy kevésbé rejtett témájává vált. A nők szerepe kétségbevonhatatlan az új olvasóközönség létrejöttében, hiszen az alkotók jelentős hányada szánta műveit a szépnem képviselőinek.

A *Ratio Educationis* kiadása (1777) előtt az oktatási feladatok legnagyobb hányadát a felekezetek szerinti egyház látta el. Nem létezett általános tankötelezettség, a nemesi származású fiú- és leánygyermekek mellé egyaránt gyakran fogadtak házitanítókat. A Ratio szerint a lányok tanítása az egytanítós falusi, a kéttanítós mezővárosi és a háromtanítós városi iskolákban valósult meg. A lányok három-négy évig tanultak. A tantervben vallási, erkölcsstani, írási, olvasási, számtani ismeretek elsajátítását tűzték ki célként, emellett a német nyelv tanulását szorgalmaták; azaz a természettudományok korabeli eredményei nem képezték részét a tananyagoknak, melyet sokkal inkább a barokk vallásosság, majd a laicizáció határozott meg. Mária Terézia rendeletében nincs külön követelmény a fiúk és a lányok számára, a tankötelezettséget azonban a feltételek hiánya miatt nem vezették be (OROSZ, 1962: 27). 1789-ben ugyan II. József ismét kezdeményezte volna az általános tankötelezett-

ség 6–12 éves kor közötti létrejöttét, ám sok más rendelethez hasonlóan halálos ágyán ezt is visszavonta.

A női szerzetesrendek az ország több pontján működtek (germanizáló) nőnevelő intézeteket: az angolkisasszonyok a budai várban, az orsolyiták többek között Pozsonyban, Nagyváradon, Nagyszombatban voltak jelen. Ezekben az intézményekben kézimunkázni is tanultak a növendékek, mely foglalkozások alatt Fénelon lánynevelésről szóló szövegeit olvasták fel számukra.

1806-ban adták ki a II. Ratio Educationist, melyben a női szerzetesrendek kiemelt szerepet kaptak. A törvény fellépett a koedukáció ellen, társadalmi hovatartozás szerint más tananyagot és eltérő jellegű iskolát szán a növendékeknek. Az alapoktatás része volt a vallásban, az (anyanyelven történő) olvasás, a számtan és a női szerepeknek megfelelő ismeretanyag tanítása. A köznemesi lányok ezeken kívül erkölcsant, helyesírást, tanultak. A főnemesi ivadékok magyar német és francia szerzők műveit ismerték meg, informálódtak a magyar korona országainak történelméről, földrajzáról (OROSZ, 1962: 29). A második Ratio sem tartalmazott természettudományos tantárgyat a leányok számára. Ez a rendelet egészen 1845-ig volt fontos eleme az oktatásnak. A protestáns iskolák nem vették át a katolikus szemléletű Ratio előírásait, nekik szándékukban volt természettudományos tárgyak tanítása.

Kiemelkedő evangélikus leánynevelő intézet működött ekkoriban többek között Lőcsén, Eperjesen és Szarvason, mely felsőbb leányosztályok részben Schedius Lajos 1806-os elképzeléseinek eredményeként valósulhattak meg. A természettudományos matéria a tanrend részét képezte (OROSZ, 1962: 32). Az eperjesi intézmény kiemelkedő vezetője volt – a Herepei Jánoshoz hasonlóan újszerű nézeteket valló – Sennovits Mátyás (1763–1823). Véleménye szerint az oktatás a társadalmi problémák csökkenését eredményezi, támogatta a nők munkavállalását is. Tessedik Sámuel szarvasi intézménye 1780-tól 1806-ig működött. Itt az elméleti ismereteket gyakorlati tudás egészítette ki, a fiúk és a lányok azonos tanmenet szerint haladtak, később az első tanítónőket ez az intézet nevelte. A korszerű iskola nem található követőre a 19. század folyamán, mellyel a leányokat hosszú időre megfosztották a magas színvonalú tanulás lehetőségétől. Az állami és egyházi fenntartású intézmények mellett magánkézben lévő leánynevelő iskolák is működtek.

Az érettségi bizonyítvány megszerzését 1883-ban engedélyezték a nők számára.

Összefoglalva megállapíthatónak vélem, hogy Molnár és Újfalvy nézetei, szempontjai nem álltak távol a korabeli közgondolkodástól, hiszen mind az anyák nevelő szerepét, mind pedig a nőnevelő intézetek működését és a hivatalviselés lehetőségét célként jelölték meg levelezésükben. Újfalvy Krisztina haladó nézetei és az evangélikus iskolák céljai között például nagymértékű hasonlóság van: a lánygenerációk tudásának és boldogságának egyaránt forrása az iskola. A kutatás további fázisában érdemes lesz összevetni a magyar nőnevelés helyzetét, továbbá Molnár és Újfalvy nézeteit a Magyar Királyságon kívüli területek nőnevelési rendszerével.

IRODALOM

Szövegkiadás

MOLNÁR–ÚJFALVY 1804

MOLNÁR Borbála–ÚJFALVY Krisztina: *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*. Kolozsvár, 1804.

Szakirodalom

BÍRÓ 1998

BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi, Budapest, 1998.

FÁBRI 1996

FÁBRI Anna: „*A szép tiltott táj felé*”: *a magyar nőírók története a két századforduló között (1795–1905)*. Kortárs, Budapest, 1996.

OROSZ 1962

OROSZ Lajos (szerk.): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Hornyánszky, Budapest, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

**KIEŚLOWSKI RÖVIDFILM A SZERELEMRŐL
ÉS A TÍZPARANCSOLAT: HAT FILMJÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ
ELEMZÉSE – ELŐTANULMÁNY KIEŚLOWSKI MORÁLIS
FILMSOROZATAI NŐALAKJAINAK ELEMZÉSÉHEZ**

BOGNÁR LÁSZLÓ¹

A konferencia címében jelzett kérdéskör, *Nők térben és időben*, ráirányítja a figyelmet Kieślowski morális filmsorozatai, a *Tízparancsolat* és a *Három szín* (*Dekalog*, *Trois couleurs*) nőalakjainak vizsgálatára: azok térben és időben jól körülhatárolt környezetben vizsgálják szereplőik viselkedését. A *Tízparancsolat* a kelet-európai rendszerváltozások előestéjén a Bibliából örökölt, parancsolatainak örökébe lépő, a *Három szín* a kelet-európai politikai fordulatok, rendszerváltozások után pár évvel a felvilágosodástól, a francia forradalomtól örökölt alapvető társasági, erkölcsi mércék érvényét, hitelét, helyét vizsgálja. A tizenhárom film számvetés az európai morális örökséggel.

Szereplőiknek döntéseit, tetteit a magánéletben vizsgálják, távol a közpolitika-közélet, távol a szakmai élet erőtereitől. A körülhatárolt mozgástérben érvényesülhetnek a legkevésbé a külső (pártpolitikai, szakmai) kényszerek, a szereplők erkölcsi megfontolásai, személyes felelősségvállalásai itt nyilvánulhatnak meg a legkevésbé csorbítatlan módon. Lehet-e a közélettől, a közpolitikai erőtértől elválasztva érdemben vizsgálni az egyén morális felelősségét, morális mércéken ítélni meg tetteit, döntéseit? A *Tízparancsolat* világa a totalitarizmustól sújtott Lengyelország. A kérdés, amelyet Kieślowski korábbi filmje, a már a Jaruzelski-diktatúra idején készült *Véletlen* (*Przypadek*) vizsgál, hogy lehetséges-e a pártpolitikának való szolgálai alávetettség, a neki való vak engedelmesség és a pártpolitikától gerjesztett kétsarkú hatalmi, világnézeti, ideológiai erőtér hamis életmódválasztékai helyett olyan útra találni, amelyen megnyilvánulhat az egyén szabadsága, amelyen az egyén morális mércéket állíthat a maga számára, saját döntéseket hozhat. A kérdés nem az, hogy megvalósítható-e az erkölcsi teljesség, hanem hogy lehetséges-e az erkölcsi létezés (ha úgy tetszik: alapfokon). Witek, a *Véletlen* főszereplője, az életmódválaszték több útját is bejárja, így talál rá a magán- és a szakmai életre, amelyben lehetséges felelős döntés, amelyben megnyilatkozhat szabadsága. A *Három szín* világa a liberális, demokratikus, polgári hagyományokat örökölt Nyugat-Európa, amelyben a magánélet nem menedék, hanem amely az egyén (ha úgy tetszik, az elidegenedett egyén) kiteljesedésének helye.

A *Tízparancsolat*nak nemcsak az élet-, hanem a játéktere is jól körülhatárolt: városi lakótelep, távol a közpolitikai, történeti, szakrális, ellátó, szolgáltató, ipari

---

¹ Miskolci Egyetem, Filozófiatudományi Intézet, adjunktus

negyedektől és távol a természettől. Elzártágban élnek az itt lakók: dolgozni, vásárolni, szórakozni, hivatali ügyeiket intézni, sportolni, nagyobb társasági életet élni el kell hogy hagyják a telepet, dolguk végeztével pedig ide kell visszatérniük. A játéktér természeténél fogva megfelel a korlátozott élettérnek: a közélettől elválasztott, elhagyott magánéletnek. A pártpolitika plakátokon sem jelenik meg, a tágabban értett társadalmi nyilvánosság sem.

A betonrengeteg semmilyen közösségi teret nem kínál, ahol lakásaikon kívül, de mégis lakókörnyezetükben, együtt tölthetnék idejüket. Folyosón, betonjárdákon állva váltanak szót szomszédok, ismerősök, vagy be kell nyitniuk a másikhöz. A lakások szűkösek, alacsonyak, lelakottak: alkalmatlanok rá, hogy ki-ki saját ízlését, egyéni szükségleteit, vagyoni vagy társadalmi állását érdemben megjelenítse a belső terekben. Egzisztenciális és ízlésbeli sajátságok, különbségek megjelenítésére egyébként sincs mód: sem megjelenésben (ruha, haj, ékszer, táska), sem autóban.

A szereplők szociális tere, magánéleti hálója is jól körülhatárolt: mindenki magányos, senkinek nincs senkije, akihez mint családtaghoz vagy barátához fordulhatna. Családtagjaik, barátai meghaltak, vagy elhagyták őket, vagy csupán a döntő pillanatban nem érhetők el. Ha pedig teljes a család, akkor meghasonlás ver éket közéjük.

Munkájuk szerint is körülhatárolt társadalmi csoportot alkotnak a szereplők, a széles értelemben vett középosztályhoz tartoznak: osztályvezető főorvos, nyugdíjas, postai alkalmazott, egyetemi tanár, utazási irodában ügyfélszolgálatos, mérnök, diák, hegedűművész, taxis.

Munkájukból saját és hozzátartozóik életszínvonalát biztosítani tudják, életkörülményeik megváltoztatása (kiváltképp, mert semmi ösztönzést nem ad rá környezetük), szakmai előmenetel nem céljuk. A korlátozott térben adódó problémáik, gondjaik megoldásához a szükséges pénzügyi forrással rendelkeznek.

Zártságuk miatt a politikai, társadalmi, gazdasági konfliktusok eleve meg sem tudnak jelenni a *Tízparancsolat* tereiben.² A lakótelep, lakópark természetétől végzi el lakóinak elkülönítését a társadalom mozgásaitól, elzárja azok hatásaitól.

A *Három szín* terei színesebbek, átjárhatóbbak, szervezettebben kapcsolódnak a közösségi, társadalmi mozgásokhoz, a szereplők magánélete azonban, többek közt a szilárd polgári hagyományoknak köszönhetően, a társadalmi, gazdasági mozgásoknak éppoly kevésbé kitett vagy alávetett, mint a *Tízparancsolat*ban. A trilógia szereplői szintén a középosztályhoz tartoznak: bíró, ügyvéd, fodrász, diák, könyvtáros, prostituált, zeneszerző, vállalkozó, életük megállapodott, életkörülményeikkel elégedettek, problémáik megoldásának pénzügyi akadályai nincsenek. (A *Fehér* szereplői a leírtaknál szélsőségesebb körülmények között élnek, ám ez megfelel a film mese, népmese természetének.)

Kieślowski nem szemléltető-oktató-ismeretterjesztő-történeti filmeket írt és rendezett az európai erkölcsi örökségről. Parancsolatok, tilalmak, irányelvek nem hangzanak el, nevüket sem hallani a filmekben, sem kísérő kommentár, sem maguk

² A tereket és idöket illetö alkotói döntésekröl (lásd KIEŚŁOWSKI, Krzysztof–PIESIEWICZ, Krzysztof: 1991, 12–14.)

a szereplők nem értelmeznek etikai példákat, mércéket. A filmek cselekményfűzése nem kioktató, dramaturgiájuk sehol nem fokozza le a szereplők erkölcsi teljesítményét, döntéseik szabadságát sehol nem korlátozza mércékre vonatkozó előzetes rendezői-alkotói értelmezés, vagy mércék igazába vetett megfellebbezhetetlen rendezői-alkotói meggyőződés (hit).

Az elbeszélte történetekben maguk a mércék is kockára tétetnek a szereplők döntéseiben: van-e helye, érvénye, hitele bármiféle erkölcsi mércéhez igazodni. Kínál-e bármiféle tájékozódást az európai morális hagyomány az adott helyzetben?

A filmek nyitott dramaturgiája a kérdések megválaszolásának feladatát a nézőre bízza, anélkül, hogy megoldókulcsot vagy többlettudást mellékelne. A néző sehol nem tud többet a szereplőknél. Igaz, kevesebbet sem: a konfliktusszituációk, az ütközési felületek, az egymásnak feszülő érdekek, mivel a magánéletből származnak, eleve ismerősek vagy ismertek kell legyenek a néző számára.

A szereplők nem erkölcsi problémákkal küzdenek, hanem mindennapi életük gondjaival. Például mit kezdünk az oly igen tagadott Isten felénk irányuló szeretetével? Elvetessük-e magzatunkat, ha nem férjunktől fogant? Mit tegyünk, ha csupán az orvosi vagy a felekezeti eskü megszegésével menthetünk életet? Hogyan viszonyuljon az apa a gyermekéhez, aki kétségbe vonta apaságát, tudva, hogy pater nunquam certus est? Mit kezdünk az alábecsült örökséggel, ha kiderül, nagyon sokat ér? Hogyan viszonyuljunk a lopva meglesett lányhoz, ha titkait látva megszánjuk? Anyaként hogyan vegyem magamhoz a gyereket, akit saját anyám fogadott örökbe, és nem engedtem anyaként viselkednem? Hogyan viszonyozzuk a megaláztatást és a kismizmizést? Hogyan fogadjuk a lányt, aki elhunyt férjunktől fogant gyermeknek készül életet adni? Áttörhetők-e az érdektelenség falai, amikor olyan vétséggel szembesülünk, amelytől magunk nem jutunk hátrányos helyzetbe? A dramaturgia sikere, ha a néző választ talál a kérdésre: hogyan jelennek meg az érdekek mellett az erkölcsi mércék mint igazodási pontok? Milyen mércék kínálnak adott helyzetben? Mi múlik azon, ha rátalálunk efféle mércékre?

Társadalom- vagy bölcsészettudományi környezetben, a *Nők térben és időben* konferencia tematikája összefüggésében vizsgálni Kieślowski erkölcsi filmsorozatának nőalakjait akkor termékeny, ha általánosabb társadalomtudományi vagy kortörténeti következtetéseket ígér. Az esszé két Kieślowski-film (a *Rövidfilm a szerelemtől* és a *Tízparancsolat: Hat*) összehasonlító elemzését adja, amelyből módszertani következtetést szűr le: a tudománybölcsészeti várakozás nem kerülheti meg a filmek dramaturgiai elemzését. A Kieślowski-filmek karakterépítése messzemenően alárendelődik a dramaturgiának, a filmek üzenetének (logline). Élesen fogalmazva: a karakterek nem a társadalmilag-társadalomtudományosan mintaszerűt, hanem a dramaturgiaiailag szükségeset mutatják. Az egybevetett két filmben különböző személyiséget kapnak ugyanazok a szereplők.

Így félrevezető lehet, ha a szereplőket, a szereplők viselkedését és a filmekben megjelenített vagy a filmek születését kísérő társadalmi környezetet egymásra vonatkoztatjuk. Az elemzés azt mutatja, ugyanazokból az elemekből alkotható szerelmes film (*R-szerelm*) és morális akciófilm (*T: Hat*). A fiatalabb nőszereplő, Magda, a szerelmes film dramaturgiájában nőként sérelmeket szenved el: elszen-

vedi a sérelmeket, amelyeken majd mint szerelmes nő túlteszi magát. A filmben vannak női sérelmek, azonban a film nem azokat emeli cselekményszervező elvvé, hanem a szerelmet, vagyis a film nem a nőket ért sérelmekről szól, így ebből a szemszögből elemezni dramaturgiailag hiteltelen. A morális akciófilm dramaturgiájában viszont nem szenved el sérelmeket Magda, mert (férfiellenes, szerelemellenes) előítéletekkel felvértezve, érintetlen marad a felé érkező hatásoktól, sőt visszaveri azokat. A pusztaszevű szexualitásra, biologikumra korlátozva megjelenik ugyan nőként, ám ezzel a szereppel nem azonosul, így élesen fogalmazva, mint nő sem jelenik meg. Vagyis ez a film sem elemezhető úgy, mint amely a nőket ért sérelmekről szól.

Az összehasonlítás először a filmek vágását, jelenetelemeinek egymásutánját, majd alapszerkezetüket, nyitójeleneteiket vizsgálja.

A módszertani eredmény új feladatot jelöl ki: a filmek dramaturgiai-morális elemzését, csak ezek birtokában szűrhetők le társadalomtudományi következtetések a filmekből.

A Tízparancsolat: Hat (Dekalog: Szesc, továbbiakban: T-Hat) és a Rövidfilm a szerelemről (Krótki film o milosci, továbbiakban: R-szerelem) ugyanazokból a nyersfelvételekből egy történetet beszél el, mégis eltérő végkifejlettel. A dramaturgia, az üzenet (logline) különbségét technikailag a vágás adja.

Az alaphelyzet szerint Tomek lakótelepi szobájából távcsővel leselkedik: figyel a szemközti házban élő fiatal iparművészt, Magdát. Beavatkozik a nő magánéletébe: leveleit ellopja, szerelmes együttléteit telefonokkal, közművek riasztásával megzavarja, hamis értesítővel a postára idézi, hajnalban, mint tejkihordó, álmából fölcsengeti. Magda mit sem sejt kiszolgáltatott helyzetéről. A *T-Hat* vége elzárkózás: Tomek szállásadónője elutasítja Magdát, aki meglátogatná Tomeket, Tomek visszavonul, ígéretet tesz Magdának, aki megkeresi őt a postán, hogy többé nem figyel. Az *R-szerelem* kapcsolatok ígéretével fejeződik be: a szállásadónő fogadja Magdát és beengedi a lábadozó Tomekhez, Magdában szerelem ébred Tomek iránt, a lábadozó Tomek Magdával álmodik.

A két zárlat nem okvetlenül mond ellent egymásnak. A *T-Hat* végén Tomek hűvös viselkedése láthatóan nem kelt viszont-elutasítást Magdában, az *R-szerelmben* pedig nem tudni, álombeli szeretetét ébren is megnyilvánítja-e Tomek. Ha a két befejezés egymásnak feszül, akkor ez elsősorban abból adódik, hogy a két film különböző látószöveget, más közelítést kínál a nézőnek.

Azt, hogy képzeletében, értelmezésében hogyan szövi tovább Magda és Tomek kapcsolatát a néző, meghatározza a szállásadónő, a történetbeli intrikus viselkedése.

Kihívóan szembeötlő, hogy a két film különböző személyiséggel ruházza fel az asszonyt, aki magányosan él: férjéről nem tudni, egyszülött fia, Martin, külföldre szerződött katona. Az árva, intézetben nevelkedett Tomeket, fiának pajtását, lakásába fogadja, ám nemcsak a fia és a fiú iránti törődés okán, hanem egyedüllétét enyhítendő is. Néhány részlet következik, amely rávilágít a szállásadónő karakterfelépítésének különbségeire.

Magda mindkét film végén várja vissza Tomeket a kórházból. A fiú távollétében a szállásadónő szállítja házhoz a tejet, így adódik alkalom, hogy megkérdezze őt, hazatért-e már Tomek. Mindkettőben azt a választ kapja, hogy még nem. Csak-hogy a tagadó válasz különböző értelmet nyer a két filmben, megfelelően annak, hogy a jelenetelemek sorrendje is különbözik bennük. Téves éjszakai telefontól felébresztve, a *T-Hatban* Magda látcsövével meglátja a fiút a szobájában (54:05–54:33), ezt követően kérdezi róla a szállásadónőt (55:04–55:12). A valóság ismeretében a tagadó válaszáról tudja, hogy hazugság, okkal érti elutasításnak. Kényszerűségből megy majd tehát a postára, hogy a kórház után találkozhatna a fiúval. A téves hívás után az *R-szerelemben* Magda visszaalszik, a szakadó eső hangjától különben sem hallhatná, ahogy Tomek kiszáll a taxiból, hogy hazatért a kórházból (1:14:02–1:14:28, a néző látja ezeket a képeket, és azt is tudja, hogy Magda nem látja). Az esőre virradó hajnalon kérdezi Magda a szállásadónőt a fiú hazatérte felől (1:14:58–1:15:04). A tagadó válaszáról nem tudhatja, hogy hazugság, így elutasításnak sem érheti. Amikor később látcsövével meglátja a fiút a szobában (1:15:55), zavartalanul látogat el hozzá. Az ajtóban megismételt kérdésére a szállásadónő már nem hazudik (1:16:30–1:16:35), és beengedi Magdát Tomekhez.

Magda és a szállásadónő mindkét filmben beszélget egymással a fiú szobájában, míg az kórházban van. A szállásadónő mindkettőben elmondja Magdának, hogy Tomek szerelmes, hogy érzése szerint Tomek rosszul választott (amivel Magda is egyetért), továbbá hogy idős korára nem akar egyedül maradni a lakásban, mert fél (amit Magda megjegyzés nélkül hagy) (*T-Hat* 47:00–47:53, 48:14–48:28, *R-szerelem* 1:07:03–1:08:07). Csakhogy a szállásadónő szavai egészen más értelmet kapnak a két filmben.

A *T-Hatban* a két nő párbeszéde is bővebb: miután a szállásadónő elmondja, hogy szerinte Tomek nem magához illő nőt választott, egymásnak feszülnek szavaik. A szállásadónő arról kezd beszélni, hogy ő gondját viseli Tomeknek (sejtetve, hogy Magdáról ezt nem gondolná), Magda viszont a szállásadónő saját fiára tereli a szót (sejtetve, hogy akadna más, akinek okkal viselhetné gondját), a szállásadónő válaszképp elmondja, hogy saját fia menekül, aligha lesz mellette, márpedig idős korára nem akar egyedül maradni a lakásban.

A szavak párbaját elhagyja az *R-szerelem*. A szállásadónő nem vádaskodik azal, hogy ő (bezzeg) törődik Tomekkel. Gondoskodását, ragaszkodását Tomekhez ehelyett korábbi jeleneteiben festi meg igen gazdagon a film. Mivel az idősödő asszony fél, hogy a szerelem megfoszthatja őt a fiútól, igyekszik megelőzni a bajt: hívja, nézze meg a tévében a szépségkirálynő-választást (07:00–07:43), bátorítja, ne szégyellje elhozni magával a lakásba, ha van valakije (17:54–18:50). Nyíltan fogalmaz: szeretné, ha Tomek otthonra találna, gyökeret eresztene nála (15:31–15:43).

Összegezve: az *R-szerelemben* féltés, feltárulkozás, segélykérés szól a szállásadónőből, amikor Magdával beszélget (törekszik benne együttérzést ébresztetni magára iránt), a *T-Hatban* számonkérés, kritika, érdekérvényesítés. A *T-Hatban* a szállásadónő hatalmi helyzetre törő személyiség, felső státust foglal el Magdához képest,

az *R-szerelem*ben alsó, alávetett státuszba helyezkedik.³ A *T-Hat* hatalmi, státuszharcot mutat a két nő közt, amelyben a szállásadónő győz, az *R-szerelem* kettejük egymásra utaltságát tárja elénk, és rámutat, mindketten ráismernek, hogy együttműködésük elkerülhetetlen

Hasonló különbséget látni Magda és Tomek személyisége és karakterépítése között az egyik és a másik filmben. A személyiségbeli különbségek azonban tetteiknek, jeleneteiknek is más-más értelmet adnak.

A *T-Hat* mellőzi a karakterek érzelmi mozgásainak, kitettségüknek, kiszolgáltatottságuknak a bemutatását. Cselekedeteik ettől célratörőbbnek, tervezettebbnek, erőteljesebbnek mutatnak, a személyiségük pedig ésszerűbbnek, tudatosabbnak, eltökéltebbnek. Ennek következményeképp kevesebb azonosulást kínál a nézőnek a szereplőkkel, távolabb tartja a nézőt az eseményektől.

A család- és élettörténeti mozgató okok bemutatásával azonban nem marad adós a *T-Hat*. Az előzményeket kitől-kitől, saját magától ismerjük meg. Magától Tomektől tudjuk, hogy intézetben nevelkedett, szüleinek nem emlékszik, hogy egyetlen barátja társaságát nélkülözni kénytelen (annak szobájában él, így a környezet alighanem hangsúlyosabbá is teszi a hiányt).

Magától a szállásadónőtől tudjuk, hogy társaságot saját fiától nem, egyedül Tomektől remélhet. Magától Magdától tudjuk, hogy nem hisz a szerelemben, hogy életmódját, viselkedését férfikapcsolataiban nem tartja példásnak, hogy becsapottnak, elhagyatottnak érzi magát. Mindhárom szereplő magányos, az egyedülléttel küszködik. Magányuk bemutatása azonban nem párosul magányérzetük megfestésével.

Érzelmi életük ábrázolásának visszafogottságával a *T-Hat* azt mutatja a karakterekről, hogy kevésbé kiszolgáltatottak a szorító körülményeknek, kevésbé törtek meg az elszenvedett csapások miatt (feldolgozták azokat), hogy képesek úrrá lenni körülményeiken, kellő rálátással ítélni helyzetükről, kézben tartani jövőjük alakítását.

A cím, *Tízparancsolat*, erkölcsi mércék, várakozások, követelmények erőterébe állítja szereplőket, akiknek döntéseiről, tetteiről határozottabban lehet ítélni, ha felelősségük tudatában cselekszenek. Minél józanabbak megfontolásaik, minél eltökéltebbek, annál biztosabb az ítélet. Az érzelmi mozgások, ingadozások nem kedveznek a felelősségvállalás és a megítélés szilárdságának. A *T-Hat*ban megfestett személyiségek egyenesen kívánatosak abban a filmsorozatban, amely erkölcsi mércék helyét, érvényességét, értelmességét firtatja.

Az *R-szerelem* különbsége a *T-Hat*hoz képest az érzelmek, a szenvedélyek, a lelki élet mozgásainak, ingadozásainak bemutatása.

Az *R-szerelem* nemcsak a magányát látatja a szállásadónőnek, hanem magányérzetét is megragadhatóvá teszi. Ezt azzal éri el, hogy – amit a *T-Hat* mellőz – elbeszéli, mint hívja szépségkirálynő-választásra Tomeket, mint bátorítja, kapcsolatait ne lakáson kívül élje, saját fia leveleivel példálózik, hogyan viselkedik a fiú korosztálya. Mindkét filmben látjuk, amint Tomek betegsége idején görnyedve

³ A státusz fogalmát, értelmezését Johnstone-tól kölcsönözöm (lásd JOHNSTONE, Keith: 1993, 39–84).

húzza a kocsit, viszi házhoz a tejet. Az erőn felüli vállalás az *R-szerelem*ben inkább a félelemérzet lélekrajzát gazdagítja, a *T-Hat*ban inkább a Tomekről való gondoskodás mértékét szemléltető néma szemrehányás, amelynek címzettje Magda (aki csakugyan szemtanúja és hasznélvezője a szállásadónő fáradozásának).

A magány- vagy félelemérzet megrajzolásával az *R-szerelem* hitelessé teszi, hogy a szállásadónő nem a hatalmi helyzetet keresi, hanem alsó státuszba helyezkedik Magdával szemben. A néző számára az azonosulás, az együttérzés, a történetbe való belehelyezkedés lehetőségét kínálja. Mozgásba hozza a néző érzelmeit, ahelyett, hogy józan távolságtartásra készítené, hogy elidegenítené a látottaktól, hogy ítélőképességét csiszolná.

Magda személyiségét is különbözőnek festi a két film. Közös azonban, hogy társkapcsolatait egyaránt Tomek közvetítésével mutatják be. Két férfi jelenik meg a filmben. Egyikük idősebb, öltönyös, nyakkendő, aktatáska, mihelyt belépett, kezdeményez, tolja is le Magda bugyiját, keze a lány fenekére tapad. A másik fiatalabb, sportosabb, kreatívabb, alighanem szakmai megbeszélésre érkeznek, vele Magda kezdeményez. A rövidre vágott jelenetek azt sugallják, a találkozások ki is merülnek a szexben (lásd *R-szerelem* 14:04–14:18, 15:45–16:53, *T-Hat* 05:39–05:58, 08:25–09:20). Egy régebbi férfiről Magda és Tomek presszóbeli beszélgetésében esik szó: Tomek is, Magda is kedvelte, mert gyöngéden bánt a lánnyal, friss péksüteménnyel és tejjel ébresztette, házias volt. Aztán elutazott és – ahogy Magda tapasztalja – nem adott hírt magáról. A beszélgetésben azonban kiderül: mégis. Ám a leveleket, amelyeket Ausztráliából Magdának írt, Tomek ellopta a postán és magánál tartotta (a presszóban adja vissza). Mivel nem bontotta fel őket, így nem ismerhetett rá a feladóban a férfire. Magda okkal érezhette, becsapták, méltatlanul elfelejtették, mindez alighanem ahhoz is hozzájárult, hogy megrendült a hite a szerelemben és a férfiakban. A kiábrándultság, kiégettség megnyilvánulása a jelenet, amelyben a fiatalabb férfivel úgy kezdeményezi a szexet, hogy azt Tomek jól láthassa távcsővével. Előzőleg telefonál a fiúnak, hogy figyeljen, távolabb tolja az ágyat az ablaktól a rálátás végett, a lámpát, amelyet a férfi leolt, visszakapcsolja. Az ágyban azután kaján vigyorral mesél a férfinek a nézőjükről. Magda folytatná a szexet, a férfi azonban szégyenlősen kipattan az ágyból (lásd *R-szerelem* 38:15–38:53, *T-Hat* 23:38–24:27).

Magda a *T-Hat* szerint megveti a férfiakat, szexuális kielégülésnél többet nem remél tőlük, és nem is kínál nekik. Az együttlétekben látványosan nem oldódik fel, amikor épp kívánná a férfit, megzavarják a közművek (csak a néző tudja, hogy Tomek küldte rájuk). Nem hűséges: a fiatal férfivel azelőtt kezdeményez kapcsolatot, hogy az idősebbel összeveszett volna, majd a fiatalabbat is ridegen elküldi, amikor épp Tomekért aggódik. Bárkit bármikor képes szexuálisan megalázni: férfilátogatóját, akivel ő kezdeményezte a kapcsolatot, éppúgy, mint Tomeket, akinek szintén maga kínálkozott. Nehezen cáfolható, hogy viselkedése bosszúként: megtorolni a férfiakon, hogy az egyik méltatlanul elhagyta őt, megtorolni Tomeken, hogy kiszolgáltatott helyzetbe hozta. Mindezt cinikusan tudja is magáról, nemcsak a szállásadónőnek, de Tomeknek is elmondja: rossz az emberekkel.

Az *R-szerелеm* ellenben úgy festi meg Magda választásait, hogy világossá válnak: tartósabb, meghittebb kapcsolatokra vágya, de nem talál. A várakozás és a nem találás szükséges előzménye, hogy egyáltalán keres effélet.

Épp erre vall az a presszóbeli megjegyzése, amely a *T-Hatból* hiányzik. Bevallja: rég nem hallotta a szót, amelyet Tomek mondott neki a lépcsőházban, hogy szereti (46:37–46:40). Ettől azonban más értelmet nyer az a kijelentése is, amelyet rögtön ezután mond Tomeknek, hogy nem létezik szerelem. A *T-Hatban* ez nem több Tomek őszinte feltárulkozásának cinikus, kioktató visszautasításánál, az *R-szerелеmben* inkább keserű tapasztalatainak összegzése, amellyel Magda éppúgy feltárulkozik a fiúnak, mint neki Tomek.

Az *R-szerелеmben* Magdát szíven találja, megváltoztatja, hatást tesz rá Tomek szerelme, míg a *T-Hatban* férfiellenes előítéletein nem old a fiú szerelmi vallomása. Az *R-szerелеmben* Tomek régi hiányt mutatkozik betölthetni Magda életében. A film utolsó képein épp ezt a lehetőséget képzei el Magda, s úgy fest, elfogadná Tomek közeledését. (A *T-Hat* utolsó képein, a postán, a fiú visszaközölgő szavait hallva, Magda sovány mosolya inkább a fiú iránti szánalom, mint a fellobbant szerelem jele.)

A másik megjegyzés, amelyet Magda presszóbeli megszólalásaiból a *T-Hatban* kivágtak, az, amelyik jogilag is meghatározza Tomek tettét: zaklatás (*R-szerелеm* 49:00).

A bűnlajstrom (kiegészítve a levéllopással, amiről épp a presszóban szerez tudomást Magda) és a beletörődés (hogy ez is mindegy) más értelmet kap, ha (mint a *T-Hatban*) nem vonjuk a jog erőterébe. Ez arra vall, a Magdát ért felsorolt sérelmek csak megerősítik, de nem szárnyalják túl férfiakkal szemben táplált előítéleteit, hogy Magda saját magát felvértezettnek tartja ahhoz, hogy egyedül is visszaverje a támadásokat. Vagyis Magda magáévá teszi az őt ért sérelmek jogi megközelítését (ezen az értelmezésen nem lép túl), ám hatalma, ereje biztos tudatában fölöslegesen ítéli kölcsönvenni a jog erejét: felső státuszát rendületlenül megőrizve folytatja a harcot. Az ausztrál levelek láttán mutatott közömbössége így azt mutatja, visszatekintve sem változtat az elutazott férfiről alkotott megvető ítéletén.

A tény, a mód azonban, hogy és ahogyan az *R-szerелеmben* a jogra hivatkozik, inkább arra vall, hogy nem az erő vagy a hatalom állásából kívánja Magda tekinteni azt, amit elkövettek ellene. Az őt ért sérelmek jogi meghatározásával (zaklatás) egyúttal túl is teszi magát rajtuk. Azt jelzi, nem a sérelmekre összpontosít, hanem inkább a sértésekben megnyilvánuló közeledésre. Arra vall, kész elhagyni előítéletekkel jól körülbástyázott hatalmi állását. Azután, hogy beismeri: rég volt része szerelmeben, a jogi megjegyzéssel csak megerősíti a pár beszédre, a kölcsönös feltárulkozásra való nyitottságát. Beletörődése (hogy leveleit késve veheti kézbe) nem egykor volt kapcsolatának lefokozásának szól, inkább felülemelkedés egy újabb sérelmen.

Magda viselkedése az utolsó jelenetekben szintén eltérő értelmet kap. A *T-Hatban* inkább azt bánja meg, hogy aránytalanul vágott vissza Tomeknek. A fiú vallomása Magda lakásán (életéről, leselkedési szokásairól), éretlen viselkedése nem megátalkodottságra vall. Tomek gyógyulása és visszavonulása azért jelentheti

a lezárását a történetnek, mert Magdának nincs több teendője, több kockázatot nem rejtett, bármit tett is Tomekkel. Az *R-szerelemben* van mit féltetnie Magdának: ha elidegeníti magától Tomeket, elszalaszthat egy igaz szerelmet.

Összegezve: a *T-Hatban* Magda megingathatatlan felső státuszba helyezkedik, és innen folytat hatalmi harcot a férfiakkal, így Tomekkel is. Az *R-szerelemben* státuszt vált, nyitottá válik az érzelmi feltárulkozásra, a szerelemre. (Az *R-szerelemben* azokon az előítéleteken is túleszi magát, amelyekre a *T-Hatban* a szállásadónő szavai utalnak, a Tomek és közte, Magda közt lévő életkorbeli, érettségbeli, egzisztenciális különbségeken.)

Tomekről is különböző személyiségrajzot ad a két film, noha viselkedése mind-egyikben azonos forrásokból táplálkozik. Intézetben nevelkedett, szüleit nem ismeri. Egyetlen barátja Szíriában hivatásos katona, tőle örökli a szobáját (barátja anyja fogadja be őt), éppígy az értesülést is a szemközt lakó szép nőről, a színházi látcsövet, amellyel barátja is figyelte Magdát, és a férfigőgöt, a nők iránti harsány megvetést, amelyet titkos kódjuk idéz.

A *T-Hat* Tomekben gátlástalan és lovagias karaktert rajzol. (A lovagiasságot táplálhatja a férfigög, amely meggyőződéssel vallja, hogy a „gyengébb” nem nagyon is rászorul a gyámolításra.) A fékevesztettség mutatkozik meg, amikor ellopja az iskolából a távcsövet vagy a postán Magda ausztrál leveleit, amikor telefonon riasztja a gázműveket, hogy megzavarja Magda együttlétét a fiatalabb férfivel. Erre vall a kaján mosoly, amikor leteszi a kagylót, a laza, vagány mozdulat, amellyel cigarettára gyújt. Alighanem hímszolidaritásból zavarja meg a szerelmeskedést, amelyet Magda kezdeményezett, mert megkívánta a fiatal férfit, ám amellyel megcsalta volna idősebb szeretőjét. Hasonló mértéktelenségre vall, hogy elvállalja a tejkihordást, gyarapítandó az alkalmakat, amikor Magda közelében lehet, újabb módot találva a rajtaütésszerű találkozásokra. A hím felsőbbrendűség szól belőle, amikor szállásadónője kérdésére tagadja, hogy volna bárkije is (holott az asszony tud a leselkedésekről, és a távcsölopásból helyesen következtet rá, hogy a lány fontos Tomek számára). De lovagiasságra vall postán mutatott viselkedése Magdával, ha csalással kerít is alkalmat rá. Hasonlóképp a bocsánatkérés a néma hívásokért, azután, hogy Magda tisztességtelennek nevezi a tettet.

Az átsírt éjszaka utáni találka a postán balul végződik, vigasz helyett, akarata ellenére Tomek megalázó helyzetbe hozza Magdát. Főnöknője a postán ahelyett, hogy bocsánatot kérne a téves értesítőért, Magdát hibáztatja, majd felvilágosítja a lányt jogairól (az értesítővel forduljon a rendőrségre), eltépi az értesítőt. Tomek veszte lovagiassága: Magda után szalad a postáról, hogy bocsánatát kérje a félresikerült jelenetért, bevallva azonban eredeti szándékát (könnyeit látva vigasztalni akarta), egyben leleplezi saját leselkedését. Mindezt ugyanakkor félig-meddig felháborodva, megrovásként mődjá el, mintha Magda volna az oka, hogy lovagias játéka elromlott.

Az, ami a *T-Hatban* elkövetkezik, Tomek veresége és az okulás: a visszavonulás. Alulmarad Magda fiatalabb szeretőjével szemben, aki önérzetébe gázol, a lakótelep ablakainak nyilvánossága előtt kiüti és kioktatja őt. Szexuális megaláztatásba

torkollik a találkozása Magdával. Szégyenében öngyilkosságot követ el, de az sem sikerül, sőt Magda is híret veszi (épp egy postás kollegájától).

Magdához fűződő kapcsolatát, tőle való távolságát Tomek mindvégig saját ereje és gyengesége függvényében határozza meg a *T-Hatban*. Öngyilkossága is épp arra vall, hogy csakis hatalmi helyzetben tudja elképzelni magát Magdához képest, ha ezt nem képes megvalósítani, végeznie kell magával. A Tomekról a *T-Hatban* mutatott képek azt jelzik, érzelmi élete szegényes, ezzel párosul a meggyőződése (amely alighanem intézeti nevelkedéséből származik), hogy az érzelmek, a lelki élet mozgásai szégyellni, takargatnivalók, a gyengeség jelei.

Az *R-szerelem* ezzel szemben gazdagabb érzelmekkel ruházza fel Tomeket, gátlástalanságát mértéktartóbban festi meg. Nemcsak azt látjuk, ahogyan ellopja az iskolai távcsövet, hanem azokat a boldog pillanatokat is, amikor örömmel szereli fel régi színházi látcsöve helyére. Az új eszköz azzal is ajándékozza meg őt, hogy nem kell egyedül étkeznie. Magda vacsoráját úgy figyeli az új távcsövel, hogy közben maga is eszik (természetesen ugyanazt, mint a lány). A *T-Hatból* kimarad Tomek készülődése, amellyel Magda vacsorájához időzítve megteríti a látcső mellé, és a párhuzamos vágás, ahogyan egyszerre esznek.

Az *R-szerelem* elhagyja a jelenetet, amelyben Tomek ellopja Magda leveleit a postán.

A gázművek riasztása után mindkét filmben rágyújt. Csakhogy az *R-szerelemben* a magabiztosságról valló gyakorlott, vagány mozdulatok helyett azt látni, hogy egyszerre két cigarettát kap ki ajkaival a dobozból, majdnem kettőre is gyújt rá. Ez inkább érzelmi mozgásra, izgatottságra, a kockázatvállalásra jellemző bizonytalanságra vall.

Hasonló érzelmi telítettséget mutat az *R-szerelemben* a mód, ahogyan Tomek meghívja Magdát a presszóba. Magda a fiúra nyitja a bejárati ajtót, amint az épp a friss tejet teszi le. Szemei alatt kék-lila foltok, előző este ütötte ki őt Magda fiatalabbik szeretője. A *T-Hat* összecsapásként festi meg kettejük találkozását: Magda élcélődésére, hogy Tomek nem tud harcolni, és kihívó kérdezősködésére (mit jelent Tomek szerelme, ha semmit nem akar tőle), rövid gondolkodás után a fiú meghívja őt fagyaltozni. Ez harcra vall, a harc folytatására, nem mutathatja, hogy készületlenül érte őt Magda kérdése, várakozása, nem veszíthet ismét csatát az esti megveretés után. Az *R-szerelem* azonban külön (a *T-Hatból* hiányzó) jelenetet illeszt Magda provokációja és a meghívás közé: Tomek felfut a tetőre, hóval, jéggel hűti arcát, csak ezután tér vissza, kopogtat be Magdához, majd hívja meg őt. A *T-Hatban* a meghívás inkább visszavágás, a férfiviselkedés sablonja. Az *R-szerelemben* ellenben Tomek rádöbben, hogy Magda komolyan vette a szerelmi vallomást, többnek vette, mint amit férfigógiében Magdáról gondolni tudott. A tetőn Tomek csillapítja meglepetését, erőt gyűjt, hogy megragadja a pillanatot, igyekszik felnőni a feladathoz. A pár szó Magdával a folyosón, fordulat Tomek életében.

Tomek éretlenségét, érzelmeinek, lelki élete fejletlenségét az *R-szerelem* nemcsak Magda környezetében mutatja meg, így sokkal esendőbbnek mutatja Tomeket, aki így várakozást, együttérzést kelt a nézőben.

Tomek érzelmi éretlenségére vall, hogy nem tud mit kezdeni a helyzettel, amikor szállásadónője tévézni, szépségkirálynő-választásra hívja őt, hogy értetlenség-gel hallgatja szállásadónője tanácsát (a nők szeretik a gyöngédséget) – mindkét jelenet elmarad a *T-Hatból*.

Érzelmi tájékozatlanságát festi meg az a – *T-Hatból* szintén hiányzó – jelenet, amelyben Tomek arról faggatja a szállásadónőt, hogy mitől sírnak az emberek. A kérdés annak kapcsán támad benne, hogy sírni látta Magdát, aki előzőleg összeve-szett idősebb szeretőjével. A válasszal nem tud mit kezdeni. Az *R-szerelemben* ezután ollóval igyekszik megsebesíteni, sírásra bírni magát, ám hiába sérti fel ujját, könny nem fakad. (Az ollózás jelenete is hiányzik a *T-Hatból*.)

Azután, hogy Magda combjának puszta érintésétől nadrágjába élvezett, hogy a lány kioktatja, a szerelem nem több magömlésnél, és hűvösen kiküldi őt a fürdő-szobába törölközni, Tomek sírva fakad. Sírása a *T-Hatban* nem több gyengesége beismerésénél, az *R-szerelemben* azonban más értelmet kap. Ha a korábbi jelene-tekben nem értette, mi a sírás, és nem tudott könnyeket előcsalni a szeméből, akkor valódi könnyei nevelődésének, érzelmi élete gazdagodásának egyik állomását jel-zik, ahol megtapasztalja, mikor sírnak az emberek.

ÖSSZEGZÉS

A *T-Hatban* Tomek csak hatalmi helyzetben, a hím felsőbbrendűség távolságából képes látni magát Magdához képest. Az *R-szerelemben* enged a belénevelt státusz-igényből, érzelmileg nyitottá, tanulékonyvá válik. Feltárulkozását Magda előtt (a presszóban és a lány lakásán) nem szégyellnivaló gyengeségnek ítéli, hanem alka-lomnak találja az önvizsgálatra, korábbi mércéi vizsgálatára. Ezért nem ábrándul ki Magdából kudarcai ellenére sem, ezért álmodhat róla.

Más szemszögből összegezve, a két filmben különböző hatalmi viselkedést mu-tat mindhárom szereplő: a *T-Hatban* ragaszkodnak a felső státusz megtartásához egymással szemben, az *R-szerelemben* a szállásadónő eleve nincs felső státuszban sem Tomekhez, sem Magdához képest, Magda és Tomek pedig mindketten nyitot-tak felső státuszuk elhagyására.

A közelebbi elemzés tehát azt mutatja: nemcsak végkifejletében különbözik a két film, de karaktereiben, sőt történetfűzésében is. Melyik a hitelesebb, avagy melyik felel meg inkább a történet, az elbeszélés szellemének?

Hitelesek-e a szereplők válaszlépései, amelyeket a másik viselkedésére, tetteire adnak? Mennyit ismernek meg, mit tudnak meg a másiktól? Magda és Tomek kö-zös postai és utcai jelenetei azonosak. Különbözőnek ismerik meg azonban egy-mást a presszó jelenetben: Az *R-szerelemben* mindketten feltárulkozóbbak, nyitot-tabbak a *T-Hathoz* képest. Az *R-szerelemben* Magda bevallja, rég volt, hogy sze-relmesek voltak belé. Tomek nyitottsága a rendelés jelenetben mutatkozik meg (amely teljesen kimarad a *T-Hatból*): elfogadja Magda ízlését, magának is rendel vörösbort, noha Magda Tomek ajánlatait (fagyalt, tea) visszautasítja. Az *R-szerelemben* vívódóbb, töprengőbb Tomeket ismerhet meg Magda a folyosói jele-netben (azt követően, hogy Tomeket elverte a fiatalabb szerető).

A válaszlépések hitelességének megítélése azon is múlik azonban, hogy a néző milyenek ismeri meg a szereplőket. Magdáról a film első kétharmadában, egészen addig, amíg Tomek megszegyenülten el nem fut tőle, ugyanazt tudni, annyit és azt, amennyit és amit Tomek vagy a szállásadónő lát belőle. (A *T-Hat*ban a fiú elfutása 38:49, a film teljes hossza 58:26, az *R-szerelemben* ugyanezek 58:24, 1:22:55.) Ugyanebben a kétharmadban azonban Tomeket és a szállásadónőt különbözőképp festi meg a két film. A *T-Hat*ban nem látni a szállásadónő és Tomek közös jelenetei közül a szépségkirálynő-választásra hívás jelenetét, beszélgetésüket a sírás okairól, éppígy Tomek otthoni szokásait sem (örömet, amint távolbalátót cserél, a megterített asztalt, a cigarettázást a zaklatások idején, a nyelvtanulást, a tejkiszállítás-hoz kelve a hajnali fáradságot, a hóban-jégben mosdás pillanatait a tetőn). Vagyis más az, aki cselekszik az egyik és a másik filmben. Ha épp ugyanarra a tetre is, de az, aki a válaszlépést adja, már más személyiségvonásokkal, más tervekkel, más szándékokkal rendelkezik, így a válaszlépések értelme is különböző.

Ha a történetet a szereplők kölcsönhatásai eredőjének tekintjük, akkor mindkét történet hiteles. Egyik karakter felépítése sem mutat lélektani hibát, egyik személyiségvonásainak elbeszélésbeli lehetségesége sem cáfolható, a különböző karakterek közt keletkező kölcsönhatások mind dramaturgiailag, mind lélektanilag helytállóak. A kölcsönhatások egyik láncolata nem érvényteleníti a másik láncolatot.

Azonos nyersfelvételekből különböző történetet különböző személyiségvonású karaktercsoportokkal, különböző végkifejlettel beszélni el, technikailag a vágás Kulesov-hatásként leírt lehetőségével adott. Ha a Kulesov-hatást szűken vizuális hatásként értjük, akkor Kiesłowski annak dramaturgiai kiterjesztését adja.⁴

A történet szelleme nem válik el a filmek üzenetétől (logline) avagy természetétől (ha nem szerzői filmek volnának, úgy is lehetne fogalmazni, a filmek műfajától). Az *R-szerelem* címében is mutatja: szerelmes film.

A *T-Hat* azonban aligha nem szerelmes film, címe erkölcsi-vallási parancsolatra, törvényállításra, törvénykövetésre, törvényszegésre utal. A szerelem vagy annak hiánya inkább csupán alkalom, amellyel megjeleníthető a parancsolat létezése, értelme, jelentősége. Ha várakozásunk szerelmes filmnek akarja látni a *T-Hat*ot, az nem a film elbeszéléséből táplálkozik, hanem műfajfilmes megrögzöttségéből, amely szerint férfi és nő kölcsönhatásából csak szerelmes film kerekedhet ki. A karakterekről adott elemzés megerősítheti, a *T-Hat*ban olyan státuszviszonyok uralkodnak, amelyek nem kedveznek a szerelemnek, ám segítik a szereplők döntései, tettei megítélését a törvény szemszögéből, avagy segítik, hogy tetteikben, azok hatásaiban a törvényekre mint ható okokra, mint tájékozódási pontokra ismerjünk rá.

Ha gondolatban kiegészítjük a *T-Hat* képeit azokkal a jelenetekkel, amelyeket csak az *R-szerelemben* látni, avagy ha a nézői képzelet azok szellemében szövi tovább a karakterekalakját, akkor elkerülhetetlenül szerelmes film lesz a *T-Hat*ból.

⁴ Lásd KULESOV, Lev: 1985, 65, 77, 88. sk., 95–97, 101, 119. Vö. még THOMPSON, Kristin–BORDWELL, David: 2007, 152–163.

Noha a kiegészítés nem a szabadságában, hanem a természetében áll a nézőnek (épp erre derít fényt a Kulesov-hatás), mégsem értelmetlen a kérdés, amely a kiegészítés módjának, filmre vonatkoztatottságának hitelességét firtatja.

Ad-e valamiféle felhatalmazást a *T-Hat* efféle kiegészítésre? Nem, a film vágása nem hagy rá időt a nézőnek aközben, hogy nézi a filmet.

A *T-Hat*ban gyorsabbra, pergőbbre vágják a történéseket. Példa rá a gázművek riasztásának jelenete. Azután, hogy Magda rásimul a fiatal férfire, Tomeket látni (09:20), amint már lapozza is a telefonkönyvet, bejelenti a gázszivárgást, mondja a címet, majd (09:59) még ugyanabban a beállításban rágyújt, elméláz, kétszer is szív a cigarettából. Ezután (10:19–12:06) gyors egymásutánban párhuzamos vágások következnek. Látjuk a gázosok érkezését, Magda és a férfi szeretkezését, Tomek figyelő tekintetét. Majd a gázosokat az ajtón kívül, a párt a hálóban és Tomeket a távcsövénél. Majd a konyhában Magdát és a gázosokat, a hálóban az öltözködő férfit és Tomeket a látsónél. Végül a konyhában a férfit, amint kezdeményezné a szeretkezés folytatását, és Magdát, amint készül teát főzni. Ezután (12:06) Tomeket látjuk, örömteli arccal a szekrényajtóba öklöz, megreped a falemez. Majd (12:11) Magda lakása előtt a folyosón vagyunk, Tomek hozza a tejet.

Ugyanez a történet az *R-szerelemben*: azután, hogy Magda rásimul a fiatal férfire (16:51), hosszabban látni Tomeket, azt is mutatja a film, ahogy gondolkodik, tervet sző, csak ezután nyúl a telefonkönyvhöz és riasztja a gázosokat. Majd (17:02) még ugyanabban a beállításban Tomek rágyújt, de itt is van bonyodalom, először két cigit kap ki a dobozból. Majd (17:49) vizet ereszt a bögréjébe a fürdőszobában. Ekkor lecsap rá a szállásadónő (17:52), gyors vágások (anschnitt, közeli, szubjektív kamera) egymásutánja mutatja beszélgetésüket (világossá válik a szállásadónőnek, hogy megzavarta Tomeket, ekkor kínálja fel a fiúnak, hogy hozza el a lakásba azt, akije van, ekkor adja a tanácsot, hogy a nők szeretik a gyöngédséget). Csak ezután (18:51–21:15) következnek a gázosok helyszínelésének, Magda és a fiatal férfi szeretkezésének és Tomek leselkedésének jelenetei, némileg rövidebbre vágott beállításokkal ugyanabban a sorrendben, mint a *T-Hat*ban. Utána (21:03) szintén Tomeket látni kaján örömmel, amint a szekrénybe öklöz. Ezt követően azonban ismét eltér a cselekmény a *T-Hat*tól: az *R-szerelemben* csak ekkor (21:14) jelentkezik munkára a közértben, majd (22:08) látni, amint holtfáradtan kel hajnalban, majd (22:24) indul a közértből a kézikocsival, és csak ezután (22:58) látni, hogy Magda lakása előtt folyosóra érkezik, hogy azután kicsöngesse Magdát az ágyból.

Innen adódik a cselekmény felpörgetésének másik módja is: a *T-Hat* vágása azt sugallja, hogy Tomek a gázművekkel megzavart éjszakára rákövetkező hajnalon csöngeti ki Magdát az ágyból, az *R-szerelemben* ez legalább egy nappal később kell, történjék. Vagyis az *R-szerelem* nemcsak a játékidőben, hanem az elbeszél cselekmény historiográfiai idejében is szétteríti a történéseket.

A két film eltérő alapszerkezete is üzeneteik különbségére utal: nem lehet mindkettő szerelmes film.

Az *R-szerelem* első kockáin (00:07–00:14) premier plánban, épp érintene egy bekötött kart egy kéz, amelyet azonban egy másik kéz gyöngéden megfog és visz-

szatart. Majd a kamera, megtartva a plánt, a kar mentén haladva a fekvő és alvó Tomek arcára svenkel. Vágás Tomek álmába (00:30–00:44): ablakon át látni Magdát, amint a konyhaasztalon kártyát vet, majd a hűtőhöz lép, bugyijára, fenekére közelít a kamera. Visszavágás (00:44–00:50), Tomek nyel. Ismét az álom (00:51–01:05): másik ablakon át látni, ecsettel kezében Magda valami zenére vezényel. Vágás Tomek arcára (01:05–01:13). Jelenetváltás: betörik a tornaterem ablaka, üvegszilánkok peregnek a padlóra. A *T-Hat* első kockáin (00:16–01:09) Tomeket látni a postaablaknál: Magda adja az értesítést, de nincs küldemény. Tomek készségesen (lovagiasan) felkínálja, győződjék meg róla a lány személyesen. Jelenetváltás: vágás a tornaterem padlójára, az ablak darabjai peregnek.

Az *R-szerelem* szerkesztése keretes. Első kockái (a három kéz találkozása) később megismétlődnek (1:17:47–1:17:50), az ismételt képeket azonban (1:17:50–1:18:28) Magda és a szállásadónő tekintetváltásai követik, majd Magda belenéz a távcsőbe. Vágás Magda képzeletébe (1:18:28–1:18:51), amely egy korábbi jelenetet újrajátszása (amikor az idősebb férfival veszekedvén belépett a konyhába, majd fellökte a tejet). Magda rövid közelije után (1:18:51–1:18:54) a konyhában látni Magdát, amint sír (1:18:54–1:19:09). Magda közelijének újabb bevágása után (1:19:09–1:19:15) ismét a konyhában vagyunk (1:19:15–1:19:26), látni, amint egy férfikéz Magda vállához simul. Magda újabb közelijében (1:19:26–1:19:36) Magda a távcső mellett megsimítja a nyakát, ugyanott, ahol azt a következő beállítás mutatja (1:19:36–1:19:55), Tomek is megsimítja az elképzelt konyhajelenetben. A film Magda közelijével ér véget (1:19:55–1:20:15), szembogarán fény csillan (catch light), majd becsukja szemét.

Az *R-szerelem* szerkesztése továbbá aitiologikus, mert szó szoros értelemben nem más, mint a kezek találkozásának eredetmagyarázata. A film csaknem egészét tekinthetnénk flashbacknek, amelyből a kezek találkozása és (a film elején) Tomek azt követő álma, (a film végén) Magda azt követő képzelgése mutatnak csak ki. A nagyszabású flashbacknek alig van „mihez képest”-je, a filmnek alig van jelene. A kezek találkozása a film elején és a végén ugyanannak a jelenetnek az ismétlődése, ezért Tomek álma a film elején és Magda képzelgése a film végén egymással egyidejűek. Szabatosan szólva, a kezek találkozása, az álmodás és a képzelgés pillanati adják a film jelenét. Ebből is kiállnak a megelevenedő álombéli és képzeletbéli jelenetek, amelyek nem természeti időben futnak. A film minden többi képe a kezek találkozását megelőző természeti-valóságos múltba esik.

Flashbacknek tekinteni mégis aggályos a *R-szerelmet*, mert szabvány szerint már előre tudatnia kellene a nézővel, hogy flashback következik. Az időbeli visszavágást eleve úgy kell előkészíteni, felvezetni, hogy első kockájától világos legyen, visszaugrottunk a múltba, nem elegendő mindezt csupán a flashback után, visszatekintve megértetni a nézővel. Csakhogy az *R-szerelem* elején (a kezek találkozásának és Tomek álmának a képeiben) semmi nem utal arra, hogy a tornatermi betörés jelenetétől kezdve visszavág a film a múltba.

Az *R-szerelem* elején a bekötött karú fiú képei várakozást keltenek a nézőben, honnan a sérülés. A tornatermi betörés ezt követő képei a szilánkokkal, ha pillanatokra azt sugallhatják is, hogy az üvegtől sebesült meg a fiú, a jelenet végére kide-

rül, nem. Ha nem alszik is ki, de halványul a magyarázat utáni várakozás a nézőben. A kezek találkozásának kockára azonos ismétlődése rajtaütésszerűen éri a nézőt a befejezés előtt pár perccel. Megdöbbenve kell ráébrednie: amiről addig azt hitte, hogy egyidejű szemlélőként nézte, kiderül, csupán visszatekintés volt a filmnek majdnem az elejétől kezdve. Kieślowski hirtelen fordulattal idegeníti, távolítja, rántja el a nézőt a cselekménytől, veti ki őt a látvány egyidejűségéből, jelenéből. Csak ekkor válik világossá, hogy a film a kezek találkozásának eredetmagyarázata. Kirántva azonban az elbeszélte történetből mint múltból a kezek jelenébe, tüstént egy másik álomba, álmodozásba, Magdáéba veti bele a film a nézőt. Tomek és Magda szerelmes álma, álmodozása ráadásul egyidejű, így még távolabb kerül a múlt a nézőtől.

A szerelmes álmodások egyidejűsége és minden más eseményét eltávolító jelenidejűsége visszavonhatatlanul a melodráma bélyegét üti az *R-szerelemre*, megmásíthatatlanul szerelmes filmmé teszi.

A *T-Hat* nem mutat sem keretes, sem aitiologikus szerkezetet, a néző mindvégig egyidejű szemlélőként látja a historiográfiai egymásutánban elbeszélte történetet, attól egyszer sem távolítja el Kieślowski. A cselekedetek nyers egymásutánját sehol nem oldja az érzelmi életek megjelenítése. Ha az *R-szerelem* világa a melodrámaéval mutat rokonságot, akkor a *T-Hat* az akciófilmekével vagy krimikével. Ha az *R-szerelem* a nézőt az érzelmek, az együttérzés világába hívja, akkor a *T-Hat* az ítélni kész józanságéba.

Az alapstruktúrák jelentőségét megerősíti, hogy Kieślowski más filmjeiben, köztük a *Tízparancsolat* több darabjában is találni hasonló keretes, proleptikus, aitiologikus szerkesztést.

Az *R-szerelem* alapszerkezetéhez legközelebb a *Véletlené (Przypadek)* áll, amelynek forgatókönyvét egyedül jegyzi Kieślowski. Az első kockákon Witekét látjuk, amint egy mozgó repülőgépből ül, és torkaszakadtából ordítja: „Ne!” (00:37–00:50, a fekete háttéren futó főcím alatt is hallani őt 01:03-ig). A végén (1:50:40–1:52:24) azonos öltözékben látjuk Witekét (dzseki kötött gallérral, pulóver, ing), amint repülőre száll, majd távolról a gépet, amint felszáll és másodpercekkel később felrobban, lezuhan. Az ordítás bent és kívülről a robbanás, zuhanás egyidejűek. A film az ordítás jelenetének aitiologikus bemutatása: Witek élete a születéstől a robbanásig, ahogyan az halála előtt lepereg benne.

Apja halála és ennek nyomán orvosi hivatástudatának megrendülése a fordulópont: hallgatóként gondolkodásidőt kér a dékántól, és elutazik Łódźból Varsóba. A film további része annak mérlegelése, hogyan alakul Witek élete, ha eléri a vonatot, vagy ha nem éri el, de fellöki a peronfelügyelőt, és hogyan alakult így, hogy nem érte el, és nem is lökte fel a vasutast.

Három, sokban különböző életút kerekedik ki. Kettő a politika erőterében telt volna: ha eléri a vonatot, akkor a kormánypárt szervezetében dolgozott volna, ha nem, de fellöki a vasutast, akkor az ellenzék köreiben tevékenykedett volna, mindkétféleképp megcsillant volna a párizsi utazás lehetősége, ám egyik változatban sem utazott volna el. Azután, hogy (harmadik változatként) lemaradt a vonatról és nem lökte fel a vasutast, befejezi az egyetemet, gyakorló és kutatóorvosként mun-

kába áll, családot alapít, majd professzora helyett Párizson át Líbiába utazik konferenciára. Ezért száll a repülőre, amely felrobban.

A cselekmény, az események különbségei ellenére, a három életút utasa (viator) egyazon személyiség, aki sem pártmunkásként, sem ellenzékiként nem tudja alávetni életét és gondolkodását egyik szembenálló világnézetnek sem. Pártpolitikától idegen gondolkodása a harmadik életúton is megnyilvánul: sem a kormánypártba nem lép be, sem az ellenzék tiltakozását nem írja alá. Egyik változatban sem látjuk őt hatalmi helyzetben, felső státuszban. Továbbá mindhárom változat ugyanazokból az előzményekből építkezik: a születés, a gyerek- és ifjúkor eseményeiből, személyeiből.

A véletlen két közelítésben is megjelenik. Egyszer a pályaudvari jelenetben: a véletlenül múlik, hogy eléri-e a vonatot, hogy fellöki-e a vasutast, ami utána történik, csupán következmény. Másodszor a film egészének összefüggésében: a váratlan és végzetes szerencsétlenség az a véletlen, amely Witek halálát okozza. Mindkettő Witek saját értelmzése, mindkét véletlennel szemben tehetetlen.

A film nemcsak keretes és aitiologikus szerkesztésében rokon az *R-szerelemmel*, hanem abban is, hogy a második jelenet megerősíti, ám válasz nélkül hagyja a néző várakozását. Az *R-szerelem*ben a tornatermi ablak betörése nem oka az előző jelentben látott karsérülésnek. A vérző sebesültekkel telik kórházi folyosó, amely az ordítás jelentét követi a *Véletlenben*, éppígy nem magyarázza az ordítást: nem a lezuhant repülőgép életben maradt, sérült utasainak ellátását mutatja, hanem a poznani mozdonygyári munkások 1956 júniusában levert tüntetésének sebesültjeit. (Ezt Witek elbeszéléséből tudjuk, amikor részegen, emlékezete élességét bizonyítandó, születése körülményeiről beszél barátnőjének. Szavai után a kórházi folyosó film elején látott képei ismétlődnek meg: 45:53–46:00. Érdekesség, hogy Witek éppoly élesen emlékszik születése körülményeire, mint az *R-szerelem*ben saját, presszóbeli elbeszélése szerint Tomek.)

A két film rokon végletesen összezsugorított jelenében (az *R-szerelem*ben a kezek találkozása és az álmodozások, a *Véletlenben* az ordítás és a robbanás), a felemás flashback szerkesztésben, a módszerében, ahogyan a nézőt a történetből kirántja (a keretezett történetről mindkettőben csak a végén derül ki, hogy múlt).

Vonatkoztatásképp: a *Citizen Kane* szintén keretes, aitiologikus, ám valódi (bevezetett, előkészített) flashback szerkesztésű film. A nyitó kockákon a kerítés átjárást tiltó feliratáról mesésen gazdag kastélyra és környezetére úszik a kép, végül szobabelsőre vág a film: a néző látja, amint a haldokló férfi kezéből kihullik a felrázható játékgömb, halljuk utolsó szavát: „rosebud”. Csak ezután érkeznek a nővér (azt hinni, az elpattanó üveggömb hangjára, később kiderül, ő is hallotta az utolsó szót). A film befejező kockáin lánggra kap Kane egykori szánkója, rajta a *Rosebud* felirat, amit már csak a néző lát. A kandallóból felszálló füstöt kintről látni, majd a kerítésre úszik át a kép, amelyen feltűnik az átjárást tiltó felirat. A keret a nézőnek szóló különleges ajándék (az élettörténet kirakós-játékának hiányzó darabkája), beavatás Kane életének titkába, értelmébe, ami a filmben mindenki előtt végleg rejtve marad. Ám a keretbe előkészített flashback kerül: az ápolónő képei után

híradóra vált a film: narrátor és tudósításképek beszélnek el Kane halálát, birodalma nagyságát. Ez vezet át a film testét adó múltba.

A *Tízparancsolat* több darabja is szakít a historiográfiai egymásután elbeszélői elvével, nyitójeleneteik különféle feladatokat látnak el.

A *Tízparancsolat: Egy* elején (01:40–02:27) az utcán sétáló idősödő nő figyelmes lesz a kirakatban a tévéműsorra, amelyben tanáruk kísértében iskolások szaladgálnak, a kamera az egyik fiúra közelít, a nő sírva fakad. A film végén (50:57–51:23) ugyanez a tudósítás folytatódik: a fiú még jobban közeledik a kamerához. A történet szerint a fiút, Pawelt édesapja egyedül neveli, világi szellemben. Számítógépük kiszámítja, a lakótelepi tó jégpáncélja Pawel testsúlyának többszörösét is elbírja, ezért az apa elengedi őt korcsolyázni a többi gyerekekkel. A jég beszakad, Pawel a tóba fullad. A felindult apa a közeli templomban a Mária-ikonnál felrúgja a gyertyatartót, majd döbbsen látja, hogy a Szűzanya együtt érzően sír (a kép fölött megbillent méceses faggyúja épp Mária szeme sarkánál csorog alá). Ezt követi a zárlat, a tévétudósítás folytatása. Az idősödő nő a film elején Pawel vallásos nagynénje, az apával folyt hitvitáiknak többször is tanúja a fiú. Pawel megjelenése a képernyőn halála után az örökélet, a feltámadás reményét ígéri a hívő asszonynak, ezért fakad könnyekre az adás láttán. A tévéműsor keretét a film elején és csak ott, egy másik jelenet keretezi: (00:19–01:39) havas lakótelepi környezetben egy férfi, bundában, ágakból rakott tűz mellett guggolva melegedik a tó közelében, amelynek egy részét jég borítja. Tekintete a távolba mered. Ezután vág a nagynéni és a tévéadás jelenetére a film. Mintha a férfi látná a nagynénit. Majd visszavág a film a férfire (02:27–02:48), amint az megtörli könnyes szemét (akár együttérzésből, akár azért, mert szemét megcsípte a tűz füstje).

Hasonlóan az *R-szerelem*hez, a *Tízparancsolat: Egy* is aitiologikus: a nagynéni könnyeinek előtörténete. Ebben is a kerettörténetek adják a jelent (azt, amit a néző egyidejű szemlélőként lát), mindaz, ami közöttük történik, múlt. Éppúgy felemás flashback szerkesztésű (csak a végén válik világossá a nézőnek, hogy a múltat látta), a végén rántja ki a nézőt a történetek egyidejűségéből. A bundás férfi lakótelepi környezetben van, így amikor (02:48) a film róla a lakótelepi házra vág, ez nem utal arra, hogy flashback következne.

Az *R-szerelem*ben a kezek találkozása, az elbeszélte történet, Tomek rákövetkező álom- és Magda képzelet-jelenete historiográfiai folytonosságot alkotnak (ha nem is historiográfiai egymásutánban láthatók), Magda és Tomek álma, álmodozása pedig egyidejűek. A *Tízparancsolat: Egy*ben azonban a nagynénitől megkönnyezett tévéműsor nem alkot historiográfiai folytonosságot az elbeszélte történettel, a bundás férfi másodlagos keretének az a célja, hogy a tévéműsoros keretet ne engedje eloldódni az elbeszélte történet idejétől.

A *Tízparancsolat: Négy* bevezető képsora (00:20–00:49) külön-külön egy lányt és egy férfit mutat premier plánban: zaklatottan állnak, ki-ki a saját szobájában, éjszaka az ablak előtt, a külső világítás a reluxán át csíkokban vet fényt az arcukra. A (01:00-cel) kezdődő folytatásban már más lelkiállapotban találjuk őket. A kezdő képsorok nem ismétlődnek meg a filmben, de szabatosan kijelölhető a hely, ahová illenek, ahonnan kiemelte, előre vetette őket a vágás: a kettejük (apa és lánya) közti

éjszakába nyúló heves összetűzés és az azt követő reggeli ébredés között (48:25–48:26).

A lány anyja a szülést követően meghalt, az apa egyedül nevelte Ankát, nem házasodott újra. Anka véletlenül levélre bukkan apja, Michal iratai közt, felirata szerint csak az apa halála után szabad felbontani. Benne egy másik, felbontatlan levél nyugszik, amelyet az anya írt utolsó napjaiban a lányának. Míg Michal kiküldetésre utazik, anyja kézírásával Anka levelet hamisít, amely arról szól, hogy Michal nem vér szerinti apja Ankának. A hamisított levél tanúságára hivatkozva, hazatérő apját felháborodva fogadja Anka: miért titkolta el előle a tényt és az anyja levelét. Vitájukban Anka kétségbe vonja Michal közel húszévi gondoskodásának és szeretetének a hitelességét.

A Tízparancsolat: Négy nem keretes szerkesztésű: az előrevetett jelenet történetbeli historiográfiai pillanata után folytatódik a cselekmény. Üres lakásra ébredve, Anka megrémül, azt hiszi, Michal elköltözik, ám kiderül, csak közértbe ment reggeliért kettőjüknek. Kibékülés után közös megegyezéssel együtt égetik el az anya eredeti, felbontatlan levelét, amelynek kezdő sorai, még épp elkapja őket a tekintet, mielőtt a tűz elemésztené, betűre azonosak a hamisított levélével.

Bár az első jelenet megelőlegez egy későbbi pillanatot, mégsem aitiologikus, hanem proleptikus szerkesztésű a film. Az előrevetéssel kiemelt képek a fordulópontját adják a történetnek: Anka és Michal nyugtalansága azt jelzi: tetteket és teendőiket mérlegelik, a film mégsem tekinthető e pillanat eredetmagyarázatának, mérlegelésük eredménye sokkal fontosabb. A kiemelt jelenet a film idejét sem bontja meg: fekete háttéren megjelenő főcím választja el a film folytatásától, a történettől, a néző egyidejű szemlélője marad a látott történéseknek. A kiemelés feladata a hangsúlyozás, a néző értelemkeresésének vezetése.

A lány megbánja hamis vádaskodását, Michal megbocsát neki. A vádaskodás forrása a színinövendék Anka gyenge iskolai szereplése: színészi jelenlétének érzelmi hitelét hiányolja mestere. Alighanem az érzelmileg érvényes jelenlét gyakorlása végett rendezte Anka a családi perpatvart, amelyben, maga is érzi, elvetette a sulykot. Michal megbocsátásának egyik forrása, hogy gondoskodó szeretetén nem változtatott volna és nem változtat, ha nem vér szerinti apa, másik forrása pedig a belátás: hibázott, hogy az anya levelét nem adta át korábban a lánynak.

Anka vádaskodásának megmásíthatatlan következménye azonban az, hogy eleve, olvasatlanul érvényteleníti halott anyjának búcsúlevelét azáltal, hogy annak lehetséges, bár korántsem valószínű tartalmát játékba hozta. Michallal kibékülhetnek, ahogyan meg is teszik.

Halott anyja ellen azonban jóvátehetetlenül vét, tőle végérvényesen megvonja a szót, megfosztotta családi életük formálásának lehetőségétől. A gyermek-szülő kapcsolat és a vérségi kötelék szélsőséges összekapcsolásával Anka saját múltja, eredete (családi identitása) elszegényítését kockáztatja. Michal szemléletében a gyermek-szülő kapcsolat gazdagabb, nem korlátozódik a pusztán biológikumra. A film hatékonyabban ébreszti rá a nézőt a lány és az apa szemléleti különbségei következményeinek jelentőségére, ha nem távolít el a történettől, hanem engedi, hogy a néző egyidejű szemlélőként kísérhesse végig a történetet.

A *Tízparancsolat*: Öt szintén proleptikus szerkesztésű. A film elejére helyezett jelenet (amelyben az ügyvéd a törvény értelméről töpreng) historiográfiailag később kellene következzen: a cselekmény egymásutánjában a gyilkosság és a halálos ítélet végrehajtása jelenetsorai közé kellene, hogy ékelődjenek. A film azonban mellőzi a tárgyalást, sőt az ítélethirdetést is: a gyilkos tett után hirtelen (30:05) arra a pillanatra vág, amikor ítélethirdetés után a bíróság kivonul. Az előrevetett töprengés célja az emberölés tilalmának mércéjén megítélni mind a törvényes, mind a törvénytelen emberölést (mind a kivégzést, mind a gyilkosságot). A két emberölés és körülményeik aprólékos, naturalista ábrázolása azt üzeni: az emberi élet mindkét kioltása vét a tilalom ellen. Az ügyvéd töprengése kezdettől hallik, megszakítás nélkül, előbb a fekete háttéren megjelenő főcím közben, majd arra a képre vág a film, amely a hang forrását mutatja (az ügyvédet látni az oldalszobában, amint beszédére készül). Az ügyvéd töprengése után a lakótelep képére vág a film, kezdődik az elbeszélés.

A *Tízparancsolat*: Öt nem aitiológikus szerkesztésű: az elbeszélés nem az előrevetett jelenet értelmezése, inkább fordítva: az előrebocsátott okfejtés (a törvény értelméről, alapításáról) kulcsot kínál a két emberölés értelmezéséhez.

A *Tízparancsolat*: *Nyolc* nem keretes, de aitiológikus szerkesztésű. Az elején (00:20–01:13) egy férfi és egy kislány megfogják egymás kezét, s mennek a visszhangzó, folyosókkal, kanyarokkal tagolt, sötét udvaron. A jelenetet a fekete háttéren futó főcím kétszer megtöri (00:34–00:38, 01:09–01:13), de alatta is megszakítatlanul szól a zene és hallani a visszhangzó lépteket. A középső jelenetrészben szubjektív kamerával, a kislány szemszögéből látni haladásukat, a harmadik jelenetrészben a kislányt látni, amint kérdőn a férfira néz. A jelenet sem nem ismétlődik meg, sem nem illeszthető be a cselekmény historiográfiai egymásutánjába (évtizedekkel előzi meg a filmben látottak jelenét), mégis a kezdőjelenetnek a magyarázata és értelmezése az egész film.

El kell bujtatni a zsidó kislányt 1943 februárjában Varsóban, akinek a szülei gettóba kerültek. Korábbi rejtekhelyén a lebukás fenyegeti. Akad, aki befogadná, ám az a kikötése, hogy legyen keresztlevele a lánynak. A keresztszülőknek ígérkező házaspár, a lakásukban rendezett titkos keresztelés előtt pár pillanattal, visszalép, mert, mint mondják, hitükkel összeegyeztethetetlen a hamis eskü, hogy zsidó léte kereszténnyé fogadják a lányt. A lányra a biztos halál vár. A film az egykori kislány, Elzbieta, a cselekmény idején New York-i egyetemi tanár, és az egykori, remélt keresztmama, Zofia, a cselekmény idején köztisztviselőnek örvendő varsói etikaprofesszor, találkozása.

Előzőleg többször találkoztak már New Yorkban, ahol mint kutató-vendégoktató, Zofia már élvezhette Elzbieta vendégszeretétét. Levélváltás is folyt köztük. Elzbieta többször is tervezte, rákérdez, mi indította Zofiát, hogy megtagadja a keresztszülőséget, erre mégsem került sor. Az indoklás, amelyet egykor a kislány jelenlétében Zofia mondott (a hamis eskü összeegyeztethetetlen katolikus hitével), aránytalanul és elégtelen a kislány akkori élethelyzetéhez képest. Különösen érthetetlen az elutasító tett Zofia érdemei fényében, amelyeket később a lengyel ellenállás szervezésében és életek megmentésében szerzett, és amelyeket Elzbieta is is-

mer. Kollegiális kapcsolatuk során Zofia nem ismert rá Elzbieta az egykori kislányra.

A kérdést, a konfliktust Zofia megjegyzése hívja elő, amelyet etikasemináriumán, diákjai előtt tesz (11:21–11:34), és amelynek Elzbieta, az óra vendége, fültánúja: eszerint a gyermek élete mindennél fontosabb. Elzbieta felfedi saját történetét az órán, és a Zofiától hangoztatott elvet szembesíti Zofia egykori tetteivel (12:36–18:31, az 54:10 idejű és 52:01 tiszta játékidőjű film harmadánál).

A további kétharmad rész Zofia egykori döntésének, tetteinek mozgatóerők szemszögéből történő elemzése, erkölcsi megítélése, amelyet Zofia és Elzbieta együtt végeznek el. A módszerben mindketten egyetértenek: Zofia tanítja, ennek tanulmányozására látogat az órára Elzbieta. Az emlékezés már különböző feladatot ró rájuk: Elzbieta úgy érkezik Varsóba, hogy saját múltjával, élete fordulataival számot vetett, Zofia és a szabó (az, aki keresztlevél birtokában kész lett volna befogadni, bujtatni a kislányt) ezt nem tették meg. A szabó ellenpontja Zofiának, amennyiben elzárkózik attól, hogy a múltból beszélgesse Elzbietaival, egyáltalán nem hajlandó másról beszélni, mint elkészítendő ruhákról. Zofia nyitott rá, hogy jelen mércéivel szembesítse egykori tettét. A film Zofia okulásával, megbánásával, Elzbieta megbocsátásával zárul.

A nyitó jelenet feladata a beavatás, a kitalált kislány helyzetébe vonni a nézőt: ahogy segítő kézzel nyúl, ahogyan leszegett fejével nézzük a férfi kilátástalan lépteit (szubjektív kamera), ahogy kérdőn a felnőttre emeli tekintetét. Emberi életekben horgonyozni le Zofia és Elzbieta emlékezését és erkölcsi vizsgálódásait. A film nem proleptikus annyiban, amennyiben a kezdő képsorok nem helyezhetők el a bemutatott történet historiográfiai egymásutánjában. Proleptikus azonban annyiban, amennyiben Elzbieta kitalálásának történetéhez kapcsolódnak, amelyet maga Elzbieta mond el az órán addig, hogy kísérőjével elhagyták volt Zofia egykori lakását, s amely azokkal az udvaron megtett léptekkel folytatódik, amelyeket a nyitó képek tárnak elénk.

A kitekintés néhány Kieślowski-film nyitóképeire, azokéira, amelyek nem historiográfiai egymásutánban kezdik az elbeszélést, rávilágíthat a *T-Hat* és az *R-szerelem* nyitóképei különbségének jelentőségére, érvet ad amellett, hogy a *T-Hat* nem szerelmes film.

Hogyan érvényesül, jelenik meg a *T-Hat* cselekményében, történetében a *Tízparancsolat*?

Betű szerint, a Tórabeli (Ószövetségbeli) tíz közül melyikre vonatkoztatandó a *T-Hat*? A hatodik parancsolat ugyanis – „Ne légy házasságtörő!” (vagyis ne hálj férjes asszonnyal), avagy „Ne paráználkodj!” – nehezen illeszthető a történetre: Magda nem férjezett, Tomek nem hál vele (igaz, megömlése lesz a társaságában, ám aligha nevezhető szexuális tevékenységnek az, ami történik, Magda hozzá sem ér a fiúhoz, igaz továbbá, hogy kettesben magukra zárják a bejárati ajtót, de ennek nincs tanúja). Magda nem bocsátja áruba testét és kegyeit, nem is mutogatja magát

(nem tudja, hogy Tomek leselkedik rá, amikor pedig megtudja, akkor a Tomek számára az eltolt ágyon megrendezett szerelmi jelenetben érdekes módon csak a férfit vetkőzteti, Magdát magát ruhában látni).

A másik parancsolatra vonatkoztatni – „Ne kívánd meg felebarátod házát, feleségét [...] szolgálólányát [...]”, más fogalmazásban még: „tulajdonát” – nemcsak azért okoz nehézséget, mert Magda nem felesége, nem tulajdona senkinek, hanem azért is, mert Tomeket legkevésbé a megkívánás mozgatja, akár tulajdonosi, akár szexuális birtoklásvágyat értünk is rajta. Fel sem ötlik, hogy feleségül kívánná venni Magdát. Magda foteljában beismeri ugyan, néha önkielégít leselkedés közben, ám ha szexuális vágy vezetné a fiút, akkor 1. nem zavarná meg Magda szerelmes együttléteit, hiszen így forrásától fosztaná meg saját élvezetét, 2. folyosói szerelmi vallomása után, Magda kérdezősködésére, volna módja testi közelségbe kerülni a nővel, ám ez eszébe sem jut, 3. Magda lakásában, amikor csakugyan testi közelségbe kerül a nővel, kezdeményezőbb volna (ami nem jelenti azt, hogy éretlenségét, tapasztalatlanságát palástolhatná).

A „Ne lopj!” sérül ugyan, Tomek távcsövet lop az iskolából, Magda leveleit lopja a postán, hasonlóképp a „Ne hazudj!” (feltéve, hogy egyenértékűnek tekintjük a hamis eskü tilalmával), hiszen Magda érdeklődésére a szállásadónő hazudik, tagadja, hogy megérkezett volna a kórházból Tomek, ám mindez csupán járuléka a cselekménynek. A tízparancsolat többi darabja még ennyire sem vonatkoztatható a *T-Hatra*.

Kell-e ragaszkodni a tízparancsolat betű szerint értett felszólításaihoz, tilalmaihoz, amikor erkölcsi mércék erőterében vizsgáljuk a *Tízparancsolat* cselekményeit? Maga a film nem kényszerít erre. A sorozat egyes címei nem idéznek egyetlen egyet sem a tízparancsolatból. A lengyel részcímeiben a sorozat egészének címét (*Dekalog*) követő kettőspont után nem is sorszámnevek, hanem tőszámnevek állnak! Túl a címeken, az elbeszélte történetekben sem beszélnek az ószövetségi tilalmakról, magyarázataikra sem tesznek kísérletet, csak a *Tízparancsolat: Nyolcban*. A felebarát ellen tett hamis eskü (avagy a másik becsületének megsértése) tilalmára több szereplő is hivatkozik: az Elzbiétától elmesélt történetben az egykori Zofia és a szeminárium diákjai, akik azt mérlegelik, hogy ez a tilalom elegendő ok-e (mentesség-e) arra, hogy az életveszélyben lévő kislány megmentését elutasítsák. Csak-hogy minden szereplő (nemcsak Elzbieta és a hallgatók, de maga Zofia is) beismeri: akár világi, akár vallási összefüggésben értelmezzük, a parancsolat érvényét veszti, ha a gyermek élete veszélyben van. Vagyis a döntések, a tettek megvilágítására nem alkalmas a parancsolat.

Az teszi hitelessé mégis a tízparancsolatra utalást, hogy a történetekben alapvető tilalmak sérülnek vagy sérülhetnek.

A *T-Hatban* Tomek megsérti Magda magánéletét, emberi méltóságát. Kiragadva tetteit a filmből, az *R-szerelem*ben is vétkes ugyanebben Tomek. Ám vétségei nem válnak témájává az *R-szerelem*nek, a film nem horgonyoz le Tomek tetteinek erkölcsi megítélésénél és annak mércéinél. A filmben a Magdát ért sérelmek és Tomek vétkes cselekedetei inkább csupán hordozók, amelyeken szerelmük ébredé-

se, érzelmi életük fordulata kellően megjeleníthető. Az *R-szerelem* kerete a gyöngédség, az érzékenység képeit kínálja. Hogyan válik üzenethordozóvá, a cselekmény mozgatórugójává a tettek erkölcsisége a *T-Hatban*?

A konfliktus a *T-Hatban* arra épül ugyan, hogy Tomek lopva figyelni Magdát, ám nem a leselkedésből robban ki, hanem abból, hogy Tomek nem marad pusztán szemlélő. Beavatkozik a lány életébe, mind elbizakodottabban megzavarja otthoni békéjét, szerelmeskedését, pihenését. Sikereit élvezettel nyugtázza. Nem a lány szenvedése, tettei sértő következményei szereznek örömet neki, hanem a hatalom a lányon, aki azt és úgy tesz, amit és ahogyan Tomek akarja. (Intézetbeli nevelkedése, ahol nap mint nap hasonló kiszolgáltatottságban volt része, aligha teszi érzékelhetővé számára, mennyire sérül a lány méltósága, magánélethez való joga.) Az összeütközést épp jóindulata szüli: megszánja Magdát, aki valami veszekedés vagy szakítás után sírva omlik össze a konyhában, és hazug értesítővel a postára csalja. Ott azonban nem tudja kézben tartani az eseményeket: főnöknője porig alázza a lányt éppen Tomek hamis értesítője miatt. Utánaszalad, mentetegetőzik, végül indulatosan, felsőbbbsége tudatában felfedi szándékát: vigasztalni akarta az átsírt éjszaka után. Lelepleződik leskelődése.

Magda ráismer kiszolgáltatott helyzetére, és elhatározza, megleckéztet mindenkit, Tomeket is, fiatalabb szeretőjét is. Sikerül egymásnak ugrasztania a két férfit. Tomek azonban nem száll harcba a szeretővel, az megveri és megszégyeníti őt.

De miért áll ki Tomek a férfival? Viselkedése az intézetben belénevelt ösztön: tudja, büntetés vár rá, amit alázatosan kell fogadni. Amint lemegy a kapu elé, szembeötlően visszavedlik gyerekké. Ez arra vall: tudja, az, amit tett, tilos. Azt aligha tudja, miért tilos, mit sért vele. Azt azonban tudja, hogy tiltott cselekedeteivel hatalmat ragad magához, amelyért érdemes elszenvedni a fenyítést.

Az elkövetkező hajnalon Magda rányitja az ajtót, amint Tomek viszi a tejet. Magda kérdéseit Tomek kihívásnak érti, a harc folytatásának, igyekszik visszanyerni elvesztett hatalmi helyzetét. Szerelmet vall, meghívja a lányt fagylyaltozni, ám érzelmek nem hitelesítik szavait. Pedig nem okvetlenül hazugság a vallomás, beavatkozásai nyomán valódi vonzalom ébredhet benne Magda iránt. Alighanem gyengeségnek tartja azonban az érzelmek megnyilvánítását (erre szállásadónőjével folyt beszélgetései derítenek fényt).

Magda viselkedése a presszóban fegyverletételnek is tekinthető, Tomek el is elfogadja a békét, Magda meghívását. A lány lakásán azonban az addig ismeretlen helyzet készületlenül éri, nem tud úrrá lenni ösztönein, érzelmein.

Mi vezeti Magdát, hogy meghívja magához Tomeket? Alighanem a szánalom, amelyet Tomek intézeti nevelkedése és éretlensége ébreszt benne. Tapasztalt felnőttként, alighanem elhatározza, beavatja Tomeket a testi kapcsolatba. Magda nem hisz a szerelemben, testi élvezetknél többet aligha nyújtott neki férfi. Tomeket olyan szexuális férfi viselkedésbe avatja be, amelyet férfiatól eddig maga is tapasztalt: a szerelem nem több, mint magömlés. Magdából nem a türelem hiányzik, hanem a gyöngédség. A társkapcsolataiban belérögzült cinikus hangon szól Tomekhez (a fürdőben megtörölközhet), aki – kiszolgáltatva az érettebbnek, ta-

pasztaltabbnak, ráadásul egy nőnek (a fiú a hímfelsőbbrendűség elvét vallja) – ezt megalázásnak hallja. A Magda szeretőjétől (vagyis egy férfitől) elszenvedett vere-séget be tudja illeszteni világképébe, de Magdával (egy nővel) szemben alulmarad-ni helyrehozhatatlan szégyen, végletes hatalomvesztés. Így kíséri meg az öngyil-kosságot.

Tomek igazi vétke nem a leskelődés, nem a zaklatás: viselkedése az intézetben tanult mintákat követi, és zaklatása nem zavarja meg, nem fordítja más irányba Magda életét, lelki zavarokat sem okoz a lányban. Igazi vétke képzelt hatalmához való tántoríthatatlan ragaszkodása. Az igazi kudarc az, hogy nem sikerül magányán enyhítenie. A leskelődés, a zaklatás épp egyedülléte csillapítását szolgálta, ám úrrá lett rajta a hatalmi mámor.

Figyelemre méltó, hogy a *T-Hat* többi szereplője is magányos: Magda is, a szállás-adónő is. Viselkedésük eredményeképp azok maradnak a történet végén is. Hatalmi állásából egyikük sem hajlandó engedni.

Mindhárom szereplő az együttérzés hiányában szenved. Ugyanazt vétik el: a szállásadónő végső hazugságával (amellyel Tomeket letagadja) éppúgy akadályozza Tomek és Magda szerelmét, ahogyan Tomek akadályozza Magda és a fiatalabb szerető szerelmét. A szállásadónő éppúgy behatol Tomek magánéletébe (ő is távcsővel figyeli Magda és Tomek kettősét), ahogyan Tomek Magdába. Magda ma-gára hagyja a szállásadónőt bajában, amikor Tomek kórházba kerül (nem mutat részvétet, amikor görnyedve tejet szállít), a szállásadónő magára hagyja Magdát aggodalmában. És Tomeket is magára hagyja Magda szexuális közeledésében. A szállásadónő nem hagyja magára Tomeket, ám ez eszköz, hogy magához láncolja a fiút.

Hogy mennyire nem a leselkedés, a megkívánás, illetve annak tilalma a cselek-ményszervező erkölcsi elv, azt megerősíti a tragikomédia, amelyet Kieślowski kanyarít belőle. A történet végére a két nő is távcsővel figyeli a másik lakást. Ma-gányukból, amelyre saját maguk kárhoztatták magukat, a távcső, a kapcsolatterem-tés egyetlen eszköze adja a kilátást.

FILM ÉS IRODALOM:

KIEŚLOWSKI 2003

KIEŚLOWSKI, Krzysztof: *The Decalogue*. Special DVD Editon. Facets Multi-Media, 2003.

KIEŚLOWSKI 2005

The Krzysztof Kieślowski Collection. Kino International Corp., New York, 2005. Benne: *A Short Film About Love, Blind Chance*.

JOHNSTONE 1993

JOHNSTONE, Keith: *IMPRO. Improvizáció és a színház*. Ford., bev. Honti Katalin, Friedrich Judit, jegyz. Friedrich Judit. A Közművelődés Háza (Személyiségfejlesztés VI), Tatabánya, 1993.

KIEŚLOWSKI–PIESIEWICZ 1991

KIEŚLOWSKI, Krzysztof–PIESIEWICZ, Krzysztof: *Decalogue. The Ten Commandments*. Faber and Faber, London–New York, 1991.

KULESOV 1985

KULESOV, Lev: *Filmművészet és filmrendezés*. Gondolat, Budapest, 1985.

THOMPSON–BORDWELL 2007

THOMPSON, Kristin–BORDWELL, David: *A film története*. Palatinus, Budapest, 2007.

NŐKÉPEK A (CSEH)SZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOMBAN

BOLEMANT LILLA¹

RÉSZ A RÉSZBEN

Tanulmányomban olyan feladatra vállalkozom, amely több szempontból is a kritika tárgya lehet. Nőírók műveivel foglalkozom egy kis irodalom kis részében. Egy nemzetiségi szempontból kisebbséginek tekintett és önmagát is sokáig (esetenként máig) kisebbséginek tekintő irodalomról van szó, amelynek a létét is többször kétségebe vonták már kialakulásától, 1919-től, a trianoni határváltozásoktól kezdve napjainkig. A (cseh)szlovákiai magyar irodalom fogalmát tehát földrajzi és szociológiai értelemben használom, időben az 1919 és 1989 közötti időszakot értem alatta, amikor a Trianoni szerződés utáni határváltozások következtében a magyar irodalom művelői földrajzilag és politikailag más-más területekre kerültek. Akik szülőföldjükön maradtak, a két világháború ideje alatt a polgári liberális Csehszlovákiában, majd az első Szlovák Köztársaságban, a második világháború után pedig a szocialista Csehszlovákiában találták magukat. 1989 után szintén többféle csehszlovák (szocialista, majd szövetségi köztársasági), majd 1993-tól szlovák köztársasági államalakulatban éltek. A határok szabadon átjárhatóvá váltak mind földrajzi, mind szellemi értelemben, és ekkortól kezdett átértékelődni a kisebbségi nemzetiségi irodalom fogalma.

Maga a magyar irodalom is a kis irodalmak körébe tartozik, ha világirodalmi szempontból tekintünk rá, ezért fejlődése folyamán mindig is fontos volt számára a nemzeti identitás kialakítása, formálása és megőrzése. Magyarország első világháború utáni „feldarabolása” az irodalom feldarabolását is jelentette, legalábbis az idegen országba került irodalmárok számára. A megváltozott körülmények az értelmiség emigrációját hozták magukkal, akik politikai helyzetűtől függően kényszerültek egyik országból a másikba költözni, vagy saját elhatározásukból vállalták a maradást vagy a költözést.

Ebben a bonyolult politikai helyzetben az irodalom nemzeti identitás-megőrző szerepe felerősödött, és a nemzeti-nemzetiségi írótól elsősorban azt várta el, hogy a magyar nyelv, a magyar kultúra szerepét fogalmazza meg a kisebbségi emberi sorokon keresztül. Ebből az igényből keletkezett az a követelmény is, hogy a nemzetiségi író írja meg az egyes „nemzetrészek” regényét. Így például a szlovenszói magyar regénynek tartalmaznia kellett volna a felvidéki magyarság specifikus társadalmi és kulturális helyzetének feldolgozását.

---

¹ Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja
irodalomkutató

A nemzeti identitás megőrzésének gondolata és célkitűzése tehát ebben a korszakban olyan meghatározó jelentőségű, amely minden más kritikai szempontot maga alá rendel. Nem ad teret a gender-különbségek megfogalmazásának. A nőírók mégis valamilyen szinten külön kategóriát jelentenek, és mint azt Jókai a nemzeti irodalmak kialakulásának évszázadában, a 19. században megfogalmazta, a nők által írt irodalom a magyar irodalom- és társadalomtörténet által felkeltett várakozást teljesíti be, a stilisztikai vagy műfaji jegyeken túl a nők kulturális státusával és egy sajátos, női tematika emancipációjával kapcsolódik össze.² Ez a pozitív értékelés az 1919–1938 közötti időszakra is érvényes, azonban az idő teltével egyre inkább feledésbe merül, és a nők műveit megfelelő feladatuk teljesítése után, mint ahogy ez más korszakokra és más összefüggésekben is érvényes (a háborúkban, forradalmakban való aktív részvétel után visszairányítják őket a házi tűzhely mellé), kihagyták a következő korszakok irodalomtörténeteiből, kánonjaiból. Egy-egy összefoglaló irodalomtörténeti műben jelennek csak meg, amelyekben azonban szinte mindenki bekerül, aki írt, hiszen ezzel is bővíti a kisebbségi irodalom művelőinek számát.

Az 1945 utáni irodalomnak ismételten az újrakezdés feladatát kellett felvállalnia, a politikai helyzet miatt (a csehszlovákiai magyarokat ebben az időszakban megfosztották állampolgárságuktól, minden intézményt, szervezetet, egyesületet megszüntettek) azonban csak az 1950-es években indulhatott újjá. A nemzeti identitás, kultúra és nyelv megőrzése és megerősítése tehát újra az irodalom elődleges feladata lett.

Mindkét korszak irodalmának értékelésekor éppen ezért felmerül a dilettantizmus fogalma is, hiszen minden magyar szerző és magyar mű fontos volt, aki megjelent és megjelenhetett. A (cseh)szlovákiai magyar irodalom fogalmi és minőségi kérdései a mai napig vita tárgyát képezik: van-e és ha igen, kit sorolhatunk a művelői közé, és eléri-e a „nagy irodalom” színvonalát.

A szituálság kategóriáját nagyon nehéz mindezek után a nőírókra vonatkoztatni, hiszen „a szituált értelmezéssel szembeni gyanú szélsőséges változatai mindent, ami helyi érdekű, provinciálisnak látnak, a szó legrosszabb értelmében.³ A helyi érdekű – nemzetiségi irodalmon – belül pedig egy további kategória lenne a nőirodalom! A kisebbségi-nemzetiségi irodalmak ellen felhozott leggyakoribb vád egyébként is a provincializmus és a dilettantizmus, amelyet a nőírók műveivel kapcsolatban a nők írásainak nyilvánosság előtti megjelenésétől kezdve felhozhatnak ellenük.

(JÓL) SZITUÁLT NŐK?

A kisebbségi nemzeti identitás formálódásában a nőknek a hagyományos nőszerepet tulajdonították és osztották le, a nemzet őrzője, védelmezője, a nemzeti érzésre való nevelés szerepét. Vajon mennyire alkalmazkodtak ehhez a szerephez a nőírók,

² GÁCS Anna: Beteljesületlen várakozások. Nőírók egy kis irodalomban. *Beszélő*, 2000. 4. 109.

³ GÁCS, 114.

és megjelent-e műveikben a sztereotípiákkal terhelt szemlélettől való elszakadás szándéka? Mennyire azonosultak a nőktől elvárt „nemzetmentő, nemzetfenntartó” szereppel, vagy inkább a szlovák–magyar viszonyt harmonizáló, a nemzetek közti emberi kapcsolatokat egyensúlyi viszonyba állítani szándékozó közvetítő szerepét szánják szereplőiknek?

A teljes kép felvázolására terjedelmi okokból nem vállalkozom, csupán néhány kiragadott példán szeretném bemutatni a női szövegek lehetőségeit. Ezek elemzéséhez néhány szempontot vázlok fel a feminista irodalomtudomány eszköztárából.

Susan Lanser nevéhez fűződik a feminista narratológia fogalmainak kidolgozása, amelyet a kontextuális narratológiák közé sorolnak, mivel „kontextualizálják” vagy „kulturalizálják” az elbeszélést olyan módon, hogy a kultúra feminista diszkurzusában helyezik el. Lanser a klasszikus narratológia elméleteiből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy azok a narratívák, amelyek ennek alapjául szolgáltak, vagy férfiak által írott szövegek voltak, vagy úgy kezelték őket, mintha a szerzőjük férfi lenne. Így a férfi szerzők által írt szöveg áll az univerzális szöveg helyén. Lanser szerint „egy olyan narratológia, amely nem képes megfelelően számot adni a nők narratíváiról, alkalmatlan narratológia a férfiak szövegeire történő alkalmazásra is.”⁴ A feminista narratológiában látja azt az eszközt, amelynek segítségével választ kaphatnánk a feminista irodalomkutatás egyik legösszetettebb kérdésére, hogy létezik-e női írás és tradíció, s vajon a férfiak és a nők különbözőképpen írnak-e.

Lanser a narratológiai értelmezéshez politikai és szemiotikai szempontból is kutatja a szöveget. Itt kerülnek előtérbe a patriarchális elnyomással szembenálló női szereplők (az elhallgattatott csoportok hanghoz jutása értelmében) – vagyis a textuális reprezentáció, de ezzel együtt a formalista narratológia a hangot mint az elbeszélőt is értelmezi.⁵ Lanser bevezeti a privát és a nyilvános narráció fogalmát. A privát narráció a belső, a textuális világon belül létező, homodiegetikus hallgatóhoz intézett elbeszélés, amelyen keresztül az olvasó közvetetten férhet hozzá a szöveghez, mintha ez egy „szövegbeli” szereplő alakján keresztül történne. A nyilvános narráció a textuális világon kívüli, a heterodiegetikus hallgatóhoz intézett narráció, amely az olvasó és a szerző közti közvetlen kapcsolatot feltételez. A társadalmi és narratív identitás összekapcsolásával diszkurzív autoritás jön létre, amely a társadalmi hatalommal van összefüggésben. A nőhöz hagyományosan a privát szférát rendelték, ezért bejutása a nyilvános diszkurzusba mindig valamilyen rejtett vagy nyilvános határsértéssel történt. Bizonyos korszakok elvárásainak megfelelően a női szerző férfi álnéven írt, vagy szövegein belül rejtette el mondanivalóját. Lanser egy levelet elemez a női narratológia szempontjából. A levél egy fiatalasszony levele a férjének – ez a teljes olvasat. Minden második sort összeolvasva azonban egy másik, a barátnőnek írt olvasathoz jutunk, amely az előző ellentéte. Ebben a hatalomfosztott diszkurzus jelenik meg. A levél harmadik szintje a nyilvánosság-

⁴ LANSER, S. Susan: Egy feminista narratológia felé. In: BÓKAY A.–VILCSEK B. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Szöveggyűjtemény. Osiris, Budapest, 2002, 524.

⁵ LANSER: i. m. 525.

nak szól, a házasság tulajdonképpeni kritikája. „A nyilvános szöveg egyben a leginkább elrejtett szöveg is, ezt a legnehezebb észrevenni, ugyanis semmi sem kutatja a létezését önmagán kívül, és egy olyan olvasót igényel, aki egy bizonyos tudás birtokában olvas.”⁶

A hang megértéséhez tehát szükséges bizonyos fajta tudás, amely a marginalizált társadalmi csoportok, esetünkben a nők tudása, s amely a társadalmi konvenciók megkérdőjelezésére, újraértelmezésére is alkalmas. A szöveg értelmezése olyan tevékenység, melyet többek között más kritikai diszkurzusok és más ideológiák keltenek életre, többek között a nemi különbség is.⁷

A női szövegekre jellemző a Zsadányi Edit által felvetett nyitottság, és a narratíva kereteinek a kitágítása, vagyis ezekben a szövegekben nem önmegvalósító narratívát láthatunk, a főszereplő nem érkezik el a nyugvóponthoz, az elérni vágyott zárt koncepció helyett a megelőzöttséget tudatosító, a nyitottságot és a folyamat fenntartását hangsúlyozó női szubjektivitásról beszélhetünk. Ehhez kapcsolódva pedig az önazonosság alakításának küzdelmét nemcsak a társadalommal vagy a férfival, hanem elsősorban önmagukkal vívnak.

A női szövegekről továbbá megállapíthatjuk, hogy gyakori jellemzőjük az irodalmiatlan irodalomtétele, a hétköznapi élet eseményeinek, cselekedeteinek bevonása az irodalomba: a mindennapok ismétlődő eseményei, a házimunka, a családi élet apró szertartásai mind jelentőséggel bírnak.

NŐÍRÓK „KICSIBEN”

A kisebbségi irodalom képviselői közül a többségi magyar irodalom alig tart számon néhány szerzőt, és ezek között szinte nem is találunk nőírókat. A továbbiakban két korszak két nőírójának regényeit tekintem át röviden, és egy-egy művére részletesebben kitérek.

Az 1919-es határváltozások után a szlovákiai magyar irodalmárok megpróbálták meghatározni a helyi magyarság közös sorsát. Feltették a kérdést: Van-e szlovénzközi magyar tudat?⁸ Féja Géza szerint szociológiai eszközökkel fel kell tárni a közös múlt értékeit, s ezekből kell az alkotóknak szintézist csinálni, amelynek erejével irányítani tudják a szellemi fejlődés rúdját. Az elszakadt országrész területére jellemző, az ott élő magyarok életfelfogását, életvitelét, sőt beszédét, stílusát kifejező irodalmi alkotást, regényt, verset, drámát kell létrehozni. A nemzeti identitás újraalkotásának igénye merült fel. A regény helyett a novellában találták meg ennek kifejezését: a korszak legjobb novelláinak segítségével ki lehet alakítani a kisebbségi társadalom 1918–38 közötti képét, a humánus, a jóság, az emberi felelősség kérdése felfokozottabban jelenik meg – a nemzetek, nemzetiségek közti együttélés témáját is reálisan mutatják be.⁹ A magyar író kisebbségiként valószínű-

⁶ LANSER: i. m. 524.

⁷ ZSADÁNYI Edit: Író nők a századelőn. In: SZEGEDI-MASZÁK Mihály–VERES András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Gondolat, Budapest, 2007, 827.

⁸ FÉJA Géza: A szlovénzközi magyar tudat. *Magyar Írás*, 1935. december, 10.

⁹ TURCZEL Lajos: Novellairódmunka 1918 és 1938 között. In: Uő.: *Hiányzó fejezetek*. Madách,

leg jobban meglátta a nemzetek közti ellenségeskedés értelmetlenségét.¹⁰ A szlovenszkói novella megalkotójaként éppen egy nőíró, Jaczkó Olgát emelik ki, aki a ruszinszkói magyar falu, az ottani hegyek emberének regényét is hivatott megírni.¹¹

A nők a két világháború közötti időszakban szinte minden műfajban alkottak: líra, próza, elbeszélés, regény, mese, dráma, irodalmi recenzió, kritika, újságírás, könyvillusztrációk. Szenes Erzs, Pozsonyi Anna, Ásgúthy Erzsébet, Szenes Piroška, Szucsich Mária, N. Jaczkó Olga, L. Kiss Ibolya, Wimberger Anna, Palotai Boris, Urr Ida, Prerau Margit neve fordult elő leggyakrabban a sajtóban és a kiadványokban. A korabeli irodalmi kötetekben, válogatásokban arányuk a férfiakhoz képest 1:3. Folyóiratokban, lapokban rendszeresen publikáltak. Elismerték tehetségüket, de nagyrészt a „női irodalom” kategóriába sorolják műveiket, kiegészítve a szociális ábrázolás dicséretével.

SZUCSICH MÁRIA

Bárcki Zsófia találó megjegyzése szerint az író és műve csak lapszéli jegyzet a két világháború közötti irodalom könyvében.¹² Szucsich Mária 1886-ban Pécsen született, 1965-ben Budapesten halt meg. Diákkorában elbeszéléseit közölte a *Pécsi Napló*, *Az én újságom*, a *Jó Pajtás*, a *Világ*. 1910-ben férjével, Barta Lajossal Budapestre költözött. A Tanácsköztársaság alatt a *Lányok Újsága* hetilapot szerkesztette. A Tanácsköztársaság bukása után férjével együtt huszonhét évig élt emigrációban Berlinben, Bécsben, Pozsonyban, végül Londonban. Írásai Csehszlovákiában magyarul és szlovákul, másutt németül jelentek meg. Több könyvét adták ki külföldön. 1945-ben férjével együtt hazatért. Regényein, elbeszélésein kívül írt egy rádiójátékot is *Az ég a földre jön* címmel (1953). Meséit, amelyeket *Mese a szegénységről* címen jelentetett meg, németül adta ki Berlinben (1923, *Die Träume des Zauberbuches*) és Lipcsében (1924). Ebből a kötetéből a negyvenes években és legutóbb a kilencvenes években is jelentek meg mesék válogatáskötetekben.

Két regényt írt, amelyek *Tavasztól télig* (Pozsony, 1929) és *Egy lány felszádul* (Pozsony, 1936), *A lányok elindulnak* (Bp., 1965) címmel jelentek meg. A két utóbbi csupán címében különbözik.

Tavasztól télig című regénye egy tízéves kislány naplója. „A századforduló látványosan békés és derűs légkörében elvonulnak előttünk a vidéki magyar középosztály lecsúszott, elproletárosodott tagjai... Különös és furcsa légkör ez, tele ámitással és itélettel, intrikával és kicsinyességgel... Vak és megmagyarázhatatlan gög él ezeknek az embereknek a szívében, ahelyett, hogy annyi erkölcsi bátorság lenne bennük, hogy felismernék a közös sorsból származó bajokat és összetartanak.” – írja a regényről Sándor László a *Korunkban* 1937-ben. Kaffka Margit műveihez hasonlítja a regényt, hogy kiemelve fontosságát és értékét, egyéni szempontjait és

---

Pozsony, 1982, 64.

¹⁰ TURCZEL Lajos: i. m. 67.

¹¹ CSANDA Sándor: *Első nemzedék*. Madách, Bratislava, 1982, 123.

¹² BÁRCZI Zsófia: A világ alatt. Egy kislány regénye. In: *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért*. Nyitra, 2011, 27–32.

módszerét. Szerinte Szucsich egészen mást látott meg a magyar életből, mint Kaffka, de regénye ugyanolyan érték.¹³

„A megszokott, örök-egy mederben sodorja tovább őket az idő. A rokonok önzése csak nagyobb lesz, a szegénység csak növekedik, a gyerekek pár hétre egymás-másik nagybácsihoz kerülnek, a rosszak még rosszabbak, a betegek még betegbek lesznek, az apa teljesen megtébolyul, meghal... Az idő alkotásaiban ritkán akad valami rendkívüli, érdekes bonyodalom; sivár egy kaosz ez. Művésznek kell lennie, aki ebbe művészetet akar vinni¹⁴ – Illyés Gyula nem igazán pozitív értékelése éppen azokat az elemeket és művészi módszereket emeli ki, amelyek a kor nőíróira jellemzőek. A történetek tárgyilagos leírása, a mindennapok sivárságának, egyhangúságának bemutatása a szegénysors és a női sors kilátástalanságát hivatott kifejezni.¹⁵

A *Tavasztól télig* folytatásaként jelent meg az *A lányok elindulnak* című regénye, amelyben a naplói ró kislány, Potich Marika további sorsát kísérelhetjük figyelemmel. A tízéves kislány naplójaként megjelenő első rész után a lány további életét egy kívülálló, mindentudó narrátor meséli el. A kislánykorában elszenvedett sérelmek a polgári iskolában tovább fokozódnak, megvonják tőle az ösztöndíjat, lerontják a bizonyítványát, hogy ne mehessen tanítóképezőbe. Édesanyjának segít a fehérneművarrásban, majd irodai munkát vállal, ahol azonban, mivel ellenáll a főnök csábításának, kirúgják. Mivel a lányoknak előírt sors a férjhez menés, szépsége folytán jómódú férjet is kaphatna, ő azonban elutasítja a jegyzőt, és egy radikális lap szerkesztőjéhez megy feleségül szerelemből.

A női fejlődésregénynek is mondható két történet narratívája egymáshoz kapcsolódik, bár a narráció módja a második regényben megváltozik. Már nem az események száraz felsorolásáról van szó a tízéves kislány szemével, hanem a mindentudó narrátor a többi szereplő sorsáról is tudósít. A regénynek szinte nincs is igazi főszereplője. Marika sorsa tovább folytatódik, és részben az ő szemén keresztül látjuk a többiekét, de mellette több hasonló „szegény női sors” is kibontakozik.

Marika, mint a körülötte élők is, próbál beilleszkedni a társadalmi rendbe, de nem sikerül, hiába igyekszik teljesíteni a tőle elvártakat.

Az első részben az élet értelmetlensége fogalmazódik meg a szeretet nélküli, rideg világ kapcsán,¹⁶ a második részben szintén a szeretet hiánya az, amit Marika elutazásakor megjegyyez. Amikor Marika a nagy családi veszekedés és verés után végre felül a kocsi jövendő férje mellé, keserűen megjegyzi: „Ebben a házban, és hajh, de sok házban, annyi a gond és a baj, hogy a szeretetre nem jut idő!”¹⁷

A szegénységben kíméletlenek egymáshoz a családtagok is. Amikor Marika vőlegényével elutazik, öccse nekiesik, és verni kezdi, a többi családtag, anyjuk és húgai is követik példáját. „Ütötték Marikát, és utánozták a hangot is, mely sziszeg-

¹³ SÁNDOR László: *Korunk*, 1937.

¹⁴ ILLYÉS Gyula: *Tavasztól télig*. Irodalmi figyelő. *Nyugat*, 1928. 21. sz.

¹⁵ BÁRCZI: i. m. 27–32.

¹⁶ BÁRCZI: i. m. 27–32.

¹⁷ SZUCSICH Mária: *A lányok elindulnak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965, 429.

ve tört elő a kamaszfiú szájából. [...] Olyan volt az egész, mint valami ősi, szadista szertartás.”¹⁸

SZOCIALISTA NŐKÉPEK?

A kisebbségi irodalom meghatározásával és különválásával az egyetemes magyar irodalomtól a kisebbségi írók az irodalmi kánon falain kívül kerültek. A nőírókra ez hatványozottan érvényes. Annak ellenére, hogy a két háború közti időszakban és az 1945 utáni korszakban is az irodalom aktív részesei voltak, az irodalmi kánonban nem foglalják el ugyanazt a helyet, mint férfi kollégáik. Életművük, sőt egyes műveik külön-külön sem vagy csak elvétve kerültek be az irodalomtörténeti szakirodalomba, és szép lassan megfeledkeztek róluk. Az 1919–1938 közötti időszakban kiadott elbeszéléskötetekben még jelen vannak az adott korszak nőírói, körülbelül egyharmad arányban a férfiakkal. A későbbi válogatásokba viszont egyre kevesebb nőíró került be, végül, a '60-évektől napjainkig csak elvétve szerepel egy-egy női név az antológiákban, válogatásokban, és többnyire ugyanazzal az egy elbeszéléssel. Szenes Piroska nevével találkozunk leggyakrabban, de a *Nyárelő* című elbeszélésén kívül szinte semmit nem közölnek tőle.

Mint ahogy a két világháború között, 1945 után is a nemzet megmaradása, a nemzeti identitás megmentése volt a nemzetiségi írók „kijelölt” feladata. A második világháború után ezen felül a szocialista realizmus eszméinek összeegyeztetése a magyar identitással (jogfosztottság, a szellemi élet feltételeinek megszüntetése).

A nőírók szövegei megengedik-e a rögzült társadalmi normáktól való elszabadulást, kilépést, vagy a hagyományos rendszerben maradvá közelíti meg a problémát?

Az '50-es évektől éledt újjá az irodalom, a nők lassan öntudatosabbak a regényekben, bár néha a szocialista öntudat keveredik a női öntudatra ébredéssel, mégis erősebb az a felfogás, hogy a nő saját jogán legyen boldog ember. A szocialista emancipáció célkitűzései szerint a nők egyenjogú partnerei a férfiaknak, vagyis ugyanúgy minden munkából és társadalmi feladatból kivehetik a részüket, a politikai élet részesei is lehetnek, sőt szocialista feladatuk ezeknek a célkitűzéseknek megfelelni. A hagyományos női szerep feladatairól azonban nem esett szó olyan értelemben, hogy a férfiak kötelessége lenne ezen a téren bekapcsolódni az egyenjogúságba. A háztartás vezetése, a gyereknevelés tehát továbbra is a nő feladata maradt.

A korszak nőíróinak műveiben mindkét probléma feldolgozása megjelenik, kiegészítve a kisebbségi nemzetiségi probléma megformálásával, vagyis a magyarok és szlovákok mindennapi együttélésének gondjaival, a vegyes házasságok megjelenítésével. A korabeli irodalomtörténet leggyakrabban L. Kiss Ibolya, Dávid Teréz és Ordódy Katalin munkásságát emeli ki. L. Kiss Ibolyának kiemelt szerep jutott, mivel elbeszélései és regényei két olyan témát dolgozta fel, amely társadalmi aktualitásában nagyon fontos volt a szlovákiai magyarság számára. Az egyik a Szlová-

¹⁸ SZUCSICH: i. m. 427.

kia területén élt magyar történelmi és irodalmi hősök története, a másik pedig a magyar–szlovák együttélés problémaköre. Regényei, elbeszélései főszereplői nagyrészt nők, akik a megváltozott körülmények között próbálnak új életet kezdeni (*Túl a folyón*, 1957, regény), vagy ismert személyiségek, akinek a sorsa tipikus női sors (*Erzsi tekintetes asszony*, 1942, regény – Madách Imre feleségének, Fráter Erzsébetnek a története).

Dávid Teréz irodalmi és helyi hovatartozása kérdéses is lehetne, mivel az erdélyi (Görgényszentimre, Kolozsvár), kárpátalji (Ungvár), magyarországi (Budapest), csehországi (Prága) és szlovákiai (Pozsony) lakhelyei szerinti besorolás mindezen irodalmakba való besorolást is jelenthetné, annak ellenére, hogy munkássága nagy része pozsonyi életének szakaszára esik. Ha a szerző művei a szerző élettapasztalatait és a világról alkotott véleményét is tükrözik, amelyek élete során a megélt helyzetektől és helyektől, környezettől is függenek – szituáltak –, akkor mindegyik „részirodalom” magáénak követelhetné, természetesen, ha igényt tartana rá.

1936-ban a Pozsonyi Munkásakadémia adta elő a *Fekete virágok* című darabját. Dávid Teréz az ötvenes–hetvenes évek szlovákiai magyar irodalmának sikerszerzője volt. Olyan-nyira, hogy szlovák és cseh színházak is sikerrel játszották a darabjait (*Időzített boldogság*, *Bölcs Johanna*), a csehszlovák rádió magyar adásában rádiójáték (*Lidércfény*), a budapesti televízióban pedig tévéfilm is készült belőlük (*Bölcs Johanna*). Az ötvenes évek közepén a Szlovák Irodalmi Alap magyar nyelvű színműre írt ki pályázatot, amelyen a *Lidércfény* és a *Szvboda doktor múltja* jutalomban részesült, és az előbbit a Hviezdoslav színház elő is adta. A hatvanas években Dávid Teréz a Magyar Területi Színház állandó szerzője lett. Közben prózát is írt, elbeszéléseket, regényeket, drámáit, vígjátékait pedig sikerrel játszották. Ifjúsági regénynek titulált művei közül csak *A feneketlen láda kincsei* felel meg ennek a kritériumnak, a gyermekirodalom kategóriába sorolható. Az *Ifjúságból elégtelen* és az *Időzített boldogság* című regényeinek főszereplője egy fiatal lány, aki helyét keresi az életben. A gördülékeny stílus, a humor, az ironia, a szatíra eszközeit felhasználva olvasmányos sikerkönyvek szerzőjeként jegyezték Dávid Terézt, de talán éppen szövegeinek olvasmányossága miatt sorolták regényeit az „ifjúsági” kategóriába. Regényei és színművei a hatvanas–hetvenes évek emberi kapcsolatainak aktuális problémáit boncolgatják, amelyek azonban szoros összefüggésben állnak a kor társadalmi változásaival.¹⁹

Kásahegy című szatirikus regénye szerkezetileg szintén egyedi, mert egy kérdőív kitöltésén keresztül meséli el a huszadik század első felének kaotikus történetét, amikor az embernek többször kellett nevet és identitást cserélnie, ha életben akart maradni, és az életben maradás feltétele a mindenkori hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás volt. Rögtön az első kérdésnél elakad a főszereplő, aki a kérdőív kitöltését kapja feladatul jövődő főnökétől. Takács Mária Antónia a HATT, vagyis a Hangulatot Terjesztő Társaság másodtitkárnői állását szeretné elnyerni, az 54

¹⁹ BOLEMANT Lilla: Dávid Teréz irodalmi lakásai. *Irodalmi Szemle*, 2012. június. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-junius/1322-bolemant-lilla-tiztesseges-lany-nak-egy-agy-kiado>

kérdés megválaszolása közben viszont szembesül az őt ért viszontagságokkal. „Kérdésről kérdésre, válaszról válaszra haladva egyre fájdalmasabb, egyre tűrhetlenebbnek érezzük a norma és az élet, a hatalom és a valóság ellentétét” – írja Peéry Rezső a könyv 1967-es kiadásának utószavában.²⁰ Az *Utóirat* című önéletrajzi ihletésű regény több műfajt is ötvöz, a szerző saját megjelent és kéziratban lévő műveiből is részleteket emel a szövegbe, valamint levélrészletekkel is kiegészíti azt. A történetekben a kor ismert politikusaival és közéleti személyiségeivel, művészeivel is találkozhatunk.

„...hőseim – mind prózában, mind színpadon – zömében asszonyok. Nem azért, mert magam is nő vagyok, hanem azért, mert a nő is ember. A férfi is az – vitathatatlan –, de a nőnek ezt előbb be kell bizonyítania – írja maga Dávid Teréz a *Lidércfény* címmel megjelent drámakötet előszavában.²¹

ORDÓDY KATALIN (1918–2000)

Ordódy Katalin 1918. február 22-én született Léván. Pozsonyban tanítói oklevelet szerzett. Volt banktisztviselő Zselízen, majd évekig háztartásbeli. 1964-től nyugalmazásáig (1972) *A Hét* szerkesztőriportereként dolgozott. Írói pályáját riportokkal és versekkel kezdte, első kötete is gyermekvers-mese volt (*Évi, Pisti, idesüss!* 1956). A *Megtalált élet* (1958), *Nemzedékek* (1961), *Dunáról fúj a szél* (1963) és *Az idegen* (1968) című regényei az emberi kapcsolatok, a párkapcsolatok témakörét dolgozzák fel a korabeli szóhasználattal élve a „modern nő” szemszögéből, aki „helyet követel magának a társadalomban”. Számos szlovák epikus művét fordította magyarra. Gyermekverseket is írt A szlovák–magyar együttélést ábrázolja egy vegyesházasság történetén keresztül *A keskenyebb út* (1971) című regénye. *Nemzedékek* (1961) címen a két világháború közötti időszakban sürgött „szlovenszkoí magyar regény” későbbi változatát írja meg, kibővítve csehországi összefüggésekkel is, hiszen a csehszlovákiai magyarság sorsát az egész ország sorsa befolyásolta.

Ordódy Katalin a női sorsokat és választási lehetőségeket feldolgozó regényein kívül, mint amilyen a *Kiküldetés* (1977) és a *Dóra* (1994), írt még egzotikus kalandregényt (*Közjáték Kumadasin*, 1986), törökországi útikönyvet (*Mediterrán széllel*, 1991), tudományos-fantasztikus regényt (*Bostrány a XXII. században*, 1993), történelmi regényt (*Kulcs és kard*, 1991). 1972-ben Madách Imre-díjat kapott. 2000. január 17-én Pozsonyban hunyt el.

AZ IDEGEN

Az idegen című regénye a szlovákiai magyar irodalomban szokatlanul nagy közönségsikert aratott, több kiadást is megélt. Az értékelők nem teljesen osztották az olvasók véleményét, bár elismerték, hogy a modern nő életének, sorsának megfogalmazása a mű erényei közé tartozik.

²⁰ PEÉRY Rezső: Utószó. In: DÁVID Teréz: *Kásahegy*. Madách, 1967.

²¹ DÁVID Teréz: *Lidércfény. Színművek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 249.

A történet egy nő életét meséli el kislánykorától kezdve, az első szerelem, az iskola, a munkahely, a házasság állomásain keresztül. Gabi – férje nevezi el később Giginek – házassága egyre sivárabbá, ridegebbé, tartalmatlanabbá válik. Férje, a szép és vonzó, de mérhetetlenül önző férfi mellett megalázottnak, kiszolgáltatottnak érzi magát. A csendes lelki terror, amivel férje sakkban tartja, lassanként minden önbizalmát elveszi, reménytelennek látja életét, fásultságában öngyilkosságot kísérel meg. Felépülése után kezd önmagára találni, és ekkor érkezik az idegen, egy angol mérnök az üzembe, akinek Gabi a tolmácsa lesz. Az idegennek – Félixnek – fontos szerepe lesz a nő életében, egy új szerelem lehetősége, de főként önmaga megismerése és önmagába vetett hite megerősítésében: „Talán ő volt az egyetlen önzetlen, legalábbis irányomban tökéletesen önzetlen ember, akivel életemben találkoztam... Nem tudom elképzelni, hogy szerelmes többet adhat, mint ő. Mert hiszen a legteljesebb odaadás is mit jelent? Hogy a szerelme önmagát adja a másiknak. Ő pedig nem magát adta, hanem engem adott vissza önmagamnak.”²²

A regény megjelenésekor, 1968-ban Csanda Sándor „nöregény”-nek nevezi az írást, és felsorolja hibáit.²³ Nöregény azért, mert főhőse asszony és a nő szempontjából ábrázolja a férfiak világát, családi életét, a szerelmet. A téma kifejtésében és a jellemábrázolásban megmarad a felületen. Szerinte a központi kérdés az, hogy szerethet-e egy férjes asszony más férfit is, de Ordódy nem meri határozottan megfogalmazni a kérdéseket és a válaszokat sem. A mű egyik legfeltűnőbb hibája, hogy a férj jellemzése hiányos, és az asszony jellemzésén kívül a többi szereplő és a környezet ábrázolása másodlagos jelentőségű, így a mű énközpontúvá, egy asszony emlékiratává válik.

A konfliktusokat az író nem oldja meg, hanem egyszerűen félreteszi és elfelejti őket. Az író koncepciója egyébként is eltér a konzervatív erkölcsi felfogástól, és a hagyományos értelemben vett házassági kötelék felbomlását ábrázolja. „Tény, hogy a modern társadalomban a nő ilyen téren is egyenjogúságra törekszik, s ez különböző konfliktusokhoz vezet.”²⁴

Csanda szerint Ordódy kicsinyesen vádaskodó például abban, ahogy leírja, hogy a férj a pénze nagy részét magára költi, és a feleségnek a háztartásra sincs elég pénze, magára meg semmi sem marad. „Úgy vélem, itt is a felszínt ábrázolja az író, mert nem vitás, hogy vannak zsugori férjek, de a jelenség mögött az olvasó azt sejtje, hogy a férj nem szereti és nem sokra értékeli feleségét. Miért? Erre kellett volna választ keresni.”²⁵

A szerkezete sem megfelelő, Csanda szerint a gyermekkor történetének leírásának a történet szempontjából nincs jelentősége – dehogy nincs, hiszen a lány önbizalmának fejlődéséről, női identitása kialakulásáról van szó, és ennek egyenes kö-

²² ORDÓDY Katalin: *Az idegen*. Madách, Pozsony, 1968, 34.

²³ CSANDA Sándor: ORDÓDY Katalin: *Az idegen*. In: *Harmadik nemzedék. Kritikák, tanulmányok*. Madách, Bratislava, 1971, 86.

²⁴ CSANDA: i. m. 87.

²⁵ CSANDA: i. m. 84.

vetkezménye a házasságban is a visszahúzódás, önmaga hibáztatása, a megalázkodás.

Duba Gyula Csandával ellentétben a mű erényének tartja, hogy én-regény, melyben a dolgok, az események esetlegessé és könnyeddé válnak, mert egy lélek szubjektív szűrője méri őket.²⁶

A háború utáni évek magyarellenes légköre, mint ahogy a háború eseményei is, csak olyan szinten jelennek meg a műben, amennyire befolyásolják Gabi életét. Ezt nagyon helyesen úgy értékeli, mint a pszichológiai regény, egy lány fejlődéstörténetének ismerveit. „Minden külső történés csak ennek a léleknek a belső vívódásával való kölcsönhatásban nyer értelmet.”²⁷ Magyarságát sem tragédiaként éli meg, hanem szintén csak az események háttereként jelenik meg, legfeljebb kellemetlenségek formájában, és ez Duba szerint szokatlan a szlovákiai magyar irodalomban és hősei között. A másik fontos dolog, amit kiemel, és ami elemzésünk szempontjából nagyon fontos, hogy az író női szemmel mutatja be a főhősnőt, és tükröt tart a férfiak elé: „Vegyetek komolyan bennünket, mert mi is gondolkodunk és érzünk, és egy egyéni, számotokra talán furcsa és megközelíthetetlen logika törvényei szerint értékeljük viselkedéseteket, tetteiteket. S ha valóban egyenrangúaknak tarotok minket, és az együttélést becsületesen gondoljátok, igyekezzetek megismerni a logikánkat és alkalmazkodjatok hozzá.”²⁸ Duba hiányolja a férj és az idegen, Félix szempontjainak bemutatását, ez azonban már egy másfajta regény lenne, nem Gabi lélektani én-regénye.

Mészáros László Dubához hasonlóan az önmagunkra ismerésen (a szlovákiai magyar sors közös volta) kívül egy további erényét is felfedezi a regénynek: „az öntudatra ébredő, önállósuló Gigi története a megváltoztatható élet lehetőségét példázza és sugalmazza.”²⁹

NŐI PERSPEKTÍVA

A társadalmi-történelmi háttér, a második világháború, apja halálán keresztül, valamint anyja és a vállalkozásuk államosításán keresztül van jelen, és ő is ezért kerül el a fővárosba.

A női identitás kialakulása, a társadalmi, politikai helyzettől szinte függetlenül történik. Apja szeretete, anyja távolságtartása, a közös hang, az érzelmi támogatás hiánya rányomja a bélyegét további sorsára. Apja halála után sem találják a közös hangot, anyja mindvégig idegen marad számára.

Az idegen nemcsak az új szerelem lehetőségét jelenti, hanem főként önmaga megtalálását. Az önbizalom, az önértékelés megtalálását.

A női identitás kialakulásában fontos szerepet tölt be a kislány szeretetteljes viszonya apjával, apját azonban korán elveszti, csúnyának, jelentéktelennek látja

²⁶ DUBA Gyula: Szabálytalan háromszög. ORDÓDY Katalain: *Az idegen*. *Irodalmi Szemle*, 1969. 570–576.

²⁷ DUBA: i. m. 576.

²⁸ DUBA: i. m. 569.

²⁹ MÉSZÁROS László: A női lélek kutatója. *Irodalmi Szemle*, 1978. 177–178.

magát, a szegénység ezt még fokozza. Anyja is a csúnyaság érzését fokozza benne megjegyzéseivel, nem szolidáris vele semmiben, nem áll mellé döntéseiben, szinte nem is hagyja egyedül dönteni: „Semmit sem akartam. Tudtam, úgysem akarhatok, ha anyám akar. Ő akar mindkettőnk helyett.”

A regény értékelői kiemelik a női nézőpont fontosságát, női regényként értékelik, amely a modern mai nő problémáit dolgozza fel. Mindegyikük hiányolja a férj alaposabb jellemzését, hiszen lélektani regényként elemzik a szöveget. A lélektani regény szabályai szerint azonban éppen hogy a főszereplő lelki folyamataival kell találkozoznunk a történetben, az ő átélése az, amire a történet alapul. Az ő érzékelésén, értelmezésén keresztül látjuk a többi szereplőt, attól függően, milyen szerepet töltenek be a főhősnő életében. A regény én-elbeszélője, mint ahogy ezt elsőként a magyar irodalomban Kaffka Margit regényhősnője, Pórtelky Magda teszi, nem az „igaz” élettörténetét meséli el, hanem annak az ő szubjektumában leszűrődött és ezért ily módon kizárólag általa elbeszélhető emlékképeit.³⁰ Így tehát nem kérhetjük számon a szövegtől, hogy ugyanilyen alaposággal elemezze a férj átélését, érzelmeit, cselekvési indokait.

A férfi szereplők jellemzésének elnagyolását több nőírónak is felrötták már. Általában olyan szövegekre vonatkoztatva, amelyekben a nő a megszokott társadalmi szerepétől eltérő módon ábrázolva jelenik meg. Fordítva viszont nagyon ritkán történik meg, tudniillik, hogy egy férfi író számonkérjék a nőalakok sablonosságát. Valószínűleg azért, mert műveikben nagyrészt a patriarchális irodalmi gondolkodásnak megfelelő szerepekben jelennek meg a nők, esetleg egy férfi íróról eleve feltételezik, hogy mindkét nemet hitelesen képes ábrázolni.

Ordódy a prolepszus eszközével él, előrevetíti a történéseket, vagyis az elbeszélő történet jövőbeli eseményeire utal, és ezzel várakozást teremt Gigi sorsával és az események kimenetelével kapcsolatban. Félix alakja már a regény első fejezeteinek egyikében megjelenik, és időnként felbukkan a főhősnő egy-egy megjegyzésében. Gabi magára találásának időszámítása a Félixszel való ismeretség kereteiben nyer értelmet. Amikor visszaemlékszik a jövődő férjével, Józsival való gyűrűvásárlásra, megjegyzi: „Április huszonetdike volt, pontosan tizenkét évre rá ismerkedtem meg Félixszel.”³¹ A tárgyilagos stílus távolságot teremt az események és a narrátor elbeszélése között. Gigi röviden kommentálja a történéseket. A társadalmi események, a háború, a magyarelles megnyilatkozások, a kitelepítések, az államosítás csak háttérül szolgálnak a személyes sorsnak, természetesen befolyásolják azt, de nem jutnak főszerephez.

Gigi sorsát összehasonlítva Potich Marika sorsával világossá válik, hogy a két regény különböző korszakban, eltérő társadalmi körülmények között született. Néhány közös elem kiemelésével azonban olyan vonásokat fedezhetünk fel bennük, amelyet a női történetek egymást követő folyamataként, egymás folytatásaként is értékelhetünk.

³⁰ GYÖRFFY Miklós: A modern magyar én-regény születése. KAFFKA Margit: Színek és évek. In: Uő: *Magyar elbeszélő szövegek*. Kalligram, Pozsony, 2004.

³¹ ORDÓDY: i. m. 65.

A 19–20. század fordulóján élt Potich Marika hasonló nehézségeket él át, mint a második világháború végétől kislánként színre lépő Gabi. Mindkettőjük szégyenli a szegénységét, egyikük sem tanulhat tovább, és mindkettőjük életéből eltűnik az apa. Édesanyjuk neveli őket, keményen, határozottan, hiszen egyedül kell megállnia a lábán, eltartani a családot, és elrendezni a lánya sorsát. Nem gyengéd, nem mutatja ki a szeretetét, nem érzékenyülhet el, mert akkor elvesztené az erejét, amivel a felszínen tartja magát és a családot. Önbizalmat, a szebb jövőbe vetett hitet nem ad tovább egyikük sem a lányának. Potich Marika egyetlen útja a férjhez menés marad, de sikerül neki a gazdag, de nem szeretett jegyző helyett a rebellis szerkesztőt választania, akivel egy új életbe hajtanak el.

Gigi életét a férjhez menése után is figyelemmel kísérhetjük, és a nagy szerelemmel kezdődő házastársi kapcsolatban folytatódik lelki megalázása. A két világháború közötti időszak nőíróinak regényeivel ellentétben azonban Gigi nem nyugszik bele teljesen a sorsába, nem elégszik meg az elhanyagolt feleség szerepével, bár a történetek alapján eleinte úgy tűnik. Próbálja meggyőzni magát jelentéktelenségéről, és szerencséjéről, amely ennek a férfinak a karjaiba vezette. Lemondása, kiábrándultsága azonban félig tudatos öngyilkossági kísérlethez vezet (a főni feltett krumplicsizemme kivette, eloltotta a gázt, ő pedig úgy hagyta, és fejét a konyhaasztalra hajtva elaludt). A korabeli kritikusok szerinti „modern nőnek” már van választási lehetősége. El is válhatna, de ez még nem történik meg, ehelyett jön egy idegen, aki odafigyelésével, önzetlen szerelmével visszaadja Gigi önbecsülését, aki a „kaland” után teljes emberként folytathatja életét. A nő választási lehetőségei tehát bővültek, maga a főszereplő is többször kijelenti, hogy nagymértékben rajta múlott, hogy nem állt ki határozottan a véleménye mellett, nem érvényesítette az akaratát. A felelősség viszont nemcsak a nőé, hanem a társadalmi hierarchia működéséé is.

A Lanser által kidolgozott feminista narratológia értő hallgatója az olvasás folyamatának fontosságát hangsúlyozza, mint annak a módját, ahogyan elsajátítjuk a világhoz való társadalmi és társadalmi nemi orientációnkat, illetve a vele való azonosulást.³² A regény korabeli kritikusainak olvasata a megérteni igyekvés ellenére is férfi olvasat, amelyen keresztül a férfi tapasztalat felől nézve ítélik meg a művet. A regény óriási sikere azonban éppen a nőolvasók értő olvasatát bizonyítja.

A szerzőség felől nézve a gender, vagyis a nemi meghatározottság problematikáját arra a meggyőződésre juthatunk, mint Virginás Andrea. A kisebbségi irodalom férfi és női íróinak szövegeit összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy az általa vizsgált „férfi írók női alakjai teljesen különböznek a női írók femininként kódolt karaktereitől.”³³ A férfiaknál a női és férfi szerepek a polarizáció logikáját követik, s egymás ellentéteiként mutatkoznak meg, ami együtt jár a nőieség és férfiasság esszenciájának feltételezésével, a nőalakok pedig egy kanonizált

³² BAUER, Dale: A gender Bahtyin karneváljában. In: SÉLLEI Nóra (szerk., ford.): *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995, 171–191.

³³ VIRGINÁS Andrea: A „határon túliság”/„határon inneniség”, a „nőiesség” és a „férfiasság” alakzatai a 2003–2005 között publikált magyar nyelvű prózai művekben. In: *Az erdélyi prérin*. KOMPRESS Korunk, Kolozsvár, 2008, 192.

női szépségideálhoz igazodnak. A női írók prózai szövegei radikálisan másként közelítenek a női karakterek létrehozásának kérdéseihez, gyakran a normának és a szépségnek tudatosan fittyet hányó alakokat vonultatnak fel.

Jellemző ez Ordódy hősnőjére is, aki előnytelen külsejűnek tartja magát, ezért önbizalomhiánnyal küszködik mindaddig, míg egy idegen végre figyelmet szentel neki mint nőnek és embernek. Ekkor végre egyensúlyba kerül önmagával és a világgal. Az idegen, Félix Gigi önmagára találása katalizátorának szerepét játssza. A regény korabeli értékelői hiányolják a hűtlenség megbánását vagy magyarázatát. A történetben viszont nem maga a hűtlenség a központi téma, hanem a lelki egyensúly és az önbizalom, önértékelés megszerzése, a másik férfi, a hűtlenség a férjhez csupán ennek az eszköze. Ráadásul a történet nem vezet a házasság felbomlásához, sem az addigi életével való meghasonuláshoz, éppen ellenkezőleg. Az idegennel való beszélgetések és találkozások következtében érti meg a főszereplő, Gigi saját és férje viselkedését, tudatosítja helyzetét, és végül képessé válik arra, hogy változtatni tudjon rajta. Férje elhagyása fel sem merül benne, de új emberként tudja folytatni a kapcsolatot, saját maga iránt új érdeklődést keltve a férjében.

A tanulmányban vizsgált mindkét regény főszereplője önállóbb életet élhet, saját jogán élheti meg a munkát, amit szeret. Potich Marika esetében a befejezés az értelmiségi férfi, a szerkesztő férj mellett szellemileg magasabb szintű életet jelez. Érzelmileg és anyagilag viszont bizonytalan marad, mindenesetre azonban kikerül a deprimáló, kilátástalan, szeretet nélküli, durva környezetből, tehát kilépést, továbblépést jelent. A két korszak női szereplői közötti legfőbb különbség tehát a női sorsnak, lehetőségeknek a kibővülése, az igazi kilépést és az önálló, szabad életet azonban még a láthatatlan társadalmi korlátok miatt nem választhatják.

KÁNYA EMÍLIA CSALÁDI KÖRÉNEK NŐKÉPE AZ ÍRÓNÓ-VITA IDEJÉN

CSONKI ÁRPÁD

Kánya Emília lapja különösen megfelelő a korabeli lapok nőképének vizsgálatára, hiszen maga a lap fejléce is egyértelművé teszi, hogy elsősorban női olvasóközön-séggel számol. Ahogy ezt Fábri Anna már kifejtette: „A *Családi Kör* első száma, a »mutatványlap« már népes családot ábrázoló fejlécével is igyekezett meghódítani olvasóit: a nőket. Mindez elütött a szokásostól: a korabeli családi újságok fejlécén a lapot olvasó családfő volt látható.” (FÁBRI, 1996: 117). Emellett a divatlap alcí-me is egyértelmű utalást tesz az olvasóközönségre: *Hetilap a művelt magyar höl-gyek számára*. Az olvasóközönség megjelölése miatt válnak tehát a benne található szövegek igazán alkalmassá arra, hogy rajtuk megvizsgálhassam a korban elfoga-dott, illetve elvárt nőképet. Hiszen e lapban – feltételezésem szerint – egyaránt megjelenhet annak a „művelt magyar hölgynek” a képe, melyet Kánya Emília és köre kívánt népszerűsíteni, valamint az a nőfelfogás is, melyet ők uralkodónak és elvetendőnek véltek.

Az általam vizsgált korpusz egyrészt kiterjed a nőtémájú cikkekre, másrészt fi-gyelembe veszem Kánya Emília női arckép- és történelmi témájú képmagyarázatait is, ugyanis az ezekben kifejtett női erények is remek példáját adják a szerző nőké-pének. Ráadásul az, hogy a szerkesztőnő tevékenyen is részt vett a Gyulai Pál által kirobbantott vitában lapja hasábjain, szintén indokoltá teszi a lap szerzőinek a nők hivatásával kapcsolatos nézeteinek szorosabb vizsgálatát. Emiatt pedig, ahol a vi-tában fölmerülő szempontok megjelennek, a lapban megjelenő cikkeket hozzákap-csolom a vitában fölmerülő hasonló problémakörökhöz. Szintén a vitára való vo-natkoztatás miatt a lapnak az első öt évfolyamát vizsgálom, s bár nem szerencsés pontos időhatárok közé szorítani egy hasonló vitát, a mai napig közkeletű az a fel-osztás, melynek értelmében az Gyulai Pál 1858-as hadüzenetével kezdődött és Arany János 1863-as békítő cikkével végződött (GYULAI, 1908; ARANY, 1975). A 1864-es évfolyamot ennek ellenére két okból vonom bele mégis vizsgálódásaimba: egyrészt ezután, 1865-ben változott meg első ízben a lap fejléce, mely egyfajta profilváltásra is utalhat. Másrészt Kánya Emília az ötödik évfolyamban látta elő-ször szükségesnek, hogy a nőkkal kapcsolatos vélekedéseit nagyobb terjedelemben, koherensen, történelmi és nemzetközi távlatba helyezve is bemutassa, valószínűleg éppen a vita hatására.

A vizsgált cikkek sajátosságai – például hullámzó színvonaluk, rövidegük, gondolati kifejtetlenségük stb. – miatt az egyes cikkek szoros olvasása helyett bizonyos problémacsoportok vizsgálatát tűztem ki célul. Ilyen problémakörök Ká-nya Emília női portréinak nőképe, a nők történelmi megítélése, a női szubjektum

állandósága vagy változandósága, a korabeli nőnevelés körüli polémia, illetve nők társadalmi szerepvállalása. Természetesen ezeket a problémaköröket nehéz egymástól élesen elválasztani, hiszen mindet összeköti egy vezérfonal, a nők irodalmi szerepvállalása és művelődése, melyek persze alárendelődnek a haza ügyének szolgálatának, illetve a témámhoz szorosabban kötődő honleányi feladatoknak.

KÁNYA EMÍLIA PORTRÉI ÉS TÖRTÉNELMI KÉPMAGYARÁZATAI

Kánya Emília lapjának címdoldalán rendszeresen közölte magyar hírességek arcképeit, ami szintén egy a női műveltség előmozdítására tett gesztusként értékelhető. Férfi részről főleg írókat, illetve egyéb humántudományokkal foglalkozó hírességeket mutatott be ily módon, ami a nőkkel szemben felállított műveltségi mércét jelenthette, tehát hogy kik azok az írói személyiségek, akiknek ismeretét és műveiknek olvasását feltétlenül elvárta nőtársaitól.

Jókai Mór szerepe ebben a kontextusban több okból kifolyólag is fontos. Egyrészt ő védte meg talán „leglovagiasabban” az írónőket, és ő támogatta leginkább a nők társadalmi szerepvállalását, másrészt a kor írósztárjaként egyértelmű műveltségbefolyásoló tényező lehetett a női olvasók számára (JÓKAI, 1968). Mindezek az indokok is magyarázhatják természetesen azt, hogy Jókai arcképe az első portré, ami a lapban megjelenik. Viszont sokkal érdekesebb az a magyarázat, amit Kánya Emília ad képleírásában: „Azért kedveskedem legelőször is ez arcképpel lapunk tisztelt olvasóinak. Tudom, hogy ismerik már e vonásokat, bírják is már képét, miként hogy műveit ismerik és bírják; de az irodalmunk iránti szeretet nógatott, hogy midőn e lap nyilvános pályafutását megkezdé, először is a tisztelet adóját rója le azon költőnk iránt, a ki iránt elmulthatatlan sok és nagy érdemein kívül, már csak ez egy is örök hála kötelez, hogy soha író nem tüntette ki annyira női lélek fenségét, és a magyar nő magasztos önérzetét, mint Jókai Mór.” (KÁNYA, 1860a: 18) A szerző Jókai életművének legkiemelkedőbb vonásának az autentikus magyar nőkép hiteles megrajzolását tartja. Ugyanerről az autentikus nőképről viszont bő két évtizeddel később Péterfy Jenő már ironikusan fogalmaz meg hasonlókat: „De a nők sem maradnak hátrább. Szépek, sugárzóak, s tudják védeni magokat; páncélosak. S az anyák, ó! azok hősök, mint a történet nagy hadvezérei. Gyermekök védelmében férfiakká válnak. Előkelő úrhölgyek seprőt ragadnak, fiók becsületéért párbaft vívni készek.” (PÉTERFY, 1983: 607) Bár Péterfy Jenő kritikájának elsődleges tárgya nem Jókai nőképe vizsgálat, de gúnyos hangvétele ellenére mégis jelzi azt az értelmezési keretet, melyben a korabeli olvasók Jókai nőalakjait – dicsérőleg vagy bírálva azt – elhelyezték. Azért érzem fontosnak ezeket az idézeteket itt tárgyalni, mert véleményem szerint a Jókainak tulajdonított nőkép az, ami Kánya Emília *Honleányok képcsarnoka* című sorozatának, valamint egyéb női témájú képkommentárjainak nőiségről alkotott elképzeléseit egységbe szervezi. E célból hat kommentárt vizsgálok: *Bohus-Szőgyéni Antónia*, *Jókainé*, *Gyulai Gáal Vilma* és *Herzeg Odescalchi Gyuláné* című vezércikkeit, illetve két képmagyarázatát, *Tarcsay Anna* és *Bornemissza Anna* című képmagyarázatait.

A folyóiratban elsőként megjelent női arckép Bohus-Szógyéni Antóniáé. Ezen kommentárjában Kánya Emília élesen szembeállítja a férfi és női társadalmi szerepeket, ugyanis véleménye szerint sok nő azért irigyli a férfiakat, mert azok a politikai és hadi életben egyaránt kitüntethetik magukat, ami a nőknek nem lehetséges pálya (KÁNYA, 1860b). Ezzel az állásponttal úgy helyezkedik szembe a szerző, hogy nem igazságtartalmát vonja kétségbe, hanem a női társaséleti szerepek pozitív oldalát domborítja ki: „Igen, igen sokkal áldásteljesebb a nő hivatása a nyilvános életben is a férfiénál. A férfi sokszor kénytelen sebeket is ejteni, míg a nő egyetlen hivatása: behegeszteni, gyógyítani a sebeket; a férfi nem kerülheti ki, hogy másnak fájdalmat ne okozzon, a nő csak örömet oszthat, csak áldást terjeszthet, csak üdve, boldogsága lehet embertársainak; a meddig a szép, nemes és jónak birodalma terjed az ő világa; megjelenése, mint a tavaszi napsugár; világosságot, derűtséget áraszt szét, virágokat fakaszt, és az égbe ragadja a tekintet, az erény, a lelki tisztaság, a lelki fönség öröktiszta egébe, a melynek ő legédesebb gyermeke. Avagy túlzok talán? nemem iránti hő szeretetem ragad el, midőn ezeket mondom?” (KÁNYA, 1860b: 130) Az idézet alapján megállapítható, hogy Kánya Emília számára a nők egyik – és talán legértékesebb – társaséleti szerepvállalása a jótékonyság lehet. A hangnem viszont, mellyel nézeteit kifejti, nem mentes a túlzásoktól. Ez későbbi írásaiban is megfigyelhető, de feltűnő és a más témájú cikkekkel való összevetésben válik igazán nyilvánvaló, hogy az a narratíva, melyben a nőket szinte már a férfiak fölé emeli, mennyire nehezen tartható akár a szerző számára is. Bohus-Szógyéni Antónia portréja felsorol minden érdemet, ami a nevéhez fűződik: ételt osztott az éhezőknek, kórházat üzemeltetett a szabadságharc alatt, és tulajdonképpen se vége, se hossza a jócselekedeteknek, melyeket ráadásul név nélkül tett meg. Természetesen ezen cselekedetek közül a magyar irodalom ügyének pártolása sem maradhat ki, ugyanis a Kisfaludy-társaság pártoló tagja is volt a cikk alanya.

A szinte Jókai hősnőihez mérhető portrét viszont azon részei teszik igazán izgalmassá, melyek leleplezni látszanak Emília túlzásait. Kánya Emília ugyanis ténylegesen is kimondja a nők angyali természetét, ráadásul ezt nem pusztán toposzként használja, hanem vallási alapon is hangsúlyozza a nők égi eredetét: „mert ezt csak az isten látja ott fenn az egekben, a ki atyai örömmel nézi, hogy ő angyalokat teremtett emberi alakokban.” (KÁNYA, 1860b: 131) Persze ez a kortárs hölgy előtti tiszteletteljes főhajtás még nem teszi ezt a túlzást kulcsfontosságúvá, de az a probléma, amire szintén ezen cikkében mutat rá – bár nem tárgyalja ténylegesen problémaként –, már sokkal inkább kamatoztatható: „És mikor így a teendők nagy sokaságát látjuk, szinte megfoghatatlan, hol marad még ideje más egyébre is gondolni, pedig alig merült föl az utósó gyászidőben szép nemzeti eszme, a melynek ő egyik éltető szelleme ne lett volna.” (KÁNYA, 1860b: 131) Emília később se tér vissza erre a problémára, de mindenesetre elgondolkodtató, hogy a *Családi kör*ben megjelent cikkek tükrében, melyek elvárják a nőktől a családról való gondoskodást és annak tulajdonképpen egyben tartását, az irodalom pártolását, a széles körű műveltséget és a jótékonyság segítségével a közszereplést, nem reflektálnak arra, hogy egy ilyen széles körű tevékenységi kör fenntartása már-már a lehetetlennel határos.

Gyulai Gaál Vilma esetében már nem a jótékonyosság a kiemelendő és példaadó jellemvonás, hanem a honleányi és feleségi odaadás és önfeláldozás (KÁNYA, 1861a). Kánya Emília már a portré elején kiemeli Gyulai Gaál Vilma életből, hogy 15 éves korától külföldön kellett élnie, de hazatérése után még jobban égett kebelében a haza iránti szeretet (KÁNYA, 1861a). A hazaszeretet leírását tovább fokozza, hogy a szabadságharc alatt férje megbízottjaként részt vett például a Marcal menti erődítési munkálatokban. A hadi eseményekbe való ilyen mértékű belefolyás viszont kérdésessé teszi, hogy a portré alánya vajon nem lépett-e ki a női tevékenységi körök területéről, amire Kánya Emília is reflektál: „Hasonló erélylyel helyettesíté 1849-ben férjét a karakói földsánczok munkálataiban, és leginkább az ő ernyedetlen buzdításainak köszönhető, hogy e sánczok e kellő időre elkészültek. E mellett minden harmad-negyed nap pontosan értesíté a haza ügyében távolabban fáradozó főnököt – férjét – a munkálatok haladásáról; és jelentései akkor közbámulatot gerjesztettek, annyi szakavatottsággal tudta azokat e nő szerkeszteni.” (KÁNYA, 1861a: 434–435) De nem a hazaszeretet és a hadi eseményekben való részvétel válik az arckép kommentárjának központi szólamává, hanem sokkal inkább a hitvesi teendők betöltése. Ugyanis miután férjét, aki a szabadságharc tábornoka volt, letartóztatják, mindent megtesz azért, hogy az ítéletet enyhíthesse: mosónő áruhában bejutott a bírákhoz, hogy azok enyhítsék a büntetést, nyolc nap alatt megtette Pest–Bécs–Wiener Neustadt–Sopron–Zalaegerszeg–Pest–Arad útvonalat, hogy férjét megmentse a halálos ítélettől, majd férje börtönfogsága idején előbb a börtönben, majd annak közelében lakott (KÁNYA, 1861a). Emellett természetesen jótékonyági és irodalmi ügyekben is részt vett (KÁNYA, 1861a). A kalandregényeket megszügyenítő fordulatot ráadásul az irodalmiság igényével van átítatva, ahogy azt a szerző is megjegyzi még a cikksorozat elején, hogy mivel nincs Pantheonunk, ezért az irodalom feladata, hogy történelmünk nagy alakjainak emlékét fenntartsa (KÁNYA, 1861a). Ez a kitétel egyben megnyitja az arcképek értelmezését a történeti olvasaton túl, az irodalmi műként való olvashatóság felé, ahol az irodalomnak elsősorban a közösségi emlékezet fenntartása és magyarázata lesz a feladata.

Szintén a művészethez kapcsolódik Kánya Emília Jókainé-portréja, de már nem a szöveg irodalmi igénye, hanem a portré alánya miatt, egyben pedig ez a portré, ha nem is tudatosan, de polemizál Gyulai *Írónőink*ben kifejtett nézeteivel (KÁNYA, 1861b; GYULAI, 1908). Kánya Emília ugyanis a művészet ápolását elsődleges fontosságúnak tartja, mert „olyan, mely tartósabb, nemesítőbb hatással volna a művészetnél, olyan nincsen a világon”, és ezen belül az irodalom ügyének ápolása is kiemelkedő helyet foglal el (KÁNYA, 1861b: 369). A portré azt bizonyítja, hogy a színi művészet is az irodalom ápolásának egyik lehetséges módja, amivel még nem mond ellent Gyulainak, de mikor azt tárgyalja, hogy Jókainé korának legjelesebb színésznője, a következőt írja róla: „e magas czimre egyaránt méltóvá teszi őt nagy alkotó tehetsége és ritka sokoldalúsága” (KÁNYA, 1861b: 371). A színészet, ami Gyulainál még pusztán reprodukció volt: „Ez alkotási tehetetlenség kevésbé észrevehető oly művészetekben, melyek nem annyira teremtők, mint visszatérők lévén, leginkább fogékonyságra vannak alapítva, sőt épen csak női sajátságok által

kivihetők, milyenek a színészet, az előadó zene és ének.” (GYULAI, 1908: 275) Kánya Emília írásában a színészet már alkotássá nemesül, ami természetesen a magyar nyelv és ezáltal a magyar nemzet ügyével is párosul: „ő épen olyan kitünő honleány, mint a milyen kitünő művésznő.” (KÁNYA, 1861b: 371)

A *Herczeg Odescalchi Gyuláné* című arcképkommentárja is beilleszthető az eddigi minták közé, hiszen itt is a jótékonykodó nemesasszony képe elevenedik föl, viszont bővül az női egyszerűség képzetkörével. Az alföldi éhezők számára rendezett gyűjtésen egyszerű „csaplárosnőként” jelent meg hősnő, ami azért lesz igazán fontos Kánya Emília számára, mert a csaplárosnéval kapcsolatban a férfiak egyike sem az arcára emlékezett, ami Kánya számára egyértelműen azt jelenti, hogy tulajdonképpen a lelke magasztaltatik föl (KÁNYA, 1864a). Emellett vele kapcsolatban újabb képzetköröket is beemel elgondolásába azzal a segélyhangversennyel kapcsolatban, melyen Vörösmarty szózatát kellett elszavalnia: „magával ragadta a hallgatóságot, lelkesülésre, a mi iránt lelkesíteni, és könnyekre, a mi iránt megindítani akart. Pedig olyan egyszerűen, olyan szerényen állt a közönséggel szemben és hallatszott az elfogódás, hogy most neki annyi ember előtt szavalnia kell; de a mint belebb-belebb hatolt a költemény gondolatvilágába, hovatovább fölkellesült, majd ihletszerű búbáj látszott erőt venni rajta, és ez megragadott minden szívet; nem úgy szavalt mint a színész, hanem úgy, mint valami proféta; nem a mesterség üres káprázata, hanem az igaz érzés magasztos fensége emelte a lelkeket a költészet trónusához, az örök igazság mennyei birodalmába.” (KÁNYA, 1864a: 628) Ez a példa teszi pedig igazán egyértelművé a Jókainéval kapcsolatban leírtakat: az előadó művészet azért nem csak pusztá reprodukció Kánya Emília számára, mert az ihletett értelmezés segítségével az előadó magához a teremtő poézishez emelkedik föl.

Kánya Emília két történelmi tárgyú képmagyarázata is fent felvázolt mintákat erősíti. Tarczay Anna jeleníti meg a harcosságot, aki Tarkó várának védelmében tevékenyen is részt vett, és példamutatásának köszönhető, hogy a császári csapatokat a védőknek sikerült megfutamítani. Viszont miután megházasodik, már csak a családjának él (KÁNYA, 1861c). Életrajzában érdekességét, viszont nemcsak a hazáért vállalt amazonszerep adja, hanem a nők és a történelem viszonyának sajátos megvilágítása: „igen valószínű, hogy a fiatal leányka nem igen koptatta a nagy latin foliansokat, hanem annál nagyobb elragadtatással hallgathatta és ültethette lelkébe azt a szájról szájra járó élő történetét a nemzetnek, nagy honfiai, nagy honleányainak dicső tetteiről szóló, hazaszeretetre buzdító énekeket, a mik akkor is, mint mai nap, ihletett hegedősök ajkairól szellők szárnyán járták be a haza téreit, az urak palotáit csak úgy, mint a szegények szalmaviskóit, mindenütt egyiránt fogékony, egyiránt gyulékony szívekre találván.” (KÁNYA, 1861c: 152) Kánya Emília a nőiséget és ezáltal a női történelmi elbeszéléseket egyértelműen az oralitáshoz köti, ami megerősít egy újabb eddig nem tárgyalt nőiséghez kötődő közhelyet, mely a nőiség-szóbeliség/férfiasság-írásbeliség séma szerint épül föl. Emellett tovább erősíti az irodalom és történelem közötti átjárhatóság tézisének, ami előrevetíthet olyan folyamatokat, melyek a posztmodern irodalom- és történelemtudományban tetőznek a történelmi művek narratív fölépítésének vizsgálatával (WHITE, 1997).

A Bornemissza Anna képmagyarázat is a hagyományos nőképet látszik megerősíteni, ugyanis míg a férfiakhoz az erőt, az ítélethezást és a fegyverforgatást társítja, addig a nőkhez az áldást és a kegyelemosztást, valamint az igazán erős szövetségek erejét ezek megosztásában látja (KÁNYA, 1861d). Ennek viszont részben ellentmond azon mondata, miszerint: „Magasztos költői eszme van kifejezve abban, hogy hazánk védője egy nő.” (KÁNYA, 1861d: 506) Ráadásul az anyaföldet szimbolizáló nőalak a *Családi Körben* minden év végén és elején külön oldalon megjelenik, valóban inkább passzív, de mégiscsak a harciassághoz köthető pajzsattribútummal. Kánya Emília eddigi cikkei és ezen idézet alapján kimondható, hogy a szerző szerint a női szubjektum képes lehet ennek a „szövetségnek” önmagában való egyesítésére. Női témájú egyéb cikkeiben válik majd igazán feltűnővé ezen ambivalencia igazi feloldhatatlansága.

A képmagyarázat egyik érdekességét viszont az adja, hogy itt is megjelenik az az idegenellenesség, mely a lap nőtémájú cikkeit több esetben is tematizálja: „Jellemző, hogy hazánk történetében azon nők, a kik a fejedelem oldalánál átkos befolyást gyakoroltak, legnagyobb részt idegenek voltak.” (KÁNYA, 1861d: 506) Ráadásul a „Lajthán tuli civilizacio” semmilyen nemzeti erényben nem tudnak minket felülmúlni. Ez az idegenellenesség főleg a nőneveléssel és a nők számára ajánlott irodalom kapcsán merül föl a további írásokban, viszont az, hogy Kánya itt is szükségesnek tartja ez irányú nézetei kifejtését, jelzi a gondolkodásában betöltött központi jelentőségét.

Ráadásul ismét fölmerül a történetiség kérdése: „A magyar hölgyek bizonyára ismerik Apafi Mihály történetét – melyik művelt magyar nő ne ismerné hazája történetét!” (KÁNYA, 1861d: 507) Ez a részlet egyrészt rávilágít arra, hogy Kánya Emília honleányi kötelességnek tartja a haza történelmének ismeretét, másrészt viszont azáltal, hogy Jókai *Erdély aranykora* című regényéből idéz ismét a történetírás és irodalom viszonyára kérdez rá, illetve a nők kiművelését nem feltétlenül a komoly történettudományi szakmunkák segítségével képzelel el, hanem inkább szórakoztató formában (KÁNYA, 1861d).

Jókai központi szerepe, tehát egyértelműnek tűnik Kánya női szubjektumról vallott elképzelésében, de a nőkonceptióban, illetve annak történetiségében és/vagy irodalmiságában rejlő feszültségek miatt érdemes rákérdezi a női szubjektum történetéről alkotott elképzelésekre.

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS: NŐTÖRTÉNET ÉS ESZTÉTIKUM A CSALÁDI KÖR HASÁBJAIN

A nőiségről artikulálódó történeti narratívák beállítódásait a lap tárgyalt időszakában két szöveg mutatja be átfogóan: Csukássi József *A szép-nem története*, illetve a szerkesztőasszony *A nőről* című cikksorozata (CSUKÁSSI, 1863; KÁNYA, 1864b). A következőkben a két tanulmány felépítésének és alaptéziseinek összevetése segítségével próbálom bemutatni a nőtörténelem elbeszélhetőségének módozatait, illetve reflektálni próbálok az előző fejezetben felvetődő történetiséggel kapcsolatos kérdésekre is.

Csukási József a kereszténység emancipációs eredményeihez viszonyítva veszi vizsgálat alá a nők történelmének alakulását, ugyanis a kereszténység legnagyobb érdeme, hogy „nő-nem számára az emberi társadalomban kijellette az őt illető helyet, és a lealacsonyító szolgaság lánczait széttépve, a lenyügző bilincsekből kiszabadítá, és az isten gyermekeihez méltó jogokkal fölruházta” (CSUKÁSSI, 1863: 1004). A kereszténység efféle méltatása már az írónő-vitában is megjelenik gróf Lázár Mórné tollából: „S így a kereszténység elvei nem csak kiengesztelődni tanították a nőt a szenvedett elnyomatásért, de meg is szüntették az elnyomatást. Innen van az, hogy a kereszténység után nem tettek a nők emancipatioi kísérleteket.” (LÁZÁR, 1858: 547) Sőt a későbbiekben Kánya Emilia is döntő fontosságúként tárgyalja, ami világossá teszi, hogy a kor diskurzusában a kereszténység egyenlősítő szerepe gyakran használt és elfogadott toposz volt.

A fordulópont megjelölése után Csukási következetesen mutatja be az egyes ókori társadalmakban a nők szerepét, mégpedig a Krisztus működése előtti kultúrákat négy nagy csoportra osztva: kelet, görög, római és germán (CSUKÁSSI, 1863). Ez a négyes felosztás pedig egyben értéksorrendet is jelent a nők társadalmi helyzetének megítélésében. Ezzel a diskurzus egyik másik fontos toposzát is bevezeti ezen a ponton Csukási: a nők a keleti népeknél barbár módon alárendelt szerepben voltak, és vannak mind a mai napig, amit a sajátos éghajlattal, földrajzi viszonyokkal és táplálkozási szokásokkal is magyaráz, ami miatt a keleti nők teste tízéves korukra már felnőtté érik, de szellemileg örökké gyerekek maradnak (CSUKÁSSI, 1863). Ezek után viszont igazán meglepő, amit az egyes ókori keleti népekről részletesebben mond, ugyanis például a föníciaiakat emancipált népként mutatja be: „A kereskedő phöniciaknál férfi és nő együtt üzte a kereskedést, irni és számolni egyformán tudtak.” (CSUKÁSSI, 1863: 1005) Ugyanígy az egyiptomi nők helyzete is pozitív elbírálás alá esik, hiszen az egyiptomi nők társaséleti teendői is jóval túlterjedtek a családi élet biztosításán, akár kereskedhettek is, sőt a trón öröklésére is jogot formálhattak (CSUKÁSSI, 1863). Szintén meglepő, hogy Mohamed is pozitív elbírálás alá esik, ugyanis Csukási szerint szigorúan fenntartotta az erkölcsi élet tisztaságát (CSUKÁSSI, 1863).

Érvelésének kulcsa viszont abban rejlik, hogy a nők társadalmi megbecsültségét minden esetben a házasságban betöltött szerepük alapján értékeli. Ezért elítélő a keleti népekről alkotott véleménye, hiszen a többnejűség keretei között elve nehezen tudja elképzelni az igazi szerelmet. Emiatt is igazán érdekes az ókori zsidósággal kapcsolatos érvelése, ugyanis Csukási véleménye szerint a zsidóság tagjai becsülték legtöbbször a nőt, hiszen csak ők éreztek szerelmet iránta. A szerelem érzése viszont ebben a kontextusban már azért is kérdéses – és pedig maga Csukási megállapításai teszik azzá –, mert egyrészt kimondja, hogy az ősi pátriárkák is többnejűségben éltek (bár volt egy fő nő, akinek a szerepe leginkább megfeleltethető a hagyományos feleségképnek), másrészt pedig arra is föl hívja a figyelmet, hogy a zsidóság esetében a házasság egyáltalán nem a szerelmi érzésen alapult, hanem a szülői akaraton, mely egyaránt alapult a zsidóság szigorú erkölcsi rendjén, valamint a nők korabeli alávetettségén (CSUKÁSSI, 1863). A helyzetet az teszi igazán visszássá, hogy a többnejűség ellenére a zsidóság például a monogámistaként

tételezett egyiptomiak fölé emelkedik a megítélésben. Véleményem szerint két okból tartja fontosnak azt, hogy megteremtse a „zsidó emancipáció” megkonstruálását. Az egyik indok természetesen a kereszténység fordulópontként való tételezésében rejlik, hiszen nehezen tartható álláspont lenne Jézus működését női szempontból pozitívan értékelni, ha teljesen elítélné az ószövetségi hagyományt. Emellett itt jelenik meg tanulmányában először a nőiség átesztétizálása: „Már a legrégebbi korban a héber nő kedvenc foglalatosságai közé tartozott az ének és zene, ehhez járult idővel még a tánc is.” (CSUKÁSSI, 1863: 1005) A továbbiakban fontossá válik, hogy a nő itt is – akárcsak korábban Gyulai Pálnál – a reprodukáló művészetekhez, illetve az orális kultúrához kapcsolódik (GYULAI, 1908). Ezáltal a nő inkább az esztétikum helyévé, annak par excellence reprezentánsává válik, mintsem valóban aktív alakító tényezőjévé. Ezt a tendenciát tovább hangsúlyozza, hogy Csukási fontosnak tartja, hogy a nők ruházkodási, hajviseleti és egyéb szépítkezési szokásait minden népnél és minden korban bemutassa.

Tovább lépve a kronológiában az ókori Hellász megítélésében a szerző szintén inkább negatív véleményt fogalmaz meg, ugyanis a görög nők polgári és politikai jogaiktól meg voltak fosztva, ráadásul a házasság ügyében se kérték ki a véleményüket, mindez pedig az erkölcsiség rovására ment. Ezen bűnök okait pedig a görögök esetében a keletiekhez hasonlóan az éghajlati sajátságokban véli megtalálni, de új elemként megjelenik a tévelygő görög istenek másolása is. Ezzel szemben a pozitívumok, amelyeket megemlít, elsősorban eléggé szerteágazónak tűnhetnek: a nőnevelés megindulása, az erkölcsök megszilárdulása Szolón idején, illetve két híres példa, Sappho és Aspasia (CSUKÁSSI, 1863). Valamint a spártai nőkkel kapcsolatban jegyzi meg: „A spartai nők hazaszeretete magasztos, gyakran azonban egész szélsőségre ragadta őket, és a legszentebb érzelmeket is örömmel és önkénytelenséggel föloldozták a honszerelem oltára zsámolyánál.” (CSUKÁSSI, 1863: 1029)

A germán nőkkel kapcsolatban kifejtett nézetei már egyértelműen a nőtisztelet mércéjeként szolgálnak, ugyanis mind a családi életben, mind a szélesebb társaséleti viszonyokban nagyobb szabadságot élveztek, mint más ókori kultúrákban. Például a germán apák csak javaslatot tehetek arra, hogy ki legyen leányuk férje, de döntésüket nem erőltethették rá, a nő férjének pályatársául szolgált, ezért még a csatákba is elkísérhették őket buzdítás céljából (CSUKÁSSI, 1863). A női ártatlanság és szemérem fölött szigorú erkölcsiség örökölt, emiatt pedig az, aki a nők ellen valamit elkövetett a legszigorúbb büntetéssel volt kénytelen szembenézni: „A sértés, mely gyöngébb nemen lőn elkövetve, szigorú büntetést vont maga után. Fokozta még a nők iránti tiszteletet és szeretetet azon az őskorból fennmaradt hit, miszerint a nők szoros összeköttetésben állanak az istennel.” (CSUKÁSSI, 1863: 1054) Ráadásul még a legmagasabb pozícióban lévő germán nők – például a hercegnők is – kitűnő háziasszonyok és példás anyák voltak, valamint a nyilvánosság egyik szegmensétől se voltak eltiltva: „A méltánylás azonban megtermé gyümölcsseit, a nők nyilvános üzlet, vagy multságokból soha sem voltak kizárva, és a férfiakkal egyenlő jogokban osztoztak. Herczegasszonyok és alsóbb rendű nők, de csak azok, kik jeles tehetséggel és kitűnő műveltséggel bírtak, nem ritkán a legkényesebb ügyekben is döntő bírókú kérték fel. Ehez járult még a férj és nőnek

egymáshoz tiszta és nemes vonzódása. Az éjszaki hősök szerelme soha sem csapott át az erkölcsiség és tisztelet határán, a keleti népek állatias szenvedélye előttük ismeretlen volt.” (CSUKÁSSI, 1863: 1054) Tehát mind a családi, mind a társaséleti, de még a cikk narratívájában is központinak látszó szerelmi érzésben is kiemelkedő volt a germánok nőfelfogása. Egyetlen kivetnivalóját Montesquieu nyomán fogalmazza meg, ugyanis a germánok földművelők és harcosok voltak, ami nincs jó hatással a szép-nem szellemi fejlődésére, mivel ezáltal a földi jólét megalapítása válik az élet főcéljává, ez határozza meg a társaséleti szabályokat, ami bár előmozdítja a hazaszeretetet, de ez nem válik elég kifinomulttá (CSUKÁSSI, 1863). A rengeteg pozitívum felsorolása után nem látszik merész következtetésnek az, hogy Csukássi itt főleg egyrészt egy autoritás hatására kerül ambivalens viszonyba az általa képviselt korábbi állásponttal, másrészt érzi, hogy nem számolhatja föl kiindulási pontját, azaz a kereszténység fő emancipációs gesztusát, ami már a zsidóság megítélésének kapcsán is feltűnő volt.

Szintén nem mentes a hasonló meggondolatlanságoktól művének utolsó fejezete, melyben a középkort taglalja, ugyanis beharangozójában még arra utal, hogy a nők ekkoriban még vagy zárdában, vagy rabszolgaként sínylődtek, és csak a főúri udvarok hölgyeinek voltak szép kilátásaik. Viszont cikke folytatásában a középkor nőképe már teljesen idealizáltan jelenik meg, ugyanis a polgárisodó városok és a főúri udvarok közötti falak lebomlásával véleménye szerint elkezdtek elmosódni a határok nemesek és nemtelenek között. Ennek egyenes következménye a szerelem és a nőtisztelet fölértékelődése: „Lovagok és énekesek hódoltak a női szépség bűbájának, a menny és föld mintegy örök szerelemben látszott özszeölelkezni, és azzá lettek a nők, mire őket az istenség teremté és rendelte – a daczos, hajthatatlan férfi-nem hódítói, térítői és szelidítői.” (CSUKÁSSI, 1863: 1078) A nőtörténelem tárgyalását ezután Csukássi már nem is tartja fontosnak, hiszen véleménye szerint a lovagi szerelemnek köszönhetően már a nők a számukra áldásos állapotba kerültek, amit a lovagi szerelmen túl olyan példák bizonyítanak, mint Dante és Beatrice, Petrarka és Laura, Abelard és Helois szerelme (CSUKÁSSI, 1863).

Mind a példákban, mind a központi fontosságúnak tartott szerelmi viszonyok leírásában uralkodóvá válik az irodalmi példák felhasználása, ami tovább erősíti a képleírások tárgyalásában már szintén központi fontosságúnak tekinthető tendenciát az irodalom és a történelem relativizálásával kapcsolatban. A cikk következetlenségei és önellentmondásai ellenére, bár csak áttételesen, de mégis fölvezöl egy nőképet, mely csak a Kánya Emíliával való összevetésben lesz igazán transzparens: a nő a családi élet főntartója, a tiszta szerelem és erkölcsiség védelme alatt kell állnia, illetve olyan nagyobb eszmék iránt kell hevülnie és a férfiakat hevítenie, mint a hazaszeretet és a vallásosság.

Ezekon a közhelyesnek látszó megállapításokon túl viszont Csukássi érvelésének igazi érdekességét nem az adja, hogy milyen az általa propagált és lefestett nőkép. Az egész cikk, ahogy az részleges ismertetéséből is egyértelműen kiderülhet, mesés és felületes, ami nemcsak a történetiség irodalmi kétségbevonásával hozható összefüggésbe, hanem sokkal inkább Csukássi István mottónak is tekinthető kezdőmondatával: „Nőknek beszélek, egyszerűen, hogy megértsenek.” (CSU-

KÁSSI, 1863: 1003) A nőkhöz való egyszerűsített és köny-nyed tudományos beszédmód a *Családi kör* hasábjain is többször feltűnő toposz, például Almási Balogh *A nők, mint a társadalmi élet tényezői* című programadó cikkében is megjelenik: „Diderot azt mondja, hogy ki a nőkről írni akar, annak a pillangó-szárnyak aranyos porába kell tollát mártani. Ha ez kissé túlságos udvariassággal van is mondva, de annyi tagadhatatlanul igaz, hogy ha nőkkal tudományos ismereteket akarunk közölni, nyelvünk könnyen folyó, átlátszó, kellemes modorú legyen, felhasználva olykor még a költészet ihletését is.” (ALMÁSI BALOGH, 1860: 83) Ez a beszédmód egyben együtt jár egy olyan gesztussal, mely egy változatlan női szubjektumot igyekszik megalapozni. Csukási István műve elején meg is állapítja, hogy a férfi a jog, míg a nő a szerelem fogalomköréhez tartozó instanciák. Ebben az esetben pedig a jog változandóságával szemben az isteniként tételezett szerelem az állandóságot testesítené meg, vagyis férfi és nő viszonyában a múlandóság és az örökkévalóság, vagyis „az emberi és isteni ölelkezik egymással” (CSUKÁSSI, 1863: 1003). A nőket elsősorban egy esztétikai paradigmában elképzelő diskurzus a vitával kapcsolatban gyakran tárgyalt Madách Imre székfoglaló beszédének is központi eleme, de természetesen nem kell ilyen messzire menni, hiszen a *Családi kör*ben is rengeteg példa található a női esztétikum diskurzusáról (MADÁCH, 1942). (FK) álneven író Falk Miksa *Próza és költészet* című rövid írását arra építi föl, hogy az élet prózaiságával szemben a nők az immanens, bennük rejlő költőiséget tudják szembe-szegezni. Ez a feladat természetesen nemcsak saját maguk iránti kötelességként jelenik meg, hanem egyben a családi boldogság zálogaként. A szerző itt egyértelműen az irodalmiság boldogító, hétköznapiokból kiemelő funkcióját tartja fontosnak. De ez nem pusztán a nőben benne rejlő poézis által történik a férj, illetve a család javára, hanem a nő is az irodalom segítségével tud elmenekülni az itt boldogtalanként tételezett házasséletről (FALK, 1861). Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg B...r Lina *Gondolattöredékek* című művében is: „A férfi az élet könyvében a hoszszú és erős fejezet, hanem a nő a motto a fejezethez, és tudjuk, hogy gyakran a kis gyöngéd mottóban, több értelem, több szellem és több kedély rejlik, mint az egész vastag és széles fejezetben.” (B...R, 1861: 581) De ugyanebbe a fogalmi körbe tartozik Csepely Sándor *A szép-nem hivatása a szép világban* című műve, ahol a nők a szépség, a szeretet és a magasabb isteni igazság fő reprezentánsává és egyben újrateremtőjévé is válnak, ugyanis nőként és anyaként mindig kapcsolatban tudnak maradni az igaz, a szép és jó ideáival (CSEPELY, 1863). Az itt felvázolt esztétikai diskurzus egyrészt reprodukálja Gyulai érvelésének fő pontjait: indukció-dedukció, absztrakciós munka-beleézés, hagyományörzés-reform (GYULAI, 1908). Valamint a szintén az ehhez a gondolatkörhöz tartozó szerepet, vagyis a férfiak vadabb érzelmeinek megzabolázását. Másrészt viszont a nőkép fölépítésében már a hangsúlybeli eltolódások is kitapinthatóvá válnak, ugyanis a női szubjektumot egyrészt kiemelik, vagy kevésbé teszik függővé, a korábban hagyományosnak számító családi szerepkörből, ami Gyulai számára még a nő legfontosabb hivatásának volt tekinthető.

Az egységesen fölmutatható változatlan női szubjektum létrehozásának ellentmondásai ebben az esetben már nem pusztán saját konstruáltságában érhetők tetten,

hanem azokban az önellentmondásokban, melyek Csukássy István nőtörténelmében körvonalazódnak: a szerző tételez egy állandó, univerzális és esztétikai szinten megragadható női szubjektumot, viszont emiatt is válik szétesővé érvelése, hiszen nem tud számot vetni azzal, hogy a női szubjektum mi módon lehet mégis annyira változó különféle korokban és különféle népek között, illetve az általa tételezett nőiséggel gyakran ellentétes szerepekhez is alkalmazkodniuk kellett: „Rendeltetés-ökkel épen ellenkezőleg a legerhesebb munkák az ő vállalkra nehezedtek. Az őskor története szól mellettünk, midőn kimondjuk, hogy a nő-nem, míg a férfiak a hadiéletben képezték magukat, sátrakat, várakat épített.” (CSUKÁSSY, 1863: 1004)

Az alapvetően szubsztanciálisnak tekinthető nőfelfogásokkal való leszámolás Kánya Emília nőtémájú cikkeiben történik meg. Bár a szerkesztőasszony Csukássyval ellentétben nem törekedett egy nagy nőtörténelmi munka megírására, de *A nőről* című írásában mégis található erre utaló jelek. Egyrészt szintén igyekszik egyfajta történelmi tabló felvázolására, másrészt történetfilozófiai megjegyzéseket is tesz.

Kánya Emília már cikke elején leszögezi, hogy vizsgálatainak elsődleges tárgya a nők jelenbeli helyzetének tárgyalása, ugyanis a nőkérdést a kor egyik legfontosabb társadalmi problémájának tekinti. Ezért csak annyiban tér ki a történetiségük tárgyalására, amennyiben feltétlenül szükséges (KÁNYA, 1864b). Első történelmi megjegyzésében a nőiség szerepe fölmagasztosul: „Pedig a ki figyelmesen vizsgálja ez ügy történelmi fejlődését, az tapasztalni fogja, hogy a mit mondok, nem nevetség, hanem komoly valóság, és az emberiség történelmének legszebb lapjait írta meg az, a ki a nő társadalmi állásának történetét megírta. Mert sehol sem tűnnek ki fényesebben a nemes érzelmeknek századról századra növekedő hatalma a durva erő és zsarnok önkény fölött, mint ebben.” (KÁNYA, 1864b: 818–819) Majd röviden fölvezet az elmúlt hatezer év nőtörténelmi kronológiáját: a nő előbb jószág volt, amit szabadon adni-venni lehetett, majd fényűzési cikké vált, később a házasság szent frigy lett a kereszténységnek köszönhetően, de ezt a kétoldalú szent kötés még akkoriban nem volt teljes mértékben elismerve, viszont végül a legnemesebb érzelem, a szerelem elnyerte méltó elismertségét (KÁNYA, 1864b). Ezután természetesen Kánya is elismeri a kereszténység emancipáló vívmányát: „Igazán ember-sorba csak a kereszténység emelte a nőt”, viszont beismeri, hogy a kereszténység előtt is éltek kiváló nők, akiket ráadásul abba a narratívába igyekszik beilleszteni, miszerint ők megmutatják, hogy a legnagyobb elnyomás sem képes az isteni szikrát elfojtani (KÁNYA, 1864b: 889). Viszont a központi hangsúlyt továbbra is a kereszténység kapja, ugyanis Kánya Emília szerint a szerelem intézménye azáltal nyerte el méltó rangját, hogy Isten emberi alakban megnyilatkozott. Emellett a kereszténység a nő külső szépségét, ami egyszerre ördögi és isteni adomány, megfelelő irányba terelte (KÁNYA, 1864b). Ebben a narratívában is szintén központi jelentőséget nyer a lovagi kultúra emancipáló hatása is: „A »szűz anya« fogalmának a szivekbe ültetése által az eszményi szépség érzése nyert hatalmas támogatást, ennek terjedésével a nő erkölcsnemesítő hatalma is egyre jobban-jobban terjedt, ezzel egyaránt tisztultak a nő felőli fogalmak, és növekedett iránta a tisztelet, annál magasabbra, minél szűkebb volt még akkor a kör, melyben a kereszténység több volt régi pogányhitnek külső átváltozásánál.” (KÁNYA, 1864b: 890) A nő ekkori-

ban a gyöngeség és szépség megtestesítője volt, a lovagok emiatt bálványozták őket és ez természetes módon vezetett, ahhoz hogy a nők nevelése főleg a tetszés elérésére összpontosult. De felhívja a figyelmet arra is, hogy polgárosodás ókori eszményei elpusztultak, és újak még nem alakultak ki, „így lett a nő a költészet és eszményiség legbuzgóbb apostola a középkori sötétség korszakában” (KÁNYA, 1864b: 891). Utolsó fordulópontként a francia forradalmat jelöli ki, melyre a felszínessé vált, elkorcsosult udvari kultúra és felvilágosodás vívmányainak harcaként értelmez (KÁNYA, 1864b). Bár belátja, hogy rengeteg véráldozattal járt, mégis két pozitív hozadéka miatt fontosnak tartja kiemelni: „Az egyik a polgároknak törvény előtti egyenlősége, a másik a munka és tehetségnek az érdem és születéssel egy sorba állítása.” (KÁNYA, 1864b: 913) Ennek a két eszmének köszönhetően rengeteg babona szertefoszlott, valamint olyan újdonságok voltak nekik köszönhetőek, mint az igazi hazaszeretet, illetve e miatt a nemesebb önértet miatt magasabb művelődési vágyak fejlődtek ki az alsóbb osztályokban is, ami az ízlés is kifejlését is eredményezi. Szintén ennek köszönhető a köznevelés átalakulása is (KÁNYA, 1864b). Azután a felsorolás után, mely a polgárosodást mintaadóként tételező narratívává válik, talán nem is meglepő, hogy a szerző végül azt az Amerikát vizsgálja, ahol véleménye szerint az egyén munkássága a legkevésbé van korlátozva. Ennek megfelelően arra az eredményre is jut, hogy a nők az irodalomban, a szobrászatban, az orvostudományban és a csillagászatban is elismerésre méltó eredményeket tudnak felmutatni, ráadásul nagy befolyásuk van a nevelésre, és a népiskolákban főleg ők tanítanak (KÁNYA, 1864b). De vizsgálatok Európára is pozitív folyamatokat ismertet Angliával, Franciaországgal és Németországgal kapcsolatban (KÁNYA, 1864b).

Kánya Emília cikkében viszont hiába találhatóak meg Csukássi eszméihez hasonló elemek, alaptézisei mégis teljesen más irányt adnak érvelésének, ahogy az már a vázlatos ismertetésből is kiderülhet. Például a kereszténység döntő fordulatát bár Kánya Emília is elismeri, de üdvözítő voltát nem a kontinuitásban beálló törés mentén beszéli el, hanem fokozatos megvalósulásában. Ez ráadásul elvezeti a Csukássi által szintén fordulatként értelmezett lovagkori eszmékhez, melyek a kereszténység eszméinek megszilárdítóiként szerepelnek, de folyamatos elkorcsosulása miatt kénytelen lesz átadni helyét a felvilágosult eszmeiségnek.

Cikksorozatának egyik vezérmotívuma ugyanis egyrészt az, hogy a nagy társadalmi igazságok először kis patakok, melyek egyre nőnek, majd eljutnak a világtengerbe: „Egy szavakba öltöztetett szikra valamely költő lelkében!” (KÁNYA, 1864b: 817) Ez a szikra az, mely az idő változásával lassan megváltoztatja a társadalom felépítését. Itt Kánya Emília egyszerre egyesíti a mind általa, mind Csukássi által korábban már szorgalmazott történeti narratívák irodalmi viszonylagosságának eredményeit, illetve egyszerre teszi hasonlatossá érvelését Brassai Sámuel vitapozíciójához azáltal, hogy a történelmet eloldva a nagy emberek egyszeri és sorsfordító tettétől a figyelmet a történelem alakításának kollektivitására helyezi, mely megnyitja a teret egy nőközpontú narratíva előtt. Ahogy Brassai is írja: „Szóval az eszmék lassanként lesznek, s kimondásuk úgy szólva minden ember nyelve hegyén van, de kik mindnyájon hebegő Mózesek s többnyire csak egy az ékesen

szóló Áron, ki szavakban formulázza valahára a minden ember titkát.” (BRASSAI, 1858: 1425) Kánya Emília ezen vélekedésének stabilitását már az is jelzi, hogy a honleányi kötelességekkel kapcsolatban egy korábbi cikkében is kifejt hasonló nézeteket: „én ugyanis hiszem, hogy a magyar nők mindenkor és minden viszonyok között szívőknek egész forró imádatával ragaszkodtak a hazához; a történetírók ugyan aránylag kevés olyan nő nevét jegyezték föl, de ennek nem annyira ezek, mint inkább a történetírók voltak oka, a kik egész az újabb korig csaknem kizárólag csupán a nemzet a nemzet nyilvános, politikai és hadi tetteit tartották följegyzésre méltónak, a társaséleti mozzanatokot, a nemzetnek ugyszólván házi életét, a hol a nők a kiváló szerepvivők, nagyrészt mellőzték, nem azért, mert tán itt nem találtak volna lélekemelő tényeket és adatokat, hanem mert akkorában még általában kevésbé volt ismeretes a történetírók előtt azon belső kapcsolat, mely valamely nemzet nyilvános, politikai- és magán, házi élet között létezik.” (KÁNYA, 1860: 548)

Kánya Emília cikkének fontossága viszont nemcsak a női narratíva megnyitásában áll, hanem a női szubjektum változandóságának fölvetésében. Ezen elgondolását már akkor megelőlegezi, amikor megjegyzi, hogy mivel még mindig foglalkoztatja a nagy elméket a nőkérdés, ezért valószínűleg a nők társadalmi állása nem a kornak megfelelő (KÁNYA, 1864b). Ezt később bővebben kifejti, amikor arról értekezik, hogy a természet alapelemein kívül az emberi lélek ráhatása nyomán minden változik a világban, még az „elmeszülemények”, például a nyelv is. Az egész világmindenség törvénye a változás, ennek pedig a nő sem állhat ellen. Amennyiben mégis azt kérnék a nőtől, hogy ennek álljon ellen, az egyszerre lenne embertelenség, hiszen lehetetlent kérnének tőle, és egyszerre lenne istentelenség is, „mert ez örökös átalakulás nem egyéb, mint az emberiség haladása, a végtökélyhez mindig közelebbjutása.” (KÁNYA, 1864b: 868) Ezért pedig egyenesen istenkáromlás, ha azt kéri, hogy a nő irtsa ki magából a haladás eszméjét. Az eddigiekből is gyanítható, de igazán akkor válik egyértelművé a helyzet, amikor egy német történész egy híres mondását közli saját fordításában – „Minden kornak van Istene” –, hogy bizonyos mértékig Ranke történelemelméleti nézeteit osztja. Kánya Emília természetesen nem fosztja meg teljesen a szövegét bizonyos szubsztanciáktól, mint a családi élet szentsége vagy a szerelem maga, de a női szubjektum változandóságának fölvetésével ezeknek a fogalmaknak a változandóságára is fölhívja a figyelmet.

Viszont a történeti narratíva zárata és annak tanulságai jelzik is egyben, hogy Kánya Emília cikksorozatának nem a nőtörténelem áll a középpontjában, hanem annak tanulságai alapján próbál egy praktikus, a hazai társadalmi viszonyoknak megfelelő nőképet kialakítani. Ennek egyik legmarkánsabb példája azon megállapítása, miszerint hazánkban a nőnevelés még mindig a középkori elvek szerint zajlik (KÁNYA, 1864b). Cikkfolyama tehát sokkal inkább annak bemutatására törekszik, hogy milyennek kell lennie egy művelt magyar hölgynek, (egyformán hangsúlyozva mind a három szót). Így a következőkben a magyarországi nőnevelés lapbéli diskurzusát mutatom be, annak összefüggéseivel együtt.

A HONLEÁNYOK NEVELÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI

A nőnevelés kérdésének tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a szerzők más nemzetekről alkotott véleményét, ugyanis ez nagyban befolyásolja honleányok művelődését, hiszen ezen vélemények gyakran szinte előírják, hogy a magyar nőknek mit kell vagy mit nem szabad olvasniuk. Ez a megítélés a külföldi nevelőnők tevékenységéről alkotott nézetekben is döntő szerepet játszik.

A vita lefolyására visszagondolva egyértelmű George Sand negatív megítélése, elsősorban az ekkor szélsőségesnek tartott emancipáció írószemélyiségeként tekintenek rá, és emiatt is ítélik el. Ettől még nem sokban tér el Falk Miksa sem, amikor párbeszéd formában a következőket közli, miután ecseteli rajongását George Sand *Leila* című regénye iránt:

„Barátom odnyujtá az aczélmetszetü arczképet.

– Mi ez? – kérdezém visszapattanva; – Hisz ez férfias öltözet, lovagostor a kézben, szivar az ajkak közt, ez. . .

– Ez Dudevant asszonyság, irói nevén Georges Sand; ő nem férfi, csak emancipált nő!

Hiába tennék kísérletet, azon érzelmet leirni, mely e perczben keblemet betölté. Nem, ez nem vala a nőiség eszménye, melyet vártam volt; ezen külső alatt nem lakhatott azon lélek, mely »Leila« remek lapjaiban tükröződik!

Mély szomorúsággal ejtém el a képet, és azóta mindig fájdalommal határos keblemetlen érzet hatja át keblemet, valahányszor a nők »emancipatióját« emlegetik!...” (FALK, 1860: 97)

Ezért is meglepő Almási Balogh Pál Sand művészetéről alkotott véleményét olvasni: „És hogy még egyet említsünk az újabb időkből, George Sand, megközelíthetetlen művésznő, ki Rousseau ékes szólását s a külső természet iránti mély érzetét, a jellemzések világos vonalzásával s a szenvedély tragikus mélységével egyesíti. Mellette minden egyéb versenytársnő elenyészik, különösen azon csudás szépségű nyelvre nézve, melylyel ő meleg, gyöngéd s érző szive hullámzásait s gazdag és magas lelke sugallatait tolmácsolja.” (ALMÁSI BALOGH, 1860: 20) Ráadásul Almási Baloghnál ez egy jól kifejtett nézetrendszerbe illeszkedik, melyben a francia nemzet példaértékűvé válik, főleg az aktív szalonéletük miatt: „És így lőn, hogy a francziáknál – s csak egyedül ő nálók, – a nők erő- s életteljes hatása az irodalom kifejlésére, elvitázhatatlan befolyással volt. [...] A francia nők ezen nagy tevékenységének okát különösen a faj physiologiai jellemében kell keresni, azon eleven vérmérsékletben s ragyogó képzelgésben, mely által az értelmi foglalkozás és szellemi teremtésre multhatatlanul szükséges tevékenység, folytonos táplálatot nyer.” (ALMÁSI BALOGH, 1860: 21) Viszont a német és angol nemzet hölgytagjai – híres írónők elismerésének ellenére – már sokkal negatívabb elbírálás alá esnek: „Az angol és német faj, lassubb véralkattal bir; élet művezete ábrándos, szenvedőleges, mely távol van azon életvidorságtól, eleven tevékenységtől, mely a francia nőt jellemzi. Nálók a képzelgő erő magas szárnyalásait hiába keresnéd, s azok, kik magokat irodalmi termékeik által kitüntetik, közelebb állnak a francziákhoz, mint saját fajukhoz.” (ALMÁSI BALOGH, 1860: 22) A faji sajtóságok tárgyalásából a

magyar nőkre nézve pedig Almási a következő megállapítást teszi: „És pedig, ha elfogulatlanul elemezzük tisztelt hölgyeink szellemi és erkölcsi tehetségeit, örömmel tapasztaljuk, hogy azok sok kitűnő s nemes vonással gazdagok. Egy nemzet nőiben sem találunk annyi rokonságot a franczia nőkkel, mint épen a magyar nőkben.” (ALMÁSI BALOGH, 1860: 82) Ugyanehhez a képzetkörhöz kapcsolódik cikksorozatában Csukási is, hiszen a példaértékű lovagi kultúra megszületését és elterjesztését a franciákhoz köti, majd azt is megjegyzi, hogy mindenféle haladásra nézve továbbra is a franciák adják a mintát (CSUKÁSSI, 1863).

Viszont a franciák primátusa soha sem válik döntővé a *Családi Kör* hasábjain. Az *Ujévi köszöntés a magyar nőkhez* című cikksorozat írója például egyenesen tiltaná a francia szerzők olvasását honleányaink számára: „Csak a ledér francia írók munkáit ne adjátok a fiatal leányka kezébe; nem magyar nőknek valók azok! Ők a hatásvadászatnak többnyire feláldozzák az erkölcsi érzületet.” (*Egy székegy testvére*, 1861: 53) Ráadásul a franciák elítélése Kánya Emília korábban bővebben elemzett írásában is megjelenik, amikor elítéli az úgynevezett „courizálást”: „Francia termék ez és született abban a korban, midőn az ottani udvarok ledér multságok tanyái voltak, olyan szüléktől, a kik előtt az igazi női tisztelet gúny és cselvetés tárgya volt. Igaz, ott »imádták« a nőket, de minő emberek, és mily célból? Nem ismerek nagyobb istenkáromlást, mint e szót »imádás« e történelmivé vált fürtelemre! Ez a neme a tiszteletnek aztán körutját tette a szárazföldön. Előbb a magas körökben harapódzott el, aztán mindig tovább-tovább terjedt; természetesen; nagyon »multságos« dolog, tele beszélni a nő fejét cifrábnál-cifrább bókokkal, elhódítani elméjét szemenszedett túlságokkal, felgyujtani vérét kendőzött elragadtatással! Miért is ne! »Egyébre nem való a nő«, mondják, és ha nem koronázza is nemes szándékukat az ohajtott győzelem, hát legalább szép »multság!«» (KÁNYA, 1864b: 1035–1036) Kánya Emília viszont már a korábbiakban is elárulta idegenellenességét a Lajtán túlról származó fejedelemasszonyainkkal kapcsolatban, valamint egyértelművé tette, hogy számára az amerikai polgárosult minta lenne a legelfogadhatóbb.

A vizsgált cikkek alapján meg lehet állapítani, hogy a művelt közönség mely nőszerzőket tartotta olvasásra érdemesnek, az viszont további vizsgálatokat kívánna, hogy valóban olvasták-e ezeket a szerzőket. Viszont a fenti, talán hosszúra nyúlt bevezetőből egyértelműen látszik, hogy nem létezett olyan külföldi minta, melyet a szerzők egyöntetűen elfogadtak volna, illetve az is megkérdőjeleződik, hogy érdemes-e a külföldi mintákat követni.

Az idegenséggel való efféle szembeszegülés origója pedig egyértelműen a Bach-korszak nagyon is közeli emlékeivel magyarázható. Ennek kitűnő példáját adja Falk Miksa *Nemzetiségünk szentélye* című cikke, melyben felsorolja a haza leépítésnek lépcsőfokait az országgyűlés feloszlatásától, a vármegyék ellehetetlenítésén, a magyar nyelv és történelem tanításának betiltásán át, egészen az egyetek fölöszlatásáig. Viszont a haza megmaradásának záloga abban a mikrovilágban fekszik, ahová a hatalom már nem érhetett el: a családban, ahol továbbra is a magyar nyelv dominált, és továbbra is lehetett a magyar történelem hőstetteiről beszélni (FALK, 1861b). Ezért is zárja cikkét a következő sorokkal: „Vészteljes napok

várhatnak még e hazára és ennek gyermekeire, de míg a családi élet nem szűnik meg magyar lenni, addig élni fog a magyar nemzet is, addig enyészet nem fenyegeti Sz. István országát s népét. Ti azt kiáltjátok! éljen a haza! Én azt kívánom: Isten éltesse nemzeties érzelmű magyar családainkat!” (FALK, 1861b: 2)

A nemzeti túlélés tárgyalásának árnyékában bontakozik ki a nőnevelésről szóló polémia a *Családi Körben*, melyet a *Nevelésünk ügyében* című olvasói levél indít el. A levélben ugyanis a szerző amellest érvel, hogy amíg a magyar nevelőnőképzés nem áll elég magas színvonalon, illetve amíg nem termel ki elég nevelőnőt, addig be kell érniük külföldi nevelőnőkkel. A szerző egyben szorgalmazza a magyar nők művelődésének érdekében nyilvános előadások tartását: „Ezen soraim czélja tehát nem egyéb, mint felkérni tudományosan művelt hazánkfiait, szánjanak meg minket szegényebb hölgyeket és szenteljenek egy két órát hetenkint a mi művelésünkre; ezzel egyszersmind az országnak is nem kis hasznot hozandnak, és meg vagyok győződve, ha ez Pesten megkezdődnek, úgy most, hol a nemzet minden rétegében megvan a törekvés, fejlődés és művelődésre, másutt is buzgó elismerőkre és követőkre találna.” (*Egy magyar anya*, 1860: 168) A nők kiművelésének gondolata, mely a lap egyik célja volt, egyáltalán nem áll messze Kányától, viszont a nevelőnők megítélésével kapcsolatban oly mértékben nem értett egyet a szerzővel, hogy a cikk méretével nagyjából megegyező lábjegyzetben igyekezett elhatárolódni tőle. A külföldi nevelőnőkkel kapcsolatban ugyanis a későbbi cikkei tematikáját is meghatározó ellenérvvel él: „hogy nem tudják édes hazai nyelvünket, és tehát nem birják magukat teljesen gyermekeinkkel megértetni, nem igen birnak növendékeik szive mélyére hatni, és nem birják megszerettetni velük mindazt, a mi a magyar nő előtt a legszentebb: a hazát, annak erkölceit, szokásait, és tulajdonait. Idegen nevelés alatt a növendék mindig többé kevésbé idegenes gondolkodásává leszen; és a ki még ezen kételkednék, emlékezzék vissza főuraink gondolkodásmódjára csak két évtizeddel ezelőtt.” (*Egy magyar anya*, 1860: 168) Ugyanez a vélekedés össze-cseng Falk Miksa főt idézett cikkének passzusával is: „idegenek – nyelvre és érzületre nézve idegenek kezébe kell adni a fiatalság növeltetését, hogy az ősz hajakkal sír felé hanyatló nemzedék helyébe ne lépjen oda más, mely ennek utjait folytatja, hanem olyan, mely közönbösen megy el a honi történet emlékei mellett, mely hidegen pillant az ősök képei felé, nem értve meg a komolyságot, mely ezeknek arczairól szól.” (FALK, 1861b: 2) Viszont a tiltakozó lábjegyzetben maga Kánya Emília is elismeri, hogy a haza valóban annyira szűkében van magyar nevelőnőknek, hogy tényleg nem szabad elfordulni a külföldi nevelőnőktől. Ez a kis vita viszont két fontos tény mégis megvilágít: egyrészt azt, hogy Kánya Emília bizonyos esetekben láthatóan kimutatta szerkesztői hatalmát olvasói előtt, amennyiben úgy látta, hogy szerzői szembeszállnak az általa képviselt nézetekkel, másrészt viszont lehetséges, hogy ez a polémia és ennek következő állomása indította arra, hogy nyomtatékosan, több cikkében is kifejtse nőnevelésről vallott nézeteit.

A polémia másik katalizátorának tekinthető írás Júlia – feltételezhetően Jósika Miklósné báró Podmaniczky Júlia – *Nyilt levél Emiliához* című írása, melyet egy egyértelműen a korábbi nőneveléssel kapcsolatos levélre reflektáló zárlattal lát el: „kikötöm magamnak, hogy jelen felszólalásomat meg ne csillagozza; vagy közölje

ugy, a mint írva van, vagy vesse félre; szóljon hozzá a közönség.” (JÓSIKA PODMANICZKY, 1861: 268) A szerző szükségesnek tartja leszögezni, hogy semmilyen szín alatt nem pártolja a két nem végletes egyenlőségét, hiszen ha a férfiak elnőiesednének, egyben el is korcsosodnának, ezáltal pedig elveszítenék Istenhez való hasonlatosságukat (JÓSIKA PODMANICZKY, 1861). Amit fájlat, az viszont az, hogy hiába nőtt meg a tisztelet a nők iránt, ez a tisztelet valójában csak a figyelmük elterelésére szolgáló maszlag. A férfiak ugyanis minden téren megfelelő oktatásban részesülnek, míg a nők számára nincsenek megfelelő nevelőintézetek, hogy tehetségüknek és hivatásuknak megfelelően kibontakoztathassák tehetségüket. „Miért ne tanulhatná például a leány épen úgy könyvvitelt, mint a fiú, és miért ne lehetne ő is épen úgy könyvvivő, mint a férfit! Miért kell a leányoknak csupán olyan irányu tanításban részesülniök, a mely által örökké másoktól függnek, és soha önállókká nem lehetnek?” (JÓSIKA PODMANICZKY, 1861: 267) A nők számára tehát egyértelműen praktikus szakmák kitanulását tartja üdvösnek, melyek megteremthetik számukra az önálló élet lehetőségét. Írását végül azzal zárja, hogy a kormány a probléma frissessége miatt valószínűleg lassan fog reagálni az igényekre, de a nőegyletek feladata talán pont az lehet, hogy támogassák az ez irányú próbálkozásokat (JÓSIKA PODMANICZKY, 1861).

Kánya Emília pedig valóban ott veszi föl a fonalat, ahol a két cikkben felmerülő problémák azt szükségessé teszik: egyrészt próbálja megoldani a külföldi nevelőnők kérdését, másrészt reflektívebben próbálja az önállóság kérdését föltenni. Három cikkben pozicionálja nőneveléssel és a női műveltséggel kapcsolatos nézeteit: *A magyar hölgyekhez*, *A női műveltségről* és a korábban már tárgyalt *A nőről* című írásában (KÁNYA, 1860c; 1862; 1864b). Bár mindhárom írás tartalmaz újdonságokat, mégis egységben vizsgálom őket, ugyanis a hangsúlyeltolódások ellenére a központi gondolatok összefogják őket.

A felsoroltak közül az első cikkben lefekteti elgondolásának alapját: a haza iránti szeretet az elsődleges fontosságú dolog az életben. Bár a nők a férfikkal ellentétben nem tölthetnek be politikai pozíciót, ennek ellenére mégis hazaárulással ér föl, ha elhanyagolják honleányi teendőiket. Ez egyben azt is jelenti, hogy egy nő hiába teljesíti pusztán háziasszony teendőit, ha emellett elhanyagolja a haza ügyét, akkor nem lesz meg az az erkölcsi alap, mely családját igazán boldoggá teheti. Egyben a haza szeretete vallási érvényre is emelkedik: aki nem látja be, hogy mennyi szeretettel tartozik hazája iránt, az olyan, mint aki nem ismeri föl Isten mindenben ott lakozó nagyságát (KÁNYA, 1860c). Viszont mivel a hazaszeretet nincs eleve beleoltva a honleányokba, ezért nevelés útján kell azt elérni. Bár ezen cikksorozatában Kánya elég szűkre vonja a nő hatókörét, úgymint a családi tűzhely és a társas élet, szép és szelíd képviselője, a szív érzelmeinek nemesítése, viszont belátja, hogy „meglehet, hogy idővel tágasbittatni fognak még a határok, és sok részben ohajtandó is, hogy tágasbittassanak;...” (KÁNYA, 1860c: 516). A nők hazaszeretetre való buzdítása, valamint hatókörük kijelölése után viszont a szerkesztőasszony itt látja fontosnak, hogy rátérjen az idegenekkel és idegen nyelvekkel való viszony taglalására. Ugyanis úgy véli, hogy a gyermekek szíve elől el kell zárni minden érzést, ami nem a hazaszeretetre buzdítja őket, így az idegen nyelve-

ket is. Megrökönyödve állapítja meg, hogy nincs másik olyan ország a földön, ahol ennyi idegen nyelven beszélnének a gyermekek. Ezt szerinte nem szabad engedni, ugyanis azt szorgalmazza, hogy a haza gyermekeiből ne többféle ember legyen, hanem tetőtől talpig magyar ember, márpedig aki túl sok nyelven tud, annak nincsenek eszméi, csak szavai a fejében, viszont csak annak lesz igazán magyaros az észjárása, aki gyerekkorában csak magyarul beszél (KÁNYA, 1860c).

Szintén a hazai közművelődés hibájaként fogja föl a társasélet hiányát, ami az örökös széthúzással magyarázható, melynek fő oka véleménye szerint az osztálykülönbségeken való felülemelkedésre való képtelenség. Például a főrangú asszonyok akár ki is lépnek egy egyletből, ha megtudják, hogy annak polgári tagjai is vannak. Bár ő maga is belátja, hogy a francia forradalom eredményei, főleg az azokat beárnyékoló vérfürdő miatt, nehezen elfogadhatóak a nemesasszonyok számára, de mégis kiáll amellett a modern nézet mellett, hogy ne a születés általi nemességet tekintsék mérvadónak, hanem a szívbeli nemességet: „nem ismertünk különbséget ember és ember között, hanem csak jó és rossz között, művelt és nem művelt között, minden tekintet nélkül születés, rang, vallás és származásra;...” (KÁNYA, 1860c: 531)

A műveltség középpontba helyezése miatt tud fölülemelkedni a társasélet elsorvadásán, hiszen így is maradhatott volna egy tér, ahol a honleányok eleget tehetnek kötelességeiknek: „mire a bécsi kormány csak kevéssé folyhatott volna be, és a minek virágzóvá tétele legesleginkább a nők kötelessége, és a mitől leginkább föl van tételezve a szép, jó és nemes iránti érzék, azaz az értelmiség fejlődése, és a miről tehát némileg tüzetesebben kell szólnom: ez az irodalom pártolása e hazában.” (KÁNYA, 1860c: 549) Ráadásul cikkeiben az irodalom megkülönböztetett jelentőséggel bír a haza fenntartásában: „Ez azon forrás, a melyből a nemzet fának minden szálai életerejüket szívják, és minél jobban fakadoz, annál hosszabb annak élete. Mindent, mindent veszthet el egy nemzet, csak irodalom legyen, és biztosítva van létele.” (KÁNYA, 1860c: 549) Az irodalom tehát Kánya Emíliánál olyan nemzetfenntartó tartalommal töltődik fel, mely honleányi kötelességévé teszi minden magyar nő számára pártolását, valamint a kiművelt nőkhöz kapcsolódik a lap diskurzusában már megszokott toposz: a gyengéd nők egyik fontos feladata a vad férfiak megzabolázása. Egy művelt nő pedig sokkal könnyebben tud otthonos hangulatot teremteni, miáltal a férje is felhagy az olyan gyalázatos szórakozással, mint például a kártyázás (KÁNYA, 1860c).

Viszont Jókaihoz hasonlóan Kánya Emília sem feledkezik meg az irodalom üzleti oldaláról (JÓKAI, 1968). Ugyanis cikksorozatának bizonyos passzusai egyfajta irodalmi reklámként is olvashatók. Egyrészt ugyanis korholja a magyar olvasóközönséget, amiért állandóan panaszkodik az előfizetési ívek miatt, pedig inkább hálásnak kéne lenniük, hiszen „tehetne honleányul jobbat, üdvösebbet, mintha a hazai irodalmat pártolja! Nem is mondom, hogy tehetségén felül tegyen valamit érte, hanem csak azt, hogy úgy karolja föl a nemzetiségnek e legerősebb támaszát, sziverét, mint azt más polgárisult nemzetek hölgyei teszik” (KÁNYA, 1860c: 564). Viszont, amikor a lapeladásokkal kapcsolatban panaszolja, hogy „a mely nő a politikai olvasmány miatt a szépirodalmat elhanyagolja, csak olyan hibába esik, mint

az, a melyik karcsu derekát – karddal övedzi körül és azt csörteti végig az utcákon” – ugyanis a cikk tanulsága szerint a korban tízszer nagyobb példányszámban keltek el a politikai, mint az irodalmi lapok – már egyértelműen önreklámként is feltételezhető, természetesen ebben az esetben sem megvonva a magasabb nemzeti célt a szerkesztőasszonytól (KÁNYA, 1860c: 581). Ezen megállapításával ráadásul ellentmond Falk Miksa *Szabad-e a nőknek „politizálni?”* című cikksorozatának, melyben pártolja a nők passzív politizálást, azaz a napi politika behatóbb ismeretét, annak kommentálását és az arról való eszmecsere (FALK, 1861c). Természetesen ez a polemizálás nem vezet semmiféle nézeteltéréshez, figyelembe véve Falk lapbéli megbecsültségét.

A női műveltségről című cikkében a hangsúly már sokkal inkább a nevelés felé tolódik: arra az ambivalenciára próbál fényt deríteni, hogy hogyan lehetséges az, hogy a nők sokkal műveltebbek, mint régen, de mégis boldogtalanok. Természetesen itt is azonnal leszámol azzal a szubsztanciális nézettel, miszerint a nők természetüknél fogva boldogtalanok lennének. Szerinte inkább a rossz neveltetésük teszi azzá őket: „azon körülmények, hogy nem foglalják el teljesen azon tért, melyet az ős természet, az előre haladó idő és a polgárosodási erkölcsök számukra kijelöltek?” (KÁNYA, 1862: 637) Ezen tért pedig azért nem tudják elfoglalni, mert a rossz nevelés miatt – mely megfelel a korábban már említett középkoriként tételezett elveknek – kiművelésükre nem fordítanak szüleik semmilyen energiát, inkább a külsőségekre összpontosítanak, amivel amúgy is könnyebben érhetnek el sikereket a nyilvános életben (KÁNYA, 1862). Ezt a folyamatot ráadásul tovább erősíti az, hogy Kánya Emília szerint egyrészt meglazultak az erkölcsök, melyek anyáikat még kötötték, másrészt pedig az egyre nagyobb divathajhászás és pipere fokozott elterjedése miatt nehezebb kikerülni a hatása alól (KÁNYA, 1862). Ez a fejtegetés pedig előrevetíti azokat a gondolatokat, melyeket a nőnevelés középkori állapotáról fejt ki *A nőről* című összefoglalónak tekinthető tanulmányában.

Ezen cikksorozatában fölvezolja azokat a közkeletű vélekedéseket, melyek miatt ellenzik a nők nevelését: egyesek az erkölcs megőrzése miatt nem akarják megengedni, míg mások szerint a női munkásság tágítása rossz hatással lenne a családi életre (KÁNYA, 1864b). Kánya Emília viszont ezen érveket visszajukra fordítja, és úgy cáfolja meg őket. Tehát a jó és hasznos munka sokkal inkább a nő erkölcsi támaszává válik, a nő legfőbb családi tevékenységét, azaz a gyermekek nevelését, pedig nem a beszéd, illetve az utasítások adása által látja megvalósíthatónak, hanem a cselekvésekben megnyilvánuló jó példa adásával (KÁNYA, 1864b).

Nőnevelései véleményének érdekességét viszont ebben az esetben is az adja, hogy milyen módon alapozza meg a korábban csak részlegesen megállapított tételeket, illetve milyen módon haladja meg azokat.

Az irodalmi műveltség a nemzeti ügy szolgálatán túl ugyanis már az életben is alkalmazható praktikus tudással ruházza föl ezen írás szerint a nőket. Egyrészt letörné a nőkkel kapcsolatban gyakran felmerülő hiúság vádját, mivel a magasabb lelki képzésben részesülő nő elfordul az egyszerű világi hívságoktól, mint az öltözködés vagy a pipere, és már nemes tettekben akar versenyezni társnőivel. Másrészt megállapítja, hogy családi körben láthatjuk igazi fényében a női erkölcsöt,

ami viszont egyben magából a családból is meríti erejét. Ezért ha kilépnek a nagyvilágba, meg is inognak, ami viszont elkerülhető, amennyiben olyan nevelésben részesülnek, mely megóvja őket az erkölcsi botlástól (KÁNYA, 1864b). A nevelőintézetekben ezzel szemben arra nevelik őket, hogy férjhez menjenek, nem arra, hogy jó háziasszonyok, anyák, művelt nők legyenek (KÁNYA, 1864b). A jó háziasszonyi és anyai szerepre való alkalmatlanság természetesen minden házasságot a romlásba taszíthat, de Kánya nem is a családi feladatok rossz betöltése miatt ítéli el a nevelési rendszert, hanem egy lépést hátrálva arra mutat rá, hogy ha rendes nevelést kapna, tudna magáról gondoskodni, akkor szerelemből házasodhatna, ami sokkal biztosabb alapja lenne a harmóniának, mint az anyagi haszon (KÁNYA, 1864b). Ráadásul magának a műveltségnek köszönhetően magát a szerelmet is meg tudná különböztetni az egyszerű fellángolástól (KÁNYA, 1864b). Ezzel együtt pedig a fiatal emberek kedvét is meghozná a házassághoz: ha tudnák, hogy kiszemeltjük önálló keresettel bír, akkor nem kellene azon aggódniuk, hogy miből tartásuk el (KÁNYA, 1864b).

Azt, hogy Kánya Emília nem mond le az autentikusnak tekinthető nőkép bizonyos elemeiről, bizonyítja egyrészt, hogy megállapít egyfajta férfi és női lelki alkatot: „A férfi legkiválóbb tulajdona az erő; ebből származnak a bátorság és vállalkozási szellem, a gondolkozási mélység, kiviteli biztosság, stb. Viszont a nő kiváló tulajdona a gyöngédség, a melyből származnak az izlés, a szorgalom, az ovatosság és béketűrés, az érzelem mélysége, a hú kitartás stb.” (KÁNYA, 1864b: 1038) Másrészt kijelöli azokat a munkaköröket, melyekben a nő részt vehet: „A tudományok közül azt művelné, a melyre inkább észlelet, mint buvárlati mélység kívántatik; a művészetek közül azokat, melyekhez több érzelem, mint erő szükséges, a mesterségek közül végre azokat, melyek az ugynevezett könnyűek közé tartoznak.” (KÁNYA, 1864b: 1106)

Kánya Emília nőnevelési cikkei tehát egy olyan nőképet rajzolnak föl, melyben bár még megtalálhatók hagyományos, az író-vitában is föllelhető elgondolások, de egyben egy olyan nőképet próbál kialakítani, mely már saját sorsának szabad alakíthatóságán keresztül hatással lehet a nemzet és a világ fejlődésére is.

ÖSSZEGZÉS

Az író-vita idején működő legolvasottabb és egyben valószínűsíthetően legnagyobb véleményformáló erővel bíró divatlap női témájú cikkei egy többszólamú diskurzust körvonalaznak. Egyrészt ugyanis helyet kapnak benne olyan cikkek, melyek a vita alapján hagyományosnak tekinthető nőképet, tehát a gyöngé, passzív, inkább csak beleérező erővel bíró, változatlan, de a szépséget magát reprezentáló női szubjektumot vázolják föl. Viszont egyben teret kapnak olyan nézetek is, melyek praktikus okokból leszámolnak a női passzivitással. Kísérletek történnek a nők történetének elbeszélésére, mely egyben egy újfajta történeti megközelítésmód érvényre jutását is jelenti: egyrészt a főleg a művelődésre és a mindennapokra koncentrááló elképzelés, mely egyben viszont még nem tudja meghaladni a korábbi, a történelmet a nagy horderejű események mentén megjelenítő narratívát, mint

Csukási István nőtörténeti munkája, másrészt pedig Brassai Sámuel vitában fölvezetett álláspontjához hasonló, elsősorban a kontinuitásra és a lassú változásra összpontosító narratív próbálkozások is megjelenhettek.

Véleményem szerint a vita és a *Családi kör* szövegeinek igen eltérő beállítódása túlmutat az egyes gondolkodók közötti szemléletbeli különbségeken, és egy olyan lassú változásra utalnak, mely nemcsak a nőiség diskurzusát formálja át, hanem teret biztosít az új irodalmi, esztétikai és történelmi elgondolások artikulálására.

IRODALOM

ALMÁSI BALOGH 1860

ALMÁSI BALOGH P.: A nők, mint a társadalmi élet tényezői. *Családi Kör*, 1860. 1–3. szám, 20–22, 33–35, 49–51, 65–67, 81–83.

ARANY 1975

ARANY J.: A nőirókról. In: *A. J. Válogatott művei – Prózai művek*. Szépirodalmi, Budapest, 1975, 798–802.

B...R 1861

B...R L.: Gondolattöredékek. *Családi Kör*, 1861. 37. szám, 581.

BRASSAI 1858

BRASSAI S.: Felnyitott levél Gyulai Pálhoz. *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. 33–35. szám, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449.

CSEPELY 1863

CSEPELY S.: A szép-nem hivatása a szép világban. *Családi Kör*, 1863. 32–35. szám, 587–590, 611–615, 635–638, 659–664.

CSUKÁSSI 1863

CSUKÁSSI J.: A szép-nem története. *Családi Kör*, 1863. 49–52. szám, 1003–1006, 1028–1030, 1053 1054, 1077–1078.

Egy magyar anya 1860

Egy magyar anya. Nevelésünk ügyében. *Családi Kör*, 1860. 11. szám, 168.

Egy székely testvér 1861

Egy székely testvér. Ujévi köszöntés a magyar nőkhez. *Családi Kör*, 1861. 2–4. szám, 19, 35–36, 53–54.

FALK 1860

FALK M.: Nők Emancipációja. *Családi Kör*, 1860. 7–8. szám, 97–98, 113–114.

FALK 1861a

(FK) [FALK M.]: Próza és költészet. *Családi Kör*, 1861. 14. szám, 211–212.

FALK 1861b

FALK M.: Nemzetiségünk szentélye. *Családi Kör*, 1861. 1. szám, 1–2.

FALK 1861

FALK M.: Szabad-e a nőnek „politizálni?” – Nyílt levél D.... R....ához. *Családi Kör*, 1861. 28–29. szám, 437–438, 454–455.

FÁBRI 1996

FÁBRI A.: „A szép tiltott táj felé” – A magyar irónők története két századforduló között (1795–1905). Kortárs, Budapest, 1996, 81–112.

GYULAI 1908

GYULAI P.: Irónőink. In: Gy. P.: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Akadémiai, Budapest, 1908, 272–307.

JÓKAI 1968

JÓKAI M.: Bajza Lenke munkái. In: *J. M. Összes művei V*. Akadémiai, Budapest, 1968, 88–99.

JÓSIKA PODMANICZKY 1861

Julia [JÓSIKA Miklósné PODMANICZKY Júlia]: Nyílt levél Emiliához. *Családi Kör*, 1861. 16–17. szám, 250–252, 267–268.

KÁNYA 1860a

KÁNYA E.: Jókai Mór. *Családi Kör*, 1860. 2. szám, 17–18.

KÁNYA 1860 b

KÁNYA E.: Honleányok képcsarnoka I. – Bohus-Szögyéni Antónia. *Családi Kör*, 1860. 9. szám, 129–131.

KÁNYA 1860c

KÁNYA E.: A magyar hölgyekhez. *Családi Kör*, 1860. 30–31., 33–37. szám, 477–478, 493–494, 516–517, 529–531, 548–549, 564, 580–581.

KÁNYA 1861a

KÁNYA E.: Gyulai Gáal Vilma. *Családi Kör*, 1861. 28–30. szám, 433–435, 449–451, 467–468.

KÁNYA 1861b

KÁNYA E.: Jókainé. *Családi Kör*, 1861. 24. szám, 369–371.

KÁNYA 1861c

KÁNYA E.: Tarczay Anna – Képmagyarázat. *Családi Kör*, 1861. 10. szám, 152–153.

KÁNYA 1861d

KÁNYA E.: Bornemissza Anna – Képmagyarázat. *Családi Kör*, 1861. 32. szám, 506–507.

KÁNYA 1862

KÁNYA E.: A női műveltségről. *Családi Kör*, 1862. 41–42. szám, 637–638, 649–650.

KÁNYA 1864a

KÁNYA E.: Herczeg Odescalchi Gyuláné. *Családi Kör*, 1864. 27. szám, 626–629.

KÁNYA 1864b

KÁNYA E.: A nőről. *Családi Kör*, 1864. 35–47. szám, 817–820, 849–852, 865–869, 889–893, 913–917, 944–948, 961–964, 985–989, 1009–1013, 1033–1038, 1067–1069, 1081–1084, 1105–1109.

LÁZÁR 1858

LÁZÁR M.: A nők írói jogosultsága. *Hölgyfutár*, 1858. 543, 547.

MADÁCH 1942

MADÁCH I.: A nőről, különösen esztétikai szempontból. In: *M. I. Összes Művei II.* Révai, Budapest, 1942, 583–603.

PÉTERFY 1983

PÉTERFY J.: Jókai Mór. In: *P. J. Válogatott művei.* Szépirodalmi, Budapest, 1983, 607.

WHITE 1997

WHITE, H.: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: H. W.: *A történelem terhe.* Osiris, Budapest, 1997, 68–102.

MARLENE STREERUWITZ ELMÉLETI ÉRTEKEZÉSEI ÉS JELENTŐSÉGE AZ OSZTRÁK NŐI IRODALOMBAN

CSORBA ANETT

MARLENE STREERUWITZ

Marlene Streeruwitz a kortárs osztrák női irodalom egyik jelentős képviselője, aki főként az úgynevezett *Sprachexperiment*, magyarul *nyelvi játékok* kapcsán vált ismert íróvá és teoretikussá. Munkássága és annak hatása az osztrák feminista irodalomra Magyarországon kevésbé ismert, német nyelvterületeken azonban kifejezetten (el)ismertnek számítanak. Hazai recepciójának hiánya főleg annak tudható be, hogy sem regényei, sem elméleti előadásainak szövegéből nem készült még magyar nyelvű fordítás. Célom ezzel a munkával így többek között az, hogy megismertessem az íróno gazdag és aktuális témákat feszegető elméleti munkásságát a magyar olvasóközönséggel is, bemutatva ezáltal az osztrák feminista irodalomelmélet egy kisebb, ám annál fontosabb szeletét. Célom továbbá az, hogy az íróno elméleti előadásainak bemutatásával megteremtsek egy olyan alapot, melyre építkezve a későbbiekben könnyebben értelmezhető legyen Marlene Streeruwitz próza- és drámaműveinek gazdag világa is. Ezen munka így jelenleg csak és kizárólag az íróno irodalom- és nyelvelméleti téziseivel foglalkozik, azok közül is a két legjelentősebbel, mégpedig az 1997-ben íródott *Sein. Und Schein. Und Erscheinen*, valamint a rá következő évben megjelent *Können. Mögen. Dürfen. Sollen. Wollen. Müssen. Lassen* című vitairattal. Ezen bevezető fejezetnek a célja még továbbá az íróno életpályájának és irodalmi tevékenységének rövid, tényszerű ismertetése.

Marlene Streeruwitz 1950. június 28-án született a Béctől nem messze található Badenben. Tanuló éveiben először jogot hallgatott, melyet később szlavisztikára és művészettörténetre cserélt. Tanulmányait befejezván újságíróként tevékenykedett a *Natur ums Dorf* című folyóiratban. Első hangjátékai a nyolcvanas években születtek, majd ezt követve 1989-től szerkesztőként dolgozott színházakban és különböző rádióállomásoknál. 1992-ben a *Theater heute* című folyóirat az év egyik legígéretesebb drámaírójának választotta, melynek következtében színpadra írt művei az egyik leggyakrabban előadott daraboknak számítottak német nyelvterületeken. 1996-tól kezdve főleg prózai műveket publikált, s ettől az évtől kezdve a Tübingeni Egyetemen tartott irodalomelméleti előadásokat. Két évvel később irodalmi és poétikai előadásaiért a frankfurti Johann-Wolfgang Goethe Egyetem elismerésben részesítette. Az ezt követő években kapott számos irodalmi kitüntetései és díjai munkássága mellett is arra engednek következtetni, hogy Marlene Streeruwitz méltán vált a kortárs osztrák női irodalom egyik legmeghatározóbb képviselőjévé.

AZ ELMONDHATATLAN ÉS A NŐI NYELV KAPCSOLATA

Marlene Streeruwitz *Sein. Und Schein. Und Erscheinen* címet viselő vitairatának szövegét először az 1995/96-os téli szemeszter során adta elő a Tübingeni Egyetemen. A szöveg főleg azon témákat járja körül, melyek a női identitáshoz kapcsolódnak, így a vitairat jelentős része a Nő kulturális, politikai és társadalmi szférában betöltött szerepére kérdez rá, erős kritikai jelleggel. Streeruwitz szerint a patriarchizmus uralta mindenkori nyelv gátat szab a női identitás kibontakozásának, mely irodalmi munkásságában talán az egyik legszembetűnőbb jelenség, amivel az olvasó találkozhat. Streeruwitz mindezt így indokolja: „Wenn [...] das Sein im Schein der Sprache zu keiner Erscheinung kommen kann, dann ist die eigentliche Konsequenz das Schweigen. Absistenz vom Schein.” (STREERUWITZ, 1997: 46) A hallgatás mint ok-okozati jelenség az egyik leggyakoribb téma az írónőnél, bár ez főleg dráma műveiben válik igazán érezhetővé. Prózaműveiben megjelenő női karakterei is gyakorta találják magukat szemben azzal a problémával, hogy nem mernek, vagy éppen nem tudnak szóban reagálni az adott eseményekre, így regényei nagy részében főleg a karakterek fejében találja magát az olvasó, ahol végigkövethetők a karakterek saját maguktól való elidegenedésének mélylélektani fázisai is. Az a bizonyos kimond(hat)atlan („das Unsagbare“), melyet antihősei oly sok sikertelen próbálkozás után mégis mindig ki akarnak mondani, Streeruwitz munkásságában a női szubjektivitás nemeziseként jelenik meg. Elméleti munkásságából ugyanis teljesen egyértelműen kiderül, hogy számára a nyelvben megrendült hit egyfajta szubsztanciális kételyként csapódik le, és ez végeredményben egyet jelent a szubjektum megsemmisülésével is, ami egészen pontosan a hallgatás megjelenésekor történik meg.

Ezen nyelvfilozófiai problémafelvetés azonban egyáltalán nem számít újdonságnak a német nyelvű irodalomban, hiszen hasonló, ha nem pont ugyanezen dilemmák uralták a német korai romantikát – a ‚Wendezeit‘-ot –, a századfordulót, az avantgárdot és a posztmodern. Ebből kifolyólag Streeruwitz nyelvfilozófiai felvetéseinek alapjai – többek között – Adalbert von Chamisso,¹ Friedrich Schlegel,² Fritz Mauthner,³ Hugo von Hofmannsthal, Robert Musil vagy éppenséggel Rilke munkásságában is megtalálhatóak. Hofmannsthal 1902-ben írt *Egy Levél (Chan-*

¹ *Faust* (1802) című drámatörredékében Chamisso például a „megismerést” szorosan a nyelv fogalmához kötötte, melynek konklúziója az abszolút megismerés lehetetlenségében merült ki a Nyelv sajátos volta miatt. Drámatörredékében így az egyén végül feladta önmagát, öngyilkosságot követve el, ezzel is szimbolizálva az önmegvalósítás lehetetlenségét, s ezáltal az Egyén nyelv általi halálát is.

² Orosz Magdolna a következőket írja Schlegel nyelvfilozófiájáról: „Friedrich Schlegelnek az *Athenäum* című folyóirat záró számában megjelent esszéje, amely *Az érthetlenségről* címet viseli, ironikusan és önreflexív módon annak lehetőségét mérlegeli, hogy a nyelv kommunikációs potenciálja korlátozódhat, a nyelv használója és a pragmatikus, értelemközlő nyelvhasználat háttérbe szorulhat, a nyelv »működése« a nyelvi jelek egymás közötti összekapcsolódására koncentrálódhat, ha »a szavak gyakorta jobban megértik önmagukat, mint azok, akik használják őket.«”

³ Fritz Mauthner *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* című művében főleg azt hangsúlyozta, hogy bár a nyelv egy csodálatos művészi eszköz, a megismerés eszközeként azonban csúfos kudarccot vall.

dos-Brief) című írásában például a következőket olvashatjuk, mely erősen köthető a streeruwitzi nyelvi válsághoz:

„Minden részekre esett szét előttem, és a részek újabb részekre, és már semmit sem sikerült egyetlen fogalommal megragadnom. A szavak egymástól elszakadva úsztak körülöttem [...], az ürességbe rántják az embert. [...] a nyelv, amelyen talán nemcsak írnok, hanem gondolkodnom is adatott, nem a latin vagy az angol, és nem az olasz vagy a spanyol, hanem egy olyan nyelv, amelynek egyetlen szavát sem ismerem, egy olyan nyelv, amelyen a néma dolgok szólnak hozzám, és amelyen talán a sírba szállva ismeretlen bírám előtt felelni fogok életemért.”⁴

Ugyanezek a kérdések a bécsi modernség irodalmában is felbukkannak, melyről Orosz Magdolna a következőket írja: „[...] a nyelv elégtelenségét mutatja fel többek között Musil Törless-regénye, amelyben szintén a megismerő számára bizonytalannak és elmosódottnak tűnő világ megismeréséről van szó, amelyben „[a] szavak csődje az, ami kínozza; a felismerés kezdete, hogy a szó csupán kezdetleges formája az élménynek” (9). Rilke a Malte Laurids Brigge feljegyzéseiben is szintén az „elbeszélés és elbeszélhetőség lehetőségeit” (10) feszegette. A századforduló elején keletkezett *Briefe über Cézanne*-ban a következőket írta: „[...] a szavak számomra (most sokkal inkább, mint korábban) alkalmatlannak tűnnek, és mégis fenn kell állnia a lehetőségnek, hogy felhasználjuk őket, ha egy ilyen képet természetként akarunk szemlélni: ebben az esetben ezt mint létezőt valamiképpen ki is kell tudnunk mondani.” (620)

Streeruwitz esetében a nyelv ugyancsak a megismerés, az identitásformálás egyik legalapvetőbb eszköze, ami azonban ezt a funkciót – de itt már csak és kizárólag a nők esetében – képtelen betölteni. A különbség tehát az eddig felsorolt példák és Streeruwitz nyelvről alkotott elmélete között abban rejlik, hogy az író gondolatmenetében és logikai következtetéseiben a nyelv sokkal inkább maszkulinként jelenik meg, mintsem nemileg semlegesként. Azáltal pedig, hogy *nemmel* vagy éppenséggel nemekre jellemző specifikákkal látja el a nyelv és a hallgatás fogalmait, helyenként bináris oppozíciókat képez elméletében. A patriarchizmus uralta nyelvről főként az 1998-ban kiadott *Können. Mögen. Dürfen. Sollen. Wollen. Müssen. Lassen* című értekezésében olvashatunk. Streeruwitz részletesen kifejti problémáit és gondolatait azokról a nők életére is nagy hatással lévő szférákról, melyek véleménye szerint a patriarchális rendszer hatalmát erősítik. Ezek a szférák magukba foglalják a politikát, az intézményesített rendszereket, az oktatást, az írást, az irodalmat, a művészetet és végül, de nem utolsósorban a „női életet” (*Frauenleben*) is. Végeredményben a következőket fűzi mindehhez hozzá:

„Das Patriarchat hat immer, einmal offener, einmal verborgener, die Feindschaft mit der Frau aufrechterhalten. Als Grundmodell der Feindschaft an sich. Als Mo-

⁴ HOFMANNSTHAL, Hugo von: Egy levél. Ford. Schein Gábor. In: KERÉKES Amália–OROSZ Magdolna–TELLER Katalin (szerk.): „und die Worte rollen von ihren Fäden fort“. *Sprache, Sprachlichkeit, Sprachprobleme in der österreichischen und ungarischen Kultur und Literatur der Jahrhundertwende*. Kétnyelvű reader. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest, 2002, 259–263.

dell, aus dem sich jede andere Feindschaft ableiten läßt. [...] Die Kolonialisierung unserer Grammatik läßt ja keinen Gedanken außerhalb der Antinomie von Täter und Opfer in aktiv und passiv zu. Das bedeutet, daß mit der Hilfe der zu entledigenden Sprache eine neue Sprache geboren werden muß.“ (31–33)

Streeruwitz feltevése tehát az, hogy a Nőnek ahhoz, hogy igazán önmaga lehessen, fel kell hagynia minden olyan dologgal, amit eddig a patriarchális rendszer diktált neki – legyen az kultúrával, szexualitással, oktatással, beszéddel, írással vagy éppen nyelvvel kapcsolatos dolog. A Nőnek meg kell teremtenie saját nyelvét és ez által saját identitását ahhoz, hogy *valódi* Nő lehessen. Már ezen a ponton fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy az „új női nyelv” alatt semmi szín alatt sem szabad azt értenünk, ami például Héléne Cixous esetében fent állt. Míg Cixous célja valóban az volt, hogy szó szerint egy teljesen új női nyelvet teremtsen, Streeruwitz elméletében ezen kifejezéseket sokkal inkább átvitt értelemben kell elgondolnunk. Az *écriture féminine* írásművészetét felhasználva és az elnyomott női hang megszólaltatásával Streeruwitz a hétköznapi, egyszerű nők életét mutatja be, mely azt a célt szolgálja, hogy megkérdőjelezze azt a bizonyos Nagy Narratívát (patriarchizmus), mely a biológiai és társadalmi nemek szerepét, hierarchiáját és funkcióját befolyásolja mind a mai napig. Az *igazi* női nyelv, mely a patriarchális világban képtelen helyet szerezni magának, a regényekben is csupán a fikcionalitás szintjén van jelen. Streeruwitz így számtalan olyan helyzetet teremt történeteiben, melyek esetében szükség *lenne* rá, ám női karakterei képtelenek megtalálni a megfelelő módot ahhoz, hogy akarataikat, vágyaikat szavakban kifejezhessék. Éppen ezért láthatunk a regénycselekmény során többször a nők fejébe, mintsem azon kívülre, viszont ott is legtöbbször csak befejezetlen mondatokkal, szintaktikailag helytelen konstrukciókkal és szótöredékekkel találkozhatunk. A „női nyelv” hiányában a Nő passzívvá válik, s annak szótlansága alkalmanként fizikai fájdalomba is torkollik. Hősnői többek között emiatt is tekinthetőek anti-hősöknek, hiszen semmilyen jellegű fejlődésen nem mennek (*nem mehetnek*) keresztül. Amennyiben mégis sikerül néhányuknak szembeszegülni a patriarchizmus emelte törvényszerűségekkel, csakúgy, mint Chamisso *Faust* című művében, végül Streeruwitz karaktereinek is az öngyilkosság marad az egyetlen kiút.⁵ Összességében elmondható, hogy a „női nyelv” kifejezés a streeruwitzi elméletekben szinte mindig a női identitás kibontakozhatatlanságának valamilyen formáját jelöli. Amikor tehát Streeruwitz egy új női nyelv megteremtésének a szükségességéről beszél, a felszín alatt mindig egy új látásmód vagy önkifejezési módnak a keresését/lehetőségeit kell értenünk az adott kontextusban, mintsem egy új *tényleges* nyelvet. A streeruwitzi gondolatmenetet követve így nyilvánvalóvá válik elméleti és próza műveiben egyaránt, hogy melyek azok az élethelyzetek, társadalmi szférák és politikai rendszerek, melyek véleménye szerint a patriarchális rendszert erősítik, és nem nyújtanak elegendő vagy egyáltalán semekkora teret a női identitás kibontakozásának. A streeruwitzi

⁵ Az 1996-ban megjelent *Verführungen* (magyarul *Csábítások* [saját ford.]) című regényének Püppi nevű karaktere például pontosan erre a sorsra jutott.

„női nyelv” fogalma tehát végső soron ellenreakcióként vagy éppen figyelemfelkeltésként funkcionál szövegeiben.

Mint azt már röviden említettem, Streeruwitz elméleti szövegeinek egyik fő célja az, hogy feltárja azokat az élethelyzeteket, melyek során a női szubjektum a szótlanság, s ez által az önkifejezhetetlenség határára kerülve passzívvá és némává válik. Vitairataiban, előadásszövegeiben ezért is kap nagy szerepet a patriarchális rendszer működésének részletes bemutatása, hiszen az író az (női) szótlanság elsődleges kiváltó okának tekinti. Szövegei így gyakorta „hézagosak”, melyekben ez által a „kimondatlanság” (SCHÖBLER, 104) válik domináns erővé. Az így kialakult, sőt jobban mondva *megteremtett* radikális beszédmód ugyan messze áll a hétköznapi természetes nyelvhasználattól, ám ahogyan Hempel is megjegyzi, a streeruwitzi beszédhelyzet minden kétséget kizáróan a hétköznapi nyelvet igyekszik imitálni. A szövegekben megformált nyelv mesterséges voltát Streeruwitz egyáltalán nem rejti véka alá; egyrészt már csak amiatt sem, mert tudatosan reflektál irodalmi műveiben a nyelvi krízisre, másrészt pedig ezáltal a női „másságot” is sikeresen a felszínre hozza – nem véletlenül. Már csak azért sem véletlen ez, mert mind az *écriture féminine*-nek s mind a *női nyelvnek* célja az, hogy „más” legyen, mint amit eddig az úgynevezett Nagy Narratívák nyújtottak. Streeruwitz elméleti szövegeiben pedig a Nő szintén a „más” kategóriájába tartozik, mely témáról az alábbi sorokat írja: „Ordnung beschreibt sich an Unordnung. Unordnung. Das ist Trieb ohne rationale Steuerung. Grenzverlust. Chaos. Emphase. Ekstase. Und alle anderen ordnungsstörenden Zustände. Und alles wird dem Weiblichen zugeordnet“ (STREERUWITZ, 1998: 31). Ezen „másságot”, a káoszt, a rende(ze)tlenséget nyomatékosítják a szövegekben gyakorta feltűnő s egyben annak ritmust is adó írásjelek eltúlzott használata, a zeneművészetből és irodalmi művekből átvett hangzatos, asszociációs képességeket igénybe vevő fogalmak és kifejezések rendszeres felütése, valamint a rövid, szintaktikailag helytelen mondatokat testükkel is elmesélni kívánó karakterek előtérbe helyezése.

ÍRÁS, NŐILÉT, ANYASÁG

Marlene Streeruwitz irodalmi és elméleti munkásságának minden egyes sorát egyfajta tudatos konstruáltság és önreflexió jellemez, annak ellenére, hogy első olvasatra sokkal inkább tűnnek szétszórtnak és kaotikusnak írásai. Ez azonban szintén ahhoz a „mássághoz” kapcsolható, amelyről előbbi bekezdésemben értekeztem, és amit végső soron dekonstruálni is kíván. Streeruwitz esetében ugyanis a női másság kétértelműen jelenik meg. Egyrészt erőteljesen kiemeli a Nő kaotikus, rendezetlen mivoltát, és ezt az oldalt megerősíteni is látszik saját írásművészetének alkalmazásával. Másrészt azonban a Nő másságát a patriarchizmus eredményének is tekinti, amit nem tud és nem is akar elfogadni – sokkal inkább le akarja azt rombolni. Ezáltal, hogy mindkét oldalt szem előtt tartja és reflektál is rájuk, továbbá fel is használja őket egymás ellen, a dekonstrukciónak pontosan azt a formáját alkalmazza lépésről lépésre, melyről Jacques Derrida *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában* (1967) című előadásában beszélt. Más szóval tehát a

patriarchizmus eszközeit használja fel ahhoz, hogy megkérdőjelezze magát a patriarchizmust. Streeruwitz elméleti szövegeiben nem hivatkozik azokra a „nagy nevekre”, akiknek munkásságát alapul véve saját elméletét is megalkotta, ám azokra sem igazán, akiket kritizálni akar. Könnyen felderíthetőek szövegeiben azonban Jacques Derrida, Jacques Lacan, Sigmund Freud, Lyotard, Ödön von Horváth, Hugo von Hofmannsthal, Simone de Beauvoir és Hélène Cixous nyomai. Utóbbi két hölgy hatása főleg a következő sorokban érzékelhetőek:

„Frauen hatten also nie einen Blick. Es blieb der Frau immer nur der mittelbare Zugang über den Blick des Mannes zum Blick des Gottes. [...] Es sind die Blickformen, in denen uns die Gesellschaft unterweist, noch bevor wir etwas begreifen können. Diese beiden Blickformen haben Sprache, ja sie sind die Sprache und basal verankert. [...] Wenn Frauen keinen Blick haben, dann können sie nichts sehen. Dann gibt es nichts zu beschreiben. Wenn also das Gesehene über den Männerblick wahrgenommen wird, dann kann dieses Gesehene auch nur mit der Männersprache beschrieben werden. Alles geborgt. Alles geliehen. Aus zweiter Hand.“ (STREERUWITZ, 1997: 20–22)

Streeruwitz természetesen saját tapasztalatait is gyakorta használja referenciaként elméleti értekezéseiben. Meglepően sok biográfiai adat található a *Können. Mögen. Dürfen. Sollen. Wollen. Lassen* első három fejezetében, annak ellenére, hogy Streeruwitz általában nem szívesen beszél saját életútjáról. Elméleti szövegei helyenként akár naplónak is tekinthetőek, írásmódja pedig hatásosan visszatükrözi azt a lelkiállapotot, ami az adott bekezdés írása közben dominánssá vált benne. Nem egyszer explicit módon is kifejezi a taglalt témához kapcsolódó belső érzelmeit: „Die 2. Überlegung zu diesem Vorgang ließ und läßt sofort Wut und Empörung in mir hochsteigen [...]“ (STREERUWITZ, 1997: 8) A düh és a forrongás, mely egyik oldalról érthető okok miatt van jelen írásaiban, néha eluralkodni látszik elméleti szövegeiben. A legszembetűnőbb példa erre a *Sein. Und Schein. Und Erscheinen* című vitairat első fejezete, mely a patriarchizmus kritikáján kívül az anyaság és női lét kérdéseit is részletesen körbejárja. Bár valóban nehéz objektív- és érzelemmentesnek maradni egy olyan téma elemzésénél, mely az ember mindennapi életét látszik megnehezíteni, mégis, védelmembe kell, hogy vegyem az írónőt ezzel kapcsolatban. Az elméleti szöveg mélyen szubjektív és érzelemdús részei fontos részét képezik azoknak a megállapításoknak, melyekhez végül Streeruwitz értekezései végén eljut. Az érzelmi hullámok, a személyes beszámolók és az ebből levont – első olvasatra radikálisnak tűnő – végkövetkeztetések azok, amik az írónő munkásságát kiemelkedővé és aktuálissá teszik a feminizmus és az osztrák női irodalom területén egyaránt.

A fejezet egy afrikai törzs beavatási szertartásának leírásával nyit utat a Nő ön-identifikációs problémájának taglalásához. A bemutatott szertartás lényege abban rejlik, hogy a törzs fiatal férfi tagjainak ahhoz, hogy azonosulni tudjanak önmagukkal, s később a törzs valódi tagjaivá is váljanak, fel kell vágniuk saját hasukat, és bele kell nézniük – jelen esetben szó szerint – saját magukba. A szertartás azzal végződik, hogy a sebet összevarrják, és ezáltal az ifjú tagok egyrészt Férfivá, másrészt hivatalos törzstagga is válnak. Streeruwitz egyfelől borzongva, másfelől fel-

háborodva kommentálja a szertartás menetét: „Die Vorstellung, die Ältesten meiner Gesellschaft zwingen mich, mir den Bauch aufschneiden zu lassen, den Kopf anzuheben und in mein Inneres zu blicken. Diese Vorstellung macht mich immer noch schauern. [...] Ich wäre ja ausgeschlossen von dieser Erfahrung. [...] Ich dürfte mich nicht aufschneiden lassen. Ich dürfte mich auf diese Weise nicht erkennen. Ich bin eine Frau. Und deshalb ausgeschlossen.“ (7–8) Streeruwitz vitairatának első fejezete ezzel a kijelentéssel tematizálja is szövegének fő mondandóját, s egyúttal magát a problémát is: a *Nő más*. A Nőnek nincs lehetősége arra, hogy azonosuljon önmagával. A Nő számára nem létezik beavatási szertartás, háttérszerepben van, és soha nem nézhet önmagába. Ezen téziszfelvetéssel pedig tulajdonképpen meg is magyarázta a fejezetcím jelentését is, mely a *Sein*, azaz *Lét* címet viseli. A fejezet ugyanis attól függetlenül, hogy rengeteg témát taglal egyszerre, mind a női (nem)lét köré épül. A női lét kérdése, melyhez szorosan kapcsolódik az ön-identifikáció, az anyaság, az identitásválság és az írás fogalma, több szempontból is a vitairat egyik legfontosabb pontja. Egyrészt Streeruwitz a későbbiekben kifejti, hogy a Nő egyetlen hatásos „beavatási szertartása” maga az írás, az irodalmi alkotás, mely nagy eséllyel utat nyithat a Nőnek önmaga megismeréséhez és identitásának kibontakozásához: „Literarisches Schreiben und Lesen sind, [...] mögliche Formen des In-sich-Hineinblickens. Sind Schnitte in die sichtbare Oberfläche, um tiefere Schichten freizulegen. Sind Forschungsreisen ins Verborgene. Verhüllte. [...] Im günstigen Fall führt literarisches Schreiben und Lesen zu Erkenntnis.“ (9) Másrészt Streeruwitz ebből kifolyólag definiálja azt az irodalomfogalmat, ami munkássága alapjának tekinthető, és amiben végül felfedezte, megismerte önmagát. Ezen kulcsfontosságú fogalom kifejtése az írás és az olvasás közötti lényeges különbség leírásával kezdődik, ami során folyamatosan visszakapcsol az afrikai törzs beavatási szertartásának lényegére:

„Literarisches Lesen steht dem Vorgang der geschilderten Initiation in nichts nach: Wer hat noch nicht, [...] in ein Buch gestarrt – [...] – und, vom Begreifen überfallen, nach Luft gerungen, [...] weil eine Stelle, ein Satz, ja ein Wort in der [...] Konfiguration des Textes etwas in ihr oder ihm getroffen hat. Für einen Augenblick wird so die Einsamkeit beim In-den-Bauch-Starren aufgehoben. [...] die tröstliche Erkenntnis wird möglich, [...]. Daß ein anderer [...] ein Gemeinsames wüßten. [...] Der Schreiber oder die Schreiberin können das Gemeinsame nicht wissen und werden es gültig aus dem Text nie erfahren. [...] In dieser Getrenntheit der Erfahrungen liegt für mich der Unterschied zwischen Schreiben und Lesen.“ (9–10)

Az írás- és az olvasásfolyamat fogalmának szétválasztása során Streeruwitz két fontos feltevést fektetett le. Az első, hogy az író szubjektum, akit jelen esetben a Nővel azonosíthatunk, tevékenységéből adódóan ki van zárva a tapasztalat, valamint a közös tudás (egység, beavatottság, identifikációs lehetőségek) megszerzésének momentumából. Az írás – tehát az önmegismerés – egy magányos tevékenység, ahol nincsenek fix azonosulási pontok, sem egy közösség vagy egy idea, amelyhez közben kapcsolódni lehetne. A Férfi, akit ebben a kontextusban egyértelműen az olvasóval azonosíthatunk, mindig pozitívabb helyzetben lesz az íróval,

tehát a Növel szemben, hiszen számára az ön-azonosulási lehetőségek nyitottak, a szövegben előforduló közös pontok, gondolatok miatt már eleve egy közösséghez tartozik. Az írás tehát sokkal *másabb*, mint az olvasás. „Schreiben und Lesen sind für mich verschiedene Vorgänge. Eine Kongruenz dieser beiden Formen ist für mich nicht vorhanden.“ (10) Streeruwitz másik fontos felvetése ezzel kapcsolatban a közvetítő (irodalmi) nyelv, valamint a közvetített tudás egyoldalúsága, amik az általa kritizált irodalmiság – “literacy” (10) – meghatározó alapköveit alkotják. „Worauf die formalen Literaturtheorien sich berufen, ist der Begriff einer ‘literacy’. Dieser Begriff bedeutet, dass in unserem Beispiel nur die Medizinmänner füreinander schreiben und voneinander lesen. Nur ihnen stehen alle Sprachen zu Entschlüsselung der Texte zur Verfügung und damit auch die Möglichkeit, im Lesen den Text vollgültig neu zu schöpfen. Weiterzuschreiben.“ (10–11) Streeruwitz ezzel azt jelentette ki, hogy az írással is tulajdonképpen csak azok tudják önmagukat megismerni, rendszerüket fenntartani, akik már eleve egy közösséghez tartoznak. Az írás során az önazonosulás nem lehetséges, ha – a példa alapján – valaki nem orvos, hiszen soha nem fogja teljességgel megérteni a közösség számára írt orvosi szöveget, s azt továbbírni sem fogja tudni a közös tudás hiányában, ergo fejlődni sem lesz képes. Lényegében, aki számára nem létezik beavatási szertartás, mert nincs egy közösség, ami lehetőséget biztosítana neki erre, az kívülállóvá, *mássá* válik. Ezen másságból kifolyólag az írás tevékenysége is nehezzé válik, hiszen az író csak önmagára számíthat, amit azonban egyáltalán nem ismer. Streeruwitz gyakran utalt a *Können. Mögen. Dürfen. Sollen. Wollen. Müssen. Lassen* című írásaiban arra, hogy az irodalom és a patriarchizmus szoros összefüggésben áll egymással, hiszen mindkettőt a férfiak uralják. Az irodalmi nyelv a férfiak nyelve, az irodalmiság a férfiak fogalma, az irodalom a férfiak közössége. Ennek tükrében, aki nem azonosul a „nagy” irodalom által diktált normákkal, valamint aki nem azon az irodalmi nyelven ír, ami elfogadott, annak munkássága onnantól kezdve nem irodalom többé. Bár az előbb említett vitairat sokat foglalkozik ezzel a kérdéssel, Streeruwitz a *Sein. Und Schein. Und Erscheinen* első fejezetében is már viszonylag sok sort szentel ennek a kérdésnek. „Für die Erhaltung der jeweiligen Macht war es notwendig, die Sprachen der Älteren, der Medizinmänner der Gesellschaft, nicht in Frage zu stellen.“ (11) Végeredményben Streeruwitz nem változtat azon a feltevésén, hogy az írás az egyetlen módja az önmegismerésnek, ám hűen kitart amellett, hogy a nagy irodalom által diktált normákkal szembe kell menni, és ezzel szemben kell megalkotni az „új női nyelvet”, s definiálni önmagukat. Irodalomfogalmát a következőképp magyarázza: „Ich fasse diesen Begriff so weit wie möglich und beziehe neben der Trivialliteratur auch Dialogisches wie Fernsehserien mit ein. Also alle Texte, die gelesen und gehört werden. Vornemlich im Alltag. Literarische Sonntagsmessen und Hochkultur interessieren mich nicht.“ (11–12)

Streeruwitz a patriarchizmus uralta irodalom hatását a későbbiekben egyre több személyes élménnyel vegyíti, mely során a női lét mibenléte egyre jobban előtérbe kerül a fejezetben. Személyes tapasztalatként említi meg például azt, hogy már 5 éves korában azt érezte, hogy mártír szerepet kell játszania ahhoz, hogy a közös-

ség, amibe született, befogadja őt. Érdemes szemügyre venni azt is ezekben a sorokban, ahogyan a korábbi generációk női tagjairól beszél.

„[...] daß ich mit 5 Jahren wußte, daß ich eine Märtyrerin werden würde. Zu oft und zu begeistert hatten mir die Großmutter und ihre Kusinen von den Märtyrerinnen erzählt, deren Leiden bis ins grausame kleinste Detail ausgemalt. Zu dominant waren die tiefen Stimmen dieser Frauen gewesen, die mir beim Beten die Hände zusammengepresst und mir die Formeln vorgesagt, [...]“ (14)

Két dolog válhat kifejezetten szembetűnővé ebben az idézetben, s mindkettő a női lét kérdéséhez kapcsolható. Az egyik az, hogy a patriarchizmus rendszerét nemcsak a férfiak tartották életben, hanem maguk a nők is. Fontos pont, hogy a patriarchizmus befolyása alatt a mártíromság szerepét vették alapul a nők, legalább is úgy tűnik, ezt követelte meg tőlük a rendszer. Erről a későbbiekben még fog esni szó. A másik érdekesség pedig az, *ahogyan* Streeruwitz emlékei alapján a nőkről ír itt: „die tiefen Stimmen dieser Frauen“, „die [...] mir die Formeln vorgesagt“, mintha a nők nem is nők lettek volna, hanem sokkal inkább férfiak. Egyetlen egy olyan szót sem említ meg visszaemlékezéseiben Streeruwitz a nőkkel kapcsolatban, ami ne egyből a maskulinitást juttatná eszünkbe. Mindaz, amit írásai alapján kideríthetünk a női közösségről, mely a mártíromság szerepének eljátszását tartotta beavatási szertartásnak, az nagyjából úgy foglalható össze, hogy abban a közösségekben nem léteztek nők. „Die Frau wurde in [...] Erblindung gedrängt.“ (19) Nem léteztek, hiszen a mártíromság szerepe megkövetelte és elvárta tőlük a szenvedést és a halált – identitásuk halálát –, amiről Streeruwitz a következőképpen ír:

„In unserer Kultur westlich-christlich-jüdischer Prägung behalten wir den Blick dessen, der initiiert werden soll, ein Leben lang bei. Unser Tod ist ja ein Ziel. Ist die Initiation in das neue Leben. Der Blick wird also vom Konkreten ins Abstrakte gerichtet. Auf einen Gott, der den Blick des Initiierten besitzt und diesen Blick auf uns richtet. [...] Er erkennt uns. Wir aber müssen bis nach dem Sterben auf das Erkennen warten. Gottes Erkennen jedes einzelnen ist unverwand und strafend. Wir leben in Erwartung. Immerhin erwarten wir eine Ewigkeit.“ (15)

Streeruwitz „lázadása” a patriarchizmus ellen elmondása alapján már nagyon korán, 4-5 éves korában elkezdődött. Neveltetése, amiben a katolikus hit nagy szerepet játszott, mély nyomott hagyott benne. Sokszor azt az érzést keltik történetei az olvasóban, hogy a közösség, amiben felcseperedett, egy olyan bibliai Évát akart nevelni belőle, akiről bár tudta mindenki, hogy bukásra van ítélve, mégis megpróbálták őt sorsától ’megmenteni’.

„Ich war also mit 5 Jahren in den Konflikt gestoßen, ob es ein natürliches Gutes gibt. Diese Form von Gut-Sein wurde von allen Erziehungsinstanzen als die richtige eingeschätzt. [...] Sehnsüchtig versuchte ich damals das beste Kind zu sein. [...] Ein zu Missionierendes. Zu Rettendes. Das war das kleine Mädchen. [...] Die Sache mit dem guten Kind stellte sich als so angelegt heraus, daß es nicht zu erfüllen war. Das absolut Gute [...]. [...] Das kleinste Abweichen vom vorgeschriebenen Weg zerstört alles Erreichte. Traurig zuckten Großmütter und

Klosterschwesterkindergartentanten mit den Achseln, wenn ich wieder einer Verführung anheimgefallen war.“ (SREERUWITZ, 1998: 19–20)

Fiútestvérei, akik mindig is megkülönböztetett szerepben voltak, soha nem ismerték el őt egyenrangúnak társaságukban. A fájdalom, csalódás és az elutasítás, amit ezen korai évek során átélt, megkérdőjelezte benne az uralkodó rendszer „igazságosságát”, és a külvilág helyett magába fordulva ekkor tette fel a kérdést, hogy ki is valójában az a bizonyos „én”? „Dieser Augenblick bringt doch in einem Aufleuchten alle diese schrecklichen Zeiten zurück, in denen als Kind und dann halbwüchsig die Frage gewesen war, wer dieses ‚Ich‘ nun sei. Wie weit es überhaupt ein ‚Ich‘ gibt.” (18) A tradicionális női szerep elutasítása tulajdonképpen innen ered életében. A női lét, amiben a szenvedés és mártíromság központi szerepet játszott, véleménye szerint még ma sem ragyog teljes fényében, ugyanis a patriarchizmus mély nyomai még ma is láthatóak, hatása továbbra is érezhető: „Täuschen wir uns nicht. Unsere Prägungen haben bis heute unsere Seele kolonialisiert und genau jene sprachleeren Kontinente in uns aufgebaut, die darauf warten, im entscheidenden Augenblick gefüllt zu werden. Mit der Sprache des Patriarchats.“ (17) Visszatérve konkrétan a *Sein. Und Schein. Und Erscheinen* vitairatra, Streeruwitz, mielőtt teljesen áttérne a tradicionális anya-szerep bemutatására, megemlíti még, hogy későbbi iskolai éveiben az irodalom tanulmányozása során hasonló nőnevelő sorokat fedezett fel, főleg versekben, amiket egyébiránt egy ideig ő maga is írt. A vitairat hangulata viszont ettől a ponttól kezdve lényegesen megváltozik. Mint ahogyan azt már említettem, a düh és a felháborodás együttese olykor kihat Streeruwitz szövegeire, és emiatt helyenként úgy tűnhet, hogy mondandója radikális megnyilvánulásokba torkollik. Ez azonban csak a felszínen van így.

Streeruwitz szövegéből egyértelműen kiderül, hogy mennyire mélyen nem ért egyet a *Nő kötelezően tradicionális* anya szerepével. Véleménye szerint az anyaság ugyanolyan önfeláldozási folyamat, mint a mártíromság, tekintve, hogy a végeredménye mindkettőnek ugyanaz. Ettől függetlenül azonban nem egyszer tesz olyan kijelentéseket, hogy a Nő egyik legnagyobb öröme a gyermekben rejlik, vagy éppen hogy a gyermeknevelés sok boldogságot tartogat egy anya számára. A vitairatban a témáról például a következőt olvashatjuk: „Es ist eines der größten Vergnügen am Kinderhaben, zuzusehen, wie sich aus der Unzahl der Informationen und der Selbstversuche des Kindes Sprech- und Sprachfähigkeit herauschälen. [...] Das Kind braucht die Mutter. Die Mutter ist Hauptbestandteil des kindlichen Allanspruchs.“ (22–25) Ahogyan az idézetekből látható, ha a patriarchizmus alkotta anyaszerepet önmagában nem is akarja elfogadni, azt mindenképpen elismeri, hogy a gyermeknevelésnek megvan a maga öröme és szépsége a Nő számára. Egészen addig így is gondolhatjuk ezt, amíg el nem olvassuk a rögtön ezután következő mondatot: „Und es [das Kind] haßt die Mutter, weil sie es – [...] – in eben diesem Anspruch behindert.“ (25) Nem sokkal később pedig ezt teszi még hozzá: „Die Mutter dagegen hat an irgendeinem Punkt der Schwangerschaft oder des Babydaseins des Kindes ihre vollkommene Unfreiheit wegen dieses Kindes erkennen müssen. Sie muß erkennen, daß sie sich von dieser Existenz nie wieder befreien kann. Sie wird diese Unfreiheit in der Schwangerschaft [...] noch zusätzlich als körper-

liche Beschwerde erfahren.“ (25–26) A fiúgyermek(ek)ről pedig az alábbi kijelentést tette: „Die Söhne werden gleich wie die Väter.“ (23) Patriarchális klónozásnak hívja Streeruwitz a fiúgyermek felcseperedését az évek során. Felmerülhet a kérdés ezek után, hogy mi is az konkrétan, amit nem akar elfogadni és kritizál: a patriarchizmust, az anyaságot vagy a gyermeknevelést/vállalást? Streeruwitz a későbbiekben azt mondja, hogy az anyaság egy olyan szerepkör, amit a patriarchális rendszer kényszerített a nőre, megfosztva őt ezáltal szabadságától, hallgatást és elnyomást idézve ezzel elő. Az anyaság egy eszköz a patriarchizmusnak ahhoz, hogy fiúgyermek képében újra és újra megteremtse önmagát. Streeruwitz a következőket írja ezzel kapcsolatban:

„Der Vorwurf ihrer verlorenen Freiheit darf von der Mutter nicht formuliert werden. Zu sagen, frau wolle dieses Kind nicht, ist vollkommen unmöglich. Die einzige Sprache, [...], ist der Ausdruck der Ohnmacht. Oder Aggression. Autoaggression. Wie Selbstmord, erweiterter Selbstmord. Aber selbst in den Extremformen bleibt der Ausdruck im Sprachlosen.“ (27)

Ezekben a sorokban rengeteg Streeruwitz elméleti és prózai munkásságára jellemző ismertetőjegyeket fedezhetünk fel, melyekben Chamisso *Faust* című drámatörredékéhez hasonló végső következtetést von le az író. Ezekből a mondatokból egyértelműen kiderül, hogy Streeruwitz számára az anyaság egy börtön, egy szerep, amibe a patriarchizmus kényszeríti bele a nőt. Bár az anyaság és a patriarchizmus között fennálló kapcsolatrendszer kritikája nem számít egyedinek a feminista elméletekben, mégis Streeruwitz esetében, aki elméletének nagy részét csak és kizárólag saját tapasztalataiból kiindulva alkotta meg, érdemes részletesebben is kielemezni.

Azt hiszem, idáig egyértelműen kiderült, hogy Streeruwitz elméleti szövegei naplóként is funkcionálnak, tehát minden egyes kijelentés – legyen az bármennyire is radikális – elsősorban a saját mikrokörnyezetére értendő. Mikrokörnyezet alatt értem ő magát, valamint a vele kapcsolatba került nőket – akik életét alkalomadtán ugyancsak beemelte vitairataiba –, illetve férfiakat, akikkel együtt dolgozott, élt, találkozott, beszélt. Másrészt viszont kijelentéseit ezzel párhuzamban egy nagyobb kontextusba is bele kell képzelni, hogy valóban megérthessük őket. Streeruwitz hibája talán abban rejlik, hogy mivel szövegeiben több szubjektív élmény található, mint objektív kijelentés, írásmódja miatt úgy tűnhet, hogy állításai minden nőre és minden férfira érvényesek, ami azonban nyilván helytelen elgondolás. A feminista elméleteket ugyanis gyakran emelik kritikusok egyetlen egy nagy kalap alá, foglalkozzanak azok a női lét bármely szegletével, ami véleményem szerint nagy hiba. A patriarchális rendszer uralma és annak dominanciája, ami a gyújtópontja ezen elméleteknek, nem egyforma mértékben van jelen a társadalomban, és ezt nem mindig tartják szem előtt. Másképp tapasztalták meg a patriarchizmust és az elnyomást a radikális feministák, másképp az esszencialisták, másképp a humanista feministák, a liberális feministák, a marxista feministák, a posztmodern feministák, és még sorolhatnám. Ami közös, hogy valamilyen formában mindannyian észlelték a patriarchális rendszer hatalmát: a patriarchizmus mint domináns rendszer *létezik*, és mai napig *hatással van* a női életre. Streeruwitz egyik beszámolója alapján, mun-

kahelyén főnöke egyszer azzal fogadta, hogy várandós nőként végre azt a szerepet tölti be, amit neki mint Nő mindig is be kellett volna: az anyaságot.

Ezt szem előtt tartva és visszatérve Streeruwitz anya-szerep kritikájára, a következőket állapíthatjuk meg Streeruwitz kijelentéseiből: az anyaság tradicionális értelemben vett szerepét börtönként élik meg a nők. A gyermekvállalás és nevelés ebben a szerepkörben a patriarchizmus ideológiájának megfelelően reprodukció; a patriarchális rendszer reprodukciója. A tradicionális anyának nincs hangja, nem lázadhat, nem ellenkezhet, nincs autonómiája. A kötelék, ami az anya és a fiúgyermek között kialakul a patriarchális rendszer ellenőrzése alatt áll, és annak megfelelően is változik egy előre meghatározott irányba. „Eines Tages beginnt das Kind Freiheit zu erkennen. Und damit die Unfreiheit, die in der Mutter-Kind-Bindung enthalten ist. Und so wie das Kind von der Mutter als Verursacher der Unfreiheit erkannt werden muß und deshalb gehaßt wird, muß das Kind – [...] – die Mutter hassen. Diese Situation, [...] erlaubt dem Patriarchat gemütliches Regieren.“ (28) Streeruwitz tehát végső soron nem az anyaságot mint univerzális fogalmat kritizálja, nem a gyermekvállalás ellen lázad és nem is a gyermeknevelést utasítja el. Streeruwitz azt a bizonyos anyaszerepet ítéli el, amelyet a patriarchizmus saját maga szolgálatába állított, és ami börtönként nehezedik a Nőre – egyes nőkre –, elzárva őt saját identitásának kibontakozásától.

Bár a patriarchizmust folyamatosan kritizálja, ezek a sorok azonban nem feltétlen csak és kizárólag a rendszert célozták meg. Olvashattuk az író nő személyes beszámolóiban, hogy gyermekként mennyire negatívan tapasztalta meg az őt körülvevő és nevelni akaró női közösséget, hogy mennyire más neveltetésben részesültek a fiúgyermek a lányoktól, hogy mekkora nagy szerepe volt mindebben a nőknek, és hogy mennyire merev korlátok közé zárta mindez a leánygyermeket és az anyákat is egyaránt. Véleményem szerint Streeruwitz kritikája így elsősorban azoknak a nőknek szól, akik a rendszer szabályait követve „elnémulva”, mártírként élnek. Már csak abból kifolyólag is így gondolom ezt, mert nem sokkal ezután Streeruwitz konkrétan megfogalmazta azt, hogy számára mit is jelent nőnek lenni: „Eine emanzipierte Frau ist demnach eine Frau, die sich der Dauerängstlichkeit entwunden hat. Als Frau ist sie dadurch nur noch schwer wahrnehmbar, weil sie ein wichtiges Erkennungsmerkmal des Weiblichseins abgelegt hat.“ (33) Számára tehát a Nő és a női lét lényege pontosan abban rejlik, hogy a Nő nem fél többé a rendszer fenyegetésétől, elutasítja annak szabályait s ezzel együtt azt az anyaszerepet is, amiről vitáitában mindidáig szó volt. Ráadásul mindezek mellett már csak azért sem jelenthetjük ki, hogy Streeruwitz anyaság kritikája minden anyára érvényes, s hogy állításai radikálisak, mert az idézet második mondatának eleje, tehát hogy: „als Frau ist sie dadurch *nur noch* schwer wahrnehmbar“, pontosan arra utal, hogy *már létezik* olyan Nő, aki kiszabadult a patriarchizmus uralma alól, *már létezik* olyan anya, aki nem fél többé a rendszer fenyegetésétől.

Összességében tehát elmondható, hogy az anyaság társadalomban betöltött tradicionális szerepének kritikája elsősorban a nőket, másodsorban pedig a patriarchizmust mint elnyomó rendszert érinti. Állításait személyes tapasztalatokkal támasztja alá, s azok alapján von le következtetéseket az adott témával kapcsolatban.

Fontos továbbá az, hogy Streeruwitz feminista írásai nem csak az egyik oldalt kritizálják; ugyanolyan mértékben foglalkozik a nőekkel a *Sein. Und Schein. Und Erscheinen* című vitairatban, mint amekkora mértékben a férfiakkal. Ez a kétoldalú kritika az 1998-ben megjelent előadásszövegek esetében is fennáll, és emiatt pontosan ez lenne a másik érvem mellett, hogy Streeruwitz egyáltalán nem sorolható a radikális feministák táborába. A témák, amelyekkel foglalkozik, nem csak osztrák és német nyelvterületeken aktuális kérdések, viszont annál fontosabbak az osztrák női irodalom sorsának alakulásában.

Marlene Streeruwitz és az osztrák női irodalom

Nagy Hajnalka a *Tiszatáj* online irodalmi folyóirat 2002. júniusi számában megjelent *Az osztrák irodalom jelene* című írásában a következő állítást olvashatjuk az osztrák irodalommal kapcsolatban: „Ausztria legvitatottabb írószemélyisége ma Elfriede Jelinek. Fellépését sokszor kísérik botrányok, olvasók és politikusok közül sokan a legszívesebben elmegógyintézetbe zárnák Jelineket. Fészkébe piszkító madár, államellenség, pornográf, politikai agitátor: ezekkel a jelzőkkel szokták ellátni Jelineket, akit vagy nagyon szeretnek, vagy nagyon utálnak, mert köztes megoldás nem igen létezik. Ez viszont az osztrák irodalom védjegye [...]” (112) Az osztrák irodalom jelenlegi állását ettől jobban talán nem is lehetne összefoglalni. A női írók mindig is meghatározó szerepet töltek be Ausztriában, munkásságuk nyoma és jelentősége, akárcsak Jelineké, soha nem fakult ki a köztudatból. Meghatározó osztrák női írónak számít Barbara Frischmuth, Ingeborg Bachmann, Elfriede Jelinek és Marlene Streeruwitz. Közös bennük, hogy mindegyikük nevéhez kapcsolható a *Sprachexperiment* fogalma, mindannyian a nőiség valamely aspektusával foglalkoztak, és mindannyiuknak a maguk egyedi, meghatározó női írástílusuk vált védjegyükké.

A nyelvfilozófiai kérdések és a nyelvi játékok, melyek talán a legerősebb összekötő kapcsot testesítik meg, tipikus osztrák irodalmi jelenségnek számítanak. Gondoljunk csak például Ernst Jandl, Kathrin Röggla vagy A. C. Hartmann irodalmi munkásságára és jelentőségére. A nyelvi önreflexió, a banalitás, a nyelvi kísérletezés és a szövegek egyedi, már majdnemhogy botrányos elbeszélői stílusa azonban a női irodalomban érte el igazán a csúcspontját, és ez valóban Jelinek műveiben bontakozott ki először a legjobban. Ugyancsak idesorolható Marlene Streeruwitz is, aki a jelineki hagyományhoz hasonló, „polgárpukkasztó” életművel és írásművészettel rendelkezik. Streeruwitz helye az osztrák irodalomban pontosan Jelinek utánra tehető, hiszen irodalmisága és művészete a Bachmann–Frischmuth–Jelinek-hagyományt követve tovább is fejleszti azt. Streeruwitz azonban máshogy vált botrányossá, mint Jelinek. Feminista elméleti írásai, melyek kifejezetten megosztónak bizonyultak, prózájának alapját képezik. Műveiben nagy szerepet kap a nyelvi önkifejezhetetlenség – a csend és a némaság fogalmai. Tudatfolyamtechnikát alkalmazva meséli el hétköznapi nők hétköznapi történeteit, melyekben nemcsak a feminizmus aktuális kérdései kerülnek szemünk elé, hanem a bizonytalanságból, félelemből eredeztethető mély lélektani problémák is. Jelinekhez hason-

lóan Streeruwitz is rendelkezik drámai művekkel, bár jelenleg csak és kizárólag prózákkal foglalkozik. Azonban ahogyan Jelinek *Rechnitz* című műve, úgy Streeruwitz önmagáról vallott poszt-posztmodern jelzője is egyformán nehezen emészthető, ám annál inkább meghatározó jelenségként szolgál az osztrák női irodalom egyedi palettáján.

IRODALOM

NAGY 2002

NAGY Hajnalka: Az osztrák irodalom jelene. *Tiszatáj*. Online Irodalmi Folyóirat, 2002. 6. szám, 112–116.

HOFMANNSTHAL, 2002

HOFMANNSTHAL, Hugo von: Egy levél. Ford. Schein Gábor. In: KERÉKES Amália–OROSZ Magdolna–TELLER Katalin (szerk.): „*und die Worte rollen von ihren Fäden fort*“. *Sprache, Sprachlichkeit, Sprachprobleme in der österreichischen und ungarischen Kultur und Literatur der Jahrhundertwende*. Kétnyelvű reader. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest, 2002.

OROSZ 2009

OROSZ Magdolna: „*A szavak ismét cserbenhagynak*”: Hieroglifa, nyelvi krízis, nyelvjáték – romantikus és századfordulós elgondolások. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok osztályának 2009. október 27-én megrendezett Vikár Béla emlékülésén tartott előadás. Az előadás szövegének leőhelye: mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/OroszM_drea2009.pdf

MUSIL 1995

MUSIL, Robert: Törless iskolaévei. Ford: Petra Szabó Gizella. In: Uő: *Próza, dráma*. Pozsony: Kalligram, 1995.

RILKE 2011

RILKE, Rainer Maria: Levelek Cézanne-ról. Ford: Weiss János. In: *Nagyvilág*. Világirodalmi folyóirat, 56. évf. 2011. július–augusztus 600–623. <http://www.nagyvilag-folyoirat.hu/NV11-07-08-ok.pdf>

RILKE 2002

RILKE, Rainer Maria: Malte Laurids Brigge feljegyzései. Ford: Görgey Gábor. In: Uő: *Malte Laurids Brigge feljegyzései és más szépprózaí írások*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002, 264–425.

STREERUWITZ 1997

STREERUWITZ, Marlene: *Sein. Und Schein. Und Erscheinen. Tübinger Poetikvorlesungen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997.

STREERUWITZ 1998

STREERUWITZ, Marlene: *Können. Mögen. Dürfen. Sollen. Wollen. Müssen. Lassen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

„...ÚGY LÁTSZIK, NEM VAGYOK IGAZI NŐ...” – NŐI SZEREPEK BERNICZKY ÉVA NOVELLÁIBAN

FAZEKAS ANDREA¹

„Sajnálom, védekeztem ügyetlenül, úgy látszik, nem vagyok igazi nő”² – ezzel a mondattal kezdődik Berniczky Éva *Egy test szövegmintái* című, négy részből álló novellája. Az elbeszélés a 2010-ben megjelent *Várkulcsa* című kötetében olvasható. A mű értelmezését a női karakterek és szerepkörök nyelvi megalkotottságának kérdése alapján szeretném megközelíteni, mivel a női alkotók és az általuk felvetett új témák egyre komolyabb kanonikus pozícióra tesznek szert.

Berniczky Éva³ műveinek markáns jellemzője a női távlat, ezen keresztül mutat be egy-egy történetet, a kisebbségi létkérdések viszont hiányoznak, ezért művei nem sorolhatóak a kisebbségi irodalomba, noha ott lappang a fiktív női szereplőinek hangjában a kelet-európai posztkommunista élettér, annak minden élményével és megrázkódtatásával együtt. Szereplői többségében nők, olyan nők, akik nem képesek betölteni a konvencionális női szerepeket, de ami ennél is nagyobb probléma, hogy egy cseppet sem boldogok. Virginás Andrea szerint a határon túli szerzők szövegeire is igaz az, hogy a férfiírók női alakjai teljesen különböznek a női írók femininként kódolt karaktereitől.⁴ Berniczkynél sincs ez másképp, nem véletlen, hogy tanulmányában maga Virginás is példaként említi. Maguk a történetek is általában nehezen összefoglalhatóak, általában nincs valódi eseményük, viszont ezt ellensúlyozza az erős alakteremtés és figuraformálás. Olyan folyton visszatérő témái vannak, mint a szülés, a vetélés, az önmagát kereső nő vagy a test nonverbalitása. Az elbeszélések erős lírizáltságuk miatt is nehezen értelmezhetőek, ami talán a különös női írástechnikával is magyarázható. Már első novelláskötetében, *A tojásárus hosszúnapijában*, illetve a *Méhe nélkül a bába* című regényében is olyan, a sorsuk ellen nem lázadó nők történetét vonultatja fel, akik nyomasztó, kilátástalan életet élnek, gyakran abszurd szituációkba is keverednek, ahol az identitásbeli problémák szintén gyakran előtérbe kerülnek.

¹ Debreceni Egyetem, Irodalomtudományi Doktori iskola, PhD-hallgató

² BERNICZKY ÉVA: *Egy test szövegmintái*. Uő: *Várkulcsa*. Magvető, Budapest, 2010, 156–170, 156.

³ Berniczky Éva a kortárs kárpátaljai magyar irodalom egyik legismertebb képviselője, aki a '90-es évek végétől publikál, szerepelt már számos antológiában, folyóiratban, két mesekönyv (*Égenjáró kismanó*, 1996; *Fejezetek az üvegházból*, 1999), két önálló novelláskötet (*A tojásárus hosszúnapija*, 2004; *Várkulcsa*, 2010) és egy regény (*Méhe nélkül a bába*, 2007) szerzője. Írásművészete erősen eltér a többi kárpátaljai kortárs író műveitől: ez főként a metaforikus, lírába hajló nyelvezetében mutatkozik meg, mely gyakorta reflektál a (női) identitás nyelvi konstruáltságára is.

⁴ VIRGINÁS ANDREA: A „határon túliság”/a „határon inneniség”. A „nőiesség” és a „férfiasság” alakzatai (2003–2005 között publikált magyar nyelvű prózai művek). In: FEKETE VINCE (szerk.): *Hosszúfény. Határon túli magyar írók antológiája*. Magvető, Budapest, 2008, 88–115, 108.

Nincs ez másképp a *Várkulcsa* című novelláskötetében is, amelyben húsz történet tár elénk az író, újfent a képzelet és valóság határait feszegetve. A novellák hősei ezúttal is többségükben nők, akik egytől egyig a boldogságukat és önmagukat keresik. Találkozhatunk itt „alakváltoztató” nővel, olyannal, akinek saját apja a férje, mintegy beteljesítve édesanyja sorsát, igazi hősanyával, akinek tizennégy gyereke van, és csak azért nincs tizenötödik, mert nem tudna milyen nevet adni neki, és olyan nővel is, aki anyja kíván lenni saját, korán félárává lett apjának.

Berniczky *Várkulcsa* című kötetében tehát sok esetben feloldja a valóság és fikció határát, jó példa erre a már említett *Egy test szövegmintái* című novellája. A novella egy Christian Morgenstern idézettel kezdődik, amely az *Akasztofacimbora dala Zsófihoz, a hóhérlányhoz* című vers utolsó sorai: „Bár szememet sas ette meg – de ha te nem, ki szánna!” Az idézet valóban kicsinyítő tükör, mivel a nonszensz költészet atyjának ironikus, játékos hangja rokonságot mutat Berniczky megszólalásmódjával is, mondanom sem kell, ez a játékoság a novellában is érzékelhető.

Az E/1. személyű narrációjú novella egy női elbeszélő visszaemlékezése, amely négy történetből áll (*Selyemfüggő, Fagyalvér, Tüdőszalon* és *Más bőrében* címmel). A négy szöveg akár négy testrészként, metonimikus részegységként is értelmezhető, mint a női lét külsőségeinek, a test sajátosságainak letükröződése: fül, vér, tüdő, bőr – a testről való reflektív beszéd egyébként sem áll messze Berniczky prózájától. A beszélő alany testi attribútumainak fokozatos megjelenése, a látszólagos objektivitás mögött megbújik a szubjektivitás. Az én-elbeszélő szempontjából mutatkozik meg a történet, sőt mások gondolatai is valójában az övéi, ő feltételezi, mit gondolhatnak mások róla, de nem válik mindentudó narrátorrá.

Az író gyakorta vegyíti a felnőtt retrospektív és az eseményekkel szimultán működő gyermeki perspektívát – itt is egy gyermek perspektívájából láthatjuk az elbeszélte történeteket, amit már egy felnőtté vált nő idéz fel. A narrátor gyerekkorának egy-egy részletével találkozhatunk, de Berniczky gyermekkort felidéző történetei mögött mindig ott lapul a valami más is.

A *Selyemfüggő*ben a „bonyodalmat” egy félrefűrt fül okozza, a narrátor emiatt nem érzi magát igazi nőnek, de ennek elemzésére majd a későbbiekben tér ki bővebben. S míg az első szöveg első mondata nőiségének hiányát hangoztatja (amely mondat a tanulmányt is indította), addig az elbeszélés további részei mintha ennek az ellenkezőjé lennének hivatottak bizonyítani, a *Fagyalvér* például már így kezdődik: „Még hogy nem vagyok igazi nő, kicsoda rejtett pózolás hajlam!” [161] Viszont amíg az első részben a felnőtt, addig a következőkben már a narrátor gyerekkori perspektívájából mutatkozik meg a történet. Ily módon olvasható a mű egy olyan ironikus elbeszélésként, amelyben az óvodás kislány még rendíthetetlen volt identitásában, de a deszakralizált felnőtt világban folyamatosan elbizonytalanodik ez az önazonosság. A narrátor nevére nem derül fény, de ebben az elbeszélésben kiderül, hogy a családjukban „az úkanyáig visszamenőleg minden nőszemély a Piroska nevet kapta” (163), de őt másként hívják. A családfákban a név jelöli az egyént és helyét a családban, a folyamatos névismétlődések elbizonytalaníthatják az ént, nem tekint magára egyediként. Ám a ciklikusság, a név örök-

lődése egyfajta biztonsággal is jár, annak hiánya szintén elbizonytalaníthatja az egyén identitását.

A test a tudás megszerzésének eszköze, a világ tapasztalatait az elbeszélő ezen keresztül olvassa, természetesen a test ilyen típusú megtapasztalása már gyermekkorban elkezdődik. Az elbeszélés narrátora visszaemlékezik óvodáskori önmagára, arra, hogy hogyan tanult meg kerékpározni, hogyan öltözött fel teátrálisan az eseményhez méltóan, majd hogyan esett le a bicikliről s ízlelgette vérző sebét: „*Még akkor is éreztem ezt a jellegzetes, édeskés, fémest ízt, amikor már számban a fagyalbogyókkal vigasztalódtam.*” [165] A testtapasztalatról, vagyis annak korlátozottságáról ad hangot a *Tüdőszalon* című, terjedelmében a legrövidebb rész is, egy, a narrátor késő kamaszkorát felidéző története, ekkor „meszesítették el” a tüdejét.⁵ A történet alapján a narrátor kívülállónak érzi magát, és legszívesebben megszűnne létezni, ezért a megfelelési vágy, ugyanakkor a többséghez való tartozás – a modern nő válsága (?) – allegorikus elbeszélése lehet. Érezhetővé kezd válni a funkciókra redukált nőiség lehetőségeinek eltompulása, a női szubjektum kialakulásának nehézségei: „*gyermeki örömmel szövögettem nemlétezőm újabb rétegeit.*” (165)

A novella utolsó elbeszélése (*Más bőrében*) a nyomasztó óvodai világba enged betekintést, egyben viszont a játékok, a szereplehetőségek sokaságát kínálják fel. A felnőtt narrátor tér be egy óvodába, ahol visszaemlékszik saját óvodai élményeire, egyfajta imaginárius játékként, s azt szeretné, hogy az óvodában az óvónőkre felügyeljenek a gyerekek. Megjelenik benne a lázadó test – egy ikerpár undorodik a cseresznyelevelvestől, ezért kihányják, a többiek pedig nem undorodnak ettől, hanem büszkék rájuk: „bámultuk a szégyellnivalót.” Az abjekt, a test lázadása Berniczky más novelláiban (például a *Blasztula*) is megjelenik, mely a helytállni próbáló nő bizonytalan kitörési kísérletének a szimbólumaként is magyarázható.

A novellában az író ismét szimbolikus magasságokba emeli a baba szerepkörét. Bár itt sokkal kevesebb szerepkör jut neki, mint a *Méhe nélkül a baba* című regényében, mégis a hősnő elhibázottnak tartott életéért őt tartja a felelősnek. De találkozunk óvónőkkel is, Margareta Vasziljenávnákkal, akik nem csupán a szimbolikus hatalom első megtestesítői, de a másik, többségi (oroszl, ukrán) kultúra képviselői is. Tehát a nőiségről való beszéd egyfajta keretet ad a novella egyes részeinek, de a szövegek egymáshoz való viszonya tisztázatlan. Az elbeszélésfüzér akár lány-, illetve fejlődésnovellának is tekinthető, amelyben az alkalmatlanság érzése végig meghatározó és nem oldódik fel: a kerékpározni tanuló óvodáskorú kislány, az iskolás, akinek elmeszesedett a tüdeje, az identitásában bizonytalan felnőtt nő, aki sosem érzi jól magát bőrében. A női identitásban már rögzült hiányosságokról van szó, a test korlátozottságának érzését növelik, amelyek természetesen pszichésen is tetten érhetők. Az olvasó előtt a hiányaiban megmutatkozó női test és egy korlátolt, maga számára sem elfogadott nőiség mutatkozik meg, amikor a narrátor azt vallja, hogy nem igazi nő. A narrátor testének láttatása a belső néző-

⁵ Az antibiotikumok feltalálása előtt az egyik tbc elleni gyógymód az volt, hogy sok kalciumot vittek be a beteg szervezetébe, ezzel segítették a tüdőben található tbc-s hólyagok elmeszesítését.

pontú történetmondás keretein belül valósul meg az elbeszélte tudatnak nevezett narrációs technikán keresztül.

A legerősebb női attribútumot az első rész, a *Selyemfüggő* adja, a novella négy részéből ez a legterjedelmesebb és leghangsúlyosabb történet. A narrátor nem biztos nőiségében, mivel gyerekkorában félrefürték a fülét, így abban két lyuk is van, és mindig a rossz járathat bele. Az „igazi nő” fogalma csupán ironikus lehet, mivel magát a nőt, annak leírását és ábrázolását mindenkor az adott normatív változó diskurzusok adják meg, tehát igen képlékeny marad. Elsősorban pedig nem testi, hanem a női szépséggel szemben felállított kortárs ideálok felől felszínre jutó hiányosságok azok, amelyek befolyással lehetnek egy nő „igazságát” illetően. A füllyukasztás egy kifejezetten női attribútum, és a nemi különbséget is hivatott kifejezni, s maga a procedúra akár a nővé válás beavatási rítusaként is értelmezhető. Ilyen rituáléként élte meg gyerekkorában az elbeszélő is, amikor a falu szépségfelelőse, a bába kifürta a fülét: „*Hiába fűzték a bevált hagyomány szerint a vérző lukacskába nagyanyám legselymebb függönyének a szálát.*” [157] A függöny szálának gyógyító és emlékező hatással is bír, mintha egyfajta örök kapocs lenne a család női tagjaival: „*Azon keresztül még hallani vélem nagyanyám fogatlan szájából a vigasztalást: megládd, nem kell soká füledben viselned az idegen szálát, ha türelemmel kivárod, hogy meggyűljön az emlékezés, magától fakad ki, és többé nem fáj majd a tisztulás.*” [159]

Tehát a füllyukasztás aktusa olyan kulturális inskripcióvá válik a nő testén, amely nőiségét látszik megerősíteni, azaz a nőiség mesterséges társadalmi konstrukciójának rendeli alá.⁶ Nem véletlen, hogy az írók szívesen helyezik történeteik középpontjába, nincs ez másként Tóth Krisztina *Pixel* című kötetében, *A fül története* novellájában sem: „[...] a lány mosolyogva közölte, hogy a fülbevaló gyönyörű, de neki sajnos nincs kilyukasztva a füle. A szikh zavartan bámult rá, mintha ez idáig abban a hitben élt volna, hogy a nők eleve lyukkal a fülükön születnek.”⁷ A fentiek alapján pedig méltán érezheti magát – természetesen tévesen – kevésbé nőiesnek az, akinek elrontották ezt az igen fontos beavatását, és egész életében viselnie kell a következményeit.

Mint ahogy említettük, Virginás szerint a női írók radikálisan másként közelítenek a női karakterek ábrázolásához, és általában a női szemszög dominál.⁸ Ezt Berniczky írásai is bizonyíthatják, női szereplői nem képesek női mivoltukkal azonosulni. A kortárs kárpátaljai magyar irodalmi hősnők (de más határon túli magyar nyelvű irodalomra is ez jellemző) többségükben valamilyen szempontból „működésképtelenek”, nem felelnek meg a konvencionális elvárásoknak, és a felszíni jegyek tekintetében is kudarcot vallanak, testük nem tesz eleget az elvárt normáknak, ebben az értelemben pedig kisebb-nagyobb traumák elszenvedőivé válnak. Ezen „defektok” (hiányosságok) függetlenek attól, hogy gyermeki vagy felnőtt

⁶ Idézi: ALBERT Kinga: Testpoétika és hiányalakzatok Tóth Krisztina *Pixel* című művében. In: FRIED István (szerk.): *Szövegek között 18*. Szeged, 2013, 153–177, 164.

⁷ TÓTH Krisztina: *Pixel*. Magvető, Budapest, 2011, 98.

⁸ VIRGINÁS: i. m. 108.

perspektívából közelítenek rájuk: az elmeszesedett tüdejű kamasz és a „félrefürt fülű” nő pedig egyaránt emiatt szégyenkezik. Bár a rosszul kifürt fül felszíni vonásnak tűnik, de egy olyan pszichikai probléma csatlakozik hozzá, amely egy tartósan traumatizált női lelket is sejtet.

Az irodalomban megjelenő női alakok gyakran szólnak másról is, mint a női identitás reprezentációjáról, azaz (akár) trópusként, allegóriaként is értelmezhetők. Ezt ismerte fel Virginás Andrea, aki ennek az alakzatnak az értelmezését a társadalmi nemek elméletére építő irodalom- és kultúraelemzés alapján végzi el.⁹ Tehát Berniczky novelláiban a nőiségükben problematizált hősnők, testük és annak minden hibája nem csupán egy leíró kategória, hanem egyfajta jelként/metajelként is vizsgálható. Virginás következtetése abszolút illik erre a novellisztikára is, miszerint a női főalakokat olyan jelként is elgondolhatjuk, amelyek a működésképtelen kis- és nagyközösségekre utalnak, azokat jelölik azáltal, hogy testi tapasztalataikban tipikusan női traumákat kénytelenek elszenvedni.¹⁰ A (bár a kronotoposz hiányzik, sejtethető, hogy) posztkommunista, periférián lévő életter meghatározó kontextussá válik, mivel itt a korlátozó társadalmi normák határozzák meg a szabadság lehetőségeit, egy ilyen életterében pedig könnyen válhat bárki egy-egy uralkodó diskurzus, álközösségi ideológia áldozatává.

---

⁹ Virginás elmélete az allegória elmélete felől közelíti meg az irodalmi művekben megjelenő nőalakokat, Niel Larsen, Niel Lazarus és Frederic Jameson allegória-elméleteire támaszkodva. VIRGINÁS Andrea: Kortárs kelet-európai nő-képek: irodalmi és filmes példák. *TNTeF*, 2014. 4/2. 37–55, 37.

¹⁰ VIRGINÁS: Uo. 42.

NŐALAKOK A RENESZÁNSZ IRODALOMBAN

HELL JUDIT¹

A reneszánsz kezdetét nehéz meghatározni és a késői középkortól elválasztani, főleg azért, mert a művelődéstörténészek szerint lezajlott egy ún. 12. századi reneszánsz is, a 14. századot (*Trecento*) pedig gyakran egyenesen proto-reneszánsznak minősítik. A reneszánsz két alapvető jellemvonása, általánosan elfogadott módon, egyrészt az antikvitás, másrészt és még inkább az individualitás kultusza. Mindkettő megjelenik már, legalábbis kezdeteiben, az említett 12. századi reneszánsz talán legismertebb megnyilvánulásában, a híres (főleg provençe-i) udvari trubadúrköltészetben.

E költészetben gyakran használják az antik mitológiai apparátust, a szerelem pedig mint individuális érzés jelenik meg, bár – mint mindjárt látni fogjuk – volta-
képpen csak formálisan. Első ismert képviselője a 12. század elején Poitiersi VII., illetve IX. Vilmos volt (e néven ugyanis Poitiers hetedik grófja és Aquitánia kilencedik hercege), a feljegyzések szerint igen szabad szellem és a nők nagy hódolója; majd a század vége felé Andreas Capellanus (André le Chapelain, vagyis káplán) Marie de France, Champagne grófnője udvarában, *De amore* c. művében rendszerezte a lovagi szerelem szabályait. Eszerint a szerelem egy lovag hódoló szerelme egy hölgy iránt, aki azonban mindig férjes asszony, valamely nagy nemesúr vagy hűbérúr hitvese, ezért aztán a lovag szerelmi hódolata is mintegy hűbéri hódolatként jelenik meg. Így persze a lovag jutalma csak valami jelképes jutalom lehetett a hölgy részéről (bármely más esetben nyilvánvalóan Trisztán és Izolda sorsára jutottak volna), ellenben alighanem járt valamiféle anyagi jutalom is a felesége és így dinasztiaja dicsőítését szívesen fogadó hűbérúr részéről. A tény, hogy a lovagvá-
rakban sok férfi és kevés nő volt, a túlfűtött és lefojtott erotika gesztusait hívta elő: a lovag például a testén a hölgy fátylát hordja, s mindenféle képtelen áldozatot hoz érte, pedig esetleg csak halála pillanatában találkozik vele. Eközben a lovagi seregek vonulását (néhánykor még a kereszteslovagokét is) gyakran a prostituáltak egész csapata kísérte.

Németországban a trubadúrokat *Minnesänger*nek nevezték (a *Minne*, a korabeli német szó ennek az udvari szerelemnek a megjelölésére), s bár ők is szép költői alkotásokat hoztak létre, mégis feltűnő, hogy itt az egyház szükségesnek tartotta valamiféle ellenpropaganda kifejtését. A 12. századi ún. *Jungfrauenspiegel* (*Speculum Virginum*, tehát *Szűzek tüköre*) olyan értékhierarchiát állít fel, amelyben a férjes asszonyok a legalsóbb fokon állnak, fölöttük helyezkednek el az özvegyek, s a legmagasabb rang a szűzeknek jár. Több gótikus székesegyházon, ill. templomon is

---

¹ Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiai Intézet, egyetemi tanár

megjelenik a 13. században „Frau Welt“ szobra (a leghíresebbek Wormsban és Nürnbergben található): a nőalak előlről oly szép és csábító, hogy a lovag eléje térdelve hódol neki, hátul azonban kígyók és egyéb csúszómászók borítják a testét. A világias szellemmel való szembenállás itt valószínűleg azért volt erősebb, mert Németország területe (a régi Germania), szemben Franciaországgal, különösen a legkorábban romanizált Provence-szal (*Provincia Romana*) nem volt része a Római Birodalomnak. Ott ugyanis a nők mindig alapvető jogokkal rendelkeztek a családon belül, időnként pedig meglehetősen nagy, néha egyenesen szabadosságba hajló szabadsággal is azon kívül.

Eközben Franciaországban a 13. században egy fantasztikus előrehaladásra került sor a tényleges reneszánsz irodalom felé, a *Rózsaregény* (*Roman de la Rose*) megalkotásával. Ez kisebb részben Guillaume de Lorris (az első 4060 sor) és nagyobb részben – 40 év után folytatva – Jean de Meung vagy Meun, eredetileg Jean de Chopinel alkotása (a második 17 826 sor). Formálisan ez a mű is az udvar és az udvari szerelem közegeiben mozog, cselekménye pedig elvileg tisztán allegorikus jellegű, csupa lényegileg allegorikus szereplővel. (Ezek neve a franciában sem mindig természetes, a magyarban pedig időnként eléggé különösen hangzik.) Talán csak a főhős, a saját történetét elbeszélő Szerelmes (Amant) tekinthető teljesen valóságos személynek, de már a cselekedetei egyszerre valóságosak és szimbolikusak is, mivel minden más szereplő szimbólum és valóság is egyszerre. A Szerelmes (egy ifjú) bejut a Gyönyör kertjébe, s ott megpillantja a Rózsát, aki a történet során mindvégig ilyenként szerepel, miközben nyilvánvalóan egy fiatal leányról van szó. A Szerelmezt segíti Szívesen Lát (Bel Accueil, szíves fogadtatás, a leány természetes kedvességének szimbóluma), s az első részben így eljuthat egy csókiig. Utána azonban Rossznyelv (Male-Bouche) rágalmai nyomán már folyamatosan akadályokba ütközik, mivel sajnos Gazdagság (Richesse) nem támogatja... Sőt, Értelmelem (Raison) rá akarja beszélni az úgymond „helyes” szerelemre (a tisztán lelki jellegű értelmi szeretetre), szemben a szenvedéllyel és Fortuna csalatkozásaival, ő azonban hűségesen kitart mint Szerelmelem (Ámor isten) vazallusa. Pedig Értelmelem még arról is felvilágosítja, hogy a (testi) szerelem funkciója egyszerűen a fajfenntartás, s ezt a verses regény végén Természet (Nature istennő) és papja, Őrszellem (Génus) is megerősíti: a szerelem a világmindenség fenntartója. A növények és állatok maguktól engedelmeskednek a fajfenntartás törvényének, s az ember bünt követ el, ha nem él idevágó lehetőségeivel. Az utolsó jelenetben a Szerelmes behatol a Rózsa szentélyébe (defloráció allegóriában elbeszélve), és szimbolikusan letépi és megkapja a Rózsát, akit szerelmével kiérdemelt.

A Guillaume de Lorris-féle első rész idealizálásaival szemben a Jean de Meun-féle második rész szemlélete megdöbbentően realizisztikus: nemcsak a kozmosz rendjének és természettörvényeinek bemutatásával, de egy széles panorámájú színes társadalomkép bemutatásával is. Több szereplő, így Értelmelem mellett egy tapasztalt Barát (Ami) és egy még tapasztaltabb Anyó (Vieille) hosszú és gyakran bőbeszédű, egyben sokoldalúan tanító meséket és példabeszédeket ad elő a Szerelmesnek. Ezekben nagy szerepet kapnak a kikapós asszonykák és a féltékeny férjek történetei, melyek nyilván nagy sikert arattak az olvasók körében, akik szívesebben

olvastak ilyesmikről, mint szorgalmas házimunkát végző feleségekről és családjukat becsületes munkával eltartó férfiokról. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ha ezeknek a történeteknek nem lett volna nagyon is köze a valósághoz, mint hitelteleneket utasították volna el őket. Jean de Meun ezen belül olyan képet ad a nőkről, amely egyszerre cinikusan fanyar és mégis rokonszenvező: a rendes nő ritka nagy kincs, mert a nők általában cifrázkodók és megbízhatatlanok, akikre titkot nem szabad rábízni, mivel visszaélnék vele. Csak hát mivel a férfiak is valójában csak megkapni és aztán elhagyni akarják őket, természetes, hogy ők is igyekeznek kihasználni a férfit, s végső soron eladják magukat így vagy úgy, akár a házasság keretében is. Miként a férfiak, a nők is szabadságot akarnak maguknak, s ehhez nekik is ugyanúgy joguk van: a szerző végül a szabad szerelem mellett tesz hitet.

A *Rózsaregény* népszerűsége s ennek megfelelően a hatása is óriási volt. Több mint 300 kéziratos másolat készült belőle, ami a legnagyobb szám Dante *Isteni színjátéka* után. Hatása számos irodalmi alkotásban megjelenik, így Geoffrey Chaucer (14. század) híres versnovella-gyűjteményében, a *Canterbury mesék*ben is. (A *kalmár meséje* konkrétan meg is említi a *Rózsaregényt*; viszont egyes mesék hasonlósága valamely Boccaccio-novellával a közös forrásnak tudható be, Chaucer ugyanis nem ismerte a *Dekameront*.) Bár a történetekben többször erényes nőkről is szó esik, ilyen a *törvénytudó meséjének* hányatott sorsú királynéja, vagy a *diák meséjének* végletekig tűrő felesége, nem beszélve a római és ókeresztény világból megidézett szüzek történeteiről, a nagyobb érdeklődésre itt is nyilván a pajzán történetek tarthattak számot. Ilyen a *molnár meséjének* vaskos humorú ablak-jelenete vagy a *kalmár meséjében* a még vaskosabb körtefa-jelenet. Mindkettőben egy fiatalasszony csalja meg idős férjét fiatal szeretőjével, s míg az elsőben csak a világ előtt csinál bolondot belőle, a másodikban egyenesen elhiteti vele, hogy nem az igaz, amit a saját szemével lát, hanem amit asszonya mond neki. A legérdekesebb azonban a Bath-i Asszonyság saját története. Az öt férjet elfogyasztó asszony (aki végül negyven évesen egy húsz éves férjet választ magának) ugyan hűséges és kötelességtudó felesége minden férjének, ámde mindegyik házasságában megköveteli, hogy így vagy úgy, de az ő akarata érvényesüljön. És figyelemreméltó, hogy a társaság több (férfi) tagja is nagy elismeréssel és tisztelettel nyilatkozik az öntudatos és talpraesett asszonyságról, alkalmasint Chaucer véleményét fejezve ki ezzel a dicsérettel.

A *Rózsaregény* hatott Itáliában is (valamelyest magára Dantéra is), ám ott erre olyan nagyon nem volt szükség. Korán átvették a provanszál trubadúrköltészet divatját és formáit a toszkánai *dolce stil nuovo* keretében, melyben Dante is a pályát kezdte – némelyek magát a nyelvet is át akarták venni, aminek ő ellentmondott. Azonban a megénekelt hölgyek lényegében éppoly elvont alakok voltak itt is, mint a trubadúroknál, s ebből csak Dante tört ki, bár egy sajátos formában (13–14. század). A világirodalom talán leghíresebb szerelmi rajongásának tárgya, Beatrice egyfelől egy valóságos leány, ill. nő, másfelől Dante képzeletének alkotása. Minden bizonnyal találkozott vele néhányszor, ám az a hölgy, akiről *Az új élet* számot ad, nem egyszerűen Portinari firenzei bankár leánya, hanem az ő konkrét alakjából egy fantáziavilágban létrehozott álmkép. A valóságos életről, így Beatrice vagy

akár a saját házasságáról Dante egyszerűen nem vesz tudomást. Az *Isteni színjáték*ban pedig a költő önkényesen a szentek közé emeli Beatricét, aki a mennyei rózsában a bibliai Éva és (clairvaux-i) Szent Bernát között foglal helyet. (Danténak nem ez az egyetlen gondolata, ami miatt eretnekséggel gyanúsíthatták volna, ill. részben gyanúsították is.) Annyit azért meghagy a költő Beatrice földi női vonásaiból, hogy némi szelíd szemrehányást kapjon tőle, amiért a halála után más nők iránt kezdett érdeklődni... Nem mintha egy toszkánai polgárlány nem emelkedhetett volna a szentek közé: a sienai Caterina Benincasa nem sokkal később, még a 14. században lett Sienai Szent Katalinná, csakhogy neki 19 éves korában megjelent Jézus Krisztus, és misztikus módon eljegyezte; azonkívül aszketikus életet élt, s mint a dominikánus terciárius rend tagja istápolta a szegényeket, a beteget és az elítélteket, továbbá ő volt az, akinek sikerült rávennie XI. Gergely pápát, hogy Avignonból térjen vissza Rómába.

A 14. században Petrarca annyiszor megénekelt Laurája a realisztikus, illetve idealisztikus létét illetően nem sokban különbözik Beatricétől. Ha tehát egy valódi, hús-vér múzsával akarunk találkozni, akkor Boccaccio nagy szerelméhez, Fiammettához kell fordulnunk. Így nevezte az író Maria d'Aquinót, aki állítólag a nápolyi király házasságon kívüli, de anyjának férje által legalizált lánya és minden kétségen kívül egy gazdag nápolyi kereskedő felesége volt. Az életrajzírók egyetértenek abban, hogy a viharos szerelmi kapcsolatot a szeretőit szívesen változtató szépasszony szakította meg, s ezután Boccaccio hazatért Firenzébe, mivel a Bardi-bankház csődje kapcsán apja, aki Nápolyba küldte kereskedést tanulni, szintén tönkrement. Ezek után eléggé különösnek hat, hogy első nagy művében, a *Fiammetta* c. kisregényben az író megfordítja a dolgokat: itt a gazdag nápolyi kereskedő felesége szeret bele egy firenzei ifjúba, aki aztán elhagyja. Miután ez az első két fejezetben lezajlik, a hátralévő hét fejezet semmi másból nem áll, mint a hősnő lelki szenvedéseinek és viszontagságainak (így egy öngyilkossági kísérletnek) ecseteléséből. Mindezt azonban Boccaccio rendkívüli pszichológiai beleérzéssel – és mellel a humanista műveltség teljes antik mitológiai eszköztárát bevetve – ábrázolja, úgyhogy az irodalomtörténészek a lélektani regény műfajának első darabját látják a műben. Híressé az író azonban nem ez tette, s még csak nem is nagyszabású latin nyelvű kompilációi, melyekre oly büszke volt. Ezek közt, a híres férfiokról írt *De casibus virorum illustrium* mellett, van egy híres asszonyokról írt *De claris mulieribus* is. Ebben 106 nőalak szerepel, közülük azonban 100 antik mitológiai vagy történelmi személy; a többiek: az állítólagos nőpápa, egy firenzei lány és egy sienai özvegy, így végül marad valóságosan híres (vagy hírhedt) asszonynak Iréné bizánci császárnő, Konstancia szicíliai és Johanna nápolyi királynő. Irodalmi hírnevét és irodalomtörténeti helyét Boccaccio természetesen a *Dekameron*nak köszönheti. Ha ezt a címet halljuk, persze megint csak a sikamlós történetek ugranak be először, holott a könyvben ugyanúgy megtalálhatók a tisztességes és erényes, szorgalmas és ügyes lányok és asszonyok alakjai, mint Chaucernél. Nem kétséges azonban, hogy bár mind a *Rózsaregény*ben, mind a *Canterbury mesék*ben is a női egyenjogúság eszméjét sugallták a rendszerint pszichológiailag indokoltan házasságtörő asszonyok történetei, a *Dekameron*ban ezek a női egyen-

jogúság egy általános eszméjébe illeszkednek. Boccaccio az *Elöljáró beszédben* elsősorban a nőknek szánja és nekik ajánlja a művét, és számos történetben tudatosan ábrázolja a nőt a férfikkal minden téren egyenrangúaknak. És egy ponton (*Hatodik nap, Hetedik novella*) a házasságtörésekkel kapcsolatban is kimondja a törvény szerint megégetéssel fenyegetett asszony a bírónak: „[B]izonyosra veszem, s te is tudod, hogy a törvényeknek mindenkit magokba kell foglalniok, s mindazoknak egyetértésével kell megalkottatniok, kikre vonatkoznak. Eme törvénnyel pedig nem így vagyunk, mivelhogy ez csupán a szegény szerencsétlen nőt kötelezi, [...] ezenfelül pedig, mikor megalkották, egyetlen asszony sem adta hozzá beleegyezését, de még csak meg sem kérdeztek egyet is; miért is e törvényt méltán mondhatjuk igazságtalannak.” Bár az érvelés, és végül a bírói ítélet nem oda konkludál, hogy a törvényt egyformán kellene alkalmazni vagy nem alkalmazni nőkre és férfiakra, de a törvényt mindenesetre úgy módosítják, hogy csak a pénzért házasságtörő nőkre vonatkozzon. Sajnos Boccaccio később súlyos érzelmi és vallási válságba került, s ennek hatása alatt írta meg szinte gyűlölködően nőellenes *Corbaccio* c. novelláját, ennek művészi színvonala és irodalomtörténeti hatása azonban meg sem közelíti a *Dekameronét*.

A reneszánsz embereszményt, már a 15–16. században (*Quattrocento–Cinquecento*), átfogó módon Baldassare Castiglione méltán nagy hírű műve, *Az udvari ember* (*Il Cortegiano*) foglalta össze. Ez egy – négy egymást követő estén lezajlott – beszélgetéssorozat elég hitelesnek ható leírása, melyre Urbinóban, a reneszánsz humanizmus egyik akkori fő központját képező hercegi udvarban került sor. A nagy Federigo da Montefeltro ekkor már nem él, utóda a nagybeteg Guidobaldo da Montefeltro herceg passzivitásra van kárhóztatva. Az udvari életnek és így a beszélgetéssorozatnak is felesége, Elisabetta Gonzaga hercegné és udvarhölgye, Emilia Pio da Montefeltro az irányítója. Az ő moderálásukkal zajlik a dialógus több résztvevővel, akik közül „Unico” Aretino (Bernardo Accolti) költő és improvizátor, a neves humanista Pietro Bembo és Bibbiena bíboros, valamint az éppen száműzött Giuliano de’Medici „Magnifico” (a nagy Lorenzo il Magnifico fia, a későbbi nemours-i herceg) az ismertebbek. A beszélgetések tárgya: mik a tökéletes „udvari ember” jellemzői? Nos, a *cortegiano* természetesen fegyverforgató lovag, általában előkelő családból, kivételesen azonban lehet alacsony származású is, mivel a dolog lényege egyáltalán nem ezen fordul meg. Ezenkívül humanisztikus műveltségű ember, akit a viselkedés és a társalgás eleganciája, továbbá a nők iránti gálánsság is jellemez. Ezen a ponton, némely résztvevők nőellenes megnyilvánulásai után a társaság úgy dönt, hogy megvizsgálja egy az „udvari emberrel” egyenrangú nő, az „udvari hölgy” (*donna di palazzo*, szó szerint palotahölgy, a *cortegiana* ugyanis kurtizánt jelentett) létezésének lehetőségét. Erre a harmadik estén, Giuliano Magnifico kifejtésében kerül sor. Ő nagy történelmi és irodalmi apparátus mozgósításával bebizonyítja, hogy a palotahölgy igenis létezhet, és mindenben egyenrangú lehet az udvari emberrel. Mindent tudhat, amit egy férfi, így érthet a harchoz vagy a filozófiához is, ami azonban feltétlenül része a humanisztikus műveltségének, hogy értsen a zenéhez, az irodalomhoz és a művészethez. Ugyanakkor feltűnő, hogy a beszélgetést irányító hölgyek, bár sokszor igen okosan szólnak bele

a társalgás menetébe, magukhoz a megvitatott témákhoz tartalmilag nem szólnak hozzá.

Mindennek alapján joggal mondja Jacob Burckhardt, az itáliai reneszánszról írt alapművében: „[A] legmagasabb körökbe tartozó nőnek műveltsége lényege szerint ugyanaz, mint a férfié. [...] Más nőknek legalább a férfiak olvasmányában kellett résztvenniök, hogy követni tudják az ókorra vonatkozó tárgyi adatokat, mert jobbára azokról esett szó társalgás közben. [...] Csak a hősköltemények nőalakjainak teljesen férfias magatartását kell megnéznünk, különösen Boiárdónál és Ariostónál, hogy tudjuk, hogy itt határozott eszményről van szó. A 'virago' (férfias nő) cím, amelyet korunk igen kétértelmű bóknak minősít, akkoriban tiszta dicsőség volt. [...] Az egyénné fejlődött nő férjének hűtlenségét korántsem érzi pusztán fájdalomnak, hanem gúnynak és megalázásnak, főképp pedig rászedésnek, és ezért gyakran meglehetősen hideg tudatossággal áll megérdemelt bosszút a férjén.” (*A reneszánsz Itáliában*. Ford. Elek Artúr. 2. kiad. Képzőművészeti Alap, Bp., 1978, 244–245, 275.) Burckhardt az igazi reneszánsz asszony mintapéldájának Vittoria Colonna költőnőt (Michelangelo nagy lelki szerelmét) hozza fel. Joggal. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Vittoria Colonna kivételes személyiség és kivételes eset, s hogy ne legyen az, ahhoz még néhány évszázadnak kell elteltie. De a reneszánsz, mégis, nemcsak általában a modern ember, hanem a modern nő kifejlődése irányában is nagy lépést jelentett.

IRODALOM

BOCCACCIO 1967

BOCCACCIO, Giovanni: *De claris mulieribus*. Firenze, 1422. In: BRANCA, Vittore (red.): *Tutte le opere di G. Boccaccio*. Tomo 10. Milano, 1967.

BOCCACCIO 1975

BOCCACCIO, Giovanni: *Dekameron* (Ford. Révay József–Jékely Zoltán). Európa, Budapest, 1975.

BOCCACCIO é. n.

BOCCACCIO, Giovanni: *Fiammetta* (Ford. Cs. Papp József). Franklin, Budapest, é. n. (kb. 1920)

BOCCACCIO 1968

BOCCACCIO, Giovanni: *Corbaccio, avagy a szerelem útvesztője* (Ford. Jékely Zoltán).

Magyar Helikon, Budapest, 1968.

BURCKHARDT 1978

BURCKHARDT, Jacob: *A reneszánsz Itáliában* (Ford. Elek Artúr). 2. kiadás. Képzőművészeti Alap, Budapest, 1978.

CASTIGLIONE 2008

CASTIGLIONE, Baldassare: *Az udvari ember* (Ford. Vigh Éva). Mundus, Budapest, 2008.

CHAUCER 1987

CHAUCER, Geoffrey: *Canterbury mesék* (Ford. Benjámín László et al.). Európa, Debrecen, 1987.

DANTE 2013

DANTE, Alighieri: *Az új élet* (Ford. Baranyi Ferenc). Hungarovox, Budapest, 2013.

DANTE 2011

DANTE, Alighieri: *Isteni színjáték* (Ford. Babits Mihály). Akkord, Budapest, 2011.

LORRIS 2008

LORRIS, Guillaume de–Meun, Jean de: *Rózsaregény* (Ford. Rajnavölgyi Géza). Eötvös József Kiadó, Budapest, 2008.

A MEGHITTSÉG ÉS IDEGENSÉG, A KÖZELSÉG ÉS A TÁVOLSÁG VISZONYA JUDITH HERMANN SOMMERHAUS, SPÄTER CÍMŰ KÖTETÉBEN

HORVÁTH ANDREA¹

Volker Hage irodalomkritikus az 1999-es Frankfurteri Könyvvásár alkalmából nagy örömmel szolt a *Spiegel*ben az elbeszélés visszatéréséről: „Miután közel 20 évig kevés mozgás, kevés lendület volt a német elbeszélő irodalomban [...], egy sor keletről és nyugatról származó fiatal német íróban és írónőben mutatkozik eleven érdeklődés az elbeszélés, a jó történetek és az éber észlelés iránt.”²

A német nyelvű kortárs írónők esetében már nem beszélhetünk feminista célkitűzésekről, a női harcok ideje lejárt, szövegeik megjelenése a '90-es évek végére, illetve a 21. század elejére tehető. Az elbeszélések több szempontból is feltűnést keltenek: bizalmatlanság, kitörési vágy, megosztottság, dekonstrukció. Néhányan közülük már több elismerést (és elutasítást is) magukénak tudhatnak, mint Elfriede Jelinek vagy Marlene Streeruwitz, mások pedig a *Spiegel*-szerkesztő, Volker Hage által fémjelzett *Fräuleinwunder* generációhoz tartoznak (pl. Judith Hermann, Juli Zeh, Julia Franck, Zoë Jenny). Ezen írónők újra felfedezték az elbeszélés örömét, „higgadtan és illúziók nélkül fogalmaznak”, ezen kívül Hage szerint „visszanyerték azt a naivitást, amely alapvetően szükséges az elbeszéléshez.”³

A jelen írónői 'köztes' időkben és 'köztes' világokban élnek és alkotnak. Gyakorlottan mozognak a marginalizált létformákban, 'saját' nyelvet kreálnak, és megpróbálnak a szélekről kiindulva egy új centrumot rekonstruálni. Alaposan ismerik, olvassák és reflektálják a kultúratudományi fordulatokat, miközben a *gender*, *race* és *class* kategóriák újragondolásával az identitás új határait, illetve annak összemosódásait tematizálják: írásaikban identitás- és alteritáskonceptiók válnak törekennyé, valamint felszínre kerülnek az emlékezetkonstrukciók fragilis sajátosságai. A szövegek re- és dekonstruálják a társadalomban uralkodó brutális hatalmi struktúrákat (idegengyűlölet, háború), a saját és idegen komplex viszonyrendszere árnyaltabb ábrázolást nyer, valamint a szexualitás 21. századi konstrukciói is figyelmet kapnak.

Judith Hermann *Sommerhaus, später*⁴ (*Nyári lak, később*) című kötete egy olyan elbeszéléssel kezdődik, mely magát a műfajt tematizálja: „Ezt a történetet akarom elmesélni? Nem vagyok biztos benne” – kérdezi magától a női én-elbeszélő Her-

¹ Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Germanisztikai Intézet, egyetemi adjunktus, intézetigazgató-helyettes

² HAGE, Volker: Die Enkel kommen. *Der Spiegel*, 1999. Nr. 41. 244.

³ HAGE, Volker: Ganz schön abgedreht. *Der Spiegel*, 1999. Nr. 12.

⁴ HERMANN, Judith : *Sommerhaus später. Erzählungen*. Fischer, Frankfurt am Main, 1998. (A továbbiakban az eredeti mű oldalszámait l. a szövegben.)

mann *Rote Korallen (Vörös korallok)* című elbeszélésében, mielőtt belekezdene az elhunyt nagyanyjáról és az ő vörös koralljairól szóló történetbe – jóllehet jóval az után, hogy elkezdte a mesélést. Mert az első mondat nem az elbeszélés problematikájáról szól, hanem egy korall karkötő és a szeretett férfi elvesztéséről egy terapeutánál tett látogatás miatt (11). Jellemző az elbeszélésekre a személyes lelki állapotokba való betekintések józansága és visszafogottsága, valamint a mindennapi élethelyzetek ábrázolásának realiztikus hatása. Az ismerős-idegen környezetet az író nő rendkívül tömör nyelven boncolgatja a már csak látszólag is kívülállók között nyös pillantásaival, akik így szintén ennek a környezetnek a részévé és ezáltal saját maguk hűvös megfigyelőivé válnak. Emellett régimódi elbeszélői stratégiákat használ, mégis elkerüli, hogy a stílus hétköznapivá váljon. Majdnem teljesen kijelentésektől mentes elbeszélésével Hermann sokkal inkább tudatosan egy narratív ellensúlyt teremt a minden irányból meghatározott információs korról szemben. Az információ és elbeszélés közötti konkurencia ezen témáját dolgozta ki Walter Benjamin *Der Erzähler*⁵ (*Az elbeszélő*) című esszéjében, amely következő fejtegetéseim alapjául szolgál.

Hermann szereplői tapasztalt nagyvárosi figurák, akik életének központja leginkább Berlin, de vidéki városokban és trópusi szigeteken is ugyanezzel a metropolita öntudatossággal ismerik ki magukat. Elfoglaltságuk túlnyomórészt abban áll, hogy az idejüket szabadidővé, az életüket szórakozássá formálják. Művész- és színházi körökben mozognak, mértéktelenül és nyughatatlanul járják az éjszakai nagyvárost, és aztán a vidéki idillben keresik a feltöltődést. Hermann szereplői különös bizalmatlansággal és magánnyal reagálnak erre a környezetre, egyfajta közömbösség uralkodik barátok és szeretők között.

A címadó elbeszélés, a *Sommerhaus, später* egy emlékező én-elbeszélő perspektívájából mesél a viszonzatlan szerelemről, az eseménytelenségtől és a minden vízió túl életérzéstől való félelemről. A női én-elbeszélő, akinek nem tudjuk meg a nevét, megismerkedik és viszonyt kezd Steinnal, a taxisofőrrel, akinek nincsen állandó lakhelye. Mivel elbűvöli a férfi életmódja, egy időre befogadja magához. „Ő nem olyan volt, amilyennek egy hajléktalant elképzelünk. Tiszta volt, jól öltözött, soha sem elhanyagolt, volt pénze, hiszen dolgozott, éppen csak lakása nem, talán nem is akart.” (141)

A nő bevezeti Steint a harminc év körüliekből álló baráti társaságába. Ők a berlini kulturális közeg részeként gondtalanul követik művészi ambícióikat, és elköteleződtek egy könnyed és élményorientált élet felé. Jóllehet az elbeszélő rövid idő után elveszíti Stein iránti érdeklődését, és újra kiteszi a szűrét, a férfi továbbra is sok időt tölt vele és barátaival. Mivel nem találja a hangot a csoporttal, számukra Stein kívülálló marad. „Neki nem jött át a mi kukacoskodó, idegbajos, elcseszett nézetünk.” (143) Stein ugyan részt vesz a barátok minden megmozdulásában, elutazik velük vidékre, színházba és felolvasásokra járnak, de csak ritkán kapcsolódik be a beszélgetésekbe, legtöbbször csak figyel és hallgat. És amíg azok egyszer-

⁵ BENJAMIN, Walter: *Der Erzähler* (1937). In: W. B.: *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Bd. I. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977.

rúen mindig ott ülnek, elütik az időt és leisszák magukat, ő más tevékenység után néz (143). Mivel úgy tűnik, mégis jól érzi magát, elkezd házat keresni Berlin környékén, amely a csoport közös otthonaként szolgálhatna. A vidéki lak keresése során kialakult lelkesedése, elkötelezettsége és kitartása ellentétben áll az én-elbeszélő és barátai közömböségtől áthatott viselkedésével.

„Ház. Emlékszem. Stein és a fecsegése *a házról*, el Berlinből, vidéki ház, udvarház, úrilak, előtte hársfák, mögötte gesztenye, fölötté az ég, tóval határos, legalább három hold föld, hetekig a környéken utazgatni kutatva. Mikor aztán visszajött, furán nézett ki, és a többiek azt mondták: »Mit beszél ez? Ebből sosem lesz semmi.« El is feledkeztem róla, mikor nem láttam Steint. Mert őt is elfelejtettem.” (139)

Az én-elbeszélő ráunt egykori szeretőjére, mert az olyan sokat mesélt a házról, és állandóan a folyton egyformaság, a letelepedettség, az egy helyben lakás érzetét közvetítette, melyet ő tudatosan került. „Nem ismétlem el. Azt mondhatom – nem nekem való típus volt.” (143) Stein keresgélése eleinte sikertelen, és a nő szemében időpocsékolásnak és eseménytelenségnek tűnik. A szerető, aki rövid ideig csillapította az élmények és kalandok utáni vágýát, közömbössé vált számára.

Amikor aztán közli a hírt, hogy megtalálta *a házat*, a nő egy új élmény reményében mégis elutazik vele, hogy megnézzze Stein valóra vált álmát. Még átmenetileg sikerül is osztoznia Stein izgatottságán: „[...] – anélkül, hogy valóban akartam volna – megértettem Steint, a lelkesedését, a lázas izgalmát és hogy már előre örül.” (147) De érdeklődése abban a pillanatban eltűnt, amikor megpillantotta a házat. Az a „határozott mozdulat”, amellyel Stein büszkén bemutatta neki a házat, a nőnek több mint oda nem illőnek tűnt. „A ház úgy festett, mintha bármelyik pillanatban hangtalanul és hirtelen összedőlhetne.” (148) Az ő pillanatnak élő tartásával az én-elbeszélőnek egyszerűen nem sikerül meglátni a házban azt, ami lehetne, hanem csak egy „romot” lát. (uo.) Stein jövőbeli terveire ismét érdektelenül reagál:

„Azt mondtam: »Mit – itt. Hát mindent!« – mondta Stein, még soha nem láttam olyan szemtelennek. »Tóval határos, gesztenyefák az udvaron, három hold föld, természetitek az istenverte füveteket és gombát meg kendert meg a szarokat. Elég hely van, érted? Elég hely! Itt berendezek egy szalont és itt egy biliárdtermet és itt egy dohányzót, és mindenkinek saját szobát, nagy asztalt a ház mögé a szarevéshez és mocsokhoz, és aztán felkelsz, lemehetsz az Oderához kokózní, míg szét nem megy a fejed [...].« Annyit mondtam: »Stein, fejezd be.«” (150)

A tudat, hogy Stein készségesen megosztotta volna vele az életét – a ház kulcsát már a kezébe is adta (147) –, olyan védekezést váltott ki a nóból, amely hirtelen a hozzá való testi közelséget is kellemetlenné tette. „Lassan az arcomra tette a kezét, én visszahököltem.” (151) A jövőorientált gondolkodás és hogy Stein a közelséget kereste vele, számára az állandóság olyan előjelei voltak, melyeket az unalomtól és ismétlődéstől való félelmében nem akart eltúrni. Stein mássága, amely a múltban még elbűvölte, átsapott fenyegetésbe, mert olyan lekötelezettséget közvetített,

mely számára ugyanolyan idegennek tűnt, mint egy jelen időn és téren túli élet elképzelése.

A zavaró konfrontáció a férfi merőben más életfelfogásával mégis felébresztett benne valamit: „Semmit sem értettem. Nagyon távolról mégis kapizsgáltam, de ez még túlon túl kevés volt.” (151) A képeslapok, melyek ezen túl rendszeresen érkeztek Stein új vidéki címéről, segítettek neki közelebb kerülni ehhez a távoli sejtéshez. Ezekben Stein beszámol arról, hogy hogyan haladnak a javítási munkálatok, és újra és újra jelzi a nőnek, hogy vár rá: „Ha majd jössz, megnyírom a borostyánt, tudod, a kulcsok még nálad vannak.” (155) Ő növekvő érdeklődéssel és egyre nagyobb figyelemmel olvassa a lapokat: „[...] vártam őket, és mikor egy nap elmaradtak, csalódott voltam.” (155) A képeslapok által kezd eltűnni az idegenség érzete, amit a nő még Stein jelenlétében tapasztalt. Közelebb került hozzá, éppen azért, mert valójában távol volt.

Az én-elbeszélő mégis állandóan halogatja a döntését, hogy vidékre utazzon a férjéhez. „Stein gyakran írta ...*majd ha jössz*. Nem írta azt, hogy »Gyere.« Eldöntöttem, hogy ezt megvárom. Ha azt írja, »Gyere«, már indulok is.” (155) A kifogások, melyek mögé bizonytalanságát rejti, felfedik saját életmódjának alapvető ellentmondásosságát. Azáltal, hogy az én-elbeszélő megtagadja az egyformaságok ismétlődését, megreked az élete, mert a bizonytalansága is ismétlődik. Mivel Steinnal ellentétben neki nincs egyéni koncepciója egy sikeres életre, végül nincsen nyomós indoka, hogy véget vessen létezése jelentéktelenségének. Egy nap megkapja Stein utolsó levelét is, melyben azonban nem szerepel a várva várt „Gyere”, hanem egy újságcikket tartalmaz, amely arról számol be, hogy a ház időközben leégett, a berlini tulaj eltűnt, és hogy a gyűjtogatás sem kizárt (156).

Ezzel a hírrel Stein kimondatlanul, mégis félreérthetetlenül az én-elbeszélő tudomására hozza, hogy távolmaradása miatti csalódottsága jeleként felgyújtotta a házat. Az én-elbeszélő jövőképeinek hiánya és döntésképtelensége lerombolta immár a férfi sikeres életről alkotott vízióit is. De Stein közleménye nem rengeti meg szenvtelenségét: „A borítékot a többi képeslaphoz és a kulcsomóhoz tettem. Azt gondoltam, »Később.«” (156) Ebben a „később” időmeghatározásban nem rejlik sem ígéret, sem kecsegtető változás. A jövő itt pusztán egy időbeli pályaudvar, ahonnan a konfliktusok újtukra indulnak. A mindent egyszerűen csak elfogadó közöny egy olyan életfáradtság kifejeződése, melyben hiányzik a szerelem és a vonzódás, de a kívánságok és vágyak hiányában ez még csak nem is érzékelhető veszteségként. Jelen-irányultságában a női én-elbeszélő nem ismer sem boldogságot, sem kétségbeesést.

A *Sommerhaus*, *später* című műben az elbeszélés módja adja meg az elbeszéltek intenzitását. Az eseményeket „a legnagyobb pontossággal beszéli el, a köztük lévő pszichológiai összefüggést nem erőszakolja az olvasóra.”⁶ Az elbeszélő én visszaemlékezve, tömör, egyszerű mondatokban józanul, érzélgéstől mentesen dokumentálja a megélteket, anélkül, hogy magyarázná és indokolná azokat, vagy megnevezné azt az idegenséget, melynek léghőre az egész történetet áthatja. Még-

⁶ Uo. 391.

is, az elhallgatottság a megélt idegenség nyelvi megnyilvánulásában erőteljesen és nyomatékosan fejeződik ki. Éppen mivel az én-elbeszélő pusztán az események ábrázolására szorítkozik, és saját és Stein viselkedését is minden kommentálást és magyarázatot mellőzve idézi fel, láthatóvá válik a meghittség és közelség hiánya.

Ha korábban a tapasztalat átadása volt az, amit szigorú értelemben elbeszélésnek nevezünk,⁷ akkor a mai elbeszélés a jelennek alárendelt élmények áradatának és a folyamatos tapasztalathiány következményének tűnik. Mivel Hermannak a *Sommerhaus, später* című elbeszélésében mégis sikerül ezt a hiányt az irodalom által megtapasztalhatóvá formálni, az éppen abban a szigorú értelemben vett elbeszélésnek bizonyul, melyről Walter Benjamin azt gondolta, „hogy az [ilyen] elbeszélés művészetének bevégeztetett”.⁸

Hermann egy másik, *Sonja (Szonja)* című elbeszélésében is minden a meghittség és idegenség, a közelség és a távolság viszonya körül forog. Ebben az én-elbeszélő, egy berlini művész emlékszik vissza szerelmi kapcsolatára Sonjával: egy Hamburgból Berlinbe tartó vonaton köt ismeretséget a nővel, aki új irányba sodorja életét. Törekénysege és makacssága, mellyel kellelte magát, egyaránt zavarta és elbűvölte. Jóllehet a barátnője, Verena, akit feleségül is akar venni, Hamburgban él, azonban ezen túl az éjszakáit Berlinben Sonjával tölti, aki egy különös kalandot jelent számára.

„Egyik éjszakai bárból a másikba jártunk, whiskyt és vodkát ittunk, és Szonja néha elszakadt mellőlem, máshová ült a pultnál, és úgy tett, mintha nem ismerne, míg nevetve vissza nem hívtam. [...] Különös vonzereje felemelő érzéssel töltött el, szinte tudományos érdeklődéssel tanulmányoztam őt. Azt hiszem, néha azt kívántam, hogy lássam eltűnni az egyik hódolójával. De ő mindig a közelemben maradt.” (69)

A mágikus vonzerő, melyet Sonja az én-elbeszélőre gyakorol, többféleképpen értelmezhető kisugárzásából adódik, amely állandóan váltakozik ragaszkodás és távolságtartás között. Éppen azért inspirálja a férfit, mert ő másként viselkedik vele, mint ahogy azt ő általában a nőktől megszokta. „Akármilyen közel is volt, a meszeség képzeteként” a művész számára titokzatos múzsává vált.⁹ Így nem is hűsvér szeretőként kívánja Sonját, hanem kizárólag titokzatos elérhetlensége után vágyakozik. „Nem ment az idegeimre azzal, hogy túl önfejű és kitartó volt. Nem vettem észre, hogy Szonja azért volt, hogy belebonyolódjon az életembe. Ezekon az éjszakákon egy kis fáradt, valami által megszállt személy volt számomra, aki a maga különös módján biztosít társaságot.” (67)

Amikor az én-elbeszélőnek végül rá kell ismerni, hogy Sonját nem „valami” szállta meg, hanem a vágy, hogy „teljesen normális” életet élhessen vele, egy szempillantás alatt szertefoszlik számára a nő kisugárzása. „Sonja azt mondta:

⁷ Uo. 386.

⁸ Uo. 385.

⁹ BENJAMIN, Walter: Das Kunstwerk im Zeitalter seiner Reproduzierbarkeit. In: BENJAMIN, Walter: *Illuminationen*, 1936, 142.

»Igen. Házasság. Aztán gyerekeink születnek és minden rendben lesz.« Hihetetlenül butának találtam. Nevetségesnek és butának, és semmi sem tűnt számomra nagyobb képtelenségnek, mint hogy éppen Sonját vegyem el és gyerekeink legyenek. [...]» (77) A normális lét és szerelem iránti sóvárgástól áthatottan Sonja kioltja az őt körülvevő varázst és ezzel egyúttal az én-elbeszélő vágyakozását is. Lángolása éppen attól a meghittségtől való félelembe csap át, amely mindaddig szükséges előfeltétele volt, hogy közel lehessen Sonjához: „Féltem egy olyan élet hirtelen oly közeli lehetőségtől, melyet egy különös kis személlyel élek, aki nem beszél, nem alszik velem, aki rám mered a nagy szemével, akiről alig tudok valamit, de végtére is hát szeretem.” (79)

De ahelyett, hogy vállalta volna a kockázatot, hogy a köztük lévő furcsa közelséget bizalomteljes közelséggé formálja, az én-elbeszélő „lélekszakadva rohan megkérni” (79) hamburgi barátnője, Verena kezét. Igaz, ezzel elveszíti Sonját mint valós személyt, mert az így végérvényesen eltűnik az életéből, de távolléte újra és még erősebben ébreszti fel az iránta érzett sóvárgást. Mert éppen azáltal, hogy Sonja kilépett az én-elbeszélő életéből, nyeri vissza azt az oly titokzatos kisugárzást, mely a férfit páratlanul vonzotta. Így voltaképpen Sonja tényleges hiányának köszönheti iránta érzett szerelme beteljesülését. Ennek megőrzésére kiválóan alkalmasak az elbeszélő emlékei. „Ma azt gondolom, azokon az éjszakákon boldog voltam. [...] Talán azok az éjszakák csak hidegek voltak és a maguk cinikus módján szórakoztatóak. De ma olyan fontosnak és elveszítettnek tűnnek, hogy az fájdalommal tölt el.” (70) Mivel a Sonja iránt érzett képzelte érzélem csak a szerelem elvesztéséhez vezethetett, Sonja valós elvesztése megőrizheti emlékezetében ezt az imaginált szerelmet.

A *Sonja* én-elbeszélője a múltat újramesélve próbálja újraéleszteni a történeteket. A valóság és képzelet közötti határok elmosódnak. Az elveszett idő egyrészt újból előkerül, másrészt viszont ez az emlékezetbe idézett idő végül elveszítettként tör felszínre, melyet már nem lehet jóvátenni. Az elbeszélés így végső soron a valóság olyan képe, melyben a valóság és az elképzelés egymástól már rég nem egyértelműen elkülöníthető szférák. Annak a mediálisan közvetített valóságnak, melynek hitelességéről már nem bizonyosodhatunk meg teljességgel, elmosódnak az éles határai. A szubjektum megváltozott viszonya egy olyan valósághoz, melynek valódi tartalma mediális megszerkesztettségének tudatában egyre bizonytalanabbnak tűnik, megnyilvánul egyúttal a fikcióhoz való szintén megváltozott viszonyban is. A médiatechnológia eszközeivel felszerelve időközben könnyű valóságot szimulálni, akár csak azért, hogy megmutassuk, milyen keskeny a határ létezés és látszat, valóságos és elképzelt között.¹⁰ Attól függően, hogy hol foglalunk állást, többé-kevésbé vitatható, hogy mi igaz, és mi nem. Hermann már csak generációs kötődésénél fogva is a kevésbé vitathatók képviselőjéhez tartozik. Elbeszélései megmutatják, hogy a valóság többféleképpen értelmezhetősége – ha nem is közzömbös, de – inkább normális jelenség. Elbeszélései így hasonlatosak egy játékhoz

¹⁰ Vö. HAMMEL, Eckard: *Synthetische Welten. Kunst, Künstlichkeit und Kommunikationsmedien*. Die Blaue Eule, Essen, 1996.

a realitás és fikció szféráival, melyben a valóságos és elképzelt, ill. az emlékébe idézett és megélt események összefonódásaira bár reflektál, de úgy tűnik, ez a probléma azonban nem idéz elő válságot. Az a mód, ahogyan Hermann a valós élményt és a valós lelki állapotokat átvezeti az érzelgősségtől és panaszoktól mentes irodalmiságba, sokat mond el egy olyan új generáció életéről, amely reményeit már nem társadalmi utópiákban, hanem az állandósulás lehetőségeiben méri – a jelenben, amely a megvalósítás és a fikcionalizálás határán egyformán tűnik tartatatlanak és elfogadhatónak.

IRODALOM

HERMANN 1998

HERMANN, Judith: *Sommerhaus später. Erzählungen*. Fischer, Frankfurt am Main, 1998.

BENJAMIN 1977

BENJAMIN, Walter: *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Bd. I. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977.

HAGE 1999

HAGE, Volker: Die Enkel kommen. *Der Spiegel*, 1999. Nr. 41.

HAGE 1999

HAGE, Volker: Ganz schön abgedreht. *Der Spiegel*, 1999. Nr. 12.

HAMMEL 1996

HAMMEL, Eckard: *Synthetische Welten. Kunst, Künstlichkeit und Kommunikationsmedien*. Die Blaue Eule, Essen, 1996.

A NŐISÉG MINT VESZÉLY NARRATÍV ELHÁRÍTÁSA MÓRICZ REGÉNYEIBEN

JABLONCZAY TÍMEA¹

Az utóbbi években, évtizedben Móricz Zsigmond személye és prózája iránti érdeklődés megélnkülése az életmű egyfajta felértékelődését is magával hozta: az újraolvasás kezdeményezései az életmű újabb feldolgozásaival bővültek (például Szilágyi Zsófia nagyszabású monográfiája), de a viszonylag nagyszámú, a realista megközelítést háttérbe szorító és inkább prózapoétikai szempontokat érvényesítő elemzések is utalnak a recepcióban bekövetkezett változásokra.² A 20. század végén és 21. század elején az értelmezői horizont legfontosabb előfeltevése a nyelv mimetikus felfogásától való eltávolodásban és a nyelvi minőségek hangsúlyozásában, a nyelvi megalkotottság alapvető sajátosságainak értelmezésében ragadható meg. Bár Móricz regényeinek elemzői óvatosabban fogalmazznak, ugyan olvasási ajánlataik leginkább a nyelv eszközszerű felfogásán alapuló valóságábrázolást, az ún. hitelesség kimozdítását tűzik ki célul, és a nyelvi viselkedésmódok, beszédaktusok nyelvi valóságteremtő erejét emelik ki, mégis számot vetnek a realista megközelítések lehetőségeivel is, hiszen „Móricz közelebb áll a 19. századi prózahagyományhoz, mint Krúdy vagy Kosztolányi”.³

A kanonikus szerző kanonikus elemzéseit tartalmazó értelmezői horizont rekonstruálása⁴ helyett bevezetőmben olyan kezdeményezéseket említenék meg, melyek a társadalmi nem és a szexualitás kérdésére fókuszáltak, de az értelmezésem bizonyos pontjain természetesen felhasználom a poétikai elemzések illeszkedő vagy ellenkezésre indító metszéspontjait is.

---

¹ Zsigmond Károly Főiskola, főiskolai docens

² Lásd főként: SZILÁGYI Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Kalligram, Pozsony–Bp., 2013. ONDER Csaba (szerk): *Az újraolvasott Móricz. Előadások és tanulmányok*. NYF BTMFK, Nyíregyháza, 2005. Az újraolvasott Móricz. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2004. 4. szám. FENYŐ D. György (szerk): *A kifosztott Móricz? Tanulmányok*. Krónika Nóva, Bp., 2001.

³ EISEMANN György: *A Móricz-újraolvasás esélyei*. In: FENYŐ D. i. m. 249.

⁴ Az újabb elemzések leginkább az identitás és szubjektum – nem egységes voltával foglalkoznak: az én elbeszélhetőségének és elbeszélhetetlenségének problematikájával, az én nyelvi megalkotottságával; az újraalkotható én és az írás révén önmagát megérteni igyekvő narrátor kérdésével, a gyerekkor hogyan ad magyarázatot a felnőttkorra, önértelmezési kísérletekkel; a szereplő mint olvasó Móricz Zsigmond regényeiben; irodalomtörténészeink – Margócsy István, Gintli Tibor, Schein Gábor, Szirák Péter, Eisemann György, Benyovszky Krisztián stb. – leginkább ebből a perspektívából közelítettek Móricz regényeihez. Viszont érdemes lenne a feminista poétikák megközelítését is alkalmazni, hiszen a szubjektum hasadtóságának nyelvi természetéhez nem mellékes körülmény, hanem konstitutív a női tartomány (az imaginárius szupplementum) megképzése.

Móricz regényeiben a társadalmi nemi szerepek konstrukcióihoz tartozó viselkedésminták, a magánélet és a nyilvánosság elválasztottságának reprezentációja központi helyet foglalnak el – a gender szempontú elemzésnek ezek a regények szinte kínálják magukat. A magyar irodalomtörténet ezt a nézőpontot még kevéssé aknáztta ki, habár néhány értelmezés született ebben a tárgykörben, amelyek Móricz regényeit – főként a *Sárány*, az *Úri muri* és az *Isten háta mögött* című regényeket – a párkapcsolati dinamika és a női szubjektivitás szempontjaival vizsgálják. Ezekben a tanulmányokban a legfontosabb megállapításoknak azokat tekinthetjük, melyek a nők másodlagos szerepére utalnak: a nők nem saját jogon, csupán a férfival viszonyban jelennek meg; saját szubjektumpozíció kidolgozására számukra nem kínálkozik lehetőség, hanem feloldódnak a férfiak szubjektivitásában. Bartha Eszter tanulmányában főként azzal foglalkozik, hogy a Móricz regényekben hiányzik a női én, a nőknek nincs saját identitásuk, és erre a hiányra az író nem reflektál.⁵ A *Sárány* narratívájának női alakjára jellemző kettős jelleg – a szent és a prostituált – egybeolvadására, míg az *Úri muriban* a kettő szétválasztására figyelhetünk fel, viszont mindkét regényben, érvel Bartha Eszter, a nők a redukcionizmus áldozatai, énjük megcsonkítása történik. Jastrzebska Jolanta a Móricz regényeiben megjelenő szexualitással, a szexualitás beszédmódjával foglalkozik, azt próbálja körüljárni, hogy a szexualitás a szereplők sorsának alakulását meghatározza, de a szexualitáson keresztüli teljesség megélését a keresztény büntudatuk megakadályozza.⁶

Móricz regényei közül a *Rokonok*, az *Isten háta mögött* és a *Míg új a szerelem* című regényekre fókuszálok. Főbb kérdéseim egyfelől arra vonatkoztak, hogy ezek a regények hogyan beszélnek el a patrarchális, fallogocentrikus rendszerben megkonstruálódó nő történetét, a „nőihez kapcsolt örökölt fogalmak” beiródásai a nemi egyenlőtlenség sztereotípiáinak újrateljesítéséhez és/vagy azok felülkódolásához járulnak-e hozzá. Ha gender-szempontból vizsgálódunk, első, felszíni olvasatban az látszódik, hogy Móricz regényeiben a női szubjektumképzés lehetősége (még inkább lehetetlensége) egy erőteljesen patriarchális logikában merül fel, a történet síkjához tartozó férfi és női szereplői identifikáció a fallogocentrikus elvek alapján építkezik. Azonban ha nem akarunk a túlzó egyszerűsítés csapdájába esni, érdemes szem előtt tartani az irodalomtörténet azon értelmezői műveleteit is, amelyek a regényekre vonatkozó vizsgálódásaikat leginkább a hagyományos elbeszélői sémákat kimozdító stratégiák feltárásában végzik el. Tanulmányom így nem csupán egy „hagyományos” gender-szempontú elemzést kíván adni, mert nemcsak a nőihez kapcsolt sztereotípiák jelentésképző potenciáljaira kíváncsi, hanem pszichoanalitikus és feminista elbeszélés-elméletekre építve egyszerre figyeli a történet-szervezés patriarchális (szexista) elvével összhangban levő és a diszkurzus síkjáról érkező felforgató mozzanatok is. A szimbolikust feltördelő vagy nyelv előtti gesztus

⁵ BARTHA Eszter: Férfiak tükrében: Nóialakok Kosztolányi és Móricz regényeiben. *Múltunk*, 2008. 2. szám, 58–90.

⁶ JASTRZEBSKA, Jolanta: Szentek, prostitáltak, öngyilkosok. *Jelenkor*, 1998. 3. szám, 261–274.

pedig éppen a női tartomány beíródásának következményeként áll elő, és mint olyan, a női test szöveget konstituáló viszonyaival van összefüggésben.

A FÉRFI KERESÉSTÖRTÉNETEI

A patriarchális, fallogocentrikus rendszer történetei hangsúlyosan a nő történetéről szólnak, mondja Kalmár György a nőiség tropológiájával foglalkozó kiváló könyvében.⁷ A pszichoanalízis és feminizmus kapcsolódási pontjáról azonban világossá válik: a nő történetéről azon a módon szólnak ezek a (férfi) narratívák, hogy bennük a nő elfojtásra kerül. A nőivel kapcsolatos el nem mesélhető történetekre pedig éppen azért van szükség, hogy az ödipális logikának engedelmessé szimbolikus rend diszkurzusai jöjjenek létre. Teresa de Lauretis az elbeszélés ödipális meghatározottságára mutat rá: a maskulin vágy az elbeszélő tevékenység mozgatórugója, a történet elmondásának a tétje ennek a vágnak a realizálódása.⁸ De Lauretis szerint minden (maskulin logikának megfelelő) elbeszélés kétféle irányban halad: a megoldás felé és vissza, a kezdeti pont, az elveszett paradicsom (imaginárius, preödipális) felé. Az imaginárius otthon mint belső szükségszerűség és „végzetszerűség” (képi) megidézésével a veszteség emléke újra felszínre kerül.⁹

Ebben a logikában a női figurák szerepe ehhez az imagináriushoz kötődik: szerepük szerint a férfihős számára akadályokat képeznek, a női test mint jelölő hely, toposz, alakzat, amelyen a férfinak keresztül kell mennie a férfivé válás során, és ezáltal jön létre az ő (a férfi) története. A nő pozícióját tehát nem a történet, hanem az elbeszélés eredménye jelöli ki, és így a nő jelként, figuraként az elbeszélést jelöli. A nő pozíciója azért is meghatározó, mert a nő trópusként olyan helyet konstituál, amely az elbeszélést lezárásához juttatja. A szubjektum női és férfi identifikációját megképző nyelvi alakzatok működésének vizsgálatához a pszichoanalízist keresztező dekonstrukció alkalmas keret lehet, hiszen a dekonstrukció a trópusok, alakzatok által meghatározott (és kimozdított) jelentések vonatkozásában a jelölők mozgásának szerveződésére fókuszál, a pszichoanalitikus poétikák pedig a vágy irányait éppen a jelölők mozgásainak viszonylatában próbálják olvasni.¹⁰

Móricz regényeit olvashatjuk ödipális kereséstörténetként is, hiszen – kis hangsúlyeltolással – mindhárom regényben a narratíva tétjét a férfi narratori szólamon keresztül átszűrte férfi identitása utáni kutatáshoz köthetjük. Minden kereséstörténetben kihagyhatatlan mozzanat az én és a Másik (a szubjektum és Másikja) találkozása, ahogy Móricz regényeiben is, a férfi szereplő és egy hangsúlyosan nőies (fallikus nő) figura találkozása fogja előidézni a férfi saját identitása utáni „nyomozást”. Ahhoz, hogy megértsük, milyen tétjei vannak egy ilyen találkozásnak, érde-

⁷ KALMÁR György: *A női test igazsága. Esettanulmányok a női test és az igazság figuratív kapcsolatának történetéből Chaucertől Derridáig*. Kalligram, Pozsony–Budapest, 2011.

⁸ DE LAURETIS, Teresa: *Alice doesn't. Feminism, Semiotics and Cinema*. Bloomington, Indiana UP, 1984.

⁹ DE LAURETIS: i. m. 140. idézi: DRAGON Zoltán: *Kép, funkció, struktúra. A nő Szabó István filmjeiben*. <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=115>

¹⁰ Ehhez lásd: KALMÁR: i. m.

mes szemügyre venni a pszichoanalízis és feminizmus kereszteződési pontján artikulálódó pozíciókat. Lacan ugyanis hangsúlyozza, hogy az én és a Másik találkozásával olyan identifikáció áll elő, amely előhívja az anyai tartományt, az imaginárius által közvetített Valóst, ahol nincs hiány, és a képzeletbeli tárgy (az anyához tartozó pénisz) a két nem között nyelvi jelként működve jelölővé válik, melyet nem birtokolhat senki.¹¹ A fallikus nőként megjelenített figura a férfi számára az elveszett anyai tárgyat jelöli, de a helyettesítések sorozatában megtalált *object á* a kielégülést, beteljesülést nem tudja elhozni. A nő a férfi számára azt képviseli, amit megtagad: a hiányt, a kasztrációt reprezentálja.¹² A fallikus jelölőként működő női alak a fantázia terméke, és a fallosz, a vágy jelölője metonimikus eltolásaként működik. A fallosz mint a jelölők jelölője, a szubjektumnak a szimbolikus rendbe való belépését határozza meg, a hatalomhoz és önmeghatározáshoz való hozzáférés jelenlétének lehetősége vagy hiánya. A regények pszichoanalitikus olvasata rá tud mutatni arra, hogy a fallikus jelölőhöz való ilyen jellegű kétféle viszony érvényesül: a nő mint a vágy jelölője jelenik meg, a férfi pedig úgy, mint aki birtokolja a falloszt.

Egyfelől a regényekben aktualizálódó szimbolikusbeli szubjektum hasadása a férfi szereplő identitását kockára teszi, aki a hasadás általi felnyílás hatásával nem akar számolni, és ragaszkodik a valamiféle „egység”, a „teljesség” látszatának a megtartásához. Azonban erre még sincs módja, mert éppen „a Másik a szubjektum és a másik közé lép”, és az nem engedi, hogy az azonosság létrejöjjön. Ugyanakkor a férfi kísérletet tesz arra, hogy a kettősséget egységbe hozza, a Másikat a másikkal cserélje fel, és mindent megtesz azért, hogy az én és a másik egymásba ne hurkolódjon. Férfi identitásának tétjét ugyanis a nőhöz mint másikkhoz (és nem mint Másikkhoz) köti, ezért nagyon fontos lesz számára, hogy a nő ne vegye fel a fallikus jelölő pozícióját, és ne élje meg a saját szexualitását, mert akkor a nő is szubjektumformálási igénnyel léphetne fel a szimbolikusban, és ez hatással lenne a saját szubjektumkonstruálási lehetőségeire is.

Az ödipális struktúra mintázata az egyes regényekben a következőképp válik olvashatóvá: az *Isten háta mögött* cselekményét az lendítési mozgásba, hogy Veres tanító keresi a feleségét, tehát itt egyértelműen a nő az elbeszélés előmozdítója, ő a probléma, ami elindítja a cselekményt. A *Rokonok* főhősének története is áttételesen felfogható olyan kereséstörténetként, amelyben a nőé a főszerep: Kopjáss István tanácsnok főügyésszé való kinevezését szituáló kiindulópont két nő megidézésével kezdődik. A feleség, Lina telefonbeszélgetést folytat valakivel, de a főszereplő tudatában hamar felidéződik Magdaléna alakja is, akit azonnal a bűn forrásaként jelöl meg, testi hatással van rá: elpirul, ha csak a név eszébe villan. Ez a narratíva is nagyban épít az előbb említett ödipális vágy logikájára, a korrump társadalmi, politikai hatalmi viszonyokba való bekerülés, de a hatalom logikájának megismerése

¹¹ GROSZ, Elisabeth: Szexuális viszonyok. In: CSABI Márta–ERŐS Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya*. Új Mandátum, Budapest, 185–186.

¹² „Ha a pénisz felveszi a fallosz funkcióját, akkor ez azért van, mert a női szexualitást csonkításnak vagy kasztrációnak tekintik.” GROSZ: i. m. 186.

összefügg az elérhetetlen, veszélyes nő iránti vágy artikulálódásával és a nő titkának megfejtési szándékával. A *Míg új a szerelem* narrációja eltér a többi regényétől, az életrajzi jelleg fikciójává formálása másfajta regénytechnikai eljárást igényel, mint a fikciós regényeké.¹³ A regény látszólag egy házasság kezdeti örömeit és nehézségeit szemléli,¹⁴ de olvashatóvá válik úgy is a történet, hogy a hangsúly a nő titkának megismerésén van. A férfi legfőbb kérdései ugyanis arra irányulnak, hogy ki az a nő, akibe beleszeretett, és ő kicsoda, aki képes volt a szerelemért új életet kezdeni, és nem mellel – halálba küldeni korábbi feleségét.

Eltérő hangsúlyokkal, de mindhárom regényben megjelenik tehát az a nőtípus, akit *femme fatale*-nak vagy fallikus nőnek nevezhetünk: a *Rokonok*ban Magdaléna, *Az Isten háta mögött*ben Veres tanító felesége, a *Míg új a szerelemben* Városi Ágnes, az ünnepezt színésznő. Ezek a nők valamilyen titkot, rejtélyt hordoznak, és a férfi számára égetően fontos lenne a Másik tartományához tartozó tudás birtokába jutni. (Viszont ezt a tudást nem adják ingyen, igencsak kockázatos, mert a Másikon keresztül és a saját szubjektumának a felnyílásával együtt lehetséges.¹⁵) Ezek a nők a férfi fantázia terébe lépnek be (hogy a nő benne maradjon a rendszerben, mondja Irigaray, a férfi vágyának a tárgya kell legyen), vagyis a velük való találkozás ébreszti rá a szubjektumot saját hiányára, és hozza létre a vad tartományt, a szemiotikai dimenziót. Ennek a tartománynak a létrejötte viszont a nő két típusra való bontását is előidézi: az egyik, az említett fallikus nő, és az a nő, aki a szimbolikus renden belül azonosul a neki kiosztott szereppel, vállalja a kasztrált helyzetét. A *femme fatale* a „túlságosan nőies nő” tehát a szimbolikus renden kívüli, a preödipális dimenziót képviseli, a testével hívja fel a figyelmet, de hatalma van, vágnak rá, független alak. Azonban nőisége nem az azonosságból fakad, azaz nem azonosul a nőivel mint szereppel, hanem a nőiséget mint maszkot viseli, és így, azáltal hogy a nő és nőiség, test és test reprezentációja szétválik, egyfajta „túlreprezentáció” lép fel.¹⁶ A rejtélyt, titkot magukban hordozó női alakokkal párhuzamosan jelen van egy olyan nő is, aki a szimbolikus rendnek megfelelő szerepet tölt be, azaz a rend fenntartásáért, újratermeléséért felelős. Móricz regényeiben Lina, Margit, és Dvihallyné (aki inkább mellékszereplő, de ellenpontnak belép a cselekménybe) képviseli a szimbolikus rend szerepmodelljét, és nyomon követhető a regényekben az a folyamat is, hogyan válik ketté a nő alakja, és végül az is, hogy hogyan olvad újra a kettő eggyé.

A *Rokonok* cselekménye szerint a főszereplő elhagyja (kinövi) a régi otthonát, a régi szerepeket, és új világba lép át, ahol ki kellene ismernie magát, meg kell tudni a játékszabályokat és a tétet. Egyfelől ennek a megismerési folyamatnak, felnötte válásnak a történetét olvassuk: azonban láttuk, az ödipális logikában a nő (az anya)

¹³ A szakirodalom kevésbé is foglalkozik ezzel a regénnyel, Margócsy István kiváló tanulmányában hívja fel a regénytechnikai újszerűségekre a figyelmet. Lásd: MARGÓCSY István: *Míg új a szerelem... Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2004. 4. szám, 430–436.

¹⁴ Ehhez lásd: Margócsy: i. m.

¹⁵ Ehhez lásd: GROSZ: i. m. és KALMÁR: i. m.

¹⁶ DRAGON Zoltán: A nő eltűnése. Avagy a filmtörténet a femme fatale szerint. *Filmtett*, 2003. <http://www.filmtett.ro/cikk/1872/avagy-a-filmtortenet-a-femme-fatale-szerint>

a történet maga, a fiú (férfi) elbeszélése a nőhöz (fallikus anyához) való viszonyról szól. A regényben Magdaléna lesz az a középpont, aki köré épül a narratíva, és akinek lokális jelölője is van, ez az a ház, amelyet neki meg kell vásárolnia. A narratív jelölőnek tekinthető rokoni kapcsolatok, a panamák és maga a Sertéstenyészto mind metonimikusan Magdalénához kapcsolódik. A kiindulópontot tovább lendítő jelenet, amelyben a családi, rokoni kapcsolatok által behálózott társadalmi viszonyrendszer árnyalódik, egyszerre jelennek meg a főszereplő köré szőtt családi kapcsolatokként és a panamák világának korrupt viszonyaiként. A cselekmény azzal veszi kezdetét, hogy a tanácsnokból főügyésszé lett főszereplő a névtelenségéből való kiemelkedést megünneplő, beavató éjszaka után a hitvesi ágyban fekszik, megjelenik előtte a felesége, aki férjéről „anyás büszkeség”-gel beszél a telefonban, „mintha a nagy fiáról beszélne”¹⁷; és ugyanekkor felidéződik benne Magdaléna képe, akinek a neve említésétől: „(...)már elpirul, és az ujjai idegesen remegni kezdenek”¹⁸. A nő kétfélesége, két alakzattá bontása előlegezi meg azt a kettőséget, amely a rokoni hálózat kettőségekben jelenik meg: a saját családi háló és a panamák világának hálója, melyek egymás tükörképei.

A kettőség feloldhatatlan, csak a férfi szereplő ezt nem akarja látni, mindenáron le akarja leplezni a panamák világát, és nem tudja, hogy ő az az Oidipusz, aki után nyomoz: rokoni kapcsolatai éppolyan hálót fonnak köré, mint a panamák világa, és éppolyan korrupt, amit a hatalmán keresztül érvényesít, mint amit le akar leplezni. A kettőség feloldására tett kísérlet kudarcot vall, amikor a kétféle értelmezést nem tudja elfogadni, és azt hiszi, hogy az egyik működik a másik nélkül, így nincs más megoldása, önmagát pusztítja el.

A rokoni hálózat kettős természetű – a családi identitáshoz tartozó és a panamáké – tükröződik a női karakter kétfelé ágaztatásában is. Lina, a feleség két gyerek anyja, és hozzá képest rejtélyt, vágyat hordozó Magdaléna, akik viszont egymás hasonmásai: a történet szerint unokatestvérek. A férfi sok hasonlóságot fedez fel köztük, közös vonásokat, a különbség köztük szexuális jellegű, mely a karakterek egyéb tulajdonságaira is hatással vannak. Lina anyáskodó, gondoskodó, takarékos természete mellett Magdaléna a veszélyes álmkép, idegen világból való, az örvény, a veszély, amelytől fél, de ami vonzza is. „Ha nem jut eszébe ez a nő, akkor ő nyugodt, megbízható és boldog ember. Egy-egy év is elmúlik, hogy eszébe se jut. Csak akkor van baj, ha olykor meglátja, vagy említik előtte, vagy valamiképpen felidéződik a képe...”¹⁹. Magdaléna házában való első találkozásuk során Magdaléna anyjával is találkozik: a narrátori közlés arról tudósít, amit a szereplő lát, azaz belső fokalizációt használ a leíráshoz: „egyre jobban nézte ezt az öregasszonyt, mintha ez volna a kulcsa az egész rejtélynek. Milyen fehér az arca s milyen mosdott, ápolt, gondozott, és valami testi hibája is van.” Az anya testére való utalás egyben összekapcsolódik a házzal mint testi jelölővel. Feltűnő azonban, hogy az anyát bekeretezett képen látja viszont, amely kép nem tetszik neki, és ugyanabban

¹⁷ MÓRICZ Zsigmond: *Rokonok*. Szépirodalmi, Bp., 1962, 5–6.

¹⁸ Uo. 7.

¹⁹ Uo. 17.

a pillanatban fedezi fel, hogy Magdaléna milyen magas, „olyan egyenesen jár, hogy az szinte túlzás. Úgy jár, mint egy önálló ember, akinek tartania kell magát, aki hozzá van szokva, hogy védekezzen és parancsoljon, aki dolgozik és cselekszik.”²⁰ Viszont ebben a pillanatban Magdalénát is ikonná teszi, elhárítja magától, mert nem egyeztethető össze azzal a képpel, amely a képzeletében élt. Itt túlságosan öntudatosnak, határozottnak mutatkozik, ezért szoborhoz, bútorhoz és festményhez hasonlítja, azaz ikonná merevíti. Az elbeszélés anyai tartományt felidéző gesztusait a történet hálójában vergődő férfialak saját maga köré font anyai testként fogja értelmezni, és mint olyantól szabadulni akar. Éppen Magdaléna házába (a nő testi jelölője) kellene beköltöznie, de a Másik területére való belépés kockázattal jár. A kezdeti szédülést, hogy nem ura önmagának, a szokásos eljárással hárítja el: a szerelmet csupán érzéki megkívánásnak és a nőt üres lelkű szépségnek titulálja.

Az *Isten háta mögött* az ödipális logika szempontjából a klasszikus sémát követi: a nő titkának a feloldása, a probléma megoldása, a rend helyreállítása ugyan nem boldog véggel vagy a hősnő halálával zárul, hanem azzal, hogy a férfi szereplő (az albíró) a csábító, *femme fatale*nek bemutatott női karakter hatására a határokat átlépi, és ő lesz az áldozat. Azonban a nő büntetése sem marad el; a történet szerint a nő végzetes testi vonzalma eltűnik, egy éjszaka alatt megöregszik (azaz jellemző testi vonását éri kár), és komikus helyzetben találjuk, ahogy utána akarna halni „szerelmének”, de csak fenékre esik. A fallikus nő kasztrálására tehát itt sem marad el, ugyan a férfi hős halálára mint elbeszéléstechnikai eszközre is sor kerül, de a nő hatalmának megcsonkítása jelenti az elbeszélés feloldását. A történetet több férfi látószögén és hangján keresztül meséli hol az elbeszélő, hol a narrátori szólammal kevert férfi szereplői hang (szabad függő beszéd használatával), azaz nincs egyetlen kitüntetett nézőpontja a regénynek. A férj, a férj öccse, Laci, az albíró, kisebb mellékszólamokként a káplán, a pap gondolatai, figyelme egy dologra összpontosul, és ez a nő teste, azaz az ő teste az a középpont, amelyre a férfi szereplők vágya irányul. Azonban meg kell jegyezni, hogy a nő nézőpontjából is látjuk a viszonyokat, a női szereplő tudatát is megvilágítja az elbeszélői fókusz. A nő ebben a regényben tehát kevésbé passzív, mint másutt, viszont az aktivitásáért megkapja a büntetését – ironikus kommentárokkal, az elbeszélő az erotikát hol pátosszal, démonikus erőként értelmezi, hol iróniával.²¹ A női alak testi előtérbe kerülése és a saját testi szexualitás megélésének a vágya erőteljes, az elbeszélő által elmondott női tudatra vonatkozó gondolatsor (ugyancsak szabad függő beszéddel) a narrátor és a női alak beszédét vonja össze. A narrátori kettős viszony (irónia és belső monológra hasonlító szabad függő beszéd) alapján mégis azt kell mondanunk, hogy a női hang nyilvánvalósága kérdéses.

Ahogy a *Rokonok*ban, ebben a narratívában is megjelenik a rejtély megoldására való utalás, az albíró – ahogy a másik regényben Kopjáss István – megpróbálja az uralhatatlan mozzanatot mégis semmissé tenni, azaz a nőt és annak élethelyzetét

²⁰ Uo. 174.

²¹ GINTLI Tibor: Bovary úr vagy Bovaryné? *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle*, 39. évf. 2004. 4. szám, 418. ONDER Csaba (szerk.): *Az újraolvasott Móricz: előadások és tanulmányok*.

ironikusan szemlélni. A nő zongorajátéka adja meg a megoldást: „Hosszan nézte a szaporázó ujjakat, s egyszerre rájött a titokra. Az asszony nagyszerűen megoldotta a saját élete zenéjének a titkát. Valóságos boszorkánykulcsot talált, amely örökre képessé tette, hogy népdalzenével ellássa a maga társaságát. (...) Az albíró szélesen elmosolyodott, s igazat adott az asszonynak. Le van egyszerűsítve itt az egész élet. Ki van dobva belőle minden bonyodalom, minden művészet. Csak meg kell találni az élet kulcsát, olyan egyszerűvé lesz itt minden, minden, mint a patak folyása.”²²

TEST ÉS ELBESZÉLÉS

„A szimbolikus mezőt egyetlen tárgy foglalja el. [...] Ez a tárgy az emberi test”, mondja Roland Barthes az *S/Z*-ben.²³ Peter Brooks pedig ezt a gondolatsort úgy viszi tovább, hogy a szimbolikus mező testtel kapcsolatos összefüggését a jelentés-konstruáláshoz rendeli, azaz a jelentés csak a testtel kapcsolatban jöhet létre, amelyet mindig szöveggé akarunk tenni. De a test mindig behívja a szövegbe a szimbolikus előttest, a nyelven-kívüliséget is.²⁴ A feminista poétikák felé tágitva ezt a kérdést, jól látható, hogy ami feltűnően a szimbolikushoz képest a szemiotikushoz tartozóként jelölődik, az éppen a női test. Csakhogy a szimbolikus áthágását előidéző női vagy vad tartománynak még egy fontos szerepe van: olyan szubverzív dinamikát iktat a szövegbe, amely az elbeszélés diszkurzusában konstitutív, úgymondhatjuk, hogy enélkül nem tudna megvalósulni a szöveg diszkurzív szintje. Az egyes regények ábrázolt világán belül a szemiotikus – női test – közbejöttét és annak következményeit fogjuk nyomon követni.

Az elemzők az *Isten háta mögött*ben a szemiotikus potenciált az értelmezői horizont előfeltevései alapján nevezik meg: Margócsy István interpretációját figyelembe véve Gintli Tibor például arra mutat rá, hogy az ok-okozati összefüggéseket feltáró realista rétegre épül egy mitikus beszédmód, amelyet főként az emocionalitás határoz meg, illetve annak önreflexív jegyeket mutató önértelmezése. Ennek a mitikus elbeszélésmódnak a narrációt és a történetet érintő összetevői is vannak: a nyelvi dinamizmus, tárgyilagosság helyett szubjektív hangnem, a dialógusok és szabad függő beszéd fontossága, a szereplői megszólalásokra ráépülő ironia, a túlzás alakzatai; a bűnbeeséshez és megtisztuláshoz kapcsolódó történetsémák, a démonikus nő és szent asszony ellentétei, a szexualitás mitikus jellegű elbeszélése.²⁵ Gintli Tibor argumentációjában arra tér ki, hogy Veresné teste a 10. fejezetben mitikus nőalakká változik. Saját olvasatomban viszont arra szeretnék rámutatni, hogy ha az ödipális logikának engedelmességet mutató narráció működési elvét vesszük alapul, akkor számolni kell azzal, hogy nem partikulárisan, hanem az egész elbeszélést hajtja az a vágy, hogy a nő történetét beszélje el. Margócsy István és Ei-

²² *Rokonok*, i. m. 480.

²³ BARTHES, Roland: *S/Z*. Ford. Mahler Zoltán. Osiris, Bp., 1997, 268.

²⁴ BROOKS, PETER: *Body work. Objects of Desire in Modern Narrative*. Harvard UP, Cambridge, 1993, 6–7.

²⁵ GINTLI Tibor: i. m. 418–419.

semann György is utalnak a szexualitás fontosságára. Margócsy úgy látja, hogy itt „az egyszerű szerelem helyére a vad és erkölcs nélküli szexualitás” kerül, a szexualitás démonikus jelenlétével, érzéki elemek megszorodását hozza a diszkurzusba.²⁶ Eisemann a vad tartomány beemelését az emberi és állati viselkedés kettőségének megjelenítésére, az állatihoz kapcsolt ösztönök világát a népi motivikának a megjelenéséhez köti. A népi, karneváli jelleg a nem kulturális jelleggel függ össze, a kultúra és a barbárság csúszik egymásra, és ez az, ami a szubjektivitás stabilizált jelentéseit is kimozdítja, és a próza nyelvét is szaggatottá teszi, feltördeli.²⁷

A pszichoanalitikus, feminista elméletek felől ezek a nyelv előtti gesztusok, melyek a szexualitással kerülnek elő mind a történetben, mind az elbeszélés és diszkurzus síkján, a szimbolikust aláadó szemiotikus dimenziójaként értelmezhető, amely a nőihez kötődik. Irigaray szerint a nőiség zavart keltő feleslegként, hibaként, hiányként, a szubjektum negatív képmásaként jelenik meg, ezért a női élvezet nem artikulálódhatott a nyelvben. A diszkurzus ökonómája nemcsak hogy nem biztosít helyet a nőnek, hanem a nyelvi megformálás és kijelentés szétválasztása, minden egyéb dichotomizálás és megosztottságnak való alávetés a rendszer fenntartását célozza meg.²⁸

Móricznál az elbeszélő azáltal, hogy létrehozza a szöveg dinamikáját, megpróbálja elfedni a szemiotikus potenciált, amelyet a női test mégis jelöltté tesz, és az elbeszélést is megjelöli. A nő lesz az a vakfolt, amelyen keresztül a hagyományos elbeszélés értelmezhetővé válik. Szövegbe emelt nyelven kívüliségként olvasható Kopjáss István gesztusa a *Rokonok*ban, amikor mintegy tudatán kívül elhozza magával Magdaléna zsebkendőjét, és a szíve fölé helyezi el a zsebében, amely aztán testi jelölőként működve hatni kezd. A szemiotikus vagy vad tartomány legizgalmasabb megidézését jelenti, amikor a narratíva közvetlenül utal egy másik, alapító szövegre, és az mint imaginárius szupplementum épül a szöveg mögé. Az *Isten háta mögött* idézettechnikája – a Flaubert *Bovarynéjára* való utalás – miért és hogyan olvasható történet előtti történetként? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához vissza kell mennünk a női test szimbolikust szubvertáló funkciójához.

Az *Isten háta mögött*ben Veres tanítóné teste által kiváltott hatást a regénybeli szereplők érzékelik és reflektálnak rá. Az albíró számára azért is jelent olyan vágyat, mert felmerül benne az irodalmi előkép, a Bovaryné, és átmenetileg az uralhatatlan dimenzió hatása alá kerül: „Az arca égett, a vére forrt, s férfi voltát érezte, és nem értette, honnan van az, hogy ennyire érzéki gondolatokkal tölti meg őt ennek az asszonynak a közelléte.”²⁹ A szubjektum határainak felnyílása és az a tapasztalat, hogy a nő nem birtokolható, a férfiből idegenség-élményt és félelmet vált ki. Amit a pszichoanalízis a patriarchális logikának engedelmessé szubjektumképzésről mondott, a regény történetének szereplőire is érvényesíthető: a férfi

²⁶ MARGÓCSY: i. m.

²⁷ EISEMANN: i. m.

²⁸ IRIGARAY, Luce: A diszkurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége. In: BÓKAY Antal et al. (szerk): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Bp., 2002, 231–232.

²⁹ MÓRICZ Zsigmond: *Isten háta mögött*. In: MÓRICZ Zsigmond: *Regények I.* Szépirodalmi, Bp., 1975, 487.

szubjektum ön maga egységességének fenntartása érdekében kétségbeesett kísérletet folytat a jelentések stabilizálásáért, és nem hagyja, hogy szubjektuma saját Másikjához érkezzon el, hanem a nőt a fallogocentrikus fantázia másikjaként nevezi meg. A férfi és a férfi nézőpontjából beszélő narrátor az erotikus női testet eltörölő, azt alárendelő áthagyományozott klisékhez fordul, és elvégzi a lélek és a test sztereotip szétválasztását: a nőnek nincs lelke, csak teste, de ez a test rabul ejtette őt, hát meg kell kapnia: „Micsoda lehetetlen helyzetbe került! Hát az maga nem borzasztó, hogy tacsokkál került egy rangba... Ő ezzel a senkivel versenyezzen az asszony szívéért... Nevetséges! Kell is neki a szíve. Van is ennek szíve! A teste! Az felizgatta! És most már nem is hagyja itt! Míg meg nem kapja!”³⁰ Az ugyancsak szimplifikáló, eltávolító, a nőt a szajha szerepkörre redukáló séma szintén előkerül: „A férj tehetetlen, öreg, az asszony nagyon is tüzes, élvágyó... Akinek kell, elég, ha kinyújtja a kezét és leszakítja...” Bestiának nevezi a narratori és szereplői beszédet vegyítő szabad függő beszédként definiált, tartalmát tekintve radikálisan patriarchális (szexista) szólam, „ez a szó megtetszett neki. Szinte belekapaszkodott és ismételte magában. Ebből merített bátorságot. Hisz az csak természetes, hogy annak a bestiának viszonya van mindenkivel, hogy megcsalja az urát...”³¹ A férj számára is kapóra jön a nő testi hibája, amely megkönnyíti a birtokláshoz való jog természetessé tételét, és a nő leigázásának érvényesítését: „Már mikor legelőször megláttam, mindjárt feltűnt nekem az arany foga! Teringettét – mondtam magamnak –, **azért** csinos leány!”³²

Az *Isten háta mögött* című regényben a nő mint kép eredete tehát egy ismétlésstruktúrába van helyezve, egy történet ironikusan kifordított újramondásába, amelynek tétje, hogy az elbeszélés szervezésének ökonómiáját hozza létre. A *Bovaryné* ugyanis nem egyszerűen intertextuális utalás, nem csupán az a funkciója, hogy a szöveg referenciáját ne a valósághoz, hanem más szöveghez kösse, hanem olyan trópusként olvasható, amely a szöveg allegóriájaként működik, és megnyitja a múltbeli figurális áthelyeződések mozgását. Az alapító szöveggként működő trópus dekonstrukciós olvasatban egy időbeli struktúrát teremt, megalapozza az előttiiséget, egy elképzelt eredetre utal, amely ebben az esetben a patriarchális elbeszélés létfeltételeit hozza létre: az ödipális vágy mozgásának előfeltevéseit, céljait, vakfoltját.³³

A *Míg új a szerelemben* minden a test, az evés, szimbolikusan a másik megevése, a tulajdonlás körül forog: a nő teste körül, de abban az összefüggésben, ahogy a férfira hat, és férfi narratori szólamon keresztül közvetített beszéd a férfi testi változásairól beszél. A regényt a kortársak kulcsregényként olvasták, amelyben a főszereplő Dús Péter szobrász és Városy Ágnes színésznő felnőtt (második) szerelmi házassága és annak a kudarcra személyes élményből táplálkozik. Erről maga a regényíró is gondoskodott, hiszen a korabeli olvasók a narratori beékelte közléseket,

³⁰ *Isten háta mögött*, i. m. 487.

³¹ Uo. 482.

³² Uo. 485.

³³ Ehhez lásd: KALMÁR: i. m. 61–68.

melyek időnként megszakítják a történetmondás menetét, a szerző személyes véleményeként olvasták. A test – ahogy mondtam – itt expliciten is előtérbe kerül, csakhogy nem saját jogon (mint ahogy az megjelent az *Isten háta mögöttben*), hanem a férfi vágyának tárgyaként, haszonélvezeti jogából következően tulajdonként. De nemcsak a női testre esik nagyobb fókusz, hanem a férfi szereplő is megjelenik testi mivoltában: magas, testes férfi, a nyers erő, az anyagot, agyagot faragó művész, aki „mindig vaskos, kemény, formás és formátlan, de rettenetesen reális figurákat adott az agyag neki”, monumentális, ahonnan a férfierő sugárzik.

A nő testére való erőteljes fókusz, az ismétlések, a tulajdonlásra vonatkozó vissza-visszatérő halmozások, fokozások viszont olyan mértékben túlírtnak tűnnek, hogy más narrációs eljárással ugyan, mint az előző két regényben, de jelen esetben elmondható, hogy a hiperbolikus beszédmód szervezi az alakok (főként a férfi) indirekt belső beszédét és a narrátori szót is. Ágnes rendkívüli lény, akinek az a dolga, hogy a művészetére hatást gyakoroljon, „ettől az egy nőtől várta a művészi kiteljesülést”³⁴ – mondja, a konvencionális múzsa szerepkörrel azonosítja őt, állandóan hangsúlyozza a vásárlást, a szerződést, az érdeket, amely a házasságot motiválta: neki a szobrásznak meg kell alkotnia azokat a műveket, amelyeket a nő nélkül nem tud, de ehhez a nőnek le kell mondania magáról, és oda kell adni magát a férfinak: „Nem lehet elég hálás ennek a drága, kedves, finom lénynek, hogy neki, a durva parasztnak adja magát. **Odaadja** végképp. Nem lehet szót találni rá: valóssággal **adja neki magát. Átadja**, feltétlenül és végképpen és visszavonás nélkül.”³⁵ „Hát ezt az elfogott, elejtett, kizárólagos tulajdonába került emberi lényt nézte most pillanatokig, szigorú bíráló és mérlegelő tekintettel. A vásárló üzleti kritikájával. Egy művész, aki vásárol, és már várja, hogy hol és mit hoz benne forrongásba, erjedésbe és átalakító változásba ennek a hihetetlen szerelemnek az okozója...Várta, hogy a gyomrában, a bélfodrokban, az ereiben, a gerincében zakatoljon a pezsgés, ami hasonlítson a must forrásához, s ahogy a megrothadó szőlőszemekből bor forr ki, úgy kívánta, hogy benne ez a várt pezsdülés valami új művészi álmot, álmokat, egész újjászületést hozzon.”³⁶ Azaz a nő a férfi birtokába került, az övé (nyomatékosító ismétlődéseket használva), „szép, mert az enyém”, úgy nézte, mint gazda a birtokát.³⁷ Ugyanakkor ezt a női testet éteri alakként jellemzi, „most meg fog jelenni a karcsú, magas, a hihetetlen hosszú derekú, vékony nyakú, vékony lábszárú, földöntúli figura”, de ezzel összefüggésben a nőnek nagyon ritkán van hangja, a belső gondolatait egyáltalán nem tudjuk meg, mindent a férfi érzékelésén keresztül látunk. Egyfelől mint színésznő, szerepet játszik, a nőiség is mint álarc jelenik meg, viszont a férfi számára fejtörést okoz a pénzt kereső, független nő. A színésznői foglalkozás „természetesen” (azaz kulturális kódok által) van összekötve azzal a tartalommal, amely az önmagát pénzért áruba bocsátó nőhöz kapcsolódik. A két „foglalkozást” folyamatosan egymásra csúsztatja – az egyetlen

³⁴ MÓRICZ Zsigmond: *Míg új a szerelem*. Szépirodalmi, Bp., 1959, 51.

³⁵ Uo. 51.

³⁶ Uo. 19.

³⁷ Uo. 17.

társadalmilag elfogadott szerep, amellyel pénzt kereshet a nő, „kivéve még egyet, amelyre azonban nem akart gondolni” –, de a határ azért is kérdéses, mert ő maga is azt hangsúlyozza, hogy ez a nő a tulajdona, az övé, és megvette magának.

Az elemzők egyenesen arra következtetnek, hogy vagy egy rossz házasság kerül itt elmondásra, vagy ahogy Margócsy István fogalmaz: „e regény története úgy is olvasható (...), hogyan teszi egy rendkívül bonyolult férfi rendkívül bonyolult módon, önbecsapásokkal és felelősség-áthárításokkal lehetetlenné azt, hogy akár egy pillanatra is harmonikus kapcsolatban érezhesse magát azokkal a nőkkel, akiket pedig állítólag egész életre választott magának.”³⁸ A férfi szereplő monológjai valóban nagyon megnehezítik az olvasást, mert önelemzéseik általában vagy Ágnes birtoklására, vagy korábbi feleségének, Margitnak az önfeláldozására futnak ki. A két nő egymás ellentétpárja, míg Ágnes előkelő, szép, elegáns, nagyvilági, Margit nagyon takarékos „a nagyságig fokozta, a hősiességig és a heroizmusig a polgári szűk látókört”³⁹; a test ellen lép fel az erkölcs nevében, miközben a szobrász férje az anyaggal és a testével dolgozik (egy alkalommal rajtakapja, amikor a modellel majdnem „vétekbe esik”). A szobrásznak azonban arra is rá kell jönnie, hogy nem tud meg semmit Ágnesről – maga a monológikus beszédforma teszi lehetetlenné a másik megértését és az önmegértést. Ugyanakkor az is kiolvasható a monológokból, hogy kölcsönösen nem ismerik egymást: „Ágnes nem tudta, mi járhat a szobrász eszében, aki nem szólalt meg, csak nézett és falta őt, s ő csak ült és mosolygott.”

Ágnes alakja gyakran *a nő*-ként jelenik meg: azaz a belső monológot mondó férfi szöveg a másikat hangsúlyosan mint „a nőt” jelöli meg; a differencia, az eltérő úgy van kiemelve, hogy a másikat egy identitására redukálja, csak „nő”, semmi egyéb. A nő ikonná válásának reprezentációjaként is olvashatjuk szándéka szerint a narratívát, amelyben a másik női nemi identitásra való redukációjának a története beszélődik el. A regény által felkínált olvasási alakzat egy patriarchális logikát szélsőséges formájában működtető identitásképzésben való megformálásra, részvételeire szólít fel, amelyet nyugodtan nevezhetünk szexistának is. Előlegezzük meg: mégsem ez az egyetlen kód, ami érvényesül, jobban mondva a kód felülírását maga a narratíva végzi el. A patriarchális elv „a női szubjektumot” úgy értelmezi, hogy az nem tud kialakítani egy távolságot saját maga és reprezentációja között, túl közel van saját magához. Feminista nézőpontból olvasva: nem a nő az, aki nem tud reflexív identitást kialakítani, hanem a férfi számára fontos, a nő tárgyiasítása, egy (nem reflektált) identitásra való redukálása, mert a férfi identitás koherenciája, stabilitása ettől a nem reflexív nőitől függ. Az ábrázoltá, ikonná tevés kényszerét próbálja a férfi narrátori szöveg elbeszélni, ugyanakkor kénytelen stabilitásának elvesztésével, ellentmondásos helyzetével találkozni: ha a másik csupán tárgy lenne, tárgyiasítható, „megehető” lenne, akkor nem merülne fel problémaként, nem hívná elő a megragadásra irányuló kényszeres beszédaktust, és az azt ellehetetlenítő mozzanatot. A női szereplő szubjektumáról való tudás nemcsak hogy korláto-

³⁸ MARGÓCSY: i. m.

³⁹ *Míg új a szerelem*, i. m. 73.

zott, hanem állandóan kitér a megragadhatóság elől: nem adja olyan könnyen magát, nem lehet tudni, hogy mit gondol, milyen életrajza van; ugyan az önreferencialitást ironikusan többszöröző nyelvi formában, mégis „saját hangon” Ágnes mondja ki: „magammal magam rendelkezem”, „magam megmaradok a magaménak.”

Éppen „a nő” már megszerzett függetlensége az, ami bénítóan hat a férfira, így az érzékeken keresztül ható női test megszelídítésére van szüksége. A kasztrálás elhárításának módja, ha ő kasztrál: ha az éteri állapotot tovább fokozza, és hozzárendeli a hagyományos konnotációkat: az éteri nőhöz leginkább kapcsolt kép a szent nő, ehhez úgy lehet eljutni, ha a nő fiút szül neki. A fogantatás gesztusa valóságos tartalommal ruházódik fel, és a fajfenntartáshoz utalja az Ágnessel való viszony számára egyedül elfogadható, értelmes jelentését: „S már nem úgy az övé, mint eddig mindenkor: Vétel, Vásár. Anyakönyvvezető. Ma az övé, mert benne van az ő fajtájának a magva! mint odúban a madár, mint a földben a búzaszem, mint a hívőben a gondolat. Most már egyek lettek: mert ugye, Ágnes is a Dusok közé került: hiszen testének teste, vérének vére, életének élete a Dus titok.”⁴⁰ Az örökölt fogalmakkal felcímkézett női identitáshoz még egy stabilizáló tényező kell; az uralhatatlanság semlegesítéséhez egy fontos stratégiával, a leghatásosabbal maradt adós: a másikat meg kell fosztani értelmi képességétől, azon keresztül tárgyiasítani, és értéktelennek beállítani: „milyen ostoba szegényke”, mondja a férfi, „töményített műveletlenség”, „nagyon vigyázni fog, hogy társaságba ne menjen vele”, „mintha az Istenek gyöngytyúkká változtatták volna az ideálját, és neki még így is tovább kell imádnia”, és „Itt van az esete: ő szerelmes ebbe a gyöngytyúkba, aki éktelenül karicsol.”⁴¹

Ha a férfi belső monológjait vagy néhány szereplő közbevetéseit a preferált kódok mentén olvasnánk, és nem lennénk figyelmesek az irónia alakzatára, a regény valóban nem élte volna túl a megjelenését: a férfi monológjai és az átélt beszéd jellegzetesen a patriarchális rend létfeltételeinek (szexista) kódjait használja. A pozíció, melyet a férfi szereplő és a hozzá rendelt narrátori szólam és perspektíva a nővel betöltetni igyekszik – a magántulajdonként kezelt nő és a férfi tulajdonjogának biztosítása, a nő számára előírt monogámia, a nőtől elvárt férfiágot továbbörökítő gyerekszülés –, a hegemon maszkulinitás által előírt reprezentációs rendszerben modellált női alakra illik. A diszkurzus szintjén beiktatott narrátori kommentárok azonban különös kapcsolatban vannak az itt elhangzottakkal. A narrátor ugyanis négyszer szakítja meg olvasóhoz való közvetlen kiszólással a történetmondás menetét, és ezek a narratív betétek felülírják a történet síkját érintő, a mindentudó (férfi) narrátor által megkonstruált, nagyon transzparensnek bemutatott jelentést. Ezek közül is két narrátori kommentárra érdemes kitérni, mert összekötik a diegézist és a diszkurzus síkját.⁴² A narrátor első közbeszólása során ugyanis arról beszél, hogy nem tud enni: ételiszonyban szenved, fáj a foga, nem eszik húst. Ez a metakommentár visszautalja a mesét a narratíva elejére, amely éppen egy évésjele-

⁴⁰ Uo. 121.

⁴¹ Uo. 243.

⁴² Uo. 31. és 273.

nettel indult. A később beléptetett reflexiós szint, az önreflexiós betét – mely ugyanakkor nagyon jól komponálta is teszi a szöveget – a narrátori alakot olyan-
nak mutatja be, aki konstruált alakjainak húsevő, egymást evő, tulajdonló viszo-
nyából már kilépett, hiszen ezért is tudja az ő világukat ezen a szűrőn keresztül
láttatni, leírni. Innen, erről a pontról látszódik, hogy a túlzás eszközével élő retorikai
fogás teremti alakjainak női és férfiidentitását ennyire birtoklónak, mohónak
vagy tárgyiasultnak. Amikor pedig a regényírásról beszél egy másik metadiegetikus
szinten levő kitérőben, nem tesz mást, mint hogy a terhességet az írással hozza
fedésbe. A történet szintjén elmesélt „női sors”, a fajfenntartásként definiált anya-
ság, a nő testében megszületésre váró magzat trópusként viselkedik, a patriarchális
logikában megképződő jelentését kijátszatja, amikor a metanarratív kommentár a
regény születésének pillanatához kapcsolja a megtermékenyítés és kihordás kettős
jelentését. Mindezt a műveletet egy metaleptikus határátlépés végzi el: két narratív
szint, a történet (diegézis) és a metadiegetikus szint hurkolódik össze, ahol a narra-
tor foglal helyet és kívülről figyel, kommentálja nemcsak a történetbe vett sze-
replők heteroszexuális küzdelmét, de a regényírás körülményeit is: „A méhmagzat
együtt nő a napban a testtel, s ha közben, mint a szobrász a műteremben, az ember
beszélgetne erről, arról, elvekről, eszmékről, napi dolgokról, gondolatokról, anél-
kül, hogy odafigyelne, irányítaná, vagy tudatában ellenőrizné, időközben élnek a
regényfigurák s íme most is, alig várom, hogy feléreztessem Dus Pétert, a szob-
rászt, aki ott ül a Hotel Bristol harmadik emeletének utcai szobájában, mereven és
elszántan, s várja a pillanatot, hogy Ágnessel közölje a gondolatait.”⁴³

***

Feminista pszichoanalitikus nézőpontból a három regényben megkonstruálódó női
szubjektivitás árnyalatait a következőképp foglalhatjuk össze. Az *Isten háta mögött*
belső logikája szempontjából a nőt semmiképp sem tekinthetjük passzívnak, hiszen
ő a történet mozgatórugója; a nő, az ő titkának a megfejtése iránti vágy hajtja előre
a cselekményt. A fallikus nő kasztrálására azonban nem marad el, ugyan a férfi hős
halálára mint elbeszéléstechnikai eszközre is sor kerül, de a nő hatalmának meg-
csonkítása jelenti az elbeszélés feloldását. A *Rokonok* narrációja örökölt sémákkal
dolgozik, a nő kétféle sztereotip képre való kimerevítését, redukcióját hajtja végre.
A szimbolikus renden kívüli, független fallikus nő alakja az (a preödipális dimen-
zióját idézi, hogy Magdaléna az anyjával egy bekeretezett képben ábrázolódik),
akire a férfi vágyik, de olyan hatalommal rendelkezik, ami a férfira nézve fenyege-
tő, ezért kasztrálni kell. A vágyott, el nem érhető nővel párhuzamosan, mintegy az
előzőhöz képest annak hasonmás inverzeként jelenik meg a feleség pozícióját el-
foglaló nő, aki eleve kasztrált, a társadalmi renden belül elfoglalja az engedelmes,
önmagát feladó anyai szerepet. A *Míg új a szerelem* diszkurzusának nívuma, hogy
olyan önreflexív szintet emel a diegézis szintje fölé, amely a patriarchális logika
tarthatatlanságának a történeteként teszi saját meséjét olvashatóvá.

⁴³ Uo. 273.

A regények történetészövése különböző módokon, de a fallikus nő hatalmának megtörésére irányuló szándékot is elmesélik. A szövegmozgások a jelölés rendjének elvét mint a szimbolikus rend hiányra épülő működését is láthatóvá teszik, de láttuk az egyes regényekben, hogy a nőin keresztül beléptetett uralhatatlan, a nyelv előtti gesztusok, a szimbolikust kikezdő, preszimbolikus dimenzió az, amely nélkül a szöveg szimbolikus szintje sem tudna megképződni. Minden szövegben a nő mint alakzat – imaginárius szupplementumként, a férfi diszkurzus fantáziáinak a termékeként – a metonimikus láncban rögzíthetetlen jelölőként működve éppen azokon a pontokon számolja fel az azonosságot, egységességet, ahol a tulajdonlásra, elsajátításra épülő fogalmi nyelv a diszkurzust irányítani akarja.

SZERELEM ÉS EROTIKA A NŐI KÖRTÁNCOKBAN

KÜRTI LÁSZLÓ¹

BEVEZETÉS

Számtalan antropológiai kutatás bizonyítja a nemi szerepek kulturális voltát, politikai-ideológiai beágyazódását, valamint azt, hogy a nők publikus hangja a férfiakéval ellentétben a háttérben visszaszorult/visszaszorított vagy elnémított volt. A témakör egyik eredeti elméleti megközelítését az antropológus házaspárnak, Edwin és Shirley Ardenerek köszönhetjük, akik a “muted” („visszaszorított”, „elnémított”) kifejezést javasolták a férfiak erős és uralkodó hangnemével szembeni női visszafogott és csendesebb társadalmi kommunikációjára és szereplésére (ARDENER, 1975). Elképzelésük szerint nemcsak a hagyományos kultúrában található nemi szerepek egyenlőtlensége határozza meg a nők kevésbé domináns publikus hangját, hanem – és ez külön érdeme az elméletnek – az, hogy ezt a társadalomtudományi konvenciókra is értették. Érvelésük szerint a tudományos kutatásokban és publikációkban a férfiak hangja erősebben és jelentőségteljesebben mutatkozik meg, mint a nőké. A kutatók nagy előszeretettel készítették interjúkat férfi adatközlőkkel, így háttérbe szorítva valamelyest a nőket, akik gondolatai és érzelmei ezáltal nem kerülhettek a nyilvánosság elé. Elméletük időtálló voltát bizonyítja nemcsak az eltelt időszak dinamikus feminista és gender-centrikus tudományos irodalmába történő beemelése, de az is, hogy az 1970-es évek óta többen figyeltek meg hasonlóan a világ számos kultúrájában, valamint a kommunikációelmélet (Cheris Kramarae), nyelvészet (pl. Deborah Tannen) és organizációelmélet (Mark Orbe) szintén (újra) felfedezte az ardeneri koncepció használhatóságát és előnyeit. Jelen tanulmányomban a nők hangjának visszafogottságát és háttérbe szorítottságát ellensúlyozó eddig olyan nem vizsgált magyar rítusszövegekre hívom fel a figyelmet, amelyben a nők legbensőbb érzelmei, gondolatai és vágyai jelennek meg. Ez nem más, mint a magyar női körtánc – általánosan: karikázó –, amely énekeinek szöveggörnyezete és mondandója bizonyítja a fiatal nők publikus szerepvállalását és hangjuk nyíltabb megjelenítését.

A NEMI SZEREPEK ÉS A RITUÁLIS FUNKCIÓ

A 20. század elejéről és a 19. századból származó leírásokból ismert a magyar patriarchális, tehát férfiuralmú és központú falusi társadalomban a nők, legfőképp a lányok visszafogott szerepe. Feladatuk a ház körüli munka, a kisebb gyerekek felügyelete és a mezőgazdaságban való tevékeny részvétel volt. Sz. Morvay Judit *Asszonyok a nagycsaládban* című monográfiájából kitűnik a nemi szerepek ilyen

¹ Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Intézet, egyetemi tanár

nagyarányú egyenlőtlensége, a nők alárendeltsége, a nemi identitás teljes férfiközpontúsága (SZ. MORVAY, 1956). A heteroszexuális normában nő a férfi (apa, férj) tulajdonaként élte le életét. A felsőbbrendűség kimutatása a két nem közötti kommunikáció minimálisra szorításában jelent meg. Az olyan kifejezések, hogy „asszony neve hallgass,” vagy az az ismert táncszó, hogy „Ne szólj neki, kacsints neki, Mindjárt tudja, mi kell neki”, jól mutatja a paraszti társadalom egyoldalúan sztereotip voltát, amelyben a nőnek komoly szerep nem jutott, hiszen jóformán csak eszközként, munkaerőként vették számításba. Éppen Sz. Morvay közöl egy palóc népdalt, melynek variánsai az ország legtöbb vidékén ismertek voltak:

Asszony, te csak hallgass,
Engem ne háborgass,
Mert én urad vagyok,
Neked parancsolok. (1956: 51)

Bár a serdülő lányok helyzete valamivel különbözött – az eladósorba került 15–17 éves lányt kímélték, felöltöztették, hogy még tetszetősebb legyen –, de a családon belüli státuszukat a feudális férfiközpontúság uralta.² A hagyományosan ideologizált és mindenképpen egyenlőtlen falusi nemi szerepek és identitás ismeretében érthető meg igazán a korosztályhoz tartozás (*bandázás*) és a lányok közti szolidaritás (*mátkaság*) tudatának fontossága. A karikázók szövegei teszik világossá azokat az érzelmeket, amelyek az általános szerelmi dalokon túl a háttérbe szorított és a mindennapi életben kevésbé tapasztalható és hallható (vagy inkább elhallgattatott) női identitásról és lélekről szólnak.³ Mindez akkor válik nyilvánvalóvá, ha a kari-

² Sz. Morvay Judit közli talán a legextrémebb adatokat. Az a kifejezés például, hogy „széna, nem szalma” például arra utalt, hogy a várva-várt újszülött fiú és nem lány lett; a lányoknak és asszonyoknak semmi „vagyonuk” nem volt; és az új családba beköltöző asszonyt idegennek tekintették, „kizárólag magára volt utalva” (1956, 52–53). A tradicionális nagycsaládszerveletben a fizikai bánásmód teljesen általános és ismert volt.

³ Sajnos a nagy múltú magyar folklórkutatás ellenére a népdalok osztályozása és tartalmi csoportosítása gyerekcipőben jár. Katona Imre, Ortutay Gyula, és Vargyas Lajos sajátos megközelítéssel próbálkoztak, de a két nagy kategóriába – párosítók és szerelmi dalok – önkényesen és felületesen erőszakolt szövegek már önmagában is mutatják a diszciplináris bizonytalanságokat. Ti. mindkét kategóriában a szerelemről van szó, ahogyan a karikázókban is. Am Ortutay és Katona szerint a szerelmi dalok „legkevésbé alkalomhoz kötöttek” (1970, 840), ami viszont a karikázókra nem alkalmazható, mivel azok nagyon is alkalomhoz és táncoláshoz kötöttek. Ugyanakkor a Vargyas Lajos által felállított táncdalok csoportjához nem tartoznak, mivel a kutató minden olyan témát – a hűtlenségtől a testi szerelemig, a házastársi kapcsolattól az állapotos lányig (?) – a szerelmi dalok csoportjába sorolt, amely valamilyen módon leírja a nemek viszonyát egymáshoz (1988, 443–451). Hasonlóan sommás és elnagyolt Katona Imre csoportosítási kísérlete: hat nagyobb tartalmi tematikai osztályt különböztetett meg, amely közül legalább háromba is tartozhatnának a karikázók dalai, „érzelmi”, „mulattató” és „alkalmi” dalok (1998, 381). Ezekben belül még több dalcsoportot különített el, amelyek közül a karikázók dalait a „párosítók”, „szerelmi népdalok”(?), „kesservek”, „táncdalok”, „csúfolók, tréfás és gúnydalok” kategóriájába is be lehetne illeszteni. Hogy hová, azt nem lehet tudni, mivel ilyen dalcsoport nála nincs, de például a táncdalok közé biztosan nem, mert azok „zenei és szövegi szempontból egyaránt szorosabban kapcsolódnak, valamely tánchoz vagy táncos alkalomhoz” (1998, 384). A karikázók – mint az elemzésem is mutatja – bár kimondottan a karikázáshoz kötődnek, tartalmukban éppen a szerelmi érzelmekkel telítettek.

kázók szövegeinek hermeneutikai értelmezését elvégezzük, mivel azokból derül ki a “troubles talk”, ahogyan Deborah TANNEN nevezte a női problémák egymás közötti megbeszélésének fontosságát (1990). Annak ellenére, hogy a karikázószövegek elsődleges funkciójaként a szerelemre, a házasságra való felkészítés tűnik, nem kétséges, hogy bizonyos szövegek aláássák, illetve megkérdőjelezik a férfiközpontú autoritásból fakadó mondandót. A nők táncolása, ahogyan Leslie Gotfrit érvel, nemcsak megtestesíti az ellenállás lehetőségét, hanem egyszerre reprodukálja a domináns ideológiát is (1991: 175). Ezért folyamatos a szövegekben a szerelem-szenvedély kettőssége. A karikázókhoz használt énekeket valójában az eladósorba került lányok költészeteként foghatjuk fel, akik táncaikkal és éneklésükkel egymásnak kommunikáltak (persze úgy, hogy mások is hallják), és dalaikat saját érzelmeikkel, lelki gondjaikkal töltötték meg.⁴ Ez nem olyan szókimondó és néha obszcén verbális költészet, mint a férfiaké, táncuk sem olyan erőteljes és maszkulin, mint a legényeké, amelyek szintén korosztályspezifikus rítusként funkcionáltak, hanem jóval visszafogottabb, sajátos nyelvhasználat volt, amellyel érthetően fogalmazták meg kérdéseiket, észrevételeiket a világról, egymásról és a hön áhított másikról, és a megany-nyi szorongásról, amelyek a serdülőkorú lányok bizonytalanságának velejárói.

A karikázó funkcióját elveszítve a 20. század közepére teljesen kihalt, és így ma már csak az 1950–1970-es évek rekonstruált és megrendezett táncgyűjtésekkor készült filmfelvételek, valamint a felgyűjtött énekek alapján lehet vizsgálni a tánc és az énekek mondandóját. A nőekkel készített szöveges gyűjtés, amelyben a körtáncukról vallanak, annyira kevés és felületes, hogy ez a tény önmagában bizonyítja az ardeneri dilemmát.⁵ A karikázó körformájú, egy-háromrészes, lassú és gyors részek váltakozásából álló, főleg 2/4 vagy 4/4-es tripódikus, de a különböző részekben változatos szótagszámú és ritmusú, énekekre járt lánykörtánc volt. Karakterisztikusan a nők elöl vagy hátul keresztetett kézfogással fogódtak össze, és egyszerű lépésekkel jobbra-balra forgatták a kört. A karikázók változatossága a magyar nyelvterület meghatározott részein jelentős helyi eltéréseket eredményezett (előénekesek szerepe, bonyolultabb ritmusok, egyirányú körforgás, eltérő összefogás stb).⁶ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a lánytánc eredetiségét és archaikus voltát

A csoportosítás körüli bizonytalanságokat Voigt Vilmos éppen az erotikus népdallal kapcsolatosan vetette fel (2002).

⁴ A szövegek természetesen felvetik a szerzőiség az alkotók személyiségének kérdését, bár egy több évszázados hagyomány esetében, pláne akkor, amikor a karikázókról a 20. század előtről még csak leírásokkal sem rendelkezünk, kilátástalan vállalkozás. Mindenesetre az a tény, hogy a karikázók páratlan szövegei a nők szemszögéből láttatják az érzelmeiket és a benső gondolatokat, utalhat a női költészetre vagy legalább is a nők szoros közreműködésére.

⁵ Az egyetlen népi erotikáról szóló szerkesztett kötetben a karikázókra senki sem figyelt fel (HOPPÁL–SZEPEK: 1987).

⁶ Tanulmányomban a tánc történeti, formai, szerkezeti és kinetikai-plasztikai elemzésével, az egyes vidékeken található sajátosságokkal nem foglalkozom. Itt elegendő azt a tarthatatlan és bizonyítások nélkül felállított elképzelést említenem, miszerint a magyar női körtáncok az európai középkor „uralkodó láncdancformájának” maradványai (MARTIN–PESOVÁR: 1998, 549). Hogy az európai középkor mintegy ezer évet ölel fel (a Nyugatrómai Birodalom bukásától az 1500-as évekig), és hogy

számtalan egyéni elnevezése bizonyítja. Az északi területen, például Tardoskedden *szinalázás*, Martoson *pilikézés* a körtánc neve. Somogyban (pl. Törökkoppány) is sajátos elnevezés élt, *erdőjárózás*, egy dudanótaszerű ének első sorából (*Erdőjáróznak a lányok*), de még *hajrózsázásként* vagy Karádon *kocsikala* névvel is ismerték. Dél-Nyírségben (Érpaták, Geszteréd) *hajlikázás*, Galgahévíz és Nagyréde településeken a lánytánc neve *szédülés*, a baranyai Dunaszekcsőn *kerecskézés* vagy *kerekecskézés* volt a körtánc elnevezése. Más baranyai falvakban (Szilágy, Püspökszenterzsébet) a táncot *karéjzó* kifejezéssel ismerték. Kalocsán (Öregcsertő) a lánytánc elnevezése *férc* vagy *fércelés*; Decsen *babázás*. Néhol a lassú és gyorsabb részeket más és más elnevezéssel illették: Sárpilisen (Tolna m.) a lassú részt *belépőnek* vagy *lépőnek* hívták, a futó részt *fáridázásnak* (MARTIN, 1979: 126).⁷ Bátán (Tolna m.) a lépő két eltérő mozdulatát az *alszegies* és a *fölszegies* megkülönböztetéssel választották el (LUGOSSY, 1956: 544); Öcsényben a régies lépőre a 20. század elején még a *csillegő* elnevezést használták. Baranya megyében, Szilágy faluban a karikázó lassú része *csendes*, a gyors *körbe szaladó* volt (LUGOSSY, 1956: 547). A vajdasági Doroszlón *csirajozás*, Gomboson szintén így, valamint a *tüskömözés* elnevezést használták a lánytáncra.⁸ A szlavóniai népsziget falvaiban más és más nevekkkel éltek: Szentlászlón *kalala*, *reza-nóta* vagy *rezálás*, Kórógyon *derenka*, Harasztiban a *karikatánc* (BERKES, 1973).

Fontossága ellenére érdemes megjegyezni, hogy az első igazi tudományos igényű tánckönyvben, Réthei Prikkel Márian 1924-es *A magyarság táncaiban*, a női körtánc még csak említést sem kapott, annak ellenére, hogy a lányok táncára való utalás már az 1520-as években Apáti Ferenc által költött *Cantilénájában* megtalálható. Apáti írja: „Serényen futamnak táncban az lányok”, amely sor felkelthette volna a táncutatók alaposabb érdeklődését.⁹ Az viszont teljes egészében fedi a valóságot, hogy eddig a bőjti lánytáncra való okleveles adat még nem bukkant fel a 20. század előtti időszakból.¹⁰

A táncfolklorisztika általános elfogadott elmélete szerint a bőjti időszak egyik szórakozási formája a lányok körtánca, a karikázó volt (MARTIN, 1979; PESOVÁR, 1996; RATKÓ, 1996, 2001). Sarkalatos bizonyítéknak vették a kutatók azt, hogy ebben az időszakban a tánc általános egyházi tiltás alá esett, ami viszont nem vonatkozott a karikázókra. A táncfolklorisztikai és néprajzi kutatás ezért folyamatosan a rituális funkciót hangsúlyozta, miszerint a tánc „tavaszköszöntő” és párválasztó/termékenységi funkciója kapcsolódott össze a bőjti vallásossággal (TÁTRAI,

ebben miként helyezhető el a magyar karikázók rendszere, arra nézve már nincs magyarázata a táncfolklorisztikának. A karikázóval kapcsolatos korábbi munkákat l. LUGOSSY (1952), MARTIN (1979), SZENTPÁL (1961).

⁷ Csak hogy érzékeltessem a változatosságot, a szintén Tolna megyében található Sióagárdon a kétrészes táncban három motívum elnevezései: lépegető, ugrós, pördülés (SZENTPÁL: 1961, 26).

⁸ A két tánc szerepelt még az 1947–48-as Jugoszláv fesztiválon a doroszlói és a gombosi falusi együttes műsorában (DEBELJAK–ILIJIN: 1953).

⁹ A tánc történeti munkák közül az egyik első idézése KAPOSÍ–MAÁCS (1958, 23).

¹⁰ A bőjttel kapcsolatos szavaink többsége is a 16. században található meg elsőként írásos forrásokban; ezek a bőjt vagy bűt, a konc és a sanyargat.

1994: 59). A „Dél-Dunántúlon és a nyugati palócvídeken keveredik s fonódik össze szorosan a böjti karikázó a párválasztó gyermekjátékokkal”, írta MARTIN György korábban (1979: 61). A tardoskeddi körtáncról írtak általános érvényűnek tűnt máshol is: „Tardoskedden a nagyböjttel kezdetét vette a szigorú tánctilalom. A 49 napig tartó táncszünetet – amikor bármiféle táncos megmozdulás a legszigorúbban tilos volt – használták ki a szinalázással eltöltött közös szórakozásra.” (MARTIN–TAKÁCS, 1981: 20) Ezt a rituális funkciót hangsúlyozta a táncfolklorista Pesovár Ernő is, aki a karácsonyi férfiak pásztortáncáról és a lánykarikázóról jegyezte meg, hogy „olyan nagy múltú rítusok emléke ötvöződik a keresztény és középkori hagyománnyal, melyek az életet adó napot és a megújuló természetet köszöntik profán naphimnusszal és apokrif feltámadási énekkel. Erről az archaikus hagyományról vall az is, hogy a megtermékenyítő nap és az újjászülető természet örök jelképeként férfiak, illetve nők rituális körtáncába szöve fogalmazódik meg a két kozmikus méretű esemény nagy élménye” (1996).

Érdeemes ugyanakkor kiemelni, hogy a lánykörtáncokról írt első tanulmánykötetben a karikázókkal kapcsolatosan a böjt szó még csak említést sem kapott (LUGOSSY, 1952). Korábbi hiteles történeti anyag sem erősíti meg a böjti lánytáncról mondottakat. Mintegy 200 karikázó szövegét vizsgáltam át – köztük természetesen a Martin György nagyszerű körtánc monográfiájában találhatóakat (MARTIN, 1979), Olsvai Imre sárközi gyűjtését, és Lugossy Emma korábbi kötetét (LUGOSSY, 1952) –, de egyikben sem található utalás arra nézve, hogy az énekek böjti rituális énekek lennének. Egyetlen egy olyan ének bukkant fel, amelyben a böjt szó szerepel, ez a martos *pilikézés*:

Fújnak már a böjti szelek,
Ingem, gatyám, lobog, lebeg. (MARTIN, 1979: 158)

Fontos megjegyezni, hogy az ének más változataiban viszont csak hideg és nem böjti szelek kifejezés van.

A tánc funkcionális használatát a szlavóniai magyarság körében például szőlő-őrzések (augusztus közepétől a szüretig) és ünnepi, vasárnap, ún. határkerülések is feljegyezték a kutatók (BERKES, 1969: 128–129). Szentpál Olga közvetlen a második világháború után a sárközi karikázást még bál és lakodalom közben tudta megfigyelni. Az elsődleges rituális szerep rajzolódik ki a lányok és a menyasszony lakodalmi körtáncából, amelyben a lassú-közepes-gyors részek tempóbeli különbsége választóvonalként funkcionált. A Pusztafaluból származó és a két világháború időszakára reflektáló adat szerint a lányok és a menyasszony a lakodalom napján a menyasszony házánál utoljára karikáztak. A táncban a menyasszony csak a lassú részben táncolhatott, annak gyors, futó részében már nem. A korcsoporttól való búcsúzást szimbolizálta a karikázóban való utolsó részvétel, mert „ezzel a körtáncal búcsúzik el lánypajtásaitól” (LUGOSSY, 1956: 539). Ez az adat is bizonyítja, hogy addig, amíg böjt nem, a lánykörtánc a magyar népi kultúrában az érosz és a szexus funkcionális összekapcsolásának rituális mozgás- és énekkrendszere volt. Ugyanakkor a böjt vagy ahogyan ismerték a korábbi évszázadokban, a sanyargatás szimbolikusan összeköti a tavaszi karikázókban megszólaló női hangot és a böjttö-

lést: mindkét esetben a test és a testiség eszközként szerepelt a cél – az emóciók kinyilvánításának – eléréséhez.

AZ ÉNEKEK

Hogy valójában miről szólnak a lánykarikázók, azt egy Somogyban gyűjtött karikázóból tudjuk meg:

A cipőmnek se sarka, se talpa,
Eltáncoltam a nagy vigadóba,
Majd lesz annak, sarka is, talpa is,
Lesz szeretőm szőke is, barna is. (GÖNYEY, 1958: 7)

A karikázó tehát korosztályspecifikus lánytánc, amelynek énekeiben a szerelem, a szerető utáni vágyakozás jelenik meg, a táncosokat a legények nézték, és ennek fontossága egy Bácskából ismert karikázó (derenka) dalban jelenik meg:

Azért jöttem ide karikázni,
Hogy szeretőm itt találna lenni.
Kezem, lábam ki találna törni,
Talán fogna rajtam szánakozni. (MARTIN, 1979: 54)

Érdekes, hogy ennek a szövegnek egyik változatát egy andocsi (Somogy m.) karikázó dalban találjuk meg, itt viszont az utolsó sorban a hűtlen szeretőn áll bosszút a leány, mivel utolsó két sora megváltozott:

Keze-lába ki találna törni,
Én még jobban ki fognám tekerni. (MARTIN, 1979: 80)

A szeretővel kapcsolatban a karikázószövegek óvatosságra is intenek, azaz felhívják a figyelmet, hogy a szerelem bánatot és fájdalmat is okozhat. Egy baranyai (Szilágy) karéjózó így oktatja a lányokat:

Lányok, lányok rólam példát vegyetök, Falubeli legényt ne szeresetök.
Mer az eljár mindön este hozzátok, A csak szomorúságot hoz rejátok. (KISS, 1956: 406–407)

A szerelem hiánya is sújtja a fiatalok lelkét, amit a karikázószövegek nemhogy eltitkolnának, hanem éppen hangoztatnak. Egyszerűen kifejezve: ha nincs szerelem, az a baj, ha van, akkor pedig az, és erről egy tardoskeddi szinalázás énekének két utolsó sora sokatmondó: „Vége, vége, mindennek, Vége a szerelemnek.” (MARTIN–TAKÁCS, 1981: 25) A szerelem adta örömről és boldogságról, és a fiatal-ság megünnepléséről szól a karikázók nagy többsége, amelyekből kiderül, hogy egy szerelmes fiatal vidám, kivirult és mosolygós – magyarul: egészséges. Ahogyan egy dalszöveg Erdélyi János korai gyűjteményében is mondja:

A kit én szeretek, meg van az szeretve,
Ha rá tekintek is, elfakad nevetve.

Tehát a szerelem, párválasztás, a leendő szexuális kapcsolat és ezzel a társadalmi reprodukció lehetőségének tartalma majdnem minden karikázó szövegében megtalálható.

A szerelem – mint tudjuk – sokfajta, egy komplex érzéscsoport, amelyben a meleg, szívszorogató érzés, az öröm és a teljes lelki és testi odaadás párosul a kedvtelenséggel, a szenvedély a félelemmel, bizonytalansággal, a szorongással, az esetleges bűntudat érzéseivel. Egy martosi (volt Bars m.) karikázóban például a női hang éppen a szerető általi megrontás miatt kesereg: „Én is szép voltam most esztendeje, De elrontott a babám szereleme.” (MARTIN, 1979: 160) Két ellentétes pólus – a szenvedély és a szenvedés testesül meg az igaz szerelem és negatív ellentéte, a felszínes, hazug és fájdalmas csalódottságban. A viszonzatlan és beteljesületlen szerelem okozza a szenvedést. Az igaz szerelem ellentétéként jelenik meg a hazug szerelem, és a hű szerető ellenpárjaként a hazug, ahogyan egy öcsényi karikázóban megjelenik:

Meguntam már bodros kötényt viselni,
Szeretőmet hazugsággal tartani.
Meg is mondom minden szívem szándékát,
Énhelyettem keressön másik leányt.
Kék pántlika az én kapcám kötője,
Állj meg, babám, egy szóra, vagy kettőre!
Nem állok én ötre, hatra, tízre se,
Mert nem voltá' hű szerető sohase! (OLSVAI, 2010: 174)

Egy Heves megyei ostorosi karikázó lassú részének éneke ezt az egész érzéscsoportot tartalmazza:

Tanyán, tanyán, tanyán a lakásom,
A babámat csak vasárnap látom,
Pedig annak csinos a járása,
Lassan ballag, hogy mindenki lássa.

Megszomorították a szívemet,
Házásítják az én szeretőmet,
Írjátok meg, hogy én beteg vagyok,
Fáj a szívem, talán meg is halok.

A szóláti csomózóban születtem,
Egy legényé, jaj de sokat szenvedtem.
Szenvedtem én, sóvárogtam utána,
Mégis ki vagyok a szívéből zárva.
Barna legény, ha tudtad, hogy nem szeretsz,
Mért nem írtál titokban egy levelet,
Atdad volna a szóláti postára,

Ne pedig az egész falu tudtára.¹¹
 A csalódás, az elhagyatottság érzése derül ki egy baranyai énekből:
 Mikor az virágzik, annak szaga érzik,
 Kedves szeretőmnek csak a híre hallik. (GÖNYEY, 1958: 13)

A szerelmes lány betegségét mutatja, hogy töri a nyavalya, ahogyan ez a tardonai karikázó gyors részének énekében van:

Tanya, tanya, szénégető tanya,
 ezt a kislányt töri a nyavalya.
 Ha töri is, de hiába töri,
 szeretője soha el nem veszi.

Az érzelmek felszínre törését, a megcsalt szerető fájdalmas dühkitörését, takarja az átkozódás. Az érpataki hajlikázó szövegében például így:

János a szeretőm nem más,
 Fogja körül a nyilalás.
 Ha a nyilalás elhagyja,
 Törje ki a rossz-nyavaja. (PESOVÁR F., 1978: 34)

Sárközben a karikázó lányok átkozódása még erőteljesebb, ahogyan azt egy sárpili-si karikázó szövege mutatja:

Kiskapura fölfutott a fittyfene,
 Irigyömet mind ögye meg a fene,
 Irigyömbül ötöt, hatot megönne,
 Akkor néköm egy irigyöm se lönne. (MARTIN, 1979: 89)

A lányok közti vetélkedés, irigység, sőt a fizikai abúzus volt a konfliktus forrása, amelynek központjában éppen a vélt vagy valós szerető állt.¹² A váraljai és decsi karikázó lépő változata erről szól:

Öld (ödd) meg fene, valahol egy legény van.
 Valahol egy barnakislány-csaló (szegényleány) van.
 Öld (ödd) meg fene, verd meg Isten mindjáját,
 Ki szereti megcsalni a babáját (Ki kívánja megcsalni a babáját).
 (OLSVAI-KÖNCZÖL, 1974: 185; MARTIN, 1979: 94)

A szlavóniai kalálzásban pedig ez áll:

Verje meg az Isten,
 Veretlen ne hagyja,

¹¹ Ostoros, felvétel, vimea, <http://videa.hu/videok/zene/ostoros-karikazo-tanc-1930as-folk-nagyi-regi-bn2FgIK7Bk7NLYpb> (letöltés dátuma: 2014. július 29.)

¹² A lánybandák tagjai közti irigységről a következőt jegyzi meg Sz. Morvay Judit: „A felvégi lányok haragudtak ránk, mert ha felmentünk a Felvégre (Föszege), a legények minket táncoltattak... Ahogy felmentünk, volt olyan lány, aki lerángatta a hajunkat. Nekem is lerángatták. Mí meg a lagziban kisbicskával kihalogattuk a szoknyáját annak a lánynak, aki az én hajamat lerángatta. Nem is én, hanem a mátkám. Én odébb álltam és néztem.” (1956, 113)

Ki ja szertőjét, ihajla!
Farsangban elhagyja, valaha! (MARTIN, 1979: 40, 43)

A Vajdaságban és Erdélyben is körtáncének szövegeként gyűjtötték fel a következőt:

Kék ibolya, ha leszakajtanálak?
Mit szólnál, tē babám, ha jelhagynálak?
– Asz mondanám: verjen még a Teremtő!
– *Aszondanám: verjēn mēg a jégesső!*
Sosē voltál igaz szívű szerető! (BODOR, 2003: 475; kisebb variációja Magyarlapádról, MARTIN, 1979: 200)

A szlavóniai Doroszlón a lányok a csirajozásban így énekelték:

Üssön meg babám a ménkű!
Akkora mind egy malomkű,
Üsse le a derekadat,
Mire kötöd a farodat. (BRINDZA, 2002)

Egy másik változatban:

Üssön mēg, babám, a ménkű,
Üssön mēg, rózsám, a ménkű,
Akkora, mint egy malomkű!
Üssön agyon, de nē nagyon,
Hogy a szíved megmaradjon!
Üsse lē a dērekadat,
Kire kötöd a farodat! (BODOR, 2003: 507)

Nagybaracskán a karikázó, Gomboson és Doroszlón a csirajozás, a dunaszekcsői kerekecskésben változatok tűnnek fel:

Üssön meg babám, a ménkő
Akkora, mint egy malomkő.
Halálotat nem kívánom,
De ha meghalsz, azt se bánom. (KISS, 1956: 261–262)¹³

A szerelem, sőt inkább a szerelem fájdalmas és gyötrő oldala, úgy a lelket, mint a testet megviselő formája dominál. Hogy a szerelem betegség, és valóban betegséget okoz, nem hiányzik a magyar népi filozófiából. Az érzés korábbi feljegyzései már a középkori és az ókori gondolkodásban megtalálhatóak. A szerelem szenvedélybetegségként volt diagnosztizálva, amelyet a hidegleléshez hasonlónak írtak le. Balassi Bálint úgy írta, hogy „szerelemre gerjedt”, de az érzést még az epekedés

¹³ ZTI: *Magyar népdaltípusok példatára*. <http://nepzeneipeldatar.hu/kereses/index.php?pid=605>
(letöltés dátuma: 2014. július 29.)

szóval is kifejezte, „lelkem epedez szerelmében”. Máskor a szerelem kínozza: „Hogy szerelem miatt örök kínba esék” (*Losonczy Anna nevére*), vagy „panaszkozik a „búskomor szerelem”-ről (*Borbála nevére*); máskor pedig úgy írt: „Hol szerelem, lesz ott szűgyötrellem”; majd pedig „megmenekedtem a szerelem béklyójától”. Bessenyi György hasonlóan érzett, mert a szerelem „gyötrelmet, örömet osztogat vígsága” (*Szerelem*). Csokonai Vizét Mihály pedig egyik versében eképp látta: „A hatalmas szerelemnek, Megemésztő tüze bánt.” (*Tartózkodó kérelem*). Hasonlót Czuczor Gergely is használt:

A szép magyar legény beteg,
Bántja a szerelemhideg,
Vetett ágya búfa-levél,
S magán kívül ő így beszél:
Én ültettem a rózsafát,
Más töri le a bimbóját,
Én szerettem egy szép barnát,
Más éli vele világát. (1837)

Hasonlót találunk Kisfaludy Károlynál: „A szerelem megfordított hidegletélés: először forró, azután hideg.” A szerelem fájdalmas testiségére utalnak olyan kifejezések, mint a „szerelem vak”, „beteges szerelem”, „örülten szerelmes”, szerelmi láz, amelyek a gyötrődő lelki-testi tortúrát egyaránt megjelenítik. A párhuzamok nemcsak a reneszánsz gyógyászathoz visznek el bennünket, hanem egészen az ókori görög orvostudományhoz. A szerelembetegséget nem a francia Jacques Ferrand vagy angol kollégája, Robert Burton ismerte fel, ők csak az ókori tudást hasznosították, ezzel is segítve a szerelmeseket (főleg a lányokat) különféle gyógymóddal jó útra téríteni.

Egyes népdalokban a szerelemhideg vagy szerelemhidegség régies kifejezést találjuk a szerelembetegségre. Egy 19. században lejegyzett népdalban a következőképpen:

Érted vagyok rózsám, beteg,
Lel a harmadnapos hideg,
Az is pedig olyan hideg,
Törik, zuzik mint az üveg. (ERDÉLYI, 1846–48)

Karádon (Somogy m.) a kocsikala futó részében pedig már nem harmad, hanem negyednapos a hideg:

Nem voltam én addig beteg,
Míg téged nem szerettelek,
De mióta szeretgetlek,
Löl a negyednapos hideg. (MARTIN, 1979: 77)

Szentlászlón a rezálásban nemcsak a betegség jelenik meg, hanem annak gyógy módja is – ugyanaz, amit az ókoriak is ismertek a szerelembetegségre:

Ha jázt tunnád, ámit én,
 Mijen beteg vagyok én,
 Ha a rózsám látom én,
 Mindjár' meggyógyulok én. (MARTIN, 1979: 50)

Egy kalocsai fércelő népdalban ezt találjuk:

Beteg vagyok, a szerelem betege,
 Két fekete (v. világoskék) szemmel vagyok megverve,
 Két fekete (v. világoskék) szemmel vagyok megverve, megverve
 Nem gyógyít más, csak a babám szerelme. (ROMSICS, 2002: 25)

A szerelembetegség másik igen beszédes kifejezése a hideg ellentétéként a láz vagy az égő szív (az elhagyott szeretőnek egyébként „árva a szíve”). Az égő vagy lángoló szív természetesen a keresztény szimbólumok egyike (pl. Szent Ágoston). Egy aranyosszéki szerelmi varázslásban a lánynak ásóval fel kellett szednie a legény lábnyomát, viaszba burkolni és kemencébe dobni, majd ráolvasni: „Úgy égjen a te szíved értem, ahogy elolvad ez a viasz itten.” (Pócs, 2000) A szerelmes nyugtalan, nem tud sem pihenni, sem aludni – tehát szenved. Egy somogyi karikázóban ez áll:

Álom, álom mért nem jössz a szememre?
 Barna babám csak az jár az eszembe! (GÖNYEY, 1958: 3)

A szív viszont akkor is fáj, ha nincs szerelem, tehát a sóvárgás, a vágy fájdalma jelenik meg az ilyen dalokban. Pl. egy kalocsai népdalban:

Ez a kislány várja a farsangot,
 mert megunta a magányosságot.
 Ki-kiáll a kiskapu elibe,
 fáj a szíve a pároséltre.

A szövegek egy részében a szeretők elválása, egymástól elfordulása jelenik meg, néha utalva arra, hogy a cselekedetnek megbánás lesz a vége. Egy somogyi karikázóban:

Happ angyalom, ha az enyém nem lettél,
 Köszönöm, hogy ezidáig szerettél,
 Köszönöm a rövid szeretetedet,
 Nem lesz nálam különgyebb feleséged. (GÖNYEY, 1958: 8)

Az elhagyott szerető nemcsak búslakodik, egyenesen beteg lesz, és aztán, ahogyan az lenni szokott, megjelenik a harag, a fenyegetés, gyűlölet, átkozódás. A tardoskeddi szinalázás egyik versszakában:

Csak még egyszer jöjj vissza,
 Jegygyűrűmet add vissza,
 Jegygyűrűmet vissza nem adom
 Széles a Tisza vize, majd beledobom. (MARTIN–TAKÁCS, 1981: 25)

Egy kalocsai karikázó (fércelés) szövege, pedig már a fájdalommal egybekötött átokról szól:

Nem átkozlak rózsám, nem szokásom,
Csak a mosdóvized vérré váljon,
Törülközőkendőd lángot hányjon,
A te szíved én utánam sose fájjon. (ROMSICS, 2002: 29)

A két szerelmes közé gyakran ékelődik be egy harmadik, a másik szerető, aki miatt a kapcsolat megromlik. A somogyi (Büssü, Somodor) karikázók szövegei szerint:

Rétest ettem megégettem a számat,
Más öleli az én kedves babámat,
Más öleli, más is ül az ölébe,
Más kacsingat a világoskék szemébe.
(GÖNYEY, 1958: 6; MARTIN, 1979: 80)

A Sárközben és Szlavóniában ismert karikázók szövegében is megtaláljuk a veszélyes harmadikra való utalást, és az üröm használatát (az üröm a szerelmi varázsláshoz használt növény volt). Egy decsi karikázó ugró szövegeként:

Üröm, üröm, fehér üröm,
Csak egy legény az irigyöm.
Az is azért haragszik rám:
Szeretne, de nem mék hozzá. (OLSVAI, 2010: 172)¹⁴

A szlavóniai Szentlászlón felgyűjtött kalálá-nóta változata azonban egy kicsit másként foglalta bele az irigy harmadik személyét:

Üröm, üröm, fehér üröm,
Csak egy kislány az irigyöm.
Az is azért az irigyöm,
Szeretője szól énnéköm. (MARTIN, 1979: 44)

Az óvó-védő funkció is nyilvánvaló a harmadik vagy irigy megjelenésekor, amint azt egy sárközi futó ének mondja:

¹⁴ Az ürömfű például a borágó (*B. officinalis*) már a korai középkorban a szerelembetegség egyik gyógyszere. Az idézett népdal a fehér ürömről (*Artemisia absinthium*) szól, de ezeken kívül a kikerics v. sáfrány szintén javallott volt melankólia és alvászavar gyógyszereként. A borágó (*Borago officinalis*) a 16. század közepén bukkan fel a magyar nyelvben először mint „dinnye szagú fű”. Más későbbi elnevezései: ökörnyelv (a latin *buglossos* tükörfordítása), báránnyelv (a latin *arnoglossos* fordítása) vagy atracél (a szlovák *jatravel* fordítása) – valószínűleg a korabeli füveskönyvek hatására váltak népszerűvé. LIPPAY János: *Posoni kert... I–III*, Nagyszombat–Bécs, 1664 volt az egyik első önálló kertészeti mű; de BEYTHE András *Füveskönyv-e* (Németújvár, 1595) is említ dinnye szagú fűvet. Tehát a kapcsolat az európai orvosi és gyógyászati füveskönyvek, valamint a gyógynövények hasznosítása jól követhető. Erről bővebben lásd a nyelvész VÖRÖS Éva tanulmányát (2001).

Megüzenem a fenének,
Egye meg az irigyemet.
Ne úgy egye, mint a hajmát,
Reszelje meg, mint a tormát. (OLSVAI–KÖNCZÖL, 1974: 149)

Az irigy egy érdekes kategória. Magába foglalhatja a harmadik szeretőt, aki irigykedik a szerelmesek nyíltságára, ismertségére. Ugyanakkor lehet, hogy az is irigy, aki a lányságot irigyli, tehát azok az idősebbek, akik magára a fiatalságra féltékenyek. Ez tűnik ki az egyik Bátán (Tolna m.) felgyűjtött karikázó szövegéből:

Irigylik a lányságomat,
Ezt a széles pántlikámat,
Bukorra kötöm a végít,
Úgy sétálok Bátán végig. (KISS, 1956: 260–261)

Az elhagyatottság és a harmadik megjelenése valós félelem a leánykarikázókban. Egy sárközi karikázó lassú lépő részének éneke jól illusztrálja a megcsalt, becsapott szerető érzelmeit:

Nem mind arany, nem mind ezüst, mi fénylik,
Nem mind igaz, mit a legény esküszik.
Fogadtam már esküt, átkot eleget,
Mégis megcsalt az a legény engemet. (OLSVAI–KÖNCZÖL, 1974: 181)

A dalnak a folytatása jól mutatja azt, hogy a megcsalt szerető kiábrándultságához kapcsolódik egyfajta igazságosságra való törekvés, azaz a hűtlen szerető megbüntetése:

Kék virággal virágzik a temető,
Engem temessenek bele legelsőbb.
Engem elsőbb, utána a babámat,
Ne tarthasson több szeretőt magának. (OLSVAI–KÖNCZÖL, 1974: 181)

A szülők, nem a gondos, hanem a gonosz, szigorú szülők is megjelennek a karikázó dalokban. Ők tiltják a szerelmet és a szerelmeseket egymástól, de néha a harmadik vetélytársként lépnek fel, ahogyan az egy szennai (Somogy m.) karikázóban is található:

Lázi dombon nem jó répát ültetni,
Özvegyasszony lányát nem jó szeretni,
Mert az özvegy maga is legényt szeret,
Szenved is a szegény lánya eleget. (GÖNYEY, 1958: 11)

Egy decsi (Sárköz) karikázó futó részének szövegében szerepel a gonosz anya, aki eltiltja fiát szeretőjétől. Egy öregcsertői fércelés szövegében pedig a leány arra kéri anyját, hogy engedje ki este a szeretőjéhez, mert majd meghal utána, ám a kérést az anya nem teljesíti:

Édes anyám nem tudok elaludni,
 Házunk előtt legényt hallok dalolni.
 Édes anyám eressen ki hozzája,
 Fáj a szívem, majd meghalok utána.
 Édes lányom, ráérsz te még kimenni,
 Ráérsz te még a legénnyel beszélni.
 Édes anyám jól tudom, hogy ráérek,
 Azt is tudom, hogy nem sokáig élek. (LUGOSSY, 1952: 55)

A szívtelen anya, aki eladja lányát egy idegen legényhez, egy sajátos mikófalvi (Heves m.) karikázó szövegében található:

Megéltök már azt a boldog órát, Bódi Mária eladta ja-lányát.
 Megittuk a mézes pálinkáját, Köszönjük a lyánya akaratját.
 Édesanyám, minek adott férhez, Minek adott idegeny legényhez!
 Idegen leányt idegeny legénynek, Jaj, de bajos szeretnyi szegénynek!
 (KISS, 1956: 271)

Egy sárközi karikázó szövegében a szerető már arra kéri párját, hogy a konfliktust az anyával drasztikus módon oldja meg:

Három élű fekete sás,
 Tagadd meg értem az anyád.
 Nem tagadom, csak elhagyom,
 Érted, kedves kisangyalom! (OLSVAI-KÖNCZÖL, 1974: 161)

Egy másik, szintén decsi futó szövegében pedig még meghökkentőbbet találunk:

Eje-haja, retök alja (haja),
 Beteg a szeretőm anyja,
 Adná Isten, hogy meghalna,
 Barna (a szép) fia rám maradna. (MARTIN, 1979: 112; OLSVAI, 2010: 171; OLSVAI-KÖNCZÖL, 1974: 149)

A szerelem utóéletét sokszor éppen a gonosz anya irányítja, átkozódással:

Jaj, de beteg vagyok!
 Talán meg is halok?
 Talán bizony a szeretőm édesanyja
 Engem megátkozott?

Ne átkozzon engem,
 A szeretőm anyja,
 Azért, hogy a kökényszemű, barna fiát
 Nem szerettem soha.

Ha szerettem vóna,
 Hozzámentem vóna,

Az öcsényi magas templom tornya alatt
Megesküdtünk vóna. (ORTUTAY–KATONA, 1970: 462–463)

A szerelem sokszor azért szenvedés, mert titokban zajlik; veszélyes, mivel valamilyen okból kifolyólag ellenkezik a közösség vagy a szülői akarattal, de még az is lehet, hogy egy szerelmi háromszög miatt veszélyes. Az ilyen szerelmesek a „tilosban járnak”. Egy öcsényi (Tolna megyei Sárköz) karikázó lépő szövege ezt így örökítette meg:

Báta vize ziheg-zuhog a gáton,
Most ment erre a szeretőm lóháton.
Tilosba jár, mer’ tilos a szerelem,
Senki se lássa meg, mikor ölelem. (OLSVAI–KÖNCZÖL, 1974: 185)

A tiltott szerelem hangját halljuk a Lajtha László gyűjtötte zabolai népdalban is, amelyet a guzsalyos körtánchoz énekeltek:

Orsódat elejted,
de fel nem adhatom,
Úgy fáj az én szívem,
Hogy ki sem mondhatom. (GÖNYEY, 1958: 114)

Nem csoda tehát, hogy ilyen szerelmi légyottok és erotikus megnyilvánulások miatt tiltottak 1715-ben a zabolai „iffjú legények és leányok sok rendetlen” dolgait és táncmultságait, felszólítván őket, hogy „ne gusalyoskodgyanak” (Pozsony, 2007).

Ennek a szerelmi fájdalomnak a teljes szövegét már Erdélyi népdalgyűjtésében megtaláljuk a 19. század elején:

Nyitra partján nevelkedik tulipán;
Az én szívem téged óhajt és kíván.
Jaj de nehéz a szerelmet viselni,
Mint ibolyát tövis közül kiszedni.
Csattog a szél, az ég nagyon villámlik,
Az én szívem csak utánad bánkódik.
De megmondom édes tubám, el ne hagyj!
Mert ha elhagysz, megátkozlak, elhervadsz. (ERDÉLYI, 1846–48)¹⁵

¹⁵ Hogy a szerelem nem más, mint fájdalom, bizonyítja a következő népdal sora:

Szerelem, szerelem, átkozott gyötrelem (szerelem),
Mért nem termettél volt minden falevelen.
Vagy egy másik népdalban, szintén Erdélyi gyűjteményéből:
Ne szeressen senki mélyen,
Mert nem tudja mire mégyen,
Örömei mind elmúlnak,
Víg napjai beborulnak.

MOZDULATOK, GESZTUSOK, NEM VERBÁLIS KÓDOK

A szerelembetegségre, a lázra és a hideglelésre, valamint a kapcsolatok kuszaságára, esetleg bizonytalan voltára számtalan példát lehetne még idézni a karikázók szövegeiből. Fontos azonban hangsúlyozni azt, hogy a szöveges tartalom mellett a ruhaviselet, szemkontaktus, arcmimika és a testmozgás a körben álló táncoló lányok számára szintén jelentéshordozóként szolgált. Egy szentlászlói kalalásztalálékban például megtudjuk, hogy a leány szeretője hűtlensége miatt másként kötötte meg a keszkenőjét:

Az én keszkenyőmnek,
Széle ja közepe.
Elhagyott, szeretőm, ihajla!
Farsang közepibe, valaha! (BERKES, 1968: 131)

A bátai és a dávodai karikázóban egyaránt feltűnik a pántlika, amelyet „bokorra” kötött meg hordozója, így tudatva a falu lakosságával szerető utáni vágyakozását (MARTIN, 1979: 97, 108). Egy szakmári körtáncban a lánynak „magosan a facipője sarka”, mert szeretője van (Martin, 1979: 130). Egy sárpilisi karikázóban a lányok „bécsi szappannal” mosdottak meg, hogy „odacsalja a legényt a szagával” (MARTIN, 1979: 92). Egy kórógyi derenkázás szövegéből kitűnik az üzenetet: a szem, illetve a kacsintás:

Repcés a muskátlinak a levele, Egy sem leány, kinek nem kacsint
szeme,
Lám az enyém nem is tud kacsintani, Még is meg tudja a gyerköket
csinálni.
(BERKES, 1969: 135)

Ezen túl, és ez látható még jobban a körön kívül állók részéről, a finom csípőtáji testmozgás, a ringás, rezgés, ismertebb nevén a riszálás szerepének fontosságát tudjuk meg. A riszál a reszel, rezeg, reszket igék származékszava és igen apró és finom, néha alig észrevehető mozgása a karikázónak. Dunaszekcsőn ezt *csóválás*-nak nevezték, mert ekkor *billen* rajtuk a szoknya a legszebben (LUGOSSY, 1956: 545). Ezt a rezgőmozdulatot a lányoknak tanulniuk kellett. Máshol is ismert a csípőmozgás, az erdélyi Lőrincrévén a párostáncban ezt a testmozdulatot szítálásnak hívták (KARSAI–MARTIN, 1989: 269).¹⁶ Hogy a csípőmozdulat speciális jelentőséggel bír, mutatja a Szentlászlón ismert karikázó neve is, itt a rezálás nem más, mint a riszálás szó helyi változata. Táncukra mondták a lányok: „körbeállták, megrezálták a farikat.” (BERKES, 1969: 132) A csípőmozgást fejezi ki egy másik ének is: Azért adtam százhusz pengőt, Hogy a farod járjon rezgőt! Ha nem jár a farod rezgőt, Add vissza a százhusz pengőt! (BODOR, 2003: 428)

¹⁶ HAÁZ Sándor erdélyi megfigyelése szerint „a lányok sajátos csípőmozgást tanulnak, hogy fordulásaik során sikerüljön a szoknyák „harangozása” (1973, 1025).

A szentlászlói rezálás több sorában a következőképpen találjuk meg a testmozgásra való utalást, de már nyílt erotikus utalással:

Jól megrázod a farod,
 Kinek anni akarod,
 Annak adom a farom,
 Akinek én akarom!
 [...]
 Ha úgy tunnál szitálni,
 Mint a farod rezálni.
 Többet érnél anyádnál,
 Annál a vén bábánál.
 Haj rezálom, rezálom,
 A faromat rezálom.
 Annak adom a farom,
 Akinek én akarom.
 Annak pedig nem adom,
 Akinek nem akarom. (BERKES, 1969: 133)

A szomszédos Harasztiban a derenkázásban hasonlót énekeltek (MARTIN, 1979: 49–50).

A csípőmozgás, a ringás jellegzetes női testmozgás, amit a különféle szoknyaviselet vagy még jobban hangsúlyozott, vagy ellenkezőleg, tompíthatott. Sárközben, ha a lányok vasárnap az utcán sétálni indultak, akkor „egy idősebb asszonynak jutott a feladat: beindítani a szoknyák harmonikus együtt-lengését” (PÁPAY, 2008: 14). A csípőrengést, a riszálást tehát jól kiegészített a szoknya lengése, libbenése vagy *harangozása*, pláne ha azt még egy speciális ruhadarab, a farpárna túl is hangsúlyozta (FÉL, 1993: 109; HAÁZ, 1973: 1025).¹⁷ Természetesen a riszálásnak is volt mértéke, és a túlzott csípőringás szabadosságot jelentett, „mert a szoknyának a csípőringatásból adódó mozgatása csak a szabadabb erkölcsűek szokása” (FÉL, 1991: 36). Hogy miért kell a csípő ringása? Ahogyan az esztétikai, helyesebben kinesztetikus okot, úgy a szexualitásra utaló funkciót sem tudjuk megkerülni. Ennek nyilvánvaló volta a vokális kommunikációból nem kétséges – a riszálástól egyenes út vezetett a szexualitáshoz (a nyomáshoz), ahogyan azt az egyik szlavóniai karikázóban találjuk:

Aj mandolá, mandolá, Há én mondom, nyomd oda,
 Há én oda nyomhatnám, Míngyárt meghásasodnál.
 (BERKES, 1969: 135)

Ebben a szövegben, amely más énekekben is használt szerkezeti formula, a hang egyesült férfi-női párbeszédet sejtet. Nem más ez, annak a női gondolkodásnak a

¹⁷ Bogyzsló református papjának felesége, Keserű Lajosné Gerenday Flóra írta le a 20. század elején a női viseletet a következőképpen: „Ide-oda libbenő, százáncú, suhogó bokorugró pipipiros szoknya, sötétbársony rékli, drága selyemkendő, tarka harisnya.” (KESERŰ: 1909, 5)

kivetítése, amely valójában titkos nyelvezet. Az a beszéd, amely a valóságban nem, vagy csak nagyon ritkán és főleg a titkos légyottokkal jöhetett létre, történhetett meg. A karikázókban ez azonban a szeretővel folytatott nem létező párbeszéd nyilvánossá tétele. A vágy és a fantázia kivetítése, a szimpatetikus mágia használata olyan szinten, hogy az énekes, ha kimondja, és nyilvánossá válik, akkor elősegítheti annak beteljesülését. Nem verbálisan természetesen ezt a gondolatsort maga a csípőmozgás is megtestesíthette. Mindez csak kutatói inferencia lenne, ha a karikázók szövegei ezt nem tartalmaznák. A nyílt és természetes hang azonban valós, és a női verbális költészet mondandója teljesen világossá teszi a szenvedély (szerelméhség) és a táncmozgás közti kapcsolatot.

ÖSSZEGZÉS, KONKLÚZIÓ

Az alapkérdés nyilvánvaló: Milyen jelentéseket hordoznak a különböző karikázószövegek? Lehet-e értelmezni az énekeket egyszerűen csak „népdalként” vagy „szerelmi dalként”, ahogyan azt korábban folkloristák tették, elszakítva a szöveget a társadalmi jelentéstartalomtól, vagy más megközelítéssel és magyarázattal egy teljesen más dimenziója tárul elénk? Valójában mindkettő tautologikus, mivel a válasz egyértelmű és igenlő, arra nézve, hogy a rituális lánytánc karikázók szövegei fontos összefüggésekre hívják fel figyelmünket. A falusi társadalomban előírt hagyományos nemi szerepek, a férfi és a nő megkülönböztetése, és a férfiközpontú, heteroszexuális uralom a tizenéves lányoknak nem biztosított publikus szerepet. Gondolataik, érzelmeik valóban másodlagosak voltak, saját fejlődő női mivoltuk a háttérbe szorult, viseletük és külsejük a család anyagi helyzetét, a lányok eladósorba kerülését testesítette meg a közösség előtt. Éppen ezért fontos megérteni egy olyan speciális intézményt, mint a karikázó, amelyben a változatos énekek által jól konstituálódtak a lányok legbensőbb gondolatai egy meghatározott rituális tér-időben engedélyezett táncolás során. A karikázók szövegkörnyezete bizonyítja a korcsoport mechanikus szolidaritását, a női identitás és nemi szerepek kivetítését, amely a Deborah TANNEN által felvetett „troubles talk” (1990) – azaz a bajról, a gondról vagy a nyugtalanító dolgokról való beszéd – mintájára sajátos implicit és explicit tartalmi jelentésekkel járult a nők nyilvános énekkultúrájához. A szerelm, a luhmanni szuperszenvedély jó és rossz, negatív és pozitív jelentéshalmazokkal fogalmazódik meg, ezáltal töltve fel az énekeket számtalan fontos, a házasság előtti nőket foglalkoztató érzelmekkel. Ha látjuk a patriarchális egyeduralomtól való függőséget, a tiltott szerelmi és nemi kapcsolatot és a leendő házastárs család/családfő általi kiválasztását – és ezzel kapcsolatban nincs igazán kételkedni valónk, mivel számtalan történelmi-néprajzi adat áll rendelkezésünkre ennek bizonyítására¹⁸ –, akkor érezhetjük csak igazán, milyen nagy érzelmi és erotikus töltetűek a karikázók énekei. Ezért nem kétséges, hogy a boldog szerelmi érzés és vágy (szenvedély), és ellentéte, a kétségek és a félelem szülte szenvedés különböző, igen

¹⁸ Itt elegendő felidézni a galgamácsai Vankóné Dudás Juli önéletrajzából az idevonatkozó részt: „Amikor megszületett a gyermek, már kiszemelték a megfelelő partit részére... Általános volt az érdekházasság.” (VANKÓNÉ: 1976, 179, 181)

nyílt és őszinte megfogalmazásokat (szerelemhidegség, szerelembetegség) eredményezett. A szexualitásra való felkészítés (csípőhasználat, riszálás), a félelmek és csalódások kibeszélése, esetleg a szerelemi trauma következtében kialakult irigység és átkozódás-formulák azonban nem sajátosan magyar női kommunikatív stratégiák, ázsiai, afrikai, szibériai és görög példák bizonyítják hasonló énekek és táncos rítusok meglétét, néha igen figyelemreméltó hasonlósággal.

Csak említésképpen néhány olyan kevésbé ismert kultúrákózi példát szeretnék bemutatni, amelyen keresztül jól érezhető nemcsak a női tánc fontossága, de a speciális női hang is. Bár a kutatók sokszor a női táncok másodlagosságára hívták fel a figyelmet, egy afrikai példa jól illusztrálja a női rítus fontosságát. Malawiban a nők táncos társasága olyan jelentőséggel bír, hogy még politikai mozgósításra, szerepvállalásra is alkalmasnak tartották azokat (GILMAN, 2009: 30). Az énekekben megszólaló női hang sok kultúrában kiemelt szerephez jutott. Lila Abu-Lughod a beduin nők, akik tehát nemcsak a férfiuralom, de a férfiközpontú iszlám vallása szerint éltek életüket, énekeiben találta ezt meg; olyan szövegekben, amelyekben saját vágyaikat és érzelmeiket tudták megfogalmazni (ABU-LUGHOD, 1999). Más kultúrákban az énekeket kisebb családi viszályok és a férj és a feleség közti problémák tompítására, elsimítására használják fel. A halász-vadász törzsi szinten élő manysiknál olyan női egyéni énekeket gyűjtöttek a kutatók, amelyekben a férjétől elszakított feleség fejezi ki érzelmeit (KOVÁCS, 2013: 10).

A siratás és a sirató már több kutató figyelmét felkeltette, de a görög Mani-félsziget siratóasszonyainak énekei speciálisak. Nemcsak a halott és az elmúlás jelenik meg bennük, de az énekesek beleszövik énekeikbe érzelmeiket és kinyilvánítják véleményeiket, amelyek sokszor igen nagy politikai vihart kavarnak (HOLST-WARHAFT, 1992). Szintén speciális menyasszonysiratókat gyűjtöttek például a kínai hakka (Hong-Kong környéki) népcsoport körében. Mielőtt a menyasszony elhagyná a szülői házat a „vörös” rítus (ahogyan az esküvőt nevezik) előtt, három nap-három éjjel siratóban önti ki bánatát, érzelmeit.¹⁹ Bár a menyasszonysiratókat idősebb nőktől és testvérektől tanulja, a menyasszony, akinek egyébként nem kötelező ezt a rítust betartania, jórészt az alkalomhoz illő siratókat improvizált. A hangnem és mondandó mindenképpen a sajátja, ahogyan azon szomorkodik, hogy el kell hagynia szeretteit, szüleit, testvéreit, lánybarátait, a megszokott környezetet. A fájdalom fokozatait fejezi ki azzal, hogy mindenféle szimbólumokkal és metaforákkal tüzdeli tele énekét, amelyek hol szarkasztikusak, hol kritikusak, de – és ez, ami fontos – még átkozódásba is átcsaptak. A leendő feleség nem egyszerűen csak a lányságát siratja, egyenesen a halállal egyenlőnek tartja házasságát, férjét pedig a „pokol királyának” nevezi. Egy menyasszonysiratóban például a következőképpen:

Lánypajtásaim visszafordulnak és hazamennek,
Hogy lássák anyjukat és apjukat;
De én az árnyékok birodalmában fogok meghalni,
Nemsokára a pokol királyával fogok találkozni. (BLAKE, 1978: 19)

¹⁹ A kínai folklórban a siratóknak két fajtáját különítették el a kutatók: a halottsiratókat és az esküvői vagy házasságsiratókat. Ez utóbbi az ún. menyasszonysirató (BLAKE: 1978).

Más siratókban a házasságközvetítő, a gyalogsátán lesz a célpontja az átkozódásnak. Legtöbbször azonban a leendő férj, az anyós és az új rokonok kapják meg a magukét. A férj lánytestvéreinek neve nem egyéb, mint szukák; néha a menyasszony arra kéri lánytestvéreit és nagynénjeit, hogy hét nap múlva látogassák meg az új otthonában, majd arra biztatja őket, hogy öljék meg az új családtagjait: „Nyugodtan egyétek meg húsukat, de egyétek meg csontjaikat is.” (BLAKE, 1978: 30)²⁰ Csoda, hogy még a kannibalizmust is emlegető szövegeket úgy a kutatók, mint a „modernizált” kínaiak igyekeztek lenézően kezelni, eltussolni, átírni, és egyenesen betiltani! Ezért történhetett meg az, hogy a mai szövegek már sokkal visszafogottabbak a korábbiaknál.

A táncbeli speciális csípőmozgás (rezálás, riszálás) sem példanélküli. Nem szükséges ecsetelni azt, hogy úgy a szexuális aktushoz (*a megnyomáshoz*), a terhességhez (*hasasodás*), mint a könnyebb szüléshez a laza, körkörös és jobbra-balra végzett csípőmozgás segít. Hogy ez a csípőmozdulat és táncbeli megjelenése szervesen összekapcsolódik a sexualitással, távoli kulturális példák bizonyítják. Angolai és Zaire-i csokve törzsbeli asszonyok az ukule nevű táncban a pubertáskorba lépő lányokat tanítgatják egy hathetes elkülönített beavató szertartás keretén belül; a tánc jellegzetes csípőmozgásának megtanulására külön figyelnek (SCHMIDT-WRENGER, 1979).²¹ A swahili törzsbeliéknél ezt a speciális táncbeli mozgást *ki-unónak* nevezik, ami csípőt, derekat, ágyékot egyaránt jelent (FARGION, 1995: 126). A Csendes-óceán déli részén fekvő Cook-szigetek női táncaiban szintén ismert a csípő hangsúlyozott különféle használata. A más és más ritmusú és dinamikus csípőmozdulatoknak eltérő jelentést tulajdonítanak annak megfelelően, hogy a táncosnők milyen alkalomból táncolnak, és melyik táncot járták (ALEXEYEFF, 2009: 67). A csípő ringását és dinamikáját speciális szabályokhoz kötik, ahogyan annak túlzott ringását – a humoros „mosógép-stílus” –, valamint a köldök alatt megkötött szoknyát idegen, Tahiti-szigetéről származó divatnak tulajdonítják (ALEXEYEFF, 2010). Nem kell azonban archaikus törzsi táncokkal példálózni: modern társas – és versenytáncokban szintén kiemelt fontosságú a csípő. Táncosnők szerint az egyik legfontosabb a rugalmas, körkörös mozgású csípő, ami nem feltétlenül a csábítás, hanem sokkal inkább egy speciális gendered kommunikáció nőies kifejezése (WHITMORE, 2011: 146). Tehát az a tény, hogy a lányok karikázó táncaikhoz kötődik egy speciális testhasználat, a riszálás – és hogy ez meg is jelenik a táncok énekeiben –, mutatja a tánc archaikus voltát. Az együvé tartozás és az együtt táncolás pedig mindezt a nőiességet kommunikálta és megerősítette, ahogyan más női táncoknál ezt hasonlóan észrevették a kutatók (O’CONNOR, 1997).

Ezekből a kultúraközi példákból evidens tehát, hogy lányok és házasságra készülő fiatal nők a tánc és a szóbeli költészet és az énekek segítségével tudják publikusan kinyilvánítani érzelmeiket, fájdalmukat. Azonban a karikázószövegek nem

²⁰ Elizabeth JOHNSON hangsúlyozza azonban, hogy a menyasszony mindezt még a szülői házban teszi, teheti meg (1990, 157).

²¹ A hangsúlyozott körkörös csípőrázást és mozgást az afrikai nők táncaiban többen megfigyelték és leírták (HANNA: 1988, 79).

egyszerűen a tanneni „genderlektus” (BORONKAI, 2006) énekes változatai, hiszen itt nem csak arról van szó, hogy az általános daloktól valamelyest különböző szerelemi dalokat adnak elő tánckíséretként. Az énekek társadalmi-családi problémákról és egyéni gondokról, érzelmekről tudósítanak igen sallangmentesen, és bármilyen ködösítés nélkül. A karikázók énekei kimondottan egy korosztály genderspecifikus női önkifejezési formái egy olyan meghatározó pillanatról, amikor a fiatal nők életük legfontosabb döntéséhez érkeztek. Az ezzel kapcsolatos kérdések, félelmek, szorongások, kétségek és az esetleges csalódások és tapasztalatok összesűrített egysége adja a karikázók szövegeinek valós jelentéstartalmát.

A táncdalok szövegeiből nyilvánvalóvá válik a párkeresés és a bőjti időszak egybeesésének problémája. Ebben keresztezte egymást a keresztény bőjt és a profán érosz-szexus szerelemi kapcsolat szakralitása. A karikázás – éppen a tiltás, a testi kielégüléstől való tartózkodás – egyfajta biztonsági szelepként működött, hiszen az érzelmi kitörések és a testi vágy egyfajta kezelhető csatornába terelését érte el. Ezt a nyilvánosság és a kibeszélés – vagy inkább kiéneklés – lehetősége teremtette meg. Lehet persze hasonlót elérni a gyónással, bár ez csak a katolikusoknál adhatott egyfajta enyhítést, de a gyónás nem ugyanaz, mint a közös kiéneklésből származó eufória. A csoportos ének és tánc a jövőbeni nagy kihívásnak (szerelemi társ megtalálása) és a múlttól való elszakadásnak (szülői ház, lánypajtások, korábbi szerető) a határát szimbolizálta. Nem kétséges az, hogy a lánytánc egyfajta csoportterápiaként működött. Az éneklők szerint jó és boldog érzés, ám egyben fájdalmas és szomorú is a szerelem, sok a bizonytalanság, a kérdés, a szorongás, és ennek a hangoztatását senki sem tilthatta meg nekik. A karikázás idejére egy valódi Victor Turneri liminális vagy inkább liminoid státuszba helyezhették magukat (TURNER, 1974).²² Az amerikai modern tánc úttörője, Martha Graham egyszer azt mondta, hogy a „tánc a test éneke, boldogságról vagy fájdalomról”. (Dance is a song of the body. Either of joy or pain.) A lánytáncok szövegében ez az ellentét sűrűsödött össze és fogalmazódott meg frappáns énekké hirdetve egy korcsoport nemiségéből eredő bizonytalan státuszát, vágyait, szorongásait, a férfiuralommal szembeni ellenállás tánc adta lehetőségét.

IRODALOM

ABU-LUGHOD 1999

ABU-LUGHOD, L.: *Veiled sentiments: Honor and poetry in Beduin society*. University of California Press, Berkley, 1999.

ALEXEYEFF 2009

ALEXEYEFF, K.: *Dancing from the heart. Movement, gender and Cook Islands globalization*. University of Hawai'i Press, 2009.

²² A liminális – a határon lévő, elválasztott, köztes – állapottól, amelyben az egész közösség vesz részt, Turner a liminoid kifejezést arra az esetre használta, amikor a közösségből csak bizonyos személyek és csoportok saját akaratukból vesznek részt az eseményekben. A Turneri koncepciókat lásd TURNER (1974).

ALEXEYEFF 2010

ALEXEYEFF, K.: *Dancing gender in the Cook Islands: Globalisation, regional flows and the boundaries of the nation*. Intersections: Gender and Sexuality in Asia and the Pacific. 2010, 1.

<http://intersections.anu.edu.au/issue23/alexeyeff.htm> (letöltés dátuma: 2014. július 25.)

ARDENER 1975

ARDENER, E.: Belief and the problem of women. In: SHIRLEY, A. (ed.): *Perceiving women*. Malaby Press, London, 1975, 1–17.

BERKES 1969

BERKES E.: A szlavóniai magyar népszínged hagyományai. *Táncstudományi Tanulmányok*, 1967–1968, 127–196.

BLAKE 1978

BLAKE, Fred C.: Death and Abuse in Marriage Laments: The Curse of Chinese Brides. *Asian Folklore Studies*, Vol. 37, No. 1 (1978), 13–33.

BODOR 2003

BODOR A.: *Vajdasági magyar népdalok, III*. Forum, Újvidék, 2003.

BORONKAI 2006

BORONKAI D.: A „genderlektusról” egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében. *Szociológiai Szemle*, 2006. 4. szám, 64–87.

BRINDZA 2002

BRINDZA I.: *A csirajozás Doroszlón*. 2002.

<http://www.vajdasag.hu/doroszlo/htm/cikek/csirajok/csiraj.htm> (letöltés dátuma: 2014. július 30.)

DEBELJAK 1953

DEBELJAK, M.–ILIJIN, M.: *Madarske narodne igre iz Vojvodina*. Bratstvo Jedinstvo, Novi Sad, 1953.

ERDÉLYI 1848

ERDÉLYI J.: *Magyar népköltési gyűjtemény. Népdalok és mondák, I–II*. Kisfaludy-Társaság, Pest, 1848.

FARGION 1995

FARGION, Janet Topp: Nyota Alfajiri – The Zanzibar 'Chakacha. In: BECK, R. M.–GEIDER, T. –GRAEBNER, W. (eds.): *Swahili Forum II*. Institute für Afrikanistik, Köln, 1995, 125–131.

FÉL 1991

FÉL E.: Női ruházzkodás a Sárközben. *Ethnographia*, 1991. 1–2. szám, 9–49.

FÉL 1993

FÉL E.: Női ruházkodás Martoson. In: FÜLEMILE Ágnes–STEFÁNY Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1993, 99–142.

GILMAN 2009

GILMAN, L.: *The dance of politics: Gender, performance, and democratization in Malawi*. Temple University Press, Philadelphia, 2009.

GOTFRIT 1991

GOTFRIT, L.: Women dancing back: disruption and the politics of pleasure. In: Giroux, H. (ed.): *Postmodernism, feminism, and cultural politics: Redrawing educational boundaries*. State University of New York Press, Albany, 1991, 174–195.

GÖNYEY 1958

GÖNYEY S. (szerk.): *III Táncdal*. Zeneműkiadó, Budapest, 1958.

HANNA 1988

HANNA, J. L.: *Dance, sex and gender: Signs of identity, dominance, defiance and desire*. University of Chicago Press, Chicago, 1988.

HAÁZ 1973

HAÁZ S.: Tánc, mozgás, viselet. *Korunk*, 1973. 7. szám, 1024–1028.

HOLST-WARHAFT 1992

HOLST-WARHAFT, G.: *Dangerous Voices: Women's Lament and greek Literature*. Routledge, London, 1992.

HOPPÁL–SZEPES 1987

HOPPÁL M.–SZEPES E. (szerk.): *Erősz a folklórban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

JOHNSON 1990

JOHNSON, E. L.: Grieving for the dead, grieving for the living: Funeral laments of Hakka women. In: WATSON, J. L.–RAWSKI, E. S. (eds.): *Death ritual in late imperial and modern China*. University of California Press, Berkeley, 1990, 135–163.

KAPOSI–MAÁ CZ 1958

KAPOSI E.–MAÁ CZ L.: *Magyar népi táncok, táncok népszokások*. Bibliotheca, Budapest, 1958.

KARSAI–MARTIN 1989

KARSAI Zs.–MARTIN Gy.: *Lőrincrève táncélete és táncai*. MTA ZTI, Budapest, 1989.

KATONA 1998

KATONA Imre: Lira. In: VOIGT Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris, Budapest, 1998, 356–399.

KESERŰ 1909

KESERŰ Lajosné Gerenday F.: *Emlékezés egy jó pásztorról és az ő népéről. Adatok Bogyiszló történetéhez.* Pátria, Budapest, 1909.

KISS 1956

KISS L. (szerk.): *Lakodalom III/B.* Magyar Népzene Tára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.

KOVÁCS 2013

KOVÁCS G.: A magam női erejével dolgozom: Nyelvi önreprezentáció és társadalmi nem a manysi egyéni énekekben. In: HUSZÁR Á. (szerk.): *A gendernyelvészet horizontja.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013, 3–17.

LUGOSSY 1952

LUGOSSY E.: *77 leánytánc.* Zeneműkiadó, Budapest, 1952.

LUGOSSY 1956

LUGOSSY E.: A táncok rendje. In: KISS L. (szerk.): *Lakodalom III/B.* A Magyar Népzene Tára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956, 417–651.

MARTIN 1979

MARTIN Gy.: *A magyar körtánc és európai rokonsága.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

MARTIN–PESOVÁR 1998

MARTIN Gy.–PESOVÁR E.: Tánc. In: VOIGT V. (szerk.): *A magyar folklór.* Osiris, Budapest, 1998, 540–602.

MARTIN–TAKÁCS 1981

MARTIN Gy.–TAKÁCS A.: *Mátyusföldi népi táncok.* Madách, Pozsony, 1981.

O’CONNOR 1997

O’CONNOR, B.: Safe sets: Woman, dance and communitas. In: THOMAS, Helen (ed.): *Dance in the City.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1997. <http://doras.dcu.ie/14971/1/safe-sets.pdf> (letöltés dátuma: 2014. július 29)

OLSVAI 2010

OLSVAI I.: A sárközi lépő és futó karikázók dallamtípusai. In: FELFÖLDI László–MÜLLER Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptáncutatóban. Pesovár Ernő emlékezete.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 2010, 155–176.

OLSVAI–KÖNCZÖL 1974

OLSVAI I.–KÖNCZÖL F. (szerk.): *88 Tolna megyei népdal.* Zeneműkiadó, Budapest, 1974.

ORTUTAY–KATONA 1970

ORTUTAY Gy.–KATONA I.: *Magyar népdalok.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

PÁPAY 2008

PÁPAY A.: *Örvények felett*. Mercator Stúdió, Szentendre, 1978.

PESOVÁR 1978

PESOVÁR F.: *A magyar nép táncélete*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1978.

PESOVÁR 1996

PESOVÁR E.: Rituális körtáncaink szakrális és profán vonásai. *Táncművészet*, 27. évf. 1996. 6. http://www.c3.hu/~danceart/1996_06/tanctud1.html (letöltés dátuma: 2014. július 28.)

PÓCS 2000

PÓCS É. (szerk.): *Szem meglátott, szív megvert*. Budapest, 2000.
<http://mek.oszk.hu/06100/06124/html/raolv00001/raolv00001.html> (letöltés dátuma: 2014. július 28)

POZSONY 2007

POZSONY F.: *Zabola*. NKÖEOK, Budapest, 2007.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Zabola/pages/015_katolikusok_reformatusok.htm (letöltés dátuma: 2014. július 25.)

RATKÓ 1996

RATKÓ L.: *A tánc mint tradíció a nyírségi paraszti kultúrában*. Sóstói Múzeum-falu Baráti Köre, Nyíregyháza-Sóstó, 1996.

RATKÓ 2001

RATKÓ L.: Női szerepek a magyar néptánc hagyományban. *Néprajzi Látóhatár*, 10. évf. 2001. 1–4. szám, 263–277.

ROMSICS 2002

ROMSICS I.: *Kalocsai kiskocsmában (Vasárnap este a bálban)*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa, 2002.

SCHMIDT-WRENGER 1979

SCHMIDT-WRENGER, B.: Rituelle Frauengesänge der Tshokwe : Untersuchungen zu einem Säkularisierungsprozess in Angola und Zaïre. *Annales*, 1979, 98–100.

SZENTPÁL 1961

SZENTPÁL O.: A magyar néptánc formai elemzése. *Ethnographia*, 72. évf. 1961. 1–55.

SZ. MORVAY 1956

SZ. MORVAY J.: *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalja palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Magvető, Budapest, 1956.

TANNEN 1990

TANNEN, D.: *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. Ballantine, New York, 1990.

TURNER 1974

TURNER, V.: Liminal to liminoid, in play, flow and ritual. An essay in comparative symbology. *Rice University Studies*, No. 601 (1974), 53–92.

TÁTRAI 1994

TÁTRAI Zs.: *Leányélet*. Crea Print, Budapest, 1994.

VANKÓNÉ DUDÁS 1976

VANKÓNÉ DUDÁS J.: *Falum Galgamácsa*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 1976.

VARGYAS 1988

VARGYAS L.: Lírai népköltészet. In: VARGYAS L. (szerk.): *Magyar népköltészet. Magyar Néprajz, V.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 427–565.

VÖRÖS 2001

VÖRÖS É.: A *borágó* (*Borago officinalis*) elnevezései a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvjárások*, 39. évf. 2001. 127–139.

WHITMORE 2011

WHITMORE, A.: Bodies in dialogue: performing gender and sexuality in salsa dance. In: AMES, M.–BURCON, S. H. (eds.): *Women and language: essays on gendered communications across media*. Macfarland, 2011, 137–150.

ARTEMISIA GENTILESCHI: KULTUSZ ÉS KÖNYVEK

MADARÁSZ IMRE¹

Artemisia Gentileschi (kb. 1598–1651) a maga korában, a 17. században, a barokk Seicentóban elismert festőnő volt Itália-, sőt Európa-szerte: alkotott és babérokat szerzett szülővárosában, Rómában, majd Firenzében – ahol a festőakadémia első női tagja lett –, Genovában, Velencében, Nápolyban és Londonban is, ahol a később Cromwellék által kivégeztetett I. Stuart Károly udvari festőjeként dolgozott. Halála után azonban hírneve megfogyatkozott: a művészettörténet a barokk kismesterek közé sorolta be, a Caravaggio-iskolába vagy a „caravaggisták” közé, és gyakran csak apja, Orazio Gentileschi (kb. 1563–1638) életművének folytatójaként vagy „mellékleteként” említették. A 20. században azonban bekövetkezett a fordulat Artemisia utóéletében, felfedezték életművét és személyiségét: a századelőn Roberto Longhi (1890–1970), a neves művészettörténész tanulmányai még csak a tudományos publikum számára, az évszázad derekán azonban felesége, Anna Banti (1895–1985) *Artemisia* (1947, 1953) című regénye már a szélesebb olvasóközönség előtt is ismertté vált. A 20. század végén aztán valóságos Artemisia-renaisszánsz köszöntött be, mely az ezredfordulón már-már kultuszba csapott át. Ennek változatos megnyilvánulási formái, illetve állomásai közül a legfontosabbak: Agnès Merlet *Artemisia* című, 1997-ben bemutatott játékfilmje, festménytárlatok, amelyek diadalmenetben járták be Európát, az életművet feldolgozó új albumok és végül az a két életrajzi könyv, amelyről a következőkben részletesen lesz szó. A kialakuló kultusz velejárójaként akár Artemisia-divatról is beszélhetünk: „Gentileschi a nemzetközi feminizmus valódi jelképe lett – írja Tiziana Agnati –, egyletek és társaságok vették föl a nevét – Berlinben például egy Artemisia nevű szálloda kizárólag hölgyvendégeket fogadott –, mert kultuszfigurát véltek felismerni benne, a nő szenvedésének, érvényesülésének és függetlenségének paradigmáját.”

Az Artemisia-kultusz kialakulásában a feminizmus szerepe és hatása valóban meghatározó: egyszerre jótékony és zavaró. Géniuszának felfedezői teljes joggal ismerték föl benne az európai művészettörténet első nagy festőnőjét; ennek jelentősége pedig, a feminista ideológia és a „gender studies” keretein jócskán túllépve, egyetemes kultúrtörténeti szempontból is kivételes. Festményeinek „rettenetessége”, „megdöbbentő kegyetlensége” is – melyet Longhitól Damian Bayónig úgy szólván vezérmotívumként emeltek ki a művészettörténészek – elválaszthatatlanul összefügg nőiségével. Leghíresebb, hogy ne mondjuk, leghírhedtebb, mindenesetre legmegrázóbb képein rendszeresen nők ölnek meg férfiakat: Judit volt a kedvenc

---

¹ Debreceni Egyetem, Olasz Tanszék, egyetemi docens

hősnője, két változatban is megfestette (1612–13-ban Nápolyban, majd 1618–20-ban Firenzében), amint lefejezi Holoferneszt, és ugyancsak kétszer a már levágott fejjel, vászonra vitte továbbá (a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható festményén) a Sziszerát álmában meggyilkoló Jáélt. A nagyobb teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy a *Judit lefejezi Holoferneszt* mindkét változatában a festészet világtörténetének egyik legsokkolóbb, legvéresebb alkotása, még az alvó Sziszera fejébe kalapáccsal egy hatalmas szöveget verő Jáél ábrázolásánál is felkavaróbb; a kutatók hasonlóságot fedeznek föl Judit és a festőnő feltételezett önarcképe (*A festészet allegóriája*) vonásai között; végül jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a Judit-ábrázolások mindegyikén két nő szerepel harci szövetségben a zsarnok férfi ellen. Van, aki még tovább megy, és a pszichoanalízis álmitológiját is mozgósítja vélekedése megtámogatására: „Freud a levágott fejben a kasztrált pénisz szimbólumát látta. Artemisia története valószínűleg megerősítette volna nézeteiben” – így Hannelore Traugott. *Artemisia története* képeinél nem kevésbé inspirálta a feminista értelmezést és mitizálást: kamaszlányként megerőszkolták, ráadásul a „stuprum-perben” meghurcolták és kínvallatták is; apjával, „maestro” Orazióval egy életen át vívott „párviadalt a halhatatlanságért”; szintén festő, de középszerű férjétől, Pietro Antonio Stiattesitől – talán annak szakmai féltékenységé miatt is – különvált... Sorsában a feministák a Nő az örök Férfi sokarcú hidrája – hol a Megrontó, hol az Apa, hol a Férj – ellen folytatott állandó harcának archetípusát vélték megtalálni.

A feminizmus befolyásolta – habár más-más mértékben és módon – azt a három életrajzi regényt is, amely a jelen tanulmány tulajdonképpeni tárgya; az olasz Anna Banti már említett *Artemisiáját*, a francia Alexandra Lapierre azonos című, 1998-ban Párizsban megjelent művét és az amerikai Susan Vreeland könyvét, mely 2002-ben New Yorkban látott napvilágot *Artemisia szenvedélye (The Passion of Artemisia)* címmel. Egybevetésüket egész sor momentum teszi nem hogy indokoltá, de valósággal kötelezővé.

Mindháromnak a szerzője írónő, mi több, nőíró, aki nőiségét s a nőiséget életműve középpontjába állítja. Mindháromnak a címe a hősnő keresztnévét foglalja magában, ami részben az iránta való szerzői rokonszenvet fejezi ki közvetlenségével, részben a tiszteletet, az olasz (főként képzőművészeti) kultúrában nagyságuk miatt csupán keresztnévükön emlegetett alkotók (Leonardo, Michelangelo, Raffaelo, Tiziano stb.) közé emelve a festőnőt. (S talán a beszélő név köznapi-közneves jelentéstartalma sem volt közömbös a címválasztáskor: az *artemisia* latinul ürömöt jelent, a keserű növény pedig jelképezi a bánatot, melynek a magyar nyelvben szinonimája is lett.) Mindhárom regény narrációja erősen személyes, alanyi, gyakran lírai: Anna Banti regénye lélektani-alkotáslelektani tudatregény, legalább annyira játszódik a főhős belső énjében, mint a külvilágban; Alexandra Lapierre életrajzi tényregényében a tények, adatok bősége a személyiségrajz a lélekábrázolás hitelességét szolgálja; Susan Vreeland regénye pedig fiktív önvallomás, a hősnő egyes szám első személyű emlékezése.

Az írónők közös törekvése, hogy – a szubjektivitás mellett – objektíve, mondhatni, filológiaiilag is hiteles portrét rajzoljanak (stílszerűen szólva) a történelmi

művészegyéniségről (vagyis ne csak ürügyként használják fel nagy nevét), ám e célkitűzést különbözőképpen értelmezik és különféleképpen valósítják meg. Anna Banti mindenekelőtt és mindenekfölött lélektanilag akar hiteles lenni: Artemisia lényének lényegét, legmélyebb énjét, ahogyan Maurice Barrès mondaná, „szomját” akarja feltárni. Alexandra Lapierre tudományos-dokumentatív pontosságra törekszik: könyve az eddigi legalaposabb, legaprólékosabb Artemisia-biográfia, a legbőségesebb bibliográfiával kiegészítve, negyven sűrű oldalt kitöltő irodalomjegyzéke doktori disszertációnak is becsületére válna, jegyzetapparátusa is inkább szakmonográfiába, mint regénybe illő. Susan Vreeland fő célja, hogy határozott tollvonásokkal, szuggesztívan körvonalazza a személyiséget és biztos vonalakkal térképezze föl életútját. Noha mindhárom szerző igyekszik a festő művészetének titkát megfejteni (Susan Vreeland a műhelytitkokat, a mesterfogásokat is buzgón élénk tárja¹⁴), a választott regényműfajnak megfelelően (tudniillik, még Lapierre sem szaktanulmányt írt), maguknak az alkotásoknak, a festményeknek az elemzéséről, értelmezéséről, értékeléséről lemondanak, azokat csak annyiban érintik, amennyiben életrajzi vonatkozásokkal bírnak (olykor túl szorosán kötve össze életrajzot és festményeket: Susan Vreeland például az első *Juditot* alkotója Agostino Tassi általi megerőszakolása, illetve a miatta való pereskedés közvetlen következményeként, mintegy lelki utóhatásaként mutatja be, ami egyébként az Artemisia-irodalomban közhelyszámba megy).

A három életrajzi regény közös „csomópontjai” szembetűnőek, bár hangsúlyeltolódásaik és különbségeik is figyelmet érdemelnek. Egyező vezérmotívumok az apával, a mester és vetélytárs Orazióval való ambivalens viszony, valamint az, hogy a Tassi által testén elkövetett erőszakot Artemisia élete és művészete szempontjából döntő fontosságúnak tekintik, jórészt ebből eredeztetve képeinek „férfiellenességét” és kegyetlenségét, hogy ne mondjuk, feminin szadizmusát. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy az apaábrázolás az egymást követő könyvekben egyre sötétebb és baljósabb, mind ellenszenvesebb és ellenségesebb. Amint az is, hogy a pályatárs és – újfent – vetélytárs férj, illetve a házastársak közti szakmai féltékenység csak Susan Vreelandnál játszik fontos szerepet. Jelentős eltérés mutatkozik a három feldolgozásban azt illetően, vajon milyen feleség és milyen anya volt a kivételes festő. Nyilvánvaló, hogy e kérdésben az írók túlnyomórészt a fantáziájukra hagyatkoztak, innen válaszaik különbözősége. Az ellentétes végpontokat Anna Banti és Alexandra Lapierre képviselik: az előbbi inkább negatív, míg az utóbbi jóval pozitívabb „szerepleírást” ad a „magán”, az „otthoni” Artemisiáról; Susan Vreeland köztes álláspontra helyezkedik, hősnőjét ügyetlen háziasszonynak, kezdetben sorsába-szerepébe beletörődő, majd ellene fellázadó asszonynak, viszont szerető édesanyjának ábrázolva.

Művészi, irodalomesztétikai, szépirodalmi értékét tekintve, vagyis mint regény, a „hármast” legbecsesebb darabja bizonyosan Anna Banti műve. Az első megjelenése óta eltelt bő fél évszázad alatt mit sem veszített értékéből, erejéből, elevenségéből. Úttörő szerepe elvitathatatlan, de ettől még elavulhatott, beporosodhatott volna. Nem így történt. Jelentőségét nem relativizálták fiatalabb, „naprakészebb” testvérei. Elaggottnak sem tűnik mellettük, és a könyvpiacról sem szorították ki

„vetélytársai”, pedig lélekrajza árnyaltsága és stílusa kimunkáltsága okán azoknál jóval nehezebb olvasmány. Erényei miatt bővebb értékelést, több helyet érdemelne: ezekről most csak azért mondunk le, mert értelmezésének és méltatásának a korábbiakban külön tanulmányt szenteltünk (*Női művészsors vásznon és papíron. Anna Banti: Artemisia* címmel), amely két tanulmánykötetünkben is napvilágot látott.

Alexandra Lapierre könyvét viszont azok becsülhetik legtöbbre, akik az „igazi”, a történelmi Artemisia Gentileschi tudományos megalapozottságú életrajzára, pályaképére kíváncsiak. Mondhatnánk róla, hogy egy nagymonográfia veszett el benne, de talán helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy beleépült. Nem is annyira életrajzi regény ez, mint inkább regényesített életrajz, ahol a regényes elemek azt a célt szolgálják, hogy bemutassanak olyan epizódokat is, melyekről nem maradtak fenn dokumentumok. Egyfelől kutató legyen a talpán, aki ezt a tudományos teljesítményt felül tudja múlni, másrészt azonban a regényességnek aligha tett jót a roppant adatbőség és rendkívüli részletesség: Lapierre műve ezért nem ró kisebb feladatot az olvasókra, mint a Bantié. Érdekes megoldása, hogy hősnője életútját legnagyobb festményeinek címei alatt osztja részekre.

Susan Vreelandot elődei eltérő jellegű, de egyaránt magas teljesítménye nehéz dilemma elé állította. Az olasz írónt regényművészetben, jellemfestésben, a franciát kutatói eredetiségben, alaposságban, információbőségben bajosan szárnyalhatta túl. Azt a megoldást választotta hát, hogy mindkettejüknél plasztikusabban megformált egyéniséget és világosabb vonalvezetésű élettörténetet tár elénk. Dicséretére legyen írva, hogy sikerült olyan könyvet alkotnia, melynek elolvasását az előző kettő után sem találjuk feleslegesnek. Tud újat mondani, főként Artemisiának a férjével és a lányával való, csalódásokat hozó kapcsolatáról, „helyére teszi” olyan homályosabb életpizódjait, mint kései nápolyi és londoni tartózkodása, igaz, szolgál kétesebb csemegékkel is, mint például a művésznő önkielégítése az „isteni Michelangelo” ecsetjének segítségével, amit Anna Banti nemcsak kora, de saját művészi ízlése miatt sem írt volna le. Az *Artemisia szenvedélyében* találunk néhány művészileg eredeti és erőteljes jelenetet, ilyen például az, amikor a művésznő saját vérért is felhasználja első Judit-képéhez, az átvágott nyakú Holofernesz megfestésénél, mintegy sugallva, hogy vérért is beleadta remekművébe, vagy az, amikor az anya rádöbben, hogy leánya nem lesz az utódja úgy, mint ő lett apja örököse, nem fogja folytatni festői munkásságát, mert az „érzéketlen” és tehetségtelen Palmirát semmi más nem érdekli, mint hogy szép legyen, elegáns és gazdag („Jobb szomjúhozni és megérteni a szépséget, mint csak szépnek lenni”). Egészeiben azonban inkább leegyszerűsíti és modernizálja a tizenhetedik századi festőnő szépségében is démonikus, zsenialitásban is ellentmondásos, tündökletességében is homályos, régiségében is időszerű személyiségét és sorsát, „szenvetését és nagyságát”.

Anna Banti, Alexandra Lapierre és Susan Vreeland Artemisia-könyvei arra adnak ritka – és sajnos mind kivételesebb – példát, hogy régmúlt századok igazi nagyságai képesek megérinteni, megszólítani, megigézni még a mi egyre gyökerlenebb, egyre hagyománytalanabb, egyre percben élőbb jelenünket is. Egy barokk festőnő, akit száz éve még a művészettörténészek is alig ismertek, a „posztmodern” kor kultuszfigurája lett: ismerjük el, van ebben valami rendkívüli. Ahogyan Arte-

misia Gentileschi egész egyéniségében, életében, munkásságában és művészetében. „A mértéktelenség volt az ő mértéke”: paradox módon, így lett mértékadó a harmadik évezred hajnalán.

NŐI SZEREPEK ÉS NŐI SZEREPLŐK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI A SHERLOCK HOLMES TÖRTÉNETEK ÉS ADAPTÁCIÓKBAN

ROSTÁS ÉDUA¹

BEVEZETÉS

Sir Arthur Conan Doyle² a viktoriánus és Edward-kori Anglia maradandó alakjait teremtette meg, amikor kiadta első, *Study in Scarlet*³ címet viselő Sherlock Holmes regényét, melyet később több kötetnyi elbeszélés és újabb regények követtek. Az egyes eseteket leíró történetek a kivételes logikát illusztráló nyomozások bemutatása mellett a 19. századi viktoriánus Anglia társadalmának működését is az olvasó elé tárják. A megfigyelések és következtetések részletes képet rajzolnak a londoni utcák forgatagáról, az öltözködési szokásokról, valamint a normatív kulturális szabályrendszeréről. Jelen kutatás középpontjában ezek a szociokulturális jellemzők állnak, melyek között időről időre különféle nőképek sejlének fel, rávilágítva a korabeli női szerepekre és társadalmi viszonyokra. A nyomozás azonban nem ért véget az író halálával. Egy legenda született, akinek kalandjairól mára számtalan új történet, adaptáció született, nemcsak könyv, de képregény, mozgófilm és animáció formájában is. Az emberek újra és újra megidézik, megújítva alakját, hogy lehetetlennek tűnő esetek nyomába eredjen.

A tanulmányban arra keresem a választ, hogy milyen kapcsolat van a Doyle által írt történetek és a modern kori adaptációk között? Milyen szerepük van a nőknek a karakter- és korábrázolás szempontjából? Változnak-e ezek térben és időben? Ennek megfelelően a tanulmány a társadalmi nemi szerepekkel és kapcsolatrendszerekkel, valamint a karakterábrázolás genderjellemzőivel foglalkozik, melyek hipotézisem szerint függnék a térben és időben változó szociokulturális kontextustól, ezzel új értelmezési lehetőségeket, intertextuális olvasatokat biztosítva a modern kori adaptációk női szerepeinek és női szereplőinek ábrázolásánál.

¹ ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Interkulturális nyelvészet PhD-program, doktorandusz hallgató, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tudományos segédmunkatárs, e-mail cím: boledua@uni-miskolc.hu, postai cím: 3515 Miskolc-Egyetemváros, B/2 ép. 307.

² Sir Arthur Conan Doyle vezetéknevére többféle módon is hivatkoznak a szép- és szakirodalomban. Ennek oka, hogy az író *Arthur Ignatius Conan* keresztnéven és *Doyle* vezetékneven jegyezték be születésekor, azonban műveinél többször vezetékneve részeként használja a *Conan* nevet. Ezt támasztja alá az is, hogy felesége a Jean Conan Doyle nevet vette fel. Mindezek ellenére az angol nyelvű irodalmi lexikonokban (többek között a *The Cambridge Guide to Literature in English*; *Encyclopedia Britannica*; *Merriam-Webster's Encyclopedia of Literature*) és a felhasznált szakirodalom jelentős részében Doyle-ként említik. Így a tanulmányban – követve a szerzőről szóló diskurzust – nem Conan Doyle-ként, hanem Doyle-ként hivatkozom az íróra.

³ A vizsgált irodalmi műveket és adaptációit az eredeti, angol nyelvű címmel említem a tanulmányban az egységes hivatkozás megőrzése végett. Ennek oka az, hogy a magyar nyelvű kiadások esetében több eltérő címváltozat is kialakult, a filmes adaptációk esetében pedig nem minden esetben érhető el még magyar nyelvű fordítás.

SHERLOCK HOLMES TÖRTÉNETEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Ahhoz, hogy a bevezetésben feltett kérdésekre válaszolni lehessen, először az eredeti művek és az adaptációk térbeli és időbeli viszonyát, valamint az összevethetőségük szempontjait kell megvizsgálni, melyek segítségével kijelölhetővé válik a művek vizsgálati korpusza.

A 19. század végén, 1887-ben jelent meg Sir Arthur Conan Doyle *Study in Scarlet* című regénye, melyben életre hívta Anglia mára világhírű konzultáló detektívjét, Sherlock Holmes-t. Doyle összesen négy regény és 56 rövid elbeszélés keretében engedett bepillantást a detektív életébe, következtetési módszerébe. Az elbeszélések közül többet George Newnes közölt elsőként *The Strand* című havilapjában. A szövegek mellett pedig Sidney Paget illusztrációin elevenedtek meg először a szereplők.

A 20. század magával hozta egy új médium, a mozgókép térhódítását, ami szinte azonnal elérte Doyle műveinek világát is. A grafikus ábrázolások vizuális kontextust teremtve egészítették ki az olvasott szövegeket, melyet jól bizonyít az is, hogy a Pagett által megrajzolt alakok a filmvásznakra is átkerültek. Az első némafilm-adaptációt 1900-ban készítették az Egyesült Államokban *Sherlock Holmes Baffled* címmel. Egy évtizeddel később, 1912-ben már egész estés némafilmet forgatott Georges Tréville *The Copper Beeches* címmel. Ezután számtalan filmadaptációt készítettek és készítenek jelenleg is; kezdetben fekete-fehér némafilm, majd hangosfilm formájában. Később megjelentek az első színes filmek, ma pedig már digitális technika és nagysebességű kamerák segítségével forgatják a legújabb feldolgozásokat, többek között a brit *Sherlock* és az amerikai *Elementary*, illetve a Guy Richie rendezésében készülő *Sherlock Holmes* mozisorozatot.

A vizsgálati korpusz alapjául a Doyle által írt szövegeket, valamint a Steven Moffat és Mark Gatiss által gondozott *Sherlock* című brit sorozat epizódjait (és ezek szöveggönyveit) választottam. A választást egyrészt az indokolta, hogy a Moffat és Gatiss is a brit kultúra képviselői úgy, mint Doyle. Másrészt a sorozatban az egyes epizódok nem csupán újrajátszák az eredeti történeteket új színészekkel, hanem a karakterekkel együtt modernizálják és aktualizálják azokat a 21. századi Angliába, ezzel párhuzamokat hozva létre a szöveges és audiovizuális korpuszok között. A vizsgálat szűkebb keretként egyetlen történetet – Doyle 1891-ben megjelent *A Scandal in Bohemia* című elbeszélését és a sorozat 2012-ben bemutatott *Scandal in Belgravia* című feldolgozását – választottam, mivel a cselekmények egy olyan esetet vázolnak, melyben a detektív egy olyan női szereplővel találkozik, aki újragondolásra készíti az általa addig állandó érvényűnek hitt női szerepeket. Ezek a kapcsolódási pontok pedig lehetőséget adnak a változó társadalmi és kulturális kontextus összehasonlítására.

TÁRSADALMI SZEREPEK A 19. SZÁZADVÉGI ANGLIÁBAN

A társadalomban, különböző csoportokban betöltött szerepek számos tényező függvényében határozhatók meg. Függenek az egyénről kialakított képtől, a cso-

porton belüli egyének közötti kapcsolati viszonyoktól, valamint hatással van rájuk a társadalmi kulturális érték- és szabályrendszer.

Doyle elbeszélései a viktoriánus és Edward-korabeli Angliában játszódnak, ahol a kulturális hagyományok és a társadalmi szerepek szerint a férfiak foglalták el a vezető pozíciókat, a nőknek pedig alárendelt szerepe volt. John Ruskin, korabeli kritikus szerint a két nem társadalmi szerepei szükségszerűen eltérőek, hogy kiegészíthessék egymást egészszé. A viktoriánus korabeli férfi szerepét így jellemzi: „Főként ő [a férfi – szerző megj.] a cselekvő, a teremtő, a fölfedező, az oltalmazó. Értelme kutatásra és föltalálásra serkenti, esélye vállalatokra, háborúra és viadalra készíteti, mihelyt a háború igazságos és a viadal elkerülhetetlen. [...] A férfinak künn a világban, kemény munkája közben minden vésszel, kísértéssel szembe kell szállani” (RUSKIN, 1889: 135–136, ford. Ruskin, 1911: II. 68). Ezzel szemben „a nő hatalma kormányzásra és nem harcra való – és értelme nem föltalálásra és alkotásra hajtja, hanem szelid rendelkezésre”. Életének központi színtere a biztonságot adó otthon: a béke helye, ahová nem férközhet be az ismeretlen, ellenséges külvilág, és ahol a nő feladata a rend kialakítása, az értékek felismerése, a döntéshozatal. Minden esetben bölcsen kell döntenie, de nem saját tudásának gyarapítása érdekében, hanem azért, hogy mindig férje mellett állhasson (RUSKIN, 1899: 136–138, ford. Ruskin, 1911: II. 68–9). Ez a hierarchikus szerepmegosztás egy homogén és erősen maszkulin társadalmi rendre utal, azonban Amanda VICKERY (1993) rámutat, hogy a leírás elsősorban a közép- és felső középosztály normatív szerepköreire utal csak, a kor valójában heterogénebb jelleget mutat. Az ipari forradalom, valamint a technikai vívmányok új irányt mutattak az alkalmazott tudományoknak, a társadalom csoportok egyre rétegzettebbé váltak, és utat nyitottak egy új nőtípus megjelenésének is. A tanult nőének, aki kilép a külvilágba, aki aktív résztvevőjévé válik az eseményeknek, képes irányítani és férjével egyenrangúnak tekinti magát a házasságban. Doyle ebben a környezetben helyezte el szereplőit.

Női szereplők és női szerepek Doyle történeteiben

A krimi műfaji sajátosságainak megfelelően a cselekmények keretét Holmes nyomozásai adják, melyeket a fiktív narrátor, John Watson naplóbejegyzésein keresztül ismerhetünk meg. Az esetek során a jelentősebb ellenfelek (Charles Augustus Milverton, James Moriarty) szerepét mind férfiak töltik be. A nők főként háttérszereplőként vagy ritkán megszólaló mellékszereplőként jelennek meg. Ahogyan a doktor fogalmazott: „ő csupán az eseteket látta a nőkben, s ha figyelemre méltatta őket, csakis azért, mert úgy tartotta, hogy ők a mozgatórugói az eseményeknek: élő bűnjelek, akik nyomra vezethetik őt”⁴ (DOYLE, 2000a: 94). Szinte kizárólag áldozatként vagy szemtanúként vannak jelen a történetekben. Ez összhangban áll a korabeli bűnügyi nyilvántartásokkal és nyomozási konvencióval (HYSELL, 2007: 242). A nőkről jellemzően nem feltételezték, hogy kifinomult és érzékeny termé-

⁴ Több fordítása is létezik az idézett helynek. Az eredeti szöveghely a konkrét utalás helyett körülírást alkalmaz, így Takácsy Gizella fordítása ebben az esetben inkább átiratként fogadható el. Azért vettem be idézetként mégis, mivel a fordító ha nem is szó szerinti, de tartalmi kontextusában helyes szöveghelyet hozott létre.

szetüknek ellentmondva durva és kegyetlen tettekre legyenek képesek, sokszor még akkor sem, amikor tényleg női elkövető állt a bűntény mögött. Kevés olyan esetet jegyez Doyle, ahol tettesként találkozhatunk női szereplővel.

A női szereplők közül két karakter ki kell emelni. Az egyik Mary Morstan, aki rövid ideig visszatérő szereplőként jelenik meg a történetekben (a *Sign of Four* és említésszerűen *A Scandal in Bohemia* művekben). John Watson feleségéeként a RUSKIN (1889) által megfogalmazott normatív viktoriánus korabeli női szerep megtestesítője, aki otthon, biztonságot nyújtó környezetben várja vissza férjét, aki ezalatt a külvilágban mindenféle vésszel és kísértéssel száll szembe. A másik női szereplő pedig nem más, mint Irene Adler, az egyetlen nő, aki képes volt túljárni a Sherlock Holmes csalthatatlan logikáján.

Irene Adler, a „nő”

Adler alakja az *A Scandal in Bohemia* című elbeszélésben a *The Strand* havilap hasábjain jelent meg először, melyet gyakran a hat penny-s lapként vagy a viktoriánus kor átlagemberének újságaként emlegettek. Több tanulmány is foglalkozik a periodika szerzői és olvasói táborával (BEETHAM, 2000), valamint az írások társadalmi reflexiójával. CROMPTON (2011) ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az adott korszakban még található egyezményes terminológia, a társadalmi nemi szerepek és biológiai nem közötti viszonyok még sok esetben tisztázatlanok. Így gyakran választottak irodalmi, elbeszélő formát a nem-normatív genderszerepek bemutatására, melynek példája lehet Doyle elbeszélése is.

A történetben a detektív szembekerül „a férfi felügyelet nélküli előkelő nő” (JANN, 2007: 698), az új nő alakjával. Irene Adler genderjellemzői számos hasonlóságot mutatnak a főhőssel. Olvasott, logikus, a társadalmi hierarchiában felrendelt pozíciója van. „Vasakarató nő. Szépségben tútesz a világ minden asszonyán, ugyanakkor elszántabb, mint bármelyik férfiember” (DOYLE, 2000a: 98). Doyle ezzel egy Holmes-szal egyenrangú karaktert mutat be. Meghatározta a detektív számára vonzó, új nő prototipikus alakját: „ő volt számára az örök asszony. Mindig csak így emlegette: a Nő” (DOYLE, 2000a: 94). Mindazonáltal kivívott státusza nem biztosított, kénytelen egy kompromittáló fényképet magánál tartani, melyeket féltve óv másoktól.

A történetben Holmes cselrel próbálja megtalálni a fenyegetést jelentő tárgyat. Tűzriadót fúj, mivel érvelése szerint „ha egy asszony arról értesül, hogy a házában tűz ütött ki, ösztönösen azt menti, ami számára a legfontosabb. [...]Ennek a készítésnek senki sem tud ellenállni” (DOYLE, 2000a:104). Deduktív okfejtése során azonban a detektív hibázik, mivel nem tesz különbséget a biológiai nem ('sex') és társadalmi nem ('gender') szerepei között, s csak az ösztöntől vezérelt cselekedeteket, valamint a normatív társadalmi szerepeket veszi számba. Nem számol azzal, hogy Adler férfiruhát öltve, álcázva magát Holmes után eredt, hogy megfigyelje a detektív viselkedését. Ha elfogadjuk az elméletet, mely szerint a nonverbális megnyilatkozások, például az öltözet, megjelenés is kulturális identitásjelölőként és kommunikációs aktusként értelmezhető (HUSZÁR, 2009: 73–83), valamint GEERTZ

(2001, idézi BORONKAI, 2006: 79) állítását, hogy „kommunikatív viselkedésünk kognitív és mentális funkciókat hordozó szociális reprezentáció, mely egy kultúra vagy társadalom kollektív tudásának üzenethordozója”, akkor Adler viselkedése nem-normatív gender performanciaként is értelmezhető. Azzal, hogy álcázza magát és férfiruhát ölt, szimulálja a kor normatív maskulin gendertulajdonságait.

Adler más tulajdonságai is eltérést mutatnak a korabeli nőképhez képest. Kommunikációja asszertív, viselkedése maskulin jegyeket hordoz: kilép a nagyvilágba, kezdeményez, aktív résztvevője, alakítója az eseményeknek. Doyle a karakter megformálásával esettanulmányhoz hasonlóan mutatja be a századforduló átalakulóban lévő női szerepeket, az „új nő”, a modern nő megjelenését a nagyvilágban.

TÁRSADALMI SZEREPEK A 21. SZÁZADI ANGLIÁBAN

A jelenkori brit társadalomra hatással vannak a globalizációs folyamatok, a kulturális értékrendek találkozásai, az integrációs törekvések és az egyenjogúsági mozgalmak el- és befogadóbb nézetei. Ilyen például az Európai Unió *gender-mainstreaming* stratégiája is, melyben „az esélyegyenlőségi stratégiák mindkét nemhez tartozó és minden életkorú egyén számára kidolgozzák a képzéshez, a munkapiaci sikerességhez való egyenlő hozzáférést” (HUSZÁR, 2009: 110). Emellett a szigorú genderszerepek normatív mintái fellazulni látszanak, a nemi identitást érintő tabuk is halványulni kezdenek.

A vizsgált sorozat a jelenkori Angliában (ezen belül is főként Londonban) játszódik, ahol a szubkulturális csoportok együttesen jelen vannak ugyanazon társadalmi környezet eltérő csoportrétegeiként. MCCONELL és GINET (1992) szerint a genderviszonyok leírhatók a közösség tagjainak *nőként* vagy *férfiként* való konstruálásával, „és úgy érveltek, hogy ez a konstrukció az egyes nemeken belüli és közötti viszonyok létrehozását is magában foglalja” (WEATHERALL, 2011: 33). A genderszerepek átalakulásának folyamatát CONELL (2000: 53) a következőképpen határozza meg: „A férfiak helyi kulturális dominanciájának megzavarása – azzal, hogy a nők bevonultak a nyílt, közösségi élet színtereire és részt vesznek a felsőfokú oktatásban, valamint összezavarják a szexuális identitásokat – »különc közösségek« kialakulását és a városi értelmiségi réteg átalakulását eredményezte a nagyvárosban.” Ennek következtében differenciáltabbá válnak a női szerepek is. Megerősödik az önálló, művelt nő alakja a maskulin jegyeket (többek között mélyebb hanghordozás, asszertív nonverbális kommunikáció) hangsúlyozva magában. Ezzel együtt megjelenik a szintén önállóságot hangsúlyozó, de erősen feminin jegyeket mutató nő típusa is. Tehát egy olyan kulturálisan sokszínű környezet alakult ki napjainkra ebben a nagyvárosban, mely lehetőséget ad a határátlépésekre: a hagyományos kulturális normák és genderszerepek eltolására, átalakítására. Steven Moffat és Mark Gatiss ebbe a megváltozott londoni környezetbe adaptálták Doyle történeteit.

Női szereplők és női szerepek a *Sherlock*-ban

A sorozatban megjelenő nőalakok ebben az esetben is legtöbbször mellékszereplőként jelennek meg a vásznon, akik közül a visszatérő szereplők háttértörténetet kapnak, majd egy meghatározott ponton kulcsszerepet kapnak az események sorában. Az eltérés magyarázható a filmsorozat műfaji sajátosságaival. Ellentétben az elbeszélő műfajok monologikus leírásaival, a szövegkönyvek – a rendezői utasítások kivételével – dialogikus formában íródnak, ami aktív kommunikációs színteret teremt a szereplők számára. Emellett a történet fokozatosan építkező cselekményt mutat, ezt pedig a szövegírók úgy érik el ebben a sorozatban, hogy látszólag lényegtelen háttérjeleneteket, utalásokat jelenítenek meg, melyekről a mellékszereplő kulcspozícióba kerülése során derül ki, hogy fontos információkkal szolgálnak.

Az adaptációban új női szereplők jelennek meg, akik többek között a Scotland Yardnál nyomozóként vagy az Orvostudományi Egyetem patológiáján dolgoznak. Közös bennük, hogy a 21. századi nagyvárosi környezethez és megváltozott munkaerő-piaci viszonyokhoz igazodnak. Doyle korában még nehezen lett volna elképzelhető nyomozói vagy orvosi, korboncnoki munkakörben nőket alkalmazni, mivel ezek a viktoriánus korban jellemzően férfifoglalkozásoknak számítottak.

A szövegírók emellett több női szereplőt átemelnek az eredeti regényekből és elbeszélésekből. Mrs. Hudson néven jelenik meg a képernyőn a Baker Street 221B lakásának tulajdonosa, Mrs. Turner, akitől Sherlock kedvezményesen bérelheti a lakást, mivel segített a férje elítélésében, neki pedig lehetőséget adott új életet kezdeni azután, hogy egy hírhedt drogbáró felesége és társa volt. Az epizódok során többször megmutatkozik a hierarchiaviszonyok ütközése, miután az udvariasságnak szánt beszédaktusokat a főszereplő többször is félreértelmezi, és szolgálatkészségként kezeli. Így Mrs. Hudson több alkalommal is emlékezteti, hogy ő „nem a házvezetőnője”, hanem a ház tulajdonosa. A másik szereplő, aki Doyle karakterének alteregójaként jelenik meg, Mary Morstan. Itt is John Watson jegyese, majd felesége, azonban szerepe kiegészül. Csak a felszínen marad a klasszikus normatív női genderszerep megtestesítője. A háttértörténet azonban egy önálló, logikus gondolkodó alakját rajzolja ki, akiről később kiderül, hogy korábban hivatásos bérgyilkos volt. Éppen ezért az esetben, melynek középpontjába kerül, kezdetben gyanúsítottként szerepel, és csak később igazolódik, hogy valójában áldozatként érintett, akinek a detektív segítségére van szüksége neve tisztázásában.

Irene Adler, az „új” nő

A Doyle által megalkotott női szereplők közül látszólag az ő szerepe változott meg a legkevésbé az adaptáció során. Megmaradt az erős, független, hatalommal bíró nő alakja, aki bármelyik férfit (és nőt) képes irányítása alá vonni. Az *A Scandal in Belgravia* című epizódban Mycroft Holmes úgy mutatja be, „akit szakmai körökben úgy ismernek, mint »a nő«-t. De számos megnevezése van annak, amit csinál. Ő leginkább úgy hívja magát, hogy »a dominátrix«”⁵. Az új nő elterjedésével már

⁵ A 4.2. alfejezetben található szövegkiemelések Steven MOFFAT és Mark GATISS *Sherlock* című sorozatának A

kevésbé lett volna érzékeltethető alakjának radikális viselkedése a modern kori adaptációban, ezért itt már nem csupán a „vasakarató nő”, hanem a „domina”. A nő, aki bármi áron érvényesíti akarátát, és nem retten vissza semmitől.

A történet alapját itt is a hatalmi viszonyok átrendeződése adja. Adler birtokában olyan fényképek vannak, melyek kompromittálóak lehet egy magas rangú személy számára. Azonban, igazodva a modern korhoz, az adaptációban már a fényképek egy kódolt mobiltelefonban vannak. A mobil a 21. század ikonikus használati tárgya, melyen keresztül tulajdonosa hozzáférhet a világháló információ-tömegéhez, mindeközben magánál tarthat feltűnés nélkül olyan információkat, melyeket nem kíván másra bízni. Másrészt ez az eszközválasztás utal az információs társadalom értékrendjének változására, amelyben a digitális adattárolás és tömeges hozzáférés következtében az információ megszerzése és megtartása vált a hatalmi viszonyokat befolyásoló fő tényezővé. A nyomozás során Sherlock itt is ugyanazt a logikát követi, mint az eredeti történetben: álruhába öltözve tűzriadóval veszi rá a nőt, hogy elárulja a telefon rejtkehelyét, hiszen „Meghallva a füstjelző hangját egy anya azonnal gyermekére figyel. Bámulatos, a tűz hogyan fedi fel azt, ami a legfontosabb számunkra”. A történetben a detektív ugyanazokat a hibákat követi el az okfejtésben, mint Doyle elbeszélésében, mivel a nő több esetben is az általa várttól eltérő módon reagál. A történet végén látszólag Sherlock kerekedik felül és tudja meg a jelszót, mivel miután a normatív mintába nem tudja beleilleszteni a nő viselkedését, rájön, hogy meg kell különböztetnie a tanult és felvett szerepeket a biológiailag ösztönös reakcióktól. Ezzel dekonstuuálja „a nő” vezető szerepét és önállóságát, s mikor könyörgésre készíti, azzal a maskulin genderszerepből való kilépésre készíti. Az epizód záró jelenetében azonban a detektív – korábbi megnyilatkozása ellenére – megmenti a kivégzéstől a nőt, ezzel bizonyítékot szolgáltat arra, hogy Adler pozíciója és identitása valójában változatlan maradt. Ahogyan fogalmazott: „utat török magamnak a világban, és az én trükköm az, hogy el tudom érni, hogy az emberek pontosan akkor és ott legyenek, ahol én akarom. Ez az én szupererőm. Ezt csinálom én.”

ÖSSZEGRZÉS

A tanulmány célja a női szerepek és női szereplők értelmezési lehetőségeinek bemutatása volt a 19. század végi Sherlock Holmes történetek és ezek 21. századi filmes adaptációja, a *Sherlock* című sorozat gender szempontú összehasonlításával. Az eredeti történetek alapján készült számos adaptáció közül kiválasztott korpuszt az indokolja, hogy a cselekmények és szereplők között nagyfokú egyezés figyelhető meg, miközben a szerepek az adott korjellemzők szerint módosulnak. Doyle világa a viktoriánus korabeli társadalom rendjét tükrözi, azonban írásaiban már felbukkannak azok a nem normatív mintát követő alakok, akiknek létezését és viselkedését a társadalom csak idővel képes elismerni. Ilyen az aktív, cselekvő nő

alakja, az önálló nőé, aki saját maga felelős a tetteiért, legyenek azok jók vagy rosszak.

A 21. századi feldolgozásban Moffatnak és Gatissnak már ezzel a megváltozott társadalmi renddel kellett számolnia a *Sherlock* készítése során. Moffat a sorozatban egyrészt kiegészíti, módosítja a női szerepeket, aktualizálja a munkaerő-piaci státuszukat és szociokulturális pozíciójukat. Legtöbbször olyan nőalakokat hoz létre a korábbi nem normatív mintát követő szereplőkből, akik a látszólagos normatív szerepükből – nyíltan vagy titokban – maskulin genderszerep felvételével próbálnak kitörni, a végén azonban kitörési kísérleteik kudarcba fulladnak. Kivételként jelenik meg Irene Adler alakja, az egyetlen nőé, aki képes volt túljárni Sherlock Holmes, a híres detektív eszén.

Összességében elmondható, hogy a globalizáció, a nagyvárosi agglomeráció és a gender-mainstream stratégiák átalakították a társadalmi nemi szerepek megítélését; már nem beszélhetünk adott viselkedésmintákról, kommunikációs aktusokról úgy, mint „csak” női vagy „csak” férfijellemző. Sokkal inkább úgy értelmezhetjük ezeket, mint térben és időben változó szerepkörök.

FELHASZNÁLT IRODALMI MŰVEK ÉS ADAPTÁCIÓK

DOYLE 2000a

DOYLE, Arthur Conan: *Sir Arthur Conan Doyle összes Sherlock Holmes története I.* (szerk. Tóth László) Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2000.

DOYLE 2000b

DOYLE, Arthur Conan: *Sir Arthur Conan Doyle összes Sherlock Holmes-története II.* (szerk. Tóth László) Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2000.

DOYLE 2009

DOYLE, Arthur Conan: *The Complete Sherlock Holmes.* Barnes and Noble, New York, 2009.

MARTIN 1900

MARTIN, Arthur (dir.): *Sherlock Holmes Baffled.* Silent Film. American Mutiscope and Biograph Company, United States, 1900.

MOFFAT–GATISS 2010–

MOFFAT, Steven–GATISS, Mark (eds.): 2010–jelenleg. *Sherlock.* BBC Series. Hartwoods Film Company, 2010–jelenleg.

TRÉVILLE 1912

TRÉVILLE, Georges (dir.): *The Copper Beeches.* Société Française des Films et Cinématographes Éclair, Franco–British Film Company, United States, 1912.

IRODALOM

BEETHAM 2000

BEETHAM, Margaret: The Agony Aunt, The Romancing Uncle and The Family of Empire: Defining the Sixpenny Reading Public in the 1890s. In: BRAKE, Laurel–BELL, Bill–FINKELSTEIN, David (eds.): *Nineteenth-Century Media and The Construction of Identities*. Palgrave Press, London, 2000, 253–270.

BORONKAI 2006

BORONKAI Dóra: A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében. *Szociológiai Szemle*, 2006, 4. szám, 64–87.

CONNELL 2000

CONNELL, Robert William: *The Men and the Boys*. Polity Press, Cambridge, 2000.

CROMPTON 2011

CROMPTON, Constance: Dissimulation And The Detecting Eye. Female Masculinity In „Scandal In Bohemia”. *Nineteenth-Century Gender Studies*, Vol. 3, No. 7 (2011).

GEERTZ 2001

GEERTZ, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

HUSZÁR 2009

HUSZÁR Ágnes: *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és nők nyelvhasználata és kommunikációja?* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 98. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.

HYSELL 2007

HYSELL, James: Violent Crime in Victorian England: A Gender Analysis of Sherlock Holmes. *Historia*, 2007. 241–249.
<http://castle.eiu.edu/historia/archives/2007/Hysell.pdf> (letöltve: 2014. január 10.)

JANN 1990

JANN, Rosemary: Sherlock Holmes Codes the Social Body. *ELH*, 57 (1990), 685–708.

RUSKIN 1889

RUSKIN, John: *Sesame and Lillies. Two lectures by John Ruskin, LL. D. Honorary student of Christ Church, and honorary fellow of Corpus Christi College, Oxford. II. Of Queen's Garden*. George Allen, Sunnyside, Orpington, Kent, 1889.

RUSKIN 1911

RUSKIN, John: *Szezámok és Liliomok*. Ford. Farkas Klára. Kisfaludy Társaság–Franklin Társulat, Budapest, 1911.

VICKERY 1993

VICKERY, Amanda: Golden age to separate spheres? A review of the categories and the chronology of the english women's history. *The Historical Journal*, 2 (1993), 383–414.

WEATHERALL 2011

WEATHERALL, Ann: Nyelv, diskurzus és genderidentitás. In: JUHÁSZ Valéria–KEGYESNÉ SZEKERES Erika (szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat – Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2011, 21–44.

NEMI SZEREPCSERÉK JÓKAI PRÓZÁJÁBAN
NOMEN EST OMEN: NEM ÉS NEMZET ÖSSZEFÜGGÉSEI
A VARCHONITÁKBAN

SURÁNYI BEÁTA

A lélektani regény kategóriájából kiinduló elvárásrendszer felől folytonos támadás érte Jókai Mór jellemábrázolását. A szereplőknél a fejlődést, mélységet, összetettséget hiányoló bírálók gyökeresítették meg azt a Jókaitól származó, a Jókai-recepcióban rendkívül elterjedt bipoláris elgondolást is, amely szerint a szereplők vagy jók, vagy rosszak: tehát metaforikusan angyalok vagy ördögök. Ezek a kifejezések a regényekben is folytonosan előkerülnek a szereplőkre vonatkoztatva, pl. a következőkben tárgyalt szövegben is az angyal – ördög szembenállás tematizálódik. Ennek, a szereplőket így csoportosító elgondolásnak különféle megnyilvánulásait Margócsy István szemléletesen összegyűjtötte Jókai jellemábrázolásáról szóló szövegében (MARGÓCSY, 2013). Az ilyen nézetek tarthatatlanságát ez a szöveg következőképpen fogalmazza meg: „Jókai regényeinek kiemelt, sokoldalúan körülírt figurái [...] sohasem viselkednek következetesen, figurájuk és viselkedésük sohasem követ megszokott vagy elfogadott mintákat, homogén kategóriákkal sohasem jellemezhetőek vagy leírhatóak – magyarul: kiszámíthatatlanok és kiismerhetetlenek.” (MARGÓCSY, 2013: 52) Tehát ha nem a hiányolt mélyrétegeket kíséreljük meg feltárni, akkor felfigyelhetünk arra is, hogy gender kérdések szempontjából a Jókai-szereplők ugyancsak nem „megszokott vagy elfogadott mintákat” követnek, valamint nem „homogén kategóriák”. Éppen egy bipoláris rendszert, a társadalmi nem kettősét kezdik ki szövegei, amennyiben a feltételezett két, egymástól elszeparált kategória közötti átjárás lehetőségét problematizálják, kérdésessé téve a test és lélek kapcsolatának metafizikus összefüggéseit is. Ezek a határátlépések, miközben a cselekmény alakulásában tematizálódnak, közben a nyelvi alakításoktól sem függetleníthetők. Ugyanúgy, miként a szereplők jelleme, amelyet eddig főként „kész-ként”, azaz adottnak kezelt a szakirodalom, éppen ezekben a különféle nyelvi formációkban alakulhat ki, tehát történet és hős kölcsönös relációiról beszélhetünk, így maguk sem függetlenek a nyelv közegétől. Annyiban sem, amennyiben a szereplők kiszámíthatatlansága, valamint szerepjátéka és különféle váltása a nemek között egy irodalmi hagyományhoz kapcsolódik, ugyanis a férfiként helytálló nő toposzként tér újra vissza és vissza a szövegek világában. Csuti Emese *A férfiruhában harcoló nő motívuma a magyar irodalomban* című szövegében ennek ősi eredetéről a következőket írja: „Az a mesemotívum, amikor a lány derekasan megállja a helyét férfias foglalkozásban, nagyon régi.” (CSUTI, 1997: 31) Ebből az idézetből ugyanakkor nemcsak a régbenyúló eredet, hanem a mesemotívum megjelölés is

kiemelendő: Jókainak és a mese műfajának kapcsolatát már többször részletezte a szakirodalom (pl.: SZAJBÉLY, 2010), erre jelen szövegben nem térünk ki.

Az előbbieken említett alakváltások Jókainál nagyon gyakoriak, számtalan olyan műcím említhető, amelyben egy-egy mellékszereplő álruhaként a másik nemre jellemző öltözetet vesz föl. Lengyel Dénes a különféle transzformációkkal, alakváltozatokkal foglalkozó szövegében (LENGYEL, 1983) a nemek közti váltásokra is kitér, és a következőt jegyzi meg: „a fiúk, férfiak női ruhában jelennek meg, és lány, asszony szerepét játsszák, a nők pedig páncélban vitézkednek, 48-as egyenruhát öltenek vagy betyárnak öltöznek. A történeti s ennek megfelelően az irodalmi hagyomány szerint, ha a férfi női ruhát ölt, általában lefelé lép, nevetségessé válik, mindig olyan, mintha szökne a csataterőről. [...] Ezzel szemben, ha lány, asszony férfiruhában jelenik meg, rendszerint azért teszi, mert fontos, férfias társadalmi feladatot csak így oldhat meg. A női vitézség, bátorság is elsősorban fegyveres harcban vagy párviadalban mutatkozik meg.” (LENGYEL, 1983: 491) A következőkben ennek az utóbbi esetnek egyik formációjáról lesz szó, Jókai *A varchoniták* című regényére fókuszálva. A fontos társadalmi feladat ebben az esetben a nemzet fenntartása lesz, így a nemi identitás kérdései a hazának a kérdéseivé is válnak. Az így létrejövő helyzetet értelmezzük ezeknek az összefüggéseknek a fényében, kitérve közben más szövegekre is, megvizsgálva, hogy a nőképek Jókai szövegtereiben, a századforduló idejében hogyan képződnek meg a narratíva által, hogyan viszonyulnak a megképződő férfiképekhez, illeszkednek-e valamiféle elvárásrendszerhez, illetve milyen beszédmódokat tesznek lehetővé.

Az igen gazdag életműben a számos példa közül azért kiemelendő *A varchoniták*, mert ebben a nemi szerepcserének a kérdései központi jelentőségűvé válnak. Nagyon sok regényben csak egy-egy anekdota kedvéért kerülnek elő ilyen esetek, vagy legalábbis tartósabb ideig nem húzódnak el (pl.: *Rab Ráby*, *Politikai divatok*, *A tengerszemű hölgy*, *Rákóczy fia* stb.). Az *Egy játékos, aki nyer* című műben viszont egy másik irányba történő elmozdulás kerül középpontba: egy férfi öltözik nőnek. Az egész cselekmény szervezőeleme az a bosszú, amit a lelepleződés miatt vizsgálat végbe az árulkodó nevű lady Adamina, azaz lord Adam of Camelborough: „hogyan engemet a lady Adamina szerepéből kiugrattál, hogy engemet kényszerítettél arra, hogy férfi voltomat és igazi nevemet egész világ hallatára kikiabáljam: ezt nem hagyom neked oda ingyen: ezért megtorlást fogok rajtad venni!” (JÓKAI, 1966: 111) Habár a regény cselekménye erre lelepleződésre épül, a továbbiakban a nemi identitással kapcsolatos kérdések mégsem kerülnek olyan mértékben középpontba, mint *A varchonitákban*, ahol az egymást megalkotó identitás és a narratíva kérdései kerülnek előtérbe. Azonban kiemelendő, hogy az idézett kijelentésben férfi létének és az igazi nevének lelepleződése egyaránt bosszúra sarkallja a lordot. Név és identitás összekapcsolódása tehát már itt is megmutatkozik, s ennek jelentősége még tovább fokozódik *A varchonitákban*, ugyanis a mű háttérében egy név alakulástörténete áll: hogyan válik Dalma férfiból nővé az egyik szerző (Vörösmarty Mihály) szövegéből másik szerzők (Vajda Péter, majd Jókai) szövegébe történő átvétel során, s ez hogyan határozza meg az ezen nevet viselő egyén életét.

Amíg a Tünde női név Vörösmarty *Csongor és Tündéjéből* változatlanul került az utónévkönyvekbe, addig egy másik, szintén Vörösmarty által megalkotott név, a Dalma változásokon ment keresztül. Írásképe ugyan változatlan maradt, jelölő-funkciója viszont módosult. Amíg a *Zalán futásában* férfinévként szerepel egy rettentő harcos neveként, addig Jókai *A varchoniták* című művében a női főszereplő neve lesz. (Sőt, egy másik variációban, Jókai drámájában címszerepet is kap, de erre jelen, a prózai műre koncentrálok tanulmányban nem térünk ki). Jókai előtt már Vajda Péter is használta női névként a *Hildegundában*. Ebben hasonló helyzet áll elő, mint *A varchonitákban*, hogy nem kívánt házasságok megkötését kívánja a nemzet érdeke, s mely Dalmának sok búsulást okoz. Hildegunda kezét apja ígérte Attilának, s kesergése közepette jelenik meg Dalma, kedves társalkodónőként. A házasság kényszerűségének esete tehát visszatér, Jókai szövegében viszont az az intertextuális hatás látszik érvényesülni, mely a Dalmát mégis férfinévként ismeri: a lány úgy viseli ezt a nevet, hogy mindenki férfiként ismeri.

A kisregény középpontjában két, azonos eredetű törzs hatalomért folytatott harca áll, és a siker vagy kudarc annak függvényében realizálódik a patriarchális gondolkodásuknak megfelelően, hogy a jelenlegi uralkodók közül kinek születik előbb fia. Természetesen, a bonyodalom érdekében mindkettőjüknek lánya lesz. Ennek megfelelően a lánygyermekre történő reagálásnak kétféle módozatával szembesülhetünk, de megjegyzendő, hogy egyik mód sem az elfogadás gesztusaként írható le. Míg Disabul mérgében leöleti az összes ekkor született leányt, tehát a női nem képviselőin áll kollektív bosszút, addig Oldamúr, az avarok vezére és Dalma apja elhallgatja, hogy Dalma lány. Az elhallgatás minden esetben a jelenlét és hiány kettősére épít, s ez esetben Dalma nőisége, az arról való beszéd hiányzik a kommunikációjukban. A hiányként értelmezett nőiség viszont egy olyan fallogocentrikus elgondolás eredménye, amely hierarchiájában a nőt szintén a férfi alá rendeli. Dalma is egész végig a fiúgyermek hiányának reprezentációjaként van jelen. Apja következetesen fiának nevezi, még akkor is, mikor kettesben vannak. Ezzel a megszólítással és a névválasztással, tehát egyrészt a beszédében a lányra vonatkozó szavaknak kicserélésével éri el, hogy Dalmát férfinak tartja az egész közösség: „Fiad, dicső fajodnak nem rosszabb utódja, folytatni fogja nemzetünk történetét [...] – Igaz. Fiam, Dalma fiam.” (JÓKAI, 1995: 15) Ez a mondat az, amelyben a két fiam szó között először történik utalás Dalmára. Az olvasó viszont hamar beavatódik a titokba, megjelenésekor már az első megszólalása így hangzik: „Meddig fogsz még fiadnak nevezni engem?” (JÓKAI, 1995: 17) Kérdésére apja feltárja a történetet, amely szerint a nemzetük sorsa függ ettől, s egy megfogadott álomlátást, melyben a tündér azt javasolta neki, hogy: „gyermeked nem született férfinak, legyen férfivá lelke által. Híreszteld el, hogy fiad lett, s neveld őt annak.” (JÓKAI, 1995: 18) A biológiai nemet a társadalmi nemtől tehát itt a test-lélek (külső-belső) kettőse mentén választja el: ha testben nem született férfinak, akkor legyen a szocializációja által a lelke az.

Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy ez nem egyszerűsíthető le ennyire: hiszen épp teste, a külső megjelenése az, amely férfiasságát prezentálja, pl. hogy hogyan öltözködik, hogyan képes forgatni a kardot, és épp egy a lélekhez, szívéhez tartozó

„gyengeség”, a szerelem az, amely vesztét okozza. A külső és belső megkülönböztetése, test és lélek szétválasztása nem működhet automatikusan. Ezzel összefüggésben problematikus az öltözködés kérdése is. A nemek közti szerepcserére rendszerint a másik nem ruhájának fölöltésével következik be. A testet takaró ruhának jelmezszerpe a megtévesztés funkcióján túl más attribútummal is rendelkezik, megváltoztatni látszik az identitást is: a férfiruhát öltő nők rendszerint bátran, „férfiasan” viselkednek. „Amíg férfiruhát viselnek, bírnak minden vitézi, férfiúi tulajdonsággal (bátrak, erősek, jól harcolnak), de amint női ruhát öltenek, teljes nőieségben pompáznak. Szépek, kedvesek, mosolygósak.” (CSUTI, 1997: 31) Megfordul tehát a reláció: a tündér azt sugallja, hogy a belső, lelki tulajdonságok majd képesek felülírni a külső, testi jellemzőket, de úgy tűnik, hogy a „rejtettnek tételezett értelem nem oka, hanem következménye, valamilyen származéka az adott jelhasználatnak” (EISEMANN, 2013: 166). Tehát nem a lélek ereje határozza meg a külső, Dalmáról alkotott képet, hanem az ilyen oppozícióban külsőségnek számító dolgok (pl. a lecserélhető ruha) vesznek részt az identitás alakulásában.

Reprezentáció és performáció kérdései hasonlóan fonódnak össze, mint ahogyan azt Eisemann György kifejti az álarc vonatkozásában a *Szegény gazdagok* kapcsán (EISEMANN, 2013). Itt ugyan nem arcadás történik, hanem az egész test álrühába kerül, és épp az arc marad szabadon, a funkciója azonban nem változik. Miként az álarc is takar egy konkrét helyet (a test arcfelületét) és egy azonosíthatóan értelmezett identitást, úgy a ruha is kettős funkciójú. Egyrészt elleplezi a test nemi jellemzőit, másrészt színre viszi a viselőjének valamely nemhez tartozását. Ez az „áltest” tehát egyaránt prezentál egy testet, amelyet takar, és a konvencióknak megfelelő viselkedési formákat. Így a ruházat lecserélése, akár a maszk levétele, változást eredményez: Dalma esetében is ez történik, a szembesítés halott kedvesével felér egy szimbolikus maszklerántással. Holta után pedig a felismerés lehetlenné válik, teste a csatában veszik el, valószínűsíthetően holtteste felismerhetlenné roncsolódott a csata hevében. Ebben az esetben is igazolódni látszik tehát, hogy ha a „reprezentáció és a performáció e különös kölcsönösségének együttjátékának bármilyen leleplezés véget vet, akkor elpusztulnak szemiozsisának feltételei, s játékosai számára a világ az üresség és a téboly kísértetlakta helyévé válik” (EISEMANN, 2013: 166). Már azokra a játékosokra értve, akik maguk nem pusztulnak el ezen szemiozussal együtt (pl. Henriette, akire a kijelentés vonatkozik, ellenben Fatia Negrával vagy Dalmával). Az *Egy játékos, aki nyer* című – már említett – Jókai-regényben a történet arra a kérdésre adott válaszként olvasható, hogy mi történik, ha a leleplezett is életben marad. Üresség és téboly ugyanúgy az eredménye: lord Adam innentől csak annak szenteli az életét, hogy leleplezését megbosszulja.

Ahogyan a korábbiakban citált részletben olvasható, nemcsak a ruházatának lecserélésére kényszeríti a leleplezés, hanem addig használt nevét sem használhatja tovább. Az addigi Adamina innentől Adamként tevékenykedik tovább. Az egyénnek a különféle szerepeihez tehát más és más név tartozik, így élesen elkülönül a két alak, miként a *Szegény gazdagok*ban is szétválk egymástól Hátszegi Lénárd és Fatia Negra, nemcsak az álarc, hanem az álnév folytán is. S ez a kettő nem is füg-

getlen: „Az a szereplő pedig, akit a Fatia Negra megszólítás illet a regényben, a maszkjáról kapta a nevét. Akik így hívják őt, nem arcot adnak egy névnek, hanem a kinézet alapján nevet adnak egy láthatatlan arcnak.” (EISEMANN, 2013: 167) A név tehát ezekben az esetekben az álruhával, a ruházattal analógnak mutatkozik, amely levethető vagy kicserélhető. Ez a tulajdonsága pedig azoknak a névelméleteknek felel meg, amelyek a nevet valamiféle külső jelként értelmezik, amely nem tartozik lényegileg a jelölt dologhoz. Viszont itt ilyen szétválaszthatóságról mégsem beszélhetünk, ugyanis a név lecserélése a megnevezettet is megváltoztatja. Név és a megnevezett tehát mégis kölcsönösen meghatározzák a másikat. S bár Dalma csak egy névvel rendelkezik, ez a név már magában hordozza a kettősséget, a Zalán futásában szereplő férfi és a Hildegundába megjelenő női nevet. Így számára még annak lehetősége sincs meg, hogy hol ez, hol az legyen, egy személyként él egy egyfajta meghasonltságban. Viseli a Dalma nevet férfinevként, amely közben őt jelöli, aki magát nőként gondolja el.

A narrátor egész végig nem foglal állást a kérdésben, csupán egyhelyütt nevezi meg férfilelkűként, viszont egy olyan kontextusban, amely megkérdőjelezheti ennek elfogadhatóságát: „E szavaknál kipirult a férfilelkű gyermek arca.” (JÓKAI, 1995: 21) Az elpirulás és a gyermek szó nem a férfi-léthez kapcsolt jellegzetességek. Dalma önértelmezése is ezt erősíti, mikor ezt mondja Disabul lányának, Halilának: „Adj hálát Istennek, hogy erőtlen asszonnyá teremtett, kinek szenvedni, sírni és szeretni szabad” (JÓKAI, 1995: 67), majd magát így jellemzi: „én **csak** nő vagyok.” (JÓKAI, 1995: 68, kiemelés tőlem, S. B.) Az ilyen jellegű megjegyzések tehát mégiscsak azt a sztereotípiát kívánják erősíteni, hogy az erős férfiakhoz képest a nők gyengék, s ellentétben állnak azzal a korábban idézett észrevétellel, amely szerint a nők, ha férfiruhát öltenek, maradéktalanul átveszik a férfiak tulajdonságait. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez nem a narrátornak, hanem az avaroknak, sőt, csak egy képviselőjüknek, Dalmának az észrevételei. Annak a lánynak, aki egyrészt neveltetése során, anya nélkül (női példakép nélkül) felnöve apjától sajátította el ezt a gondolkodást. A nők anyai szerepének felerősödése éppen a századforduló időszakára tehető (HÓDOSY, 2014: 76), így hiányának identitásformáló hatása jelentős lehet Dalma jellemének értelmezése során, ráadásul az anyaság – mint női szerep – Dalma számára elérhetetlen lesz. Másrészt Dalma egész végig azzal szembesül, hogy erőssége azon múlik, hogy meg tudja-e tartani a fűfűségének látszatát. Tehát a nőként történő megmutatkozás ebben az esetben épp gyengeségét és elbukását jelentené: ekként alakulhatott ki ez a nézőpontja a nemekről. Dalma nézeteit nőtársai kifogásolhatónak is találják, s figyelmeztetik: „az ogur népnél az asszony mindig egyenlő jogú volt a férfival.” (JÓKAI, 1995: 62) Dalma ennek hallására valóságos dührohamot kap: „a férj királya nevének, s a nő férjének rabszolgája.” (JÓKAI, 1995: 62) A nőnek a férfi alá rendelésével éppen ahhoz bináris fenn-lenn opozícióhoz (FRIED, 2003: 52) tér vissza, amelyet az ősei felszámolni igyekeztek: a leigázók és leigázottak közti hierarchiához. A saját és idegen ilyen hierarchikus elképzelése a nemzet és egy másik nép viszonyában ugyanúgy érvényesül, miként férfi és nő között. A családról és a hazáról alkotott

fogalmak tehát szintén szorosan összetartozóként mutatkoznak. A nemekről így gondolkodó uralkodó népe végül majdnem visszakerül rabszolga státuszába.

Az eddigiek alapján tehát megállapítható, hogy a nők gyengeségére vonatkozó észrevételek nem feltétlenül a narrátor nézőpontjából adódnak, hanem leginkább Oldamúrnak és az általa befolyásolt Dalmának a hozzáállását prezentálják. Hiszen Dalma helyzetében az erősnek lenni a nem nőnek lenni parancsával egyenlő. Ehhez társulhat még Kublájnak, Disabul szolgájának az észrevétele, aki a gyengeséget nem lelki, hanem testi jellemzőkben látja érvényesülni: „gyöngédebbnek találtam vonásait, karcsúbbnak termetét, bőrét simábbnak, mint férfiaké szokott lenni.” (JÓKAI, 1995: 50) Amíg tehát az avaroknál a testi megjelenésen túl a férfilelkűvé nevelés tűnt a kivitelezhető útnak, addig a vad törököknél, Kublájhoz hasonlóan, Disabult is csak a testiség érdekli: „Lennél inkább rút, törpe, kancsal és púpos – csak férfi lennél. Mit ér nekem, hogy angyal vagy? Lennél inkább ördög, de férfi.” (JÓKAI, 1995: 41) Ez a megjegyzés éppen a mű azon szereplőjének a szájából hangzik el, akivel a befogadó a legkevésbé tud azonosulni, akinek az értékrendje megkérdőjeleződik: gyerekeket mérszáróltat dühében, a hatalmon kívül semmi nem fontos neki, lányát szó nélkül föláldozná stb. Ebben a kijelentésében a már a bevezetésben említett és kifogásolt, ördögöt és angyalt szembesítő nézet kapcsolódik össze a nő és férfi oppozíciójával. Eszerint az ördög és angyal nem a jó/rossz vagy nem az avar/török oppozíció mentén működő kategória. Miként már a *Zalán futásának* értelmezése során az egyik kiemelt szempont a szereplők jelleme kapcsán is, hogy nála az ellenséghez semmi negatív értékrend nem köthető, úgy elmondható ez Jókainál is. Szajbély Mihály is kiemeli, hogy „novelláiban nem bátor és egyenes jellemű kurucok háborúznak sunyi és gyáva labancok ellen, hanem az új kor Achillesai csapnak össze az új kor Hectoraival. Ilyen küzdelemben győzni különös dicsőség, de legyőzteni sem különösebb szégyen” (SZAJBÉLY, 2010: 107). Itt habár az ellenség sokkal vadabb és barbárabb, az ördög kontra angyal felállás mégis a nemekre alkalmaztatik. Annyiban kapcsolható az ördög mégis hozzájuk, amennyiben ők épp megképzik és elfogadják ennek a kettősnek a létét. Kissé az újabb Jókai szakirodalomban is érvényesül ez az oximoron-szerű tendencia: ördög az, aki elfogadja az ördög és angyal kategorizációs lehetőségét.

Hogy Kubláj gyanút fog, hogy Dalma nő, az a testének a férfiakkal történő összehasonlítás alapján lehetséges. A leleplezéshez, a biztos kategorizációhoz azonban két nő szembesítésére van szükség: a gyanú igazolására feleséget kell neki adni. Tervük azonban nem válik be, a menyasszony megszökik Elemérrel, Dalma szerelmével. Elmér szintén Dalmát szereti, habár ő nincs beavatva a titokba, s így értetlenül áll szemben homoerotikusnak tűnő vágyaival, hiszen csak annyit tudatosít magában, hogy Dalmára vágyik, kit férfinak hisz. Habár álmában Dalma nőként jelenik meg, ennek ellenére elképzelhetőnek tartja, hogy egy férfibe szeretett bele, így szemszögéből még a Kubláj-féle logika is megbukik, amely szerint valaki nemének egyértelmű behatárolhatóságához a saját nemének elutasítása lehet a megfelelő jel. Egyre inkább elbizonytalanodnak a határvonalak, illetve annak a definiálásának a lehetősége, hogy mi a nőies és mi a férfias. Semmilyen stratégia által nem tűnik meghatározhatónak, megragadhatónak a nőiség. A szirén hasonlata is ezt

kívánja Jókai más műveiben érzékeltetni (MARGÓCSY, 2013: 57). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem lehet a saját és az idegen kettősének megfelelően nőkről vagy férfiakról beszélni, hanem inkább azt, hogy ezek nem eleve adott kategóriák, amelyek mindentől függetlenül már mindent megelőzve meghatározzák valaki identitását. Nem definiálhatók, s attól a közegtől függenek, amelyben működnek, amely egyáltalán lehetővé teszi létrejöttüket. A zárás is ezt erősíti, Dalma utolsó mondata: „És most – kardom mutassa meg: férfi voltam-e, vagy asszony!” (JÓKAI, 1995: 88) Nem eldöntött, az olvasó belátása szerint döntheti el, hogy mi alapján és hova sorolja. S miközben Dalma identitása a két nemi szerep közti vívódásában szinte kettévál, úgy vágja ketté Kubláj testét. A test kettéválasztásának sikere mint a test fölötti győzelem viszont nem tartós esetében, nem sokkal később halálát keresve pusztul el a törökökkel szembeni, elvesztett csatában. A vereség után népe elvándorolt új hazát keresni, és valahol Pannónia környékén telepedtek le.

A törökökkel szemben tehát vereséget szenvedtek, de a nemzet fenntartására tett törekvés nem feltétlenül mondható sikertelennek. Ennek eldönthetősége ugyanúgy lebegtetve van, miként Dalma utolsó mondatában a nőiség vagy férfiség kérdése. Habár Disabulékkal szemben elbuktak, vándorlás után mégis sikerült új hazát találniuk. S mivel ez Pannónia vidékére esik, olvasható az a történet a magyarok történeteként is, nemzeti múltunk egyik darabjaként. Sőt, Jókainak az avar tárgyú szövegeivel együtt olvasva talán nem is olvasható másként (FRIED, 2003). Fried István *A varchonitákat* is tárgyaló szövegében Vörösmarty-hatásként azt emeli ki, hogy a nemzethalál gondolata itt is megjelenik (FRIED, 2003: 53). Azonban nem feltétlenül a nemzethalál az, amely itt tematizálódik, hanem inkább egy olyan lezáratlanság, amely a *Zalán futását* is jellemzi. Ezt Fried is hangsúlyozza: „Jókai az elbeszélés zárlatában nyitva hagyja a történetet, számít az olvasó beavatottságára” (FRIED, 2003: 53), de ez a kijelentés ugyanakkor azt is sugallja, hogy a nyitottság az olvasói ismeretek tükrében (azaz a korszak eseményeinek allegóriájaként olvasása esetén) mégis egyértelműen lezárható, s a nemzethalállal áll összefüggésben. Azonban nem feltétlenül csak a korra ráolvasva lehet értelmezni, amennyiben elfogadjuk, hogy a témája ténylegesen a honfoglalás eseménye, ideje pedig a szöveg ideje, akkor az olvasói beavatottság a honfoglalás sikertörténetére emlékezik. Tehát végső soron így is egy kettősséghez érkeztünk, amelynek nyitottságát nem feltétlen szükséges akárhogyan is lezárni, egyfajta lezárhatóság legfeljebb egy adott olvasatban alakul ki, tehát maga a végkifejelt nincs benne a szövegben, csak a lehetőségek.

Hódosy Annamária *Családtörténet és nemzetsors-allegória Jókainál* című tanulmányában nemzet és család összefonódását hangsúlyozza: „Minden arra mutat tehát, hogy a családtörténet a maga szerelemi szálaival, vágyaival és kudarcaival is kitűnő retorikai hordozója lehet a nemzetté váló átalakulás narratívájának.” (HÓDOSY, 2014: 77) Ez azonban nem feltétlenül csak azt jelenti, hogy a családi narratívák a nemzet történetének allegóriáiként olvashatók. Nem megfelelıhetőségről van szó, miszerint a családtörténetek arra szolgálnak, hogy azokból kiolvasható legyen a nemzet története, hanem egy olyan közös nyelvről, amely a kettőt lényegileg kapcsolja össze: így egymás analógiájára gondolhatók el, egymást hozzák létre.

Hódosy ebben a tanulmányban a haza szó etimológiájának a házzal való kapcsolatát is kifejti, mely szerint a ház jelent egy helyet, de metonimikusan a családot és a családfők patriarchális láncolatát egyaránt (HÓDOSY, 2014: 79). Ezek a jelentések a haza szó használatát is meghatározzák: „amikor a »haza« nem a közösség által birtokolt területként jelenik meg, akkor a »politikus test« logikájának megfelelően testként inkarnálódik – mely test határozottan férfitest” (HÓDOSY, 2014: 99). A férfitestként elgondolt hazát, a patriarchális rendszert kellene képviselnie Dalmának, miközben magára nőként tekint. Viszont Hódosy arra is felhívja a figyelmünk, hogy a 19. századra tehető annak a nézetnek a feltűnése, amely a hazáról mint női princípiumról beszél, ez esetben viszont a testről a helyre kerül a hangsúly: „anyai helyről van szó” (HÓDOSY, 2014: 79). Megjegyzendő viszont, hogy a föld anyaként, tehát nőként történő metaforizációjának elterjedése ennél jóval korábbi eredetű (HUSZÁR, 2011: 139). A haza női megjelenítése Huszár Ágnes szerint a magyar kultúrában minden esetben anyaként történik (HUSZÁR, 2011: 142). Így ha Dalma a hazának a metonimikus használatát próbálja képviselni, akkor egy férfi testével kellene azonosulnia, ha pedig a metaforikus használatnak megfelelően az anyaföldhöz kapcsolódna, akkor a már korábbiakban is leírtakkal szembeesül: ő elvesztette az anyját, maga pedig nem válhat anyává. A regényben eközben a haza szónak mindkét értelmezési lehetősége benne rejlik, sőt, hasonlóan megy változásokon keresztül a cselekmény során, mint a Dalma név. A metaforikus és a metonimikus működés ugyanis nem választható szét ilyen mechanikusan. Ugyanis ahogyan Hansági Ágnes megfogalmazza (HANSÁGI, 2005), a metafora az távollétet, hiányt, differenciát álcázó behelyettesítés: ez valóban működik a szövegben Dalmával kapcsolatban, a fiú örökös hiányát álcával helyettesíti. A metonímia pedig az észlelt hiányt regisztrálja a kontiguitás alapján: s Dalma ténylegesen a patriarchális láncolat, az apáról fiúra öröklődő hatalom hiányának regisztrációja is egyben. A haza képes metaforikusan és metonimikusan is működni, s magába foglalja a népet, de a területet is. S míg Dalmának a neve is képes a kontextusnak megfelelően működni, addig a nevet viselő lány nem tudja elviselni az osztottságot. S mikor teste elveszik a csatában, elvesztik az avarok hazájuk testét is: a földet, melyet kénytelenek otthagyni a törököknek.

A testvérharc (törökök és avarok egy nép leszármazottai), amely a 19. századnak egyik központi toposza volt (HÓDOSY, 2014: 77), itt ebben a formában kap szerepet. A legfőbb különbségként a két szembeálló fél között az írásismeretet emeli ki, az írás megléte vagy hiánya nagymértékben befolyásolta a két kultúra eltérését. Dalma fogadalmát, miszerint a hazát mindennel szemben előnyben részesíti (»A hazáért semmi áldozat sem nagy.«), felvésik otthonába, hogy el ne feledkezzen róla (JÓKAI, 1995: 21). Ez a felirat vezérli végig a történet során cselekedeteit, ezért nem tárja föl Elemér előtt titkát és érzelmét. Írástudásuk tehát elég fontos szerepet kap, holott pont az ebből az időből származó írásos emlékek hiánya készítette íróinkat a nemzeti eposz megteremtésére, a hiány valamilyen formájú pótolásának kísérleteire. Ezeknek a kísérleteknek az egyik központi témája a honfoglalás eseménye volt, így alkalmazkodva az antik hagyományhoz is, az Aeneis történetét követve. Jókai műve ebből a szempontból úgy variálja (írja újra) a hagyományt,

hogya a honfoglalásnak dicső eseményét egy vereségre vezeti vissza, s nemzeti emlékezetünknek ezt a pozitív sikerélményét csak úgy mellékesen veti oda a vereség melléktermékeként. A honfoglalás megírására történő törekvésnek az egyik legpéldásabb darabja Vörösmarty műve, a *Zalán futása* is, amellyel főszereplője neve által explicit módon lép párbeszédbe Jókai szövege. A hagyomány-teremtésünk kelléktára: áldozatok (fontos, hogy ló is legyen köztük), vérszerződés (ez a kettő olvasható ugyanis az egyetlen – a tárgyra vonatkozó – forrásuknál, Anonymusnál), sámánok, feltételezett istenségek mind-mind felvonulnak *A varchonitákban* is. Viszont a nemzetért vívott harc sikerét azzal a kérdéssel hozza kapcsolatba, hogy képes-e egy nő férfiként helytállni. A számos ilyen témájú mű közül említés szintjén Szabó Magdának *A pillanat* című regényére érdemes kitérni. Ez a mű ugyan időben és prózapoétikájában is meglehetősen távol áll Jókai művétől, viszont a honfoglalás témáját kapcsolja össze mindkettő a szerepjáték kérdésével úgy, hogy közben az így előidézett keveredést műfaji keveredés is kíséri: mindkettő az eposzt és a regényt mossa egybe. *A pillanat* az *Aeneis*nek egy különös átírata, amelyben Aeneas tetteit az eposzban elvesztett felésége, Creusa viszi véghez, férjének adva ki magát. A nemi szerepcserékre, a férfit alakító és közben hazát alapító nőre épülő mindkét mű tehát egyben két műnem: az eposz és a regény keveredése is. Miközben a nők férfiruhába bújva viszik véghez az eposzi eseményeket, addig az eposzi események prózai formában bontakoznak ki. Zsigmond Ferenc épp emiatt a szólja meg *A varchonitákat*: „Persze mikor egy novellairó – hacsak rövid időre is – egy eposz-költő hatása alá kerül tárgyválasztás és előadásmód tekintetében egyaránt: olyankor nagy esztétikai károkat okoz a különböző természetű két műfaj összekeveredése.” (ZSIGMOND, 1924: 108) A váltásnak ugyanakkor más funkciója is van, mint kényszerű transzformáció, mivel a prózába való átkerülésnek az eseménye egyben a történetté válás aktusa is: „a történelemből a mondába, a történetírásból a mítoszteremtődésbe tartó folyamatnak is a jelzése, a történelemből történetté, epikává válás lehetőségét reprezentálja.” (FRIED, 2003: 53) A keveredés által viszont a kifogásolt előadásmód épphogy a tárgyválasztással kerül összefüggésbe: a nemzeti múlt eseményeinek, a honfoglalás előzményeinek regényként történő megformálásában, prezentálásában a nyelvi közeg az eseményekkel kapcsolódik össze, amennyiben a cselekmény is egy magát férfiként prezentáló nő köré szerveződik.

Sötér István írja Jókai névválasztásáról, hogy nála „a név hiánytalanul jellemzi az alakot” (SÖTÉR, 1941: 164). Ennyit tehát a kedv szerinti cserélgetéséről... S itt valóban: a Dalma név magába foglalja azt a kettősséget, amelyet *A varchoniták* hősnője megtestesít. Így vált lehetségessé, hogy egy név intertextuális történetéből, jelentésének időbeli alakulásából kibontakozott egy történet, amely eközben magának a megnevezettnek, Dalmának lesz a története. Dalma pedig miként egy nemzet vezetője, úgy fonódik össze – a házába vésett feliratnak megfelelően – a haza és a lány sorsa. A haza értelmezésének eszerint egyaránt kettős aspektusa mutatkozik meg. A nemekről, testről és hazáról kialakult beszédmódok kapcsolatai szövik át *A varchonitákat*, miközben a két nemi szerep között vívódó Dalma középpontba állítása által azt a kérdést teszi fel, hogy mi történik akkor, ha a honfoglalás előzményei, a magyarok sorsa egy nő kezében van. Egy olyan nőében, kinek meg kell

felelni a korabeli férfiképnek, miközben a regény során egyre inkább az tapasztalható, hogy a kategorizációs lehetőségek, szempontok nem működnek, s nem lehet minden szempontból egyértelműen megválaszolni Dalma kérdését: „férfi voltam-e, vagy asszony.”

IRODALOM

CSUTI 1997

CSUTI E.: A férfiruhában harcoló nő motívuma a magyar irodalomban. In: NAGY B.–S. SÁRDI M. (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debrecen: Csokonai, Debrecen, 1997.

EISEMANN 2013

EISEMANN Gy.: Arc és álarc – identitás és kaland. In: HANSÁGI Á.–HERMANN Z. (szerk.): *Jókai & Jókai*. KRE–L'Harmattan, Budapest, 2013.

FRIED 2003

FRIED I.: Az Ős(?) magyar eposz felé. Jókai Mór és az „avarok”. In: FRIED I.: *Öreg Jókai nem vén Jókai*. Ister, Budapest, 2003.

HANSÁGI 2005

HANSÁGI Á.: Irónia és identitás II. A patrióta beszédaktus és az irónia retorikája Jókainál. In: HANSÁGI Á. és HERMANN Z. (szerk.): *„Mester Jókai”*. Ráció, Budapest, 2005.

HÓDOSY 2014

HÓDOSY A.: Családtörténet és nemzetsors-allegória Jókainál. *Tiszatáj*, 2014. 5. szám.

HUSZÁR 2011

HUSZÁR Á.: „Ápol és eltakar” – A női test mint nemzetmetafora finn, francia, magyar, orosz összehasonlításban. In: HUSZÁR Á.: *A nő terei*. L'Harmattan–Könyvpont, Budapest, 2011.

JÓKAI 1966

JÓKAI M.: Egy játékos, aki nyer. In: LENGYEL D. és NAGY M. (szerk.): *Jókai M. összes művei. Regények 26*. Akadémiai, Budapest, 1966.

JÓKAI 1995

JÓKAI M.: A varchoniták. In: LUKÁCSY S. (szerk.): *Jókai Mór munkái*. 66. kötet. Unikornis, Budapest, 1995.

LENGYEL 1983

LENGYEL D.: A quiproquo és a quidproquo Jókai életében és műveiben. *Itk*, 1983. 5. szám.

MARGÓCSY 2013

MARGÓCSY I.: Kalandorok és szirének. *2000*, 2013. 4. szám.

SŐTÉR 1941

SŐTÉR I.: *Jókai Mór*. Franklin-Társulat, Budapest, 1941.

SZAJBÉLY 2010

SZAJBÉLY M.: Eposzi forma és egyszerű forma. In: SZAJBÉLY M.: *Jókai Mór*. Kalligram, Pozsony, 2010.

ZSIGMOND 1924

ZSIGMOND F.: *Jókai*. MTA, Budapest, 1924.

A SVÁJCI ANYA ÁBRÁZOLÁSA ZOË JENNY MŰVEIBEN

SZANYI ILDIKÓ¹

Az 1970-es évek meghatározó szerepet töltek be a német nyelvű svájci irodalom történetében, különösen a svájci nőirodalom szempontjából. A német nyelvű Svájcban még csak ebben az időszakban volt érezhető azoknak a nőmozgalmaknak a visszhangja, melyek korábban, az 1960-as évek végén az USA-ban, Angliában és Franciaországban már régen lezajlottak. Az országgyűlés 1971-ben végre, a nyugati demokráciák közül utolsóként, az ország nagy részében megszavazta a választójogot a nők számára.² A nők egyre több szerepet kaptak a kulturális életben, mely maga után vonta az írók számának ugrásszerű növekedését is.

Nem mintha korábban nem lettek volna jelen az írók Svájc irodalmi életében, azonban Gottfried Keller, Robert Walser, Eugen Gomringer, Friedrich Dürrenmatt és Max Frisch, valamint a többi meghatározó férfiíró mellett, folyamatosan perifériára szorultak. Holott újfajta ábrázolásmódjukkal és nézőpontjukkal az írók – többek között Maria Waser, Regina Ullmann, Cécile Lauber, Elisabeth Gerter és Annemarie Schwarzenbach – már fél évszázaddal korábban is radikális változást hoztak az addig szinte csak férfiak által uralt német nyelvű Svájc irodalmi életébe (SOLBACH, 2007). A svájci irodalmi művekben időnként feltűnt ugyan az ideális nő alakja, a valóságban azonban intézményes korlátok, legfőképpen a férfiképzben lévő politika, akadályozták a női szubjektivitás kibontakozását és kifejezését (VON MATT, 2007). Az 1970-es évek svájci női identitásának objektív és szubjektív irányból teljesen ellentmondásos megközelítését láthatjuk, ha szemügyre vesszük a nők szavazati jogát ellenző plakátokat és a kor nőirodalmának nőképeit. Az ellenzők leggyakrabban felhozott érve a nők politikai szerepvállalása ellen az anyaszerp volt, mely szerintük nem egyeztethető össze a politikával (REINACHER, 2003). Az ellenzők egyik 1920-ból származó plakátján (1. ábra) a bölcsőjéből kiesett, síró csecsemőt látunk, akinek a helyét egy veszélyes, nagy szemű, a nyitott ablakon beugrott fekete macska foglalta el: vajon ki a felelős azért, hogy ez megtörténhetett? Természetesen az anya, sugallja a néző számára a plakát, hiszen az anya feladata, hogy mindig gyermeke mellett legyen, védelmezőn átölelje – ahogyan ezt egy másik, szintén a női szavazati jogot ellenző plakát ugyanabból az évből bemutatja (2. ábra).

---

¹ Debreceni Egyetem, Irodalomtudományok Doktori Iskolája, PhD-hallgató

² Svájc politikai berendezkedéséből eredően az 1971 februárjában hozott rendelkezés még nem minden tartományban adott teljes szavazati jogot a nők számára: Az utolsó tartomány, Appenzell Innerrhoden csak 1991-ben adta meg a nők számára a politikai egyenjogúságot.

1. ábra³2. ábra⁴

A női írók azonban – férfi kollégáikkal ellentétben – új perspektívából láttatják a világot, főszerepet kap a női identitás. A nőirodalomban új témák jelennek meg: a hétköznapi tevékenységek, a női betegségek és a haláltól való félelem, a szexualitás, a nőiség ábrázolása mellett előtérbe kerülnek az önéletrajzi regények és a mesék a gyermekkorról (VON MATT, 2007; ANDREOTTI, 2009). Gyakori, hogy a női írók elbeszéléseinek alakjai több generációt képviselnek, és kitüntetett szerepet kap az anya-lány kapcsolat. A gyermekkori történetek az 1970-es évek svájci irodalmában minden írónőnél előfordulnak, mondhatni, összekötik a különböző generációkat Helen Meiertől Zoë Jennyig: Helen Meier önéletrajzi regényében a mesélő a székében üldögélő és kötögető nagymama, aki egyik gyermekkori történetet meséli a másik után az unokájáról, Annáról.⁵ Az elvesztett anyáról és az érzések nélküli, sivár gyermekkorról szól Mariella Mehr *Daskind* című regénye, melyben a gyermeket korán elválasztotta az állam hajléktalan anyjától és nevelőotthonba küldte – éppúgy, mint ahogyan az írónőt is elválasztották szüleitől, és egyik nevelőotthonból a másikba helyezték át.⁶ Szellemi fogyatékos fiától tanul az anya Eleonore Frey önéletrajzi háttérű elbeszélésében azáltal, hogy a fiú által használt nyelv az anya nyelvét és érzelmeit is megváltoztatja.⁷ A '70-es évek svájci nőirodalmában az anya-lány viszonyt az írónők anyaként, illetve saját anyjukhoz fűződő kapcsolataikon keresztül mutatták be (VON MATT, 2007).

Az utóbbi 40 év alatt azonban jelentősen megváltozott ábrázolási módon keresztül viszonyulnak egymáshoz a történetek kulcsszereplői – anyák és lányaik. A legfiatalabb írónő nemzedék, a svájci női írók '60-as években, '70-es évek elején született, úgynevezett második generációja a szülőket már alulról, a gyerekek

³ Forrás: Plakatsammlung, Museum für Gestaltung Zürich. Bühler, 2000.

⁴ STOECKLIN, Niklaus: *Kein Frauenstimmrecht*. Forrás: Schweizerische Nationalbibliothek, Geschichte der Schweizer Plakate. www.nb.admin.ch (Letöltve: 2014. 08. 06.)

⁵ MEIER, Helen: *Lebenleben*. Amman, Zürich, 1989.

⁶ MEHR, Mariella: *Daskind*. Nagel & Kimche, Zürich, 1995.

⁷ FREY, Eleonore: *Das Senfkorn*. In: *Notstand. Elbeszélések*. Droschl, Graz, 1989.

szemszögéből mutatja be. A változás megmutatkozik az új témák ábrázolásában is, mint például a női emancipáció, a drog, a homoszexualitás, a bizonytalan jövőkép, az anyák válsága.

Az újabb nemzedékhez tartozó Ruth Schweikert tönkrement családokkal, egyedül nevelő anyákkal, elhagyott feleségekkel, rossz házasságban élő nőkkel szembe-sít bennünket *Erdnüsse. Totschlagen* című művében.⁸ Anyák és lányok életének és szenvedéseinek bemutatása adja a könyv elbeszéléseinek vezérfonalát. Az anyalánya viszonyra a kiábrándultság a jellemző, mivel a fiatal nők ugyanabban a reménytelenségben élnek, ami miatt anyjukat kritizálták. Az anyák pedig azért csalódottak, mert lányaik hasonlóan szörnyű szituációkkal szembesülnek, mint ők (REINACHER, 2003). Ami újdonság Ruth Schweikert elbeszéléseiben, az a radikálisan szubjektív lelki állapot, ahogyan egy fiatal nő szemszögéből láttatja velünk ezeket a családi történeteket és a különböző generációk – gyerekek, szülők, nagyszülők – kapcsolatát.

Christine Viragh *Anyakönyv* című regénye az anya elvesztésének feldolgozásáról szól, mely az emlékezés során az anya és lánya között zajló belső párbeszédet végletekig feszített pontossággal, filmszerűen ábrázolja:⁹

„...a kekifa alatt, a mezőn, az úttól jobbra anya a kutya fölé hajol. Meg akarja kötni. Az körbeforog, a keze után kap, s épp, amikor a karabinerrel elérné nyakörvén a fémgyűrűt, a hátára hemperedik. A következő képen anya és az előtte ügető kutya pórázon, hátulról. Ez a kép kisebb, előtte kimerítve a térben a kép a vörösös levegővel, meg a másik kép anyával a fa alatt. Az utolsó, legkisebb képen anya és kutya íves deszkahídra lép. A gondolat, hogy kövessem őket, még mindig az első kép levegőjével van tele, húzza magával, így most kutya és anya a második képen közlel is elmosódott, vörösös. Anya hangja, mintha vízen keresztül jönne, a szavak szakadozottak, s valami nyugtalan, alaktalan alapzaj kíséri őket, amely a kutya mozgásából fakad.” (VIRAGH, 2001: 9)

A filmkockák képeit sajátos fénytörésben mutatja be az író, amikből aztán egy kizárólag nőkből álló család mindennapjainak története bontakozik ki. Az elbeszélést, hasonlóan az előző műhöz, itt is a szubjektívitás jellemzi. A lány szubjektív aspektusain keresztül kapunk képet az anyáról.

Aglaja Veterányi legismertebb regénye az önéletrajzi vonatkozású *A gyermek a forró puliszkába esett*, amiből színházi feldolgozás és film is készült.¹⁰ A regény Veterányi hányattatott gyermekkorát feldolgozó önéletrajzi írása, mely a gyermek

⁸ SCHWEIKERT, Ruth: *Erdnüsse. Totschlagen*. Rotpunktverlag, Zürich, 1994.

⁹ VIRAGH, Christina: *Mutters Buch*. Klett, Stuttgart, 1997. Magyarul: *Anyakönyv*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁰ VETERÁNYI, Aglaja: *Warum das Kind in der Polenta kocht*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1999. Magyarul: *A gyermek a forró puliszkába esett*. Kráter Műhely, Budapest, 2003.

látószögéből meséli el a történetet. A gyermek Aglaja nem magyaráz, nem reflektál utólag, hanem az akkori, sokszor kegyetlenül hajmeresztő benyomásait, élményeit meséli el: Töredékeket kapunk a külföldről, az állandó otthontalanságról, az állandó félelemről.

Ehhez a második generációhoz tartozik Zoë Jenny, az ifjú svájci író is, akivel a '68-as nemzedék gyermekei lépnek színre az irodalomban és kezdik el felszámolni szüleik hazugságait és öncsalódásait (REINACHER, 2003). Jenny az 1997-ben megjelent első regényében, a *Virágporszobában* forradalmasította az előző generáció szülő-ábrázolását.¹¹ Egy érzékeny, rémekkel és félelmekkel viaskodó, szeretetre éhes fiatal lány, Jo számol be arról, hogy hogyan éli meg aggodását a magánytól. Így telnek az estéi, miután apja, aki a jobb megélhetés reményében éjszakai sofőri állást vállalt, elindul dolgozni:

„További másodpercek múltán, amíg én visszafojtottam a lélegzete-
met, meghallottam a teherautó gyorsan beinduló motorját, mely aztán
távolodva egyre halkabb lett, és végül teljesen elnémult. Majd be-
hallgattam a sötétbe, amely lassan, mint valami kiéhezett állat, lopa-
kodott elő minden sarokból. A konyhában felkattintottam a villanyt,
az asztalhoz ültem, és két kézre fogtam a még meleg kávéscsészét.
Kerestem a szélén a barna, rászáradt foltot, az utolsó életjelet arra az
esetre, ha apám nem jönne vissza többé. Lassan-lassan kihűlt a csésze
a kezemben, feltartóztathatatlanul nyomult be és hatalmasodott el a
lakásban az éjszaka.” (JENNY, 2000: 7)

Jo világában az emberek érzéketlenek egymás iránt, magány és kegyetlenség uralkodik. Ebben a világban nincs érték, nincs szeretet. Jot 3 éves kora óta az apja neveli, az anyja elköltözött tőlük. Miután leérettségizett, a fiatal lány elindul, hogy megkeresse az évek óta nem látott anyját, Lucy-t. A férfit, aki miatt Lucy elhagyta családját, halálos autóbaleset érte, ezért Lucy napok óta bezárkózva él egy virágporszórt alagsori szobában, amikor Jo rátalál és kihozza őt a virágporszobából. Megtalálja ugyan az anyját, de az együtt töltött idő inkább rémálom, mint beteljesült álmom. Egymás mellett élnek, de még véletlenül sem egymással. Lucy szó-
rako-
zni jár, férfiakkal ismerkedik, Jo pedig vágyakozik az édesanyja után:

„Órák óta küzdök az elalvás ellen. [...] Ébren akarok lenni, amikor
Lucy hazaérkezik. [...] A gyorsan közeledő léptekről és az utca asz-
faltján a cipősarkak tisztán kivehető kopogásából felismerem Lucy-t.
Leveszem a tévé hangját, és fülelek, amint megáll a ház ajtaja előtt, és
keresgéli a táskájában a kulcsot. Felmegy a lépcsőn, mintha egy el-
nyomott ásítást hallanék, kinyitja a szobája ajtaját, majd becsukja,
egész halkán, mintha senkit sem akarna felébreszteni. Pedig hát meg

¹¹ JENNY, Zoë: *Das Blütenstaubzimmer*. Frankfurter Verlagsantalt, 1997. Magyarul: *Virágporszoba*. Ulpius, Budapest, 2000.

kellett, hogy lássa a világosságot az ablakban. Biztosan mindjárt idejön, gondolom, kimegyek a konyhába, és szándékosan, hogy meghallja, hangosan teszek egy poharat az asztalra. A fürdőszobába menet át kell, hogy menjen a konyhán, és csak, hogy valamit csináljak, törölgetni kezdem az asztalt, arra várva, hogy végre kijöjjön megint a szobájából. [...] Mégis beletelik némi időbe, amíg rájövök, hogy Lucy már nem jön ide, és nem fog semmit sem elmondani, hiszen már alszik, és már az álmai világában van.” (JENNY, 2000: 37–38)

Lucy egyáltalán nem is akar anyaként viszonyulni a lányához, sőt többször megkéri Jot, hogy a húgaként mutakozzon be, azzal a szándékkal, hogy saját esélyeit növelje a férfiaknál. Amikor az anya egy alkalommal ismételten megtagadja a lányát azzal, hogy a húgaként mutatja be őt a szeretőjének, Jo végleg szakít az anyjával. Zoë Jenny a regénynek ezt a legirritálóbb részletét is képes egyszerű, tiszta képekkel ábrázolni: Az anya egy pálmafa alatt fekszik uborkapakolással az arcán, és nevetgélve beszél lányához, aki egyáltalán nem figyel anyja szavaira. Mereven bámulja a beszáradt maszkot, mely lassan lemállik, mintha az anya arca a következő pillanatban ketté akarna szakadni. Közben gyermekkori képek villannak be a lány emlékezetébe: ahogy anya apát egy másik férfi miatt elhagyta. Hirtelen megérti, miért hord az anya ide-oda libbenő harangszoknyát, miért simítja kislányosan a frissen mosott haját a füle mögé, miért lengi körül állandóan parfümillat.

„Valami sötét sejtelem ágaskodik bennem, és egyszerre arra kényszerít, hogy megkérdezzem, egészen biztos-e abban, hogy annak idején elhagyta az apámat, és repülőre szállt? Vagy nem lehet-e, hogy minden egészen más volt; és valóban egészen biztos-e abban, hogy én öbelőle bújtam elő? Ez ugyanis ebben a pillanatban teljes lehetetlenségnek tűnik fel nekem.” (JENNY, 2000: 56)

A regényben meglepő a radikális, kerülőutaktól mentes őszinteség, mely sokszor a provokáció hatásával bír. Jo nem panaszkodik, csak elmeséli a dolgokat. Precízen, brutálisan. Miközben Lucy a konyhában főzi a vacsorát a szeretőjének, Jo azt kívánja, bárcsak ez egy átlagos, normális hétköznapi lenne. Ami gyerekkorában lehetett volna, de soha nem volt. Jo arról ábrándozik, hogy „az anyám ott van a konyhában, és a vacsorát főzi nekünk, miközben én az iskolai feladatokat készítem el” (JENNY, 2000: 57). Miután Lucy váratlanul elutazik a szeretőjével és egyedül hagyja Jot a házban, Jo úgy érzi, másodszor is elhagyta az anyja. Félelmei újból előtörnek és nem tud uralkodni rajtuk:

„Vékony kiáltás csendül a fejemben, amit fojtott nevetés gomolya követ. Egy zsákot látok, amely a benne lévő macskával csattanva esik a vízbe. És a ház, amelyben ülök, nem is ház. A két kezem, mintha hozzászögezték volna, a konyhaasztal deszkalapjára tapad. Hirtelen halál-

félelmemben eloltom a tűzhely lángját, és kirohanok a házból.”
(JENNY, 2000: 72)

A félelem, mely Jot elfogja, rettenetes és előrevetíti a történet végét: Jo anyja nem bukkan fel többé. A lány kiábrándultan keresi a helyét a társadalomban, látszatbarátságokat köt, szórakozni megy. Közben az író nő a mai kor társadalmi-szociális problémáival szembesíti az olvasót: betekintést kapunk a fiatal generáció szórakozási szokásaiba, a drogok és a technozene világába.

Az anyaképek változatos és meghökkentően radikális ábrázolásával találkozhatunk Zoë Jenny tavaly megjelent elbeszéléseiben is.¹² A *Sophie nyara* (*Sophies Sommer*) című történetben egy látszólag békében, harmóniában élő család nyaralásába csöppenünk bele. Sophie és a férje idén is, mint eddig minden nyarukat, a tengerparti házukban töltenek. Ide érkezik a szokásos kéthetes vakációjára lányuk, Clarice a legjobb barátjával, aki a történetet elmeséli. Anya és lánya harmonikus kapcsolatban állnak egymással, amit a napozás előtti krémezési rituálé során tudunk meg:

„A napot azzal kezdtük, hogy egymás hátát napolajjal bekentük. Én kentem be Clarice hátát, ő az enyémet és az anyját. A szemem sarkából alaposan megfigyeltem, hogy hogyan haladnak Clarice kezei körkörös mozdulatokkal Sophie hátán. Minden nőnek, akiket ismertem, problémás kapcsolatuk volt az anyjukkal, melyet a gyűlölet, az irigység vagy a büntudat jellemezett és ezeket az érzéseket még az anya halála sem enyhítette. Ilyenkor semmi másra nem tudtam figyelni, csak Clarice kezeire, ahogy az anyja hátán békésen köröznék.” (JENNY, 2013: 21–22)

Ebben a látszólag harmonikus családban azonban mindenki a saját megszokásának rabja: Clarice, aki korán, 17 évesen költözött el otthonról, a naptárában jegyzi a szülők meglátogatásának, vagy ahogy ő mondja a „családi kapcsolatok ápolásának” időpontjait, amik rendszeresen húsvétra, karácsonyra és a nyáron a kéthetes vakációra esnek. A nyugalmat megzavarja Clarice fotós barátjának érkezése, aki egyre több időt tölt Sophie-val. Clarice anyja kinyílik, a hangja, a mozgása megváltozik. Eddig láthatatlan lényként járt-kelt a házban, mostantól azonban nevetése a ház minden helyiségében hallható. Végül Sophie szerelmes lesz a lánya barátjába, és elhagyja a családját.

A lánya sikerére vágó, erőszakos anya képe jelenik meg *A komp* (*Die Fähre*) című elbeszélésben. Az anya hegedűt vesz 16 éves lányának, magántanárokat fogad mellé, és lelki szemei előtt már a rivaldafényben játszó művész-lányát látja. Azonban a lány valódi énjét, vágyait nem ismeri, mert láthatatlan fal választja el egymástól őket. Az anya nem beszélget a lányával, mint általában a családjával sem. Amikor a lány abbahagyja a hegedűt, durva tette szánja magát:

¹² JENNY, Zoë: *Spätestens morgen. Erzählungen*. Frankfurter Verlagsanstalt. Frankfurt, 2013.

„Aki nem akar dolgozni, fényre sincs szüksége!”, rántja ki hirtelenjében a lámpát Lora szobájából és az étkezéseknél is mindig úgy állítja be a fényt, hogy Lora az asztal végén sötétben üljön. Anya hónapokig csavargatta be és ki a lámpaéggőket az egész házban, mindig úgy irányítva, hogy Lora akármerre jár, árnyékban legyen.” (JENNY, 2013: 59)

Hónapokig tartó némaság után Lora végül kilép az örök sötétségből, és ledönti az anyja és a közte húzódó jelképes falat – öngyilkos lesz, leugrik a középkori templomot körülvevő magas falról. Hol van már az az anyja, aki az 1920-as plakáton gyermekét két kezével átölelve védelmezi? Ez már egy teljesen más anyakép: a gyermekével közömbös viszonyt kialakító, lányát szinte vetélytársnak tekintő anyja.

ÖSSZEGZÉS

Összefoglalásként megállapítható, hogy az anyakép ábrázolása a svájci irodalomban óriási változáson ment át az 1970-es évek elejétől napjainkig. A gyermeküket az öngyilkosságba, illetve csalódásba kergető anyák Zoë Jenny műveiben már egyáltalán nem hasonlítanak a '70-es évek ideális anyja típusához. Zoë Jenny műveiben a lányok teljesen más dimenzióban élnek, mint az anyák. Lucy a *Virágporszobában* megragadt saját lányának koránál, fiatalos öltözködésével és tinszerű viselkedésével rég elvesztett álmait kergeti. Lánya, Jo viszont a gyermekkorában elvesztett anyát keresi benne, akitől most mindazt a gondoskodást és szeretetet követeli, amit korábban nem kapott meg tőle. Az anyja saját lányával vetélkedik a férfiak szerelméért, a lány nem képes szerelemre, inkább az anyja szeretetét akarja. Az anyja letagadja a lányát, a lány óhajtja az anyja gondoskodását. Különböző dimenziók, melyek soha sem esnek egybe, ezáltal az anyja-lány viszony soha sem lesz tökéletes.

A *Virágporszoba* lánya, Jo végül kiábrándultan fordul el a szüleitől, és egyedül kezd egzisztenciát kialakítani magának. A történet végén csalódottan, beteljesületlen vágyakkal, magányosan ül a padon egy parkban és várja a mindent beborító hóesést. Az anyja már csak egy emlék „akinek az arca emlékezetemben egy elmosódott folt marad csupán, amellyel beszélni sem tudok” (JENNY, 2000: 150).

IRODALOM

ANDREOTTI 2009

ANDREOTTI, Mario: *Die Struktur der modernen Literatur. Neue Wege in der Textinterpretation: Erzählprosa und Lyrik*. 4. átdolgozott kiadás. Haupt, Bern–Stuttgart–Wien, 2009.

JENNY 1999

JENNY, Zoë: *Das Blütenstaubzimmer*. Roman. 18. Auflage. btb-Verlag, Frankfurt, 1999.

JENNY 2000

JENNY, Zoë: *Virágporszoba*. Ulpius-ház, Budapest, 2000.

JENNY 2013

JENNY, Zoë: *Spätestens morgen. Erzählungen*. Frankfurter Verlagsanstalt, Frankfurt, 2013.

VON MATT 2007

VON MATT, Beatrice: Der Aufbruch der Frauen. In: RUSTERHOLZ, Peter–SOLBACH, Andreas (Hrsg.): *Schweizer Literaturgeschichte*. J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 2007, 400–434.

REINACHER 2003

REINACHER, Pia: *Je Suisse. Zur aktuellen Lage der Schweizer Literatur*. Nagel & Kimche, München–Wien, 2003.

SOLBACH 2007

SOLBACH, Andreas: Autorinnen zwischen Tradition und Moderne von 1914 bis zum Zweiten Weltkrieg. In: RUSTERHOLZ, Peter–SOLBACH, Andreas (Hrsg.): *Schweizer Literaturgeschichte*. J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 2007, 200–202.

TARJÁN 1971

TARJÁN Tamás: 1971. február 7. Svájc választójogot ad a nők számára. *Rubicon Történelmi Magazin*. <http://www.rubicon.hu>. (Letöltve: 2014. április 16.)

VIRAGH 2001

VIRAGH, Christina: *Anyá-könyv*. Jelenkor, Pécs, 2001.

NŐKÉP(EK) A SZINDBÁD IFJÚSÁGÁBAN*

VÍGH IMRE¹

Krúdy Gyula *Szindbád ifjúsága* című elbeszélésciklusát sokan, sokszor és sokféleképp értelmezték már, azonban a nőképekkel, a nők novellákban betöltött szerepével kapcsolatban még nem történtek alaposabb vizsgálatok. Egyedül Fűzi Izabella *Szindbád és a nők* (FÜZI, 2003) című tanulmánya említhető meg kivételként, amely alcímében jelzi, hogy a szerelem emlékezetét kívánja vizsgálni a Szindbád-novellákban. Ezekkel az elbeszélésekkel kapcsolatban elsősorban az emlékezéssel és utazással összefüggésben értekeztek, s alapvetően a főhős alakján keresztül közelítették meg a szövegeket, ami abból a szempontból indokolt, hogy személye annyira előtérben van az írások világában, hogy a többi szereplő csak hozzá képest határozható meg. Azonban mégis érdemes beszélni a *Szindbád ifjúságának* és az egész Szindbád-univerzumnak a nőképéről, a bennük megjelenő női alakok felbukkanásáról, ugyanis, bár létük jelentősen függ Szindbádtól, korántsem tekinthetők egysíkúnak.

Tanulmányomban filológiaiilag tágabban értelmezve beszélek a mű(vek)ről. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az 1911-ben megjelent kötetet (KRÚDY, 1911) veszem figyelembe, hanem az 1925-ös második kiadást (KRÚDY, 1925), amelyet valószínűleg maga Krúdy rendezett újra, továbbá az 1917-ben publikált *Szindbád ifjúságát és szomorúságát* (KRÚDY, 1925) is. Az utóbb említett két könyvet azért is érdemes figyelembe venni, mert amikor a *Szindbád ifjúságáról* és arról a szöveguniverzumról beszélünk, amelyet jelöl, akkor nem kerülhető meg a fentebb említett két edíció, már ha csak azt nézzük is, hogy tartalmazza-e a cím a birtokos szerkezetet. A két *Szindbád ifjúsága* jelentős eltérést mutat mind a szövegek számát, mind pedig sorrendjét és összetételét tekintve. Az 1911-es kiadás 18 novellát tartalmaz, míg az 1925-ös 15-öt. Míg a korábbi kiadás a *Szindbád, a hajós (Első utazása)* című novellával kezdődik, addig a későbbi könyv a *Tájékoztatóval*, és a másik kötet nyitó szövege csupán harmadik a sorban. További változás az első kiadáshoz képest, hogy a második kiadásba bekerültek a *Szökés az életből* és a *Szökés a halálból* című novellák, melyeket a szakirodalom, akárcsak az *Utolsó szivar az Arabs szürkenél* és *A hírlapíró és a halál* című elbeszéléseket, ikernovellákként emleget. Feltűnő eltérés az is az 1911-es verzióhoz képest, hogy hiányzik az utolsó négy szöveg, amelynek Szindbád nem szereplője. A helyzetet csak tovább bonyolítja, ha bevonjuk a vizsgálódásba a *Szindbád ifjúságát és szomorúságát* (KRÚDY, 1917), amely tartalmaz egyrészt egy *Bevezetést*, valamint a *De Ronch kapitány* című novellafüzetért, novellaciklust, amely a későbbi, Krúdy halála után megjelent Szindbád-

---

¹ Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

kiadásokból hiányzik. Látható, hogy nem egyértelmű már a cím megjelölése sem, ugyanis a *Szindbád ifjúsága* ezek szerint legalább három kötetet jelöl. A műfaji kérdések ezzel összefüggésben szintén több kérdést vetnek fel, amelyek kihatással vannak az inter-pretációra. Nem egyértelmű például, hogy elbeszélésciklusként vagy összetett regényként írható le a *Szindbád ifjúsága*. Bezeckzy Gábor mindkét lehetőséget felkínálja, de egyik mellett sem teszi le a voksát. Szerinte a műfaj kérdése összefügg az értelmezés lehetőségeivel. Bár a *Szindbád ifjúsága* mutat némi hasonlóságot a regénnyel abban a tekintetben, hogy van benne egységesség (pl. kisciklus, főhős stb.), ugyanakkor egyáltalán nem jellemző rá a folyamatos, összefüggő eseménysor, a cselekmény egysége (BEZECZKY, 2003). Bori Imre a regény lehetőségét és kezdeményét látja a novellákban (BORI, 1978), véleményem szerint azonban nincs igazsága, s inkább Bezeckzy állítása állja meg a helyét, amely szerint nem mondható igazán regényszerűnek a *Szindbád ifjúsága* (BEZECZKY, 2003).

Mint említettem, a nőképekkel, a nők novellákban betöltött szerepével szeretnék részletesebben foglalkozni, azonban ezt nem tudom megtenni anélkül, hogy közben ki ne térnék Szindbád alakjára, ugyanis az ő alakja annyira előtérben van, hogy az elbeszélésekben szereplő nőalakok szinte csak a hozzá való viszonyulásukban határozhatók meg. Szindbád emlékezése, pontosabban emlékei után kutató utazása kell ahhoz a történetekben, hogy találkozassunk a másik nemmel. Nőkkel való kapcsolata általában valamilyen emlékezés vagy emlékkép keretében zajlik, válik láthatóvá, soha sem jelen időben, mindig egy konkrét nő utáni kutatás a múltban indítja el a „cselekményt”. Ez a séma fedezhető fel például a *Női arckép a kisvárosban*, *A hídon* vagy a *Szindbád őszi útja* esetében. Utóbbi írásban egy szarkatoll sarkallja arra Szindbádöt, hogy felkeresse régi szerelmét, Málcsit. Szindbád nőkhöz, nőekkel való kapcsolata elválaszthatatlan a szerelemtől, a testiségtől, az erotikától és a szexualitástól. Bori Imre szerint Szindbád szerelmében egyértelműen a testiség a főszerep, az „ars amatoria” nagymestere. Szerinte Krúdy hősnél „a szerelem szer-tartás, íratlan szabályainak betartásával kezdődik, és szokásrend írja elő a szakítás módját is. A hazugságnak éppen úgy megvan a helye, mint az őszinte vallomásnak, a trubadúrmagatartásnak vagy a pornográfiának” (BORI, 1978: 60). Bori leginkább a főhős „perverz, beteg” szenvedélyét emeli ki, amelyet Szindbád kancsal nők irán-ti vonzalmában, fetisizmusában és voyeurizmusában lát kicsúcsosodni, s amelyet végül összeköt a halállal. Szindbádöt egyenesen a „halál jegyesének” nevezi (BORI, 1978: 61). Krúdy a szerelemnek és a vágnak több, dekadensnek minősített formá-ját is színre viszi (pl. kukkolás, lesbikus szerelem, házasságtörés). A szexualitás-nak ezek a megnyilvánulásai talán a *De Ronch kapitányban* jelentkeznek legmar-kánsabban, ahol egyszerre lehetünk tanúi kukkolásnak és lesbikus szerelemnek, ugyanis Herman, a címszereplő, De Ronch barátja egy reménytelen szerelmét, Franciskát lesi ki, amint egy másik nővel folytat viszonyt. Az idegen nő, aki csak vörösként van emlegetve, szinte férfias uralom alatt tartja Franciskát, sőt hatalmát még azzal is bizonyítja, hogy megfenyegeti, hogy megöli, ha más nőre néz. A jele-netből kiderül, hogy a vamp archetípusáról van szó, aki vonzerejével és magabiz-tossággal látszólag uralja a férfiakat, s ezek szerint a nőket is, ugyanakkor mégis vágyik arra, hogy irányítsák, s megtudjuk azt is, hogy a patriarchális társadalom

berendezkedése szerint él, ugyanis van egy férje. A történet egy pontján elbizonytalanodhat az olvasó a vörös nő Franciska feletti uralmával kapcsolatban, s felmerülhet benne a gyanú, hogy az egész csupán egy szerepjáték, ugyanis az idegen nő parancsára kihozott pipa nem ég, s a vörös csak képzeletbeli füstöt fúj, amit akár úgy is felfoghatunk, hogy a narrátor szerint szinte átléphetetlenek nemcsak a biológiai nem, de a gender korlátai is. Ezek alapján a nő, ha akar, sem tud férfi lenni, csak egy privát szerepjáték keretein belül, amely azáltal, hogy Herman titokban kukkolja őket, elveszíti privát jellegét.

Érdemes szót ejteni Szindbád donjuanizmusáról is, amelyet Czére Béla határozottan tagad (CZÉRE, 1987), míg Fábri Anna egyenesen a magyar Don Juannak nevezi (FÁBRI, 1978). Kemenes Géfin László a donjuanizmust a központi karakter szadista álarcával hozza összefüggésbe, amelyet a novellák szereplője gyakorta ölt magára (KEMENES GÉFIN, 1997). Kemenes két fontos példát említ ezzel kapcsolatban. Az egyik *Szindbád útja a halálnál* című elbeszélés, melynek utolsó jelenetében Szindbád egy marék véres havat vesz a kezébe, s a friss vértől várja csillagának újbóli felragyogását. Kemenes ezt úgy értelmezi – helyesen –, mint egy korábbi szókép, mely szerint a hősnek vérfrissítésre van szüksége, szó szerintivé válik e momentum által. Szindbád cselekedetét egyébként egy babonás hit motiválja, amely szerint a friss vér mindig új életet ad, azonban ez az új élet nem a valóságban következik be, hanem mindig „*in illo tempore*, a mítosz egyidejűségében” (KEMENES GÉFIN, 1998: 49). Kemenes másik példája a *Szindbád titka* című novella, amelyben Szindbád egy felvidéki falusi pincérlányt csábít el azzal a kérdéssel, hogy akar-e színésznő lenni. Kemenes abban látja a csábító kegyetlenségét, hogy a lány az ajánlatot komolyan véve, felkeresi a főhőst, aki leginkább szórakozásból játszadozott a lánnyal. Mivel azonban beszédében összemosza fantázia és valóság határait, a csábítást is csak irodalmi minták (a románcok) alapján tudja elképzelni (KEMENES GÉFIN, 1998). Szindbád és a narrátor egyaránt végig kismadárnak nevezik Fánit, s már annyira gyakran használják ezt az aposztrofálást, hogy ironikussá válik. Több funkcióváltozáson is keresztülmegy ez a megszólítás és megjelölés. Először kedves becéző forma, később azonban Szindbád csak erre a becézésre tud visszaemlékezni, a lányt már nem is nevezi a nevére, nem is emlékszik valódi nevére, olyannyira, hogy amikor a férfit klubjában üldögélve egy szolga megszólítja, hogy valaki kint várja, akkor mindenkire gondol, csak őrá, Fánira nem. Amikor pedig öngyilkos lesz a fiatal lány, akkor a hősnek lelkiismeret-furdalása lesz, nem tud aludni napokig, mivel olyan ártatlan lányt bántott, aki nem érdemelte meg. Szindbád „gyengéd” énje tudatában van önnön kegyetlenségének, ezért nála a bűnérzés egyúttal büntudat is (KEMENES GÉFIN, 1998). Kemenes egyébként nem véletlenül rokonította ezt a két elbeszélést, ugyanis a cselekmény szintjén mindkettőben található öngyilkosság, s mindketten „áldozatul esnek” a főhős kegyetlenségének, csak egyik lány a halála előtt, míg a másik halála után. Kemenes végkövetkeztetése, hogy a donjuanizmus Szindbád sajátos bosszúja a monogám életformát követelő szigorú apakultúrán, szadizmusára is e lázadás tovább fokozása. Ugyanakkor ez a kegyetlenség kétélű fegyver is, amellyel Szindbád nemcsak az apát, hanem az útjába akadó nőket, anyaszeretetét és saját magát is sújtja (KEMENES GÉFIN, 1998).

Rátérve a nőképekre, a *Szindbád ifjúsága* igencsak változatos, heterogén képet mutat. Mint ahogy egységes cselekménye sincs, egységes nőképe sem, több típusú nőalak is megjelenik. A fentebb már említett vamp a *De Ronch kapitányban*, a kvázi-femme fatale, *F* a *Szökés az életből* című novellában, ennek ellenpólusa a nyugodt vidéki életre vágyó nagypolgárosszony, aki minden vagyonát rábízza Szindbádra, a csábító színésznő, H. Galamb Irma vagy a törékeny virágáruslány, aki leveti magát a harmadik emeletről. Bori Imre szerint Szindbád-novellák világában a természetsík előterében a nők állnak, akik, ellentétben Szindbáddal, polgári erkölcsi viselkedésnormák szerint élnek. Beengedik a hajóst szívükbe, hagyják, hogy elcsábítsa őket, azonban mikor a hajós továbbáll, akkor, tudomásul véve sorsukat, más férfiak udvarlását fogadják, sőt gyakran más szeretőket is tartanak Szindbádon kívül. Ha a női alakok metszetét nézzük, az egyik szélsőséget a már említett Fáni képviselné, míg a másikat Boldogfalviné, a virágáruslányból gazdaggá lett asszony. Bori úgy gondolja, ezek a nők a tisztességesség álcája mögött kettős életet élnek, látszat és valóság ellentmondásai bennük élnek (BORI, 1978). Bár Bori meglátásai helyenként igen leegyszerűsítő és ugyanazon patriarchális logika szerint működnek, mint egyes Szindbád-elbeszélések, érdemes megfontolás tárgyává tenni őket. Az egyik legérdekesebb nőalak Majmunka, aki egyszerre a legtűrelmesebb és a legkitartóbb Szindbád irányába. Ő tulajdonképpen az egyetlen olyan nő, aki képes felülkerekedni Szindbádon, uralni a beszédét, sőt még az emlékezését is irányítja. A többi nőalak, így vagy úgy, a hős perverz szexuális vágyainak van alávetve, míg Majmunka mint Anya többször is erősítgeti Szindbádnak, hogy úgy ismeri, mintha ő szülte volna. Ez a viszony azzal jár, hogy nem Krúdy hőse hozza létre Majmunka alakját, nem Szindbád az, aki emlékezése által megidézi egy asszony alakját, hanem éppen a nő az, aki teremti Szindbádot. Ezt az is megerősíti, hogy a nő egy imakönyvhöz hasonló könyvecskébe írta fel a hős hódításait azóta, hogy őt elhagyta. Majmunka van a legkevésbé alárendelve/kiszolgáltatva Krúdy hősenek, s ezt a Szindbád feletti narratív befolyása is megerősíti, ugyanakkor nem szabad azt sem elfelejteni, hogy szerelme által ő is kiszolgáltatott Szindbádnak, hiszen amióta elhagyta a hajós, azóta nem fogadja egyetlen más férfi udvarlását sem.

Végül arra térek ki röviden, hogyan jelennek meg Szindbád emlékezetében a nők. Arra gondolok, hogy néha olyan színekdochékban és szimbólumokban vannak ábrázolva, amelyek egyrészt tanúskodnak a főhős képi gondolkodásmódjáról, másrészt a már eddig is erősített férfiközpontú, az Apával szembemenő gondolkodásmódot érzékeltetik. Két olyan jelentősebb szimbólumot emelek ki, amelyek többször is felbukkannak a kötetben, s valamilyen módon egy-egy nő megjelenítéséhez, képzetéhez kapcsolódnak. Az egyik ilyen a madár, amelyre fentebb már kitértem a *Szindbád titka* című novella kapcsán, de beszélni kell róla a *Szindbád útja a halál-nál* című elbeszéléssel összefüggésben is. Ebben a szövegben ugyanis a fiatal virágárus lány madárként veti le magát lakásának ablakából. A madár itt nemcsak halál- vagy lélekszimbólumként fordul elő, hanem a lány testét is szimbolizálja, amely éppen a föld felé száll, ugyanakkor az égi szférával is kapcsolata van, közvetít a kettő között. A másik fontos szimbólum a virág, amely szintén az előbb emlí-

tett műhöz köthető, ugyanis nemcsak virágáros az öngyilkos lány, hanem egy szál virágot dob le Szindbádnak, mielőtt leveti magát a harmadik emeletről. A virág másik kötetbeli előfordulása, *Az első virágban* ugyan jóval kevésbé kapcsolódik a nő megjelenítéséhez, ugyanakkor abból a szempontból fontos, hogy a cím arra a csokorra utal, amelyet majd a színésznő, H. Galamb Irma kapni fog a történetben.

A *Szindbád iffúságában* a nőkre történő emlékezés általában olyan színek-dochékban történik, amelyek valamilyen testrészük által teszik láthatóvá a másik nemet, vagyis a nők elsősorban testiségükkel, testi mivoltukkal vannak jelen az elbeszélésekben. Jó példa erre *Szindbád a hajós Első utazása* című novellában az a rész, amikor a narrátor arról beszél, hogy Szindbádot egy időben csak a női térdek érdekelték, s a vetkőző Annára is, akit meglesett gyermekkorában, a térde által emlékszik vissza, pedig „Annának a válla is kerek és fehér volt”. A *Szindbád második útjában* pedig bár nem Irma kancsalságára emlékszik vissza először, azonban ez a momentum az, amely kihatással van a későbbi sorsának alakulására, ugyanis Irmával való szerelme után már tudatosan vonzódott a kissé kancsal nőkhöz. Idesorolható a *Szindbád a hajós Első utazásának* az a momentuma is, amikor a főhős Annára emlékszik vissza. Bár nem konkrét testrész által idéződik meg a nő, hanem nevetése által, de a nevetés sem választható el a testtől, testiségtől, éppen annyira a test által meghatározott, mint a testrészek.

ÖSSZEGZÉS

Összefoglalva elmondható, hogy bár a *Szindbád iffúságának* nincs egységes nőképe, mégis megállapíthatók olyan általános vonások, amelyek alapján tipizálhatók a novellákban szereplő nők. Több szempontból is igyekeztem megragadni a nőképet, nem érintettem azonban a nőkről való diszkussziót, Szindbád nőkről történő és nőekkel folytatott beszédét, amely a kutatás további tárgyát képez(het)ji.

IRODALOM

BEZECZKY 2003

BEZECZKY G.: *Krúdy Gyula: Szindbád*. Akkord, 2003.

BORI 1978

BORI I.: *Krúdy Gyula*. Forum, Újvidék, 1978.

CZÉRE 1987

CZÉRE B.: *Krúdy Gyula*. Gondolat, Budapest, 1987.

FÜZI 2003

FÜZI I.: Szindbád és a nők. A szerelem emlékezete a Szindbád-novellákban. *Holmi*, 2003. 10. szám, 1320–1324.

KEMENES GÉFIN 1998

KEMENES GÉFIN L.: Érzelmes/perverz donjuanok. Krúdy Gyula: Szindbád; A vörös postakocsi. In: KEMENES GÉFIN L.–JASRZEBSKA, J.: *Erotika a huszadik századi magyar regényben (1911–1947)*. Kortárs, Budapest, 1998.

KRÚDY 1911

KRÚDY Gy.: *Szinbád ifjúsága*. Nyugat, Budapest, 1911.

KRÚDY 1917

KRÚDY Gy.: *Szinbád ifjúsága és szomorúsága*. Táltos, Budapest, 1917.

KRÚDY 1925

KRÚDY Gy.: *Szinbád ifjúsága*. Athenaeum, Budapest, 1925.

NŐK A CSIKÁNÓ (MEXIKÓI-AMERIKAI) IRODALOMBAN

VRAUKÓ TAMÁS¹

A témám itt a szex, a szexualitás, a társadalmi nem, etnikum és önmagunk. Noha mindez számos nehézséget és bonyodalmat foglal magába, én úgy tekintek rá, mint örömteli, életteli, összetett, gyakran meglepő és összességében termékenyen ellentmondásos témára.²

(Frederick Luis Aldama)

Amikor a délről észak-északnyugat felé terjeszkedő spanyol és a keletről nyugati irányba hódító angolszász birodalmak találkoztak, akkor a határvidék nem pusztán területért és erőforrásokért vetélkedő két állam frontvonalá lett, hanem két gyökeresen eltérő életmód, gyarmatosítási filozófia, vallás, kultúra ütközőpontja is. Ennek megfelelően a társadalmi nemek szerepe és megítélése is radikálisan eltért ebben a két, egymás mellett élő, egymást egyre nagyobb részben átfedő, de a másiktól, másiktól túl sokat megtanulni nem mindig akaró világban.

A nőkről – pontosabban egymás nőiről – is egészen más elképzelésük volt. A *gringók* a mexikói nőket sötét hajú, egzotikus szépségekként képzeltek el, akik könnyen megkaphatóak és nem olyan erkölcsösek.

Ezt a sztereotíp képet – legalábbis a külső megjelenéssel kapcsolatban – erősítik fel a mai napig a reklámok és a filmek, a westernektől a különböző Zorro-feldolgozásokon át Robert Rodriguez „mexikói” filmjeiig olyan színésznőkkel, mint Salma Hayek és Catherine Zeta-Jones.

A mexikóiak ezzel szemben gyakran ábrándoznak a szőke angolszász nőkről. Mailer *Meztelenek és holtak* című regényének mexikói hőse, Ysidro arról álmodozik, hogyha visz- szatér a háborúból, akkor otthon szőke – sőt, platinaszőke – nőket kaphat meg, olyanokat, akikre iskolatársai közül emlékezik. Ám ironikus módon a nevek, amiket felidéz, ír nevek; így könnyen lehet, hogy a lányok, akik a képzeletében élnek, éppúgy katolikusok, mint ő maga (MAILER, 1971).

Rodriguez be is teljesít egy ilyen ábrándképet *Machéte* című filmjében: a mexikói főhős platinaszőke nővel szeretkezhet, egyszerre kettővel, egy anyával és a lányával; a korrupciós *gringó* szenátor züllött feleségéről és a leányáról van szó. Rodriguez így fordítja a *gringók* sztereotípiáit önmaguk ellen.

A szépirodalomban az egyik első csikánó – egyben hispán – nagyregényre egészen 1972-ig kellett várni az Egyesült Államokban. Az 1960-as években bontakozott ki a kaliforniai mezőgazdasági munkások munkakörülményeik javításáért indí-

¹ Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, egyetemi docens

² Az idegen nyelvű forrásokból vett idézetek a szerző fordításában szerepelnek a cikkben.

tott mozgalmából a Csikánó Mozgalom. Ezt követően nem sokkal jelent meg Rudolfo Anaya *Bless Me, Última (Áldj meg, Última!)* című regénye. A cselekménye a következő:

„(...) egy fiatal fiú felnőtté válásáról szól, és a fiú viszonyáról szellemi kalauzához, a címbeli Últimához. Az asszony *curandera*, azaz bölcs gyógyító, jótékony hatású gyógynövényei és főzetei vannak, de szellemi tanácsokkal és némi „mágiával” is gyógyít.” (SHIRLEY–SHIRLEY, 1988: 105)

Az egész regényt jellemzi a családcentrikusság, a család az összetartó társadalom alapegysége. Itt az emberek felelősséget vállalnak egymásért, és amikor az idős *curandera* már túl öreg ahhoz, hogy egyedül éljen, a család teljes természetességgel úgy dönt, hogy nem maradhat magára: „– Gabriel, nem hagyhatjuk, hogy utolsó napjait magányban töltsse... – Nem – értett egyet apám. – Ez nem a mi népünk szokása.” (ANAYA, 1994: 3) A *mi népünk* kifejezésére a hispánok gyakran a *la raza* szót használják. Ez etimológiailag a *rasz* szó rokona, de nem faji, hanem etnikai értelemben vett kategóriaként alkalmazzák. Az anya, akinek ősi feladata a család összetartása minden körülmények között, kezdeményezi, hogy valakit magukhoz fogadjanak, és az apa egyet ért. Hiszen ez „a mi népünk szokása.”

Anaya regénye gyorsan a legismertebb és legkelendőbb csikánó irodalmi művé vált. Egy másik olyan regény, amely hasonló hírnévre tett szert, két évtizeddel Anaya munkája után látott napvilágot. Luis Rodriguez *Always Running – La Vida Loca: Gang Days in Los Angeles (Mindig menekülni – Bolond idők: bandaélet Los Angelesben)*. Ez is egy fiatal fiú felnőtté érésének a története, de a két mű közötti hasonlóságok itt véget is érnek. Rodriguez regénye erősen önéletrajzi ihletésű, olyannyira, hogy a szerző *tényirodalom* és nem szépirodalom kategóriában nyert vele díjat. Ebben a történetben nincs bölcs mágus, aki segíti a fiút, neki magának kell befutnia a pályáját, amelyen sokan inkább ellene, mint mellette dolgoznak. Az egyik olyan szereplő, aki a fiatal Luist mindig fenntartások nélkül támogatja, az az édesanyja. Rodriguez anyafigurája megfelel a hagyományos hispán értékrendnek, akinek legfőbb feladata a család összetartása. Ez távol áll a romantikus szépségekről alkotott képtől:

„Úgy látszott, Mama mindig beteg [...] túlsúlyos volt, és [...] cukorbeteg. Küszködött a pajzsmirigyével, az idegeivel, és a vérnyomásával. Pedig akkor még fiatal volt [...] a harmincas éveiben, mégis ennyi mindentől szenvedett. Még a fogait is elveszítette; [...]. De mindennek ellenére folyton dolgozott, [...] és összetartotta a családot, amikor majdnem minden más széthullott.” (RODRIGUEZ, 1993: 23)

Az utolsó mondat különösen fontos, mivel Mama, azzal a tudásával, hogy összefogja a családot, ciklikusan visszatérő kép lesz a regényben, és segíti a Luist abban,

hogy felismerje saját életformája kilátástalanságát, és egy napon pozitív példát mutathasson a fiának.

A csikánó regényekben és novellákban szereplő asszonyok gyakran kettős súlyt hordoznak: az egyik a hispánok általánosan hátrányos helyzete, a másik a férfi szereplő – férj, élettárs, partner, állandó kenyérkereső – hiánya. Ebben a helyzetben az anya szerepét Charles Ramirez Berg a következőképpen írja le:

„A naiv, jó természetű, régóta szenvedő anya, [...] lesz a minta [...] és általában ilyennek festik le az etnikai kisebbségekhez tartozó anyákat a hollywoodi filmekben. Az asszimilációs narratívákban az anya alakja testesíti meg az eredeti etnikai értékeket és a hős (és a történet) kulturális öntudatát. Amikor a főhős »a népe« hangját hallja, akkor az anya szól hozzá.” (BERG, 1992: 38)

Berg a hagyományos mexikói családi értékeket a filmek szempontjából elemzi, de a megállapításai az irodalomra is érvényesek, ahogyan azt Harry H. L. Kitano is továbbgondolja:

„A nőktől azt várták el, hogy főzzenek, neveljék a gyerekeket és szolgálják ki a férfiak igényeit. A férfi és női szerepek világosan körülhatároltak voltak; a férfiasság (*machismo*) nagy szerepet kap, még a házasságon kívül is. A család marad a legfontosabb egység, a családon kívüli kapcsolatok főleg a korcsoporton belül alakulnak.” (KITANO, 1991: 139)

Csakhogy a fiatal Luis és a Mama már nem abban a védelmező, zárt vidéki környezetben él, amelyben Última és védence. Az ő lakhelyük a *barrio*, azaz „a negyed”. „A negyed”, így spanyolul azt a városrészt jelenti, ahol a hispán lakosság többségben van. A *barrio* pedig, ahol a városi lét összes hátránya jelentkezik, az előnyei pedig alig, eltorzítja a hagyományos csikánó értékeket. Ennek a torzító hatásnak esett áldozatul a *máchismo* is, amely eredetileg azt jelentette, hogy a férfi akár házasságon kívüli viszonyokkal is bizonyíthatja férfiasságát, de a családját nem hagyhatja cserben, hanem gondoskodik a feleségéről és a gyerekekről. A *barrioban* a férfíúi virtus már azt jelenti, hogy a férfinak akár több gyereke is lehet több nőtől, és nem is kell velük különösebben törődnie. A férfi, az apa szerepe megváltozott, míg az anya ábrázolásán nem változtattak a szerzők. A család mindennapi élete szempontjából az apa kevésbé fontos szereplő, a háttérben lebeg, elő-elő tűnik, és általában a történetek perifériáján mozog.

A *barrioban* egy fiatal fiú számára a család helyett sokszor az utcai bandák jelentik a közvetlen közösséget, ahol az erőszak, értelmetlen kegyetlenkedésig menő keménység az úr, és a bandatagok általában kimaradnak az iskolából, ahogyan ezt Luis példáján keresztül is láttuk. Paula M. L. Moya így összegzi a bandához tartozás lényegét: „A bandák részlegesen pótolják az eredeti nemzetiség érzetét [...] uralkodó szóhasználatukon és gyakorlatukon keresztül a többségi állam fennálló

gazdasági, politikai, jogi és társadalmi intézményeinek kritikáját nyújtják.” (MOYA, 2005: 181)

A banda tehát nemzetiséget, családot, mindenfajta közösséget pótol a maga torz módján. A fiatalok azt igyekeznek egymással és önmagukkal elhithetni, hogy ők bármiféle iskola és tanulás nélkül is mindent tudnak, és az életre készek. Ez mindkét nemre jellemző, így a szexuális beavatás korán, mindenfajta felkészülés nélkül következik be. Az élmény ennek következtében gyakorta kiábrándító, sőt fájdalmas, amit természetesen a kortársak előtt el kell titkolni. Az esztelen erőszak, a frusztráltság arra ösztökélte Luist, hogy kiutat keressen ebből az életformából. Az édesanyja segítsége mellett az irodalomban találta meg ezt a lehetőséget. Elment a könyvtárba, és a könyvtáros gyanakvó és megvető tekintetétől kísérvé könyveket válogatott magának:

„Ott volt aztán Piri Thomas, egy Puerto Rico-i testvér, *un camarada de aquellas*.³ A könyve, *Down These Mean Streets (Ezeken a gonosz utcákon)* valóságos Biblia lett számomra. Bejelölgettem lapokat, beleírtam, kimásoltam egész bekezdéseket, hogy ne feledjem a szöveget, a perzselő szavakat, a szenvedélyt ettől a sráctól, a dörzsölt Spanyol Harlem-i utcagyerektől, aki ugyanolyan kölyök, mint én, egy barrióban Amerika másik végén.” (RODRIGUEZ, 1993: 138)

Regényeket fedez fel feketékről, kínaiakról, olasz-amerikaiakról, és az élmények, amelyeket felfedez bennük, közösek. A Luis és Thomas közötti hasonlóság egyrészt *szociális*, másrészt *emocionális*: azaz egy utcakölyök élményei egy nagyvárosban, és Thomas is spanyol anyanyelvű, ezért is lesz különösen fontos Luis számára. Ez is bizonyítja, hogy a nemzetiséghez tartozás, amint azt Moya is hangsúlyozza, alapvetően fontos ezeknek az embereknek. Olaszok, zsidók, feketék és hispánok kölcsönösen lenézték egymást, gyanakodva tekintettek a többi nemzetségre, a bandákba való szerveződés is etnikai alapon történt.

A könyv, amely „valóságos Biblia” lett Luis Rodriguez számára, saját művéhez hasonlóan, önéletrajzi. Piri Thomas nem csikánó, hanem „riqueño”, azaz Puerto Ricó-i, így a regénye nem a csikánó irodalom része, ám a hatás miatt, amit Rodriguezre gyakorolt, és mert a hispán-amerikai irodalom része, érdemes itt említeni. Mindkét regény elején még együtt a család, és Thomas regényében is, akárcsak Luisében, az anya szerepe fontosabb, mint az apáé. Az apa szerepe sem lényegtelen: megpróbál jó apa lenni, a fia felnéz rá, és a család nem él nyomorban. Sőt: a belvárosi lakótömbből kiköltöznek kertés házba. De a *barrio* és a banda vonzása sokáig erősebb, és a fiú visszatér hozzájuk. Az apjához való viszonya sem ellentmondásmentes: Piri Thomas egyszer azt mondja, hogy az ő apja a legnagyobb ember a világon, de még ugyanazon a lapon így szól: „Nem tudok közel kerülni hozzád, apám.” (THOMAS, 1997: 22)

³ Egy bajtárs az utcákról (spanyol)

Thomas édesanyja sem a hollófekete hajú, egzotikus szépség, ahogyan az angolszászok elképzelik a hispán nőket: „Néztem a duci kis Mamit, amint ott állt, az arcán nagyon komoly kifejezéssel.” (THOMAS, 1997: 18) A „duci kis Mami” ebben a történetben is a család összetartó ereje, és nem az ő hibája, hogy a fia mégiscsak eltávolodik a szüleitől, és a rossz oldalra áll.

Piri kettős faji előítélettől szenved: mint sok Puerto Ricó-inak neki is elég sötét a bőre, így gyakran nézik négernek. Piri vágya, akárcsak Ysidroé a pokoli szigeten, hogy az övé legyen egy „*muchacha blanca*”, azaz egy fehér lány. Mindent megtesz, hogy fehér barátnőre tegyen szert, de sokkal valószínűbb, hogy fekete, Puerto Ricó-i vagy éppen kubai barátnője legyen. Annak bizonyítására, hogy nem különbözik semmiben sem a fehérektől, vágyakozik a fehér barátnőre. Mivel ez sokáig nem sikerül, Piri és barátai elmennek a *faggotokhoz*. A *faggotok* profi szeretők, díszes lakásban élnek, figyelmes vendéglátók, és mindent megtesznek, hogy az ügyfelek jól érezzék magukat – *csak éppen nem nők*.

A szexuális beavatás, bár más módon, mint Rodriguez regényében, itt is örömtelen, bizzar és kudarcra telj. Piri végre talál egy fehér lányt is, aki örömet elmegy vele. Bettynek hívják a lányt, akivel szexuális kapcsolatot létesít, de ő ennek a vágyott pillanatnak az eljövetelekor már annyira undorodik a fehérektől, hogy látni sem akarja többé Bettyt.

Sandra Cisneros *The House on Mango Street (Ház a Mangó utcában)* című rövid regényében a férfiak szintén a történet perifériájára szorulnak, de teljesen más megvilágításból. A szerző emlékei a férfiakra vagy semlegesek – nézte, ahogy az apja borotválkozik a tükör előtt, és zenét hallgatott közben –, vagy kifejezetten negatívak, amikor a horkolása zavarta éjjel (CISNEROS, 1991). Az, hogy az apák viszonylag kevésbé fontos szereplők Rodriguez, Thomas és Cisneros történeteiben, talán azért van, mert kudarcot vallottak, és nem töltötték be családfenntartói szerepüket. Nem képesek azt az anyagi biztonságot, kiszámíthatóságot, jó iskoláztatást biztosítani a családjuknak, amit tőlük elvárnak.

Ezekben az írásokban a szenvedő anya alakját mintegy kíséri, kiegészíti a kudarcot valló férfi képe. Máskor a csúnya és visszataszító férfi, és a nő szépsége alkotja az ellentét lényegét:

„Nagyapa a nappali díványán aludt, a fogai között horkolva. Behintőporozott, fehér zokniba és barna cipőbe gyömöszölt lába dagadt volt, mint a *tamales*.⁴

Nagymama lába szép volt, mint rózsaszínű gyöngyház, és bársony magasszárú cipőbe bújtatta, amitől kissé imbolyogva járt, de mégis viselte őket, mert csinosak voltak.” (CISNEROS, 1991: 39)

A családi és társadalmi viszonyok kiismerése, a társadalmi nemi szerepek bonyolult rendszerének az értelmezésére tett kísérlet a következő szövegrész is:

⁴ Kukoricalevélbe töltött mexikói étel.

„Soha nem megyek férjhez. Egyetlen férfihez sem. Túlságosan jól kiismertem őket. Tanúja voltam a hűtlenségüknek, sőt segítettem őket ebben. (...) **Bűnös**⁵ vagyok abban, hogy előre megfontolt szándékkal fájdalmat okoztam más nőknek. Önző vagyok és kegyetlen, képes bármire.” (CISNEROS, 1991: 51)

Az útkeresésben, az önértelmezésben fontos szerepet tölt be a saját házról alkotott elképzelés közvetítése. A szerző a *Mangó utcában* végén leírja, hogyan képzei életét és otthonát, milyen házra vágyik: „Nem egy férfi házára. Nem apuciéra. Olyan házra, ami csak az enyém. Aminek bejárati lépcsője van, odabent pedig ott a párnám, és az én csinos petúniáim. Az én könyveim, az én történeteimmel. Az én két papucsom várjon az ágy mellett. (...) Senki után ne kelljen felszednem a szemétét.” (CISNEROS, 1991: 108)

A társadalmi nemi szerepek interpretációjában nemcsak a fentebb említett szövegek, hanem a csikánó színház különösen gazdag hagyományai is fontos szerepet játszanak. Ez a spanyol gyarmatosítás kezdeti szakaszától jelen van a közösség életében, és a Csikánó Mozgalom támaszkodott az *El Teatro Campesinora*, azaz a „Parasztszínházra”. A szóhasználat is érdekes, hiszen Amerikában a „paraszt” szó, ha nem is kapott olyan pejoratív mellékjelentést, mint nálunk, mégsem használatos, mert az európai értelemben vett zsellér, nincstelen mezőgazdasági bérmunkás képét idézi fel. Általánosabb a „farmer” megjelölés, mind a foglalkozásra, mind a földgazdájára vonatkozóan.

Carlos Morton *La Malinche* című darabjában a klasszikus Médea-történetet ülteti át Mexikó gyarmatosításának korai szakaszába. A kevés szereplős darabban a nők központi helyet foglalnak el: a „síró asszony” mítikus figurája, Cortés tolmácsa, szeretője, gyermekének anyja, Malinche, aki valós történelmi személy volt, és a spanyol hölgy, a király rokona, akivel Cortést politikai okokból össze akarták adni, és aki szintén valós szereplője volt a korai mexikói történelemnek.

Morton a mexikói legendáriumra koncentrált, és a spanyol hölgygel szemben éles kontrasztba állítja Malinchét, a modern Mexikó ősanját, az új embertípust, az első *mesztic*, Cortés Martin nevű fiának anyját.

A szerző a történelmi hűséget nem tekinti elsődleges fontosságúnak – tudott, hogy Cortés fia, Martin, nem gyerekkorában halt meg –, ehelyett a két civilizáció konfliktusok terhelte összeolvadásával foglalkozik. Malinche realista, életteli, színes egyéniség, a szolgálóleánya is hozzá hasonló, míg a spanyol hölgy valamiféle halovány árnykép, akire a bennszülöttek erős ellenérzésekkel tekintenek, hiszen másféle ruhákat visel, mint ők, nem beszél a nyelvüket, és a bőre „olyan fehér, mint a Popocatepetl csúcsán a hó” (MORTON, 2004: 10).

A dráma végén Malinche feláldozza a saját fiát, mert nem enged a politikai zsarolásnak, és nem tudja elfogadni azt az életet, amit szántak neki. Ez a valóságban nem így történt, de az, hogy Malinche jelentős személyiség volt a maga idején, kétségtelen. Alakja is elevenen él a mexikói és mexikói-amerikai köztudatban,

⁵ Kiemelés Cisnerostól

festmények készülnek róla, éttermek viselik a nevét, mint az első mexikói asszonyéét, akinek az emlékét feljegyezte a történelem.

Ma már számottevő a csikánó női színdarabírók száma, akik külön antológiákban jelentetik meg a munkáikat. Sokukra jellemző a radikális feminizmus, összekapcsolva a női alávetettség elleni küzdelemmel, a jobb iskoláztatásért folyó harccal és olykor a lesbikus lét színpadi vállalásával is.

A fenti drámaisággal ellentétben vannak nyilvánvalóan olyan történetek is, amelyekben nincs harc, nincs alá- és fölérendeltség, erőszak, csak mélységes szerelem és egyetértés. Ilyen Richard Dokey kaliforniai professzor és író novellája, amelynek a címe *Sánchez*, és 1967-ben jelent meg. Hőse igazi *campesino*, aki mezőgazdasági idénymunkásként érkezik Amerikába feleségével, akinek a nevét sem tudjuk, mert mindig csak úgy nevezi: *la bellissima*, a gyönyörűség. Az asszony is szereti őt, „teljesen elfogadja az életfilozófiáját, megéri mi kell neki, és megéri őt” (DOKEY, 1971: 262). Szerény, lassan gyarapodó jólétben élnek együtt, gyerekek születnek, de aztán *la bellissima* meghal a műtőasztalon, és Sánchez elveszítette élete értelmét. Hiába szereti a fia, hívja magához, az imádott asszony távozása olyan űrt hagy maga után, amit a férfi képtelen elviselni. Sánchez felgyűjtja a holmiját és a házat, és maga is odavész a tűzben. A helyiek azt hiszik, hogy baleset történt: „De persze ebben a dologban tévedtek. Juan Sánchez egyszerűen hazatért.” (DOKEY, 1971: 267)

ÖSSZEZÉS

A szenvedő, a szolgáló, a szerető nők és asszonyok ábrázolása, mint ahogyan Berg és Kitano bemutatja, vagy Cisneros és Thomas felidézi, minden mozzanatában értékes adalékokkal szolgál az irodalomtörténet és a szociológiatörténet számára egy olyan kontextusban, ahol halmozottan hátrányos helyzetű etnikumok élete feszül egymásnak, és ahol a csikánó nők keresik a saját útjukat és önértelmezési lehetőségeiket az irodalomban és a valóságban egyaránt.

IRODALOM

ALDAMA 2005

ALDAMA, Frederick Luis: *Brown on Brown. Chicano – a Representation of Gender, Sexuality and Ethnicity*. University of Texas Press, Austin, 2005, 187.

ANAYA 1994

ANAYA, Rudolfo: *Bless Me, Última*. Time Warner Books, New York, 1994.

BERG 1992

BERG, Charles Ramirez: Bordertown, the Assimilation Narrative, and the Chicano Problem Film. In: NORIEGA, Chon (ed.): *Chicanos and Film: Representation and Resistance*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1992.

CISNEROS 1991

CISNEROS, Sandra: *The House on Mango Street*. Vintage Books, Inc., New York, 1991.

DOKEY 1971

DOKEY, Richard: Sánchez. In: *The Chicano – from Caricature to Self-Portrait*. New American Library, New York, 1971.

KITANO 1991

KITANO, Harry H. L.: *Race Relations*. Prentice Hall, New Jersey, 1991.

MAILER 1971

MAILER, Norman: *Meztelenek és holtak*. Európa Kiadó, Budapest, 1971.

MORTON 2004

MORTON, Carlos: La Malinche. In: MORTON, Carlos: *Dreaming on a Sunday in the Alameda and other plays*. Oklahoma University Press, Norman, 2004.

MOYA 2005

MOYA, Paula M. L.: This is Not Your Country: Nation and Belonging in Latina/o Literature. *American Literary History*, Vol. 17, No. 1, Spring 2005.

RODRIGUEZ 1993

RODRIGUEZ, Luis: *Always Running. La Vida Loca. Gang Days in L. A.* Touchstone, New York, 1993.

SHIRLEY–SHIRLEY 1988

SHIRLEY, Carl L.–SHIRLEY, Paula W.: *Understanding Chicano Literature*. University of South Columbia: Carolina Press, 1988.

THOMAS 1997

THOMAS, Piri: *Down these Mean Streets*. Vintage Books, New York, 1997.

NŐI NYELVHASZNÁLAT, NŐI NYELVI MAGATARTÁSFORMÁK A 17. SZÁZADBAN

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ¹

Korábban több tanulmányomban és előadásomban (l. GRÉCZI-ZSOLDOS, 2008, 2011, 2013, 2014) alkalmaztam egykori szövegek vizsgálatában azt a komplex metodikát, amely a történeti szociolingvisztika, a szociotörténeti nyelvészet, a történeti szociopragmatika, a történeti szövegnyelvészet, a szövegpragmatika, a nyelvjárástörténet, a történeti nyelvöldrajz, a történeti névtan, a kommunikációelmélet, a szocioantropológia és az etnometodológia egymáshoz közelítő diszciplínáinak metszéspontjában helyezhető el.

A 2012-ben megjelent *The Handbook of Historical Sociolinguistics* című kézikönyv tanulmányai közül figyelemre méltó a Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros összefoglaló írása, amelyben a történeti szociolingvisztika kezdeteit, korszakait, a paradigmát tárgyalják (NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG, 2012). Szemléletes ábrán mutatják be a diszciplína (*historical sociolinguistics*) érintkezési területeit (NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG, 2012: 27). Véleményük szerint a történeti szociolingvisztika mint tudomány magába foglalja a nyelvészeti, a társadalmi dialektológia, illetve az interakciós szociolingvisztika érintette területeket. Az előzővel gyengébb szállal érintkezik ábrájukon a dialektológia tudományköre, amelyhez hozzárendelik a nyelv(járá)s földrajzot (*dialect geography*), a nyelvi és nyelvjárási kontaktusokat érintő vizsgálatokat (*language and dialect contact*), valamint a kulturális földrajz (*cultural geography*) és az antropológia (*anthropology*) területét. Érintkező diszciplínaként ábrázolják az identitás- és társadalmi szerepeket, az udvariassági formákat és attitűdöket vizsgáló szociopragmatikát (*sociopragmatics*); a társalgáselmélettel foglalkozó tudományterületeket (*discourse studies*), úm. a retorikát, a szövegalkotás és -felhasználás vizsgálatát, a szövegértelmezést és a szövegszerkesztést; a paleográfiát és az irodalomtudományt magába foglaló filológiát; a korpusznyelvészetnek (*corpus linguistics*), az egyéni nyelvek történetének (*histories of individual languages*), a genetikai nyelvészetnek (*genetic linguistics*), a nyelvi kontaktusok történetének és az összehasonlító nyelvészetnek a gyűjtőtudományát, a történeti nyelvészetet; valamint a népesség- és gazdaságtörténetet, a családtörténetet, a nemek közötti viszonyokat érintő történeti vizsgálatokat és a kultúrtörténetet egyaránt magába olvasztó társadalomtörténetet (*social history*). Nem egyirányú tehát az út, a vizsgálat metódusának útja a jelenből a múltba, a múltból a jelenbe. A 17. századi magyar női nyelvhasználat, a női nyelvi magatartásformák megismerésére is eredményesen alkalmazható ez a többszemponútú

---

¹ Miskolci Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus

vizsgálati mód. Meglátásom szerint minél több irányultságú a közelítésünk, annál árnyaltabb nyelvhasználati következtetésekhez juthatunk.

Suzanne Romaine jól ismert alaptétele – "...sociolinguistics must look to relations of production in society in order to understand the relationship between language and society, then sociolinguistics must be a historical discipline" – (ROMAINE, 1988: 1453) és ez irányú vizsgálataink is bizonyítják, hogy haszonnal alkalmazhatjuk a leíró szociolingvisztika elveit történeti szövegeken. A szociolingvisztikai tételeknek a történetiségben való alkalmazását hirdetik az augsburgi egyetem kutatói a The Historical Sociolinguistics Network (HiSoN) címen indított honlapon is: "We are interested in any part of the relation of language and people in the past, in particular as regards the function and use of language in individuals and societies." (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>) Az augsburgi kutatók a nyelv és az ember viszonyára, az egyéni és a közösségi nyelvhasználat múltbéli összefüggéseire rámutató, vizsgálatra érdemes témakörei közül témám szempontjából hármat emelek ki: a nyelv és a nyelven kívüli tényezők a nyelv történetében ("language use and 'extra-linguistic' factors in the histories of languages"), a nyelv és a társadalmi identitás összefüggései a történeti kontextusban ("language and social identity in historical contexts"), illetve a nemek szerepének vizsgálata a történelmi nyelvi közösségekben ("the role of gender in historical language communities").

Vizsgálatomban az udvariasság nyelvi jegyeinek, a pozitív és a negatív udvariasságnak, az arculatfenyegető aktusoknak, illetve a nyelvhasználat és a társadalmi nem összefüggéseinek kutatását képviselő történeti szociopragmatika alkalmazott módszereit is felhasználtam (I. SÁROSI, 2003).

Az etnometodológia elvei azért alkalmazhatók jól a társadalmi nemek egykori nyelvhasználati szokásainak megismerésében, mert – ahogy Tolcsvai Nagy Gábor fogalmaz – a diszciplína „a társadalmi viselkedés gyakorlati módozatainak, a módszeres cselekvésnek tudományos leírása, amely a társadalmi rendben összehangolt tevékenységeket kutatja” (TOLCSVAI NAGY, 2007: 313). Vizsgálati területét érintik azok a folyamatok, amelyek segítségével az emberek az őket körülvevő világot értelmezik. Az etnometodológusok a társadalmi interakció jelenségeit vizsgálják, azt, hogy a mindennapi élet társas érintkezései során hogyan tulajdonítanak értelmet az emberek mások szavainak és tetteinek, illetve azokat a módszereket, amelyek segítségével fenntartják az egymás közötti értelmes kommunikációt. A boszorkányperek nyelvi kifejezőeszközei, az interakció rögzített nyomai jól mutatják az egykori látásmódot, rávilágítanak a korabeli feudális társadalomban élő ember konceptualizációs gyakorlatára.

Közös vizsgálati pontokat találhatunk Herbert Blumer szimbolikus interakcionista elméletével. Megállapítása szerint a jelentés az emberek közötti társadalmi interakcióból ered. A jelentés a nyelv használata során alakul ki, a szimbólumok értelmezése az egyének gondolkodási sémái szerint alakulnak (HERBERT, 1969). A boszorkányság fogalmának egyöntetű megítélése, a sztereotipikusnak vélt tulajdonságok elismerése jellemzői voltak annak a társadalomnak, amikor hivatalosan, bíróságokon ítélték el nőket és hallgattak meg tanúkat, akik vélt tulajdonságok és tettek felsorolásával a vádlott boszorkány mivoltát bizonyították.

Vizsgálatom korpuszát 17. századi magyar nyelvű perszövegek adják:

1. Boszorkányper Liska Zsuzsanna ellen, Losonc (ma: Lučenec, SL), 1692. június 27. (Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára IV. 1. b. 6. d.)
2. Boszorkányper, Pintér Péter özvegyének, Sebők Annának a tárgyalása, Horpács (Nógrád megye), 1692. július 3. (MNL NML IV.1. b. 6. d.)
3. Tanúvallomások Csereczkina Anna leány paráználkodása ügyében, Felsőesztergály (ma: Horné Strháre, SL), 1692. február 29. (MNL NML IV. 1. b.)

A boszorkányperekben a tanúkhöz intézett kérdésekből és a vallomásokból jól kirajzolódik, hogy a korabeli emberek milyen előítélettel fordultak a boszorkánynak nevezett asz- szonyokhoz, illetve milyen tulajdonságokat, jellemzőket kapcsoltak a boszorkány-fogalomhoz. A losonci per *De eo utrum*ában a vallomásra buzdító kérdések hivatali megfogalmazója a jámbor viselkedéssel állítja szembe a boszorkányságot: azt kéri, hogy a tanú „Vallya meg aztis, másut mikint viselte magát, Jamborolé vagj ottis meg nem szünt az eő boszorkánsága”, „Vallya meg in genere, mit tud mondani az eő Jamborsaga felől, és az eő boszorkánsága felől”. A horpácsi perben gyógyítással-kuruzslással, átváltozással, kínnal – a korban a boszorkányt jellemző tevékenységekkel – vádolják Sebők Annát: „boszorkany s Eördöghi mesterseghel sokakat megh vesztet, s azon mestersegevel meghint meg gyogyitott, s magha penig ollykor Ményló keppeben, ollykor penigh macska keppeben öltözvén sokakat kisertet hurczolt és kinzott, mellyek közzül nemellyek meghis hotak.” A *Deutrum*ban feltüntetett 1. kérdés alapján a boszorkányság feslett erkölccsel, istentelenséggel jellemezhető: „Micsoda boszorkansagot s mas hasonlo Istentelen feslet erkölceket tud... Pinter Peter Eözvegyehez Sebők Panna nevű Aszonhoz...?”

A losonci per első fátense, Lengyel János (*Joannes Lengyel*) nagyorosi libertinus olyan tevékenységeket sorol vallomásában, melyek gyakori elemei a boszorkány korabeli jellemzésének (vajköpülés, Luca nap éjszakáján csinál valamit, az ördöggel kooperál, sarlatán módon gyógyítani próbál): „az Maj fa alatt uirattig Vajat köpült; a Lucza avagy Karatson etzakáján egy vakarcsát sütvén”; „ördög szarát ad ő néki, kivel is füstöllye meg a lábát.” Ebben a perben jellemzően a női tanúk nem vallottak a vádlottra, nyelvi magatartásuk empátiát tükröz. A női fátensek arról tanúskodtak, hogy abból, amit az első, férfi tanú elmondott, nem láttak semmit (3. testis: Mézes Sára: „uiraduán midön a vajat köpülte nem látta, és az vakarcsát is, mikor süttöte nem tudgya”; 9. testis: Bibis Katalin „semmit sem tud”; 15. testis: Roki Zsófia „semmi roszzat hozza nem vett”; 16. testis: Mikus Ilona „semmit nem hallott”).

A vizsgált perszövegekben sok adatot találunk a nők megnevezésére, megjelölésére, szólítására. A losonci perszövegben a hivatalos megnevezés a nő születési neve mellett tartalmazza a férj nevét és a nő családi állapotát, mindezeket latinul: *Sara Mézes consors Joannis Lengyel* 'Mézes Sára, Lengyel János házastársa', *Catharina Bibis relicta vidua Georgii Melis* 'Bibis Katalin, Melis György hátrahagyott özvegye', *Sophia Roki consors Matthei Homoki* 'Roki Zsófia, Homoki Mátyás házastársa', *Helena Mikus consors Joannis Simon* 'Mikus Ilona, Simon János felesége'. Az egyik jobbágy származású férfi tanú neve mellett megtaláljuk a társadal-

mi hierarchiában fölötté álló nő megnevezését is: *Laurentius Liptak subditus generosae ac magnificae dominae Catharina Jakusik* 'Lipták Lőrinc, Jakusik Katalin nemes és méltóságos hölgy jobbágya'. A női fátensekhez hasonlóan Lipták Lőrinc is azt vallja, hogy a vádlott „mindenkor jámbor Aszszonynak tartatott”. A horpácsi perszöveg hivatalos részében a vádlottat, Sebők Annát a becenevén, *Pannaként* is említi a jegyző. A női tanúk nevét és családi állapotát hivatalosan itt is latinul tünteti fel a bíróság scriptora: *Catarina Pongracz relicta vidua condam Michaelis Diosi* 'Pongrácz Katalin, eltemetett Diósi Mihály hátrahagyott özvegye', *Dorothea Csokas consors Thomae Kovacz* 'Csókás Dorottya, Kovács Tamás házastársa', *Dorothea Szeöcz consors Joannis Csaki* 'Szeöcz Dorottya, Csáki János házastársa', a vádlott férjének megnevezésében azonban magyar nyelvű a házastársi kötelék megjelölése: *Sebők Annanak az Ura Pinter Peter*. Az adatok tanúsága szerint termékeny a korban a -né képzőszerű utótag, ugyanis a tanúvallomások szövegében, így vélhetően az élőbeszédben is a családnévhez vagy a férj teljes nevéhez kapcsolt -né toldalékkal képzett alakok jellemzőek: *Laczone ~ Laczane, Pinterne, Lakatosné, Israelné; Mészáros Izraelné, Kovacz Tamasne*. Az egykori nyelvhasználat nőket illető szólításaira az alábbi adatokat találjuk a vallomásszövegekben: *Jó Sogor Aszony, megh nevezet Aszony, Nenem, Vén Aszony, az Menyecskenek az Ura, jo Anya, Anyam, Feleseget, „Pinterne mondotta... te Laczane Sogor Aszony*.

A felsőesztergályi perben, melyben paráználkodással vádolnak egy leányt, az esküdtek között nő is helyet foglal férje mellett, nevezetesen „Az Nemzet(es) Ngos Jakusits Kata Aszony eö Ngha Ngos Szunyogh Gáspár Uram eö Ngha Hazas Tarsa”. Ugyanaz az asszony, akinek a horpácsi per fent említett fátense a jobbágya. Nagy Iván genealógiai tábláinak egyikéből megtudjuk, hogy Katalin a nagy múltú Jakusith család sarja, nagyapja 1606-ban bárói rangot nyert (NAGY, 1857–1868). Jakusith Katalin (a perszövegekben: *Catharina Jakusik, Jakusits Kata*) negyedik férje Szunyogh Gáspár gróf, akinek ő a második felesége. A 17. században a bárói rangot viselő nőnek kijár a *generosae ac magnificae dominae* 'nemes és méltóságos hölgy' megnevezés, a *nemzetes*, illetve a *nagyságos* jelző, az *asszony* mint a férjezett állapotra utaló megszólítás és a rangja révén a *nagysága* szólítás.

A horpácsi per vallomásszövegeiben szitkok, káromkodások, trágárságok is előfordulnak. Ezek szociopragmatikai szempontból arculatfenyegető aktusokként, az interakció udvariatlansági formáiként vizsgálhatók, illetve a mindennapi élet társas érintkezésének példáiként is említhetők. Ugyan női tanú (*Pongrácz Erzsébet*) vallomásában találjuk a szitkozódást, mégis férfi, nevezetesen *Oroszi Katona Katai Istók* szavait idézi föl: „szitta Attaval teremtetevel te Boszorkan ennek amannak a leanya ha megh nem gyógyitaz megh egetetlek.” A Mák György nevű tanú egy másik férfi, Pintérné fiának trágár szavait idézi a bírák előtt: „megh fenegette nó lélek Kurva fia.” A tanúvallomások elmondásában és lejegyzésében egykoron és ma is követelmény, hogy a történetekhez nyelvileg is hűen említsék az eseményeket, s az azokat kísérő szavakat. Mák György vélhetően tartózkodás nélkül mondta ki a bíróság előtt a trágár szót, a scriptor pedig – kötelességtudóan – hitelesen le is jegyezte az elhangzottakat. Czuczor Pál tanúvallomásában azonban – a trágár szavak előtt gyakorta megjelenő – *salvo honore*, azaz a 'kellő tisztelet épségben tartásával'

jelentéssel megegyező szabadkozó formula áll éppen egy olyan kifejezés előtt, amely elsődleges jelentésében nem hordoz szitkozódó értelmet: „Latta ezen fatens hogy (:Salvo honore:) Ganajt hordván a Veje Vizez kert innya.” Az egyik női tanú vallomásában a szitkozódásról, önmaga átkozásáról egy másik nőt lebeszélni kívánó nyelvi aktust fedezünk fel: „Pinterne is felel mi haszna atkozot [ti. átkozod] magadat”; „Erre felelven Pinterne ne atkozod magadat Jó Sogor Aszony.”

A felsőesztergályi perszövegben a mintegy 70 éves (a perszövegben így áll: *cir-citer*, hiszen a leggyakrabban maguk sem tudták, hogy pontosan mikor születtek) jobbágysorban élő nő a vallomásában elsőként Novák Pál trágár szavait idézi föl: „mondotta volna megh nevezet Novak Pal, Eordógh az Anyad... talam fel csinaltatt maghadott”, majd az erre a megjegyzésre felelő vádlott lány szitkozódó szavait mondja ki: „Kire felelven a Leany, de akar hol vegyem az Eordóghben, nem masra, hanem te read mondom bizony én.”

Az egykori élőbeszéd rekonstruálására a lejegyzett vallomásszövegek használhatóak a leginkább. A trágár kifejezések, a szitkoshók a heterogén nyelvi rendszerben a beszélt köznyelviség elemei, a tanúvallomásokban felidézett egykori szituációkban az informális kapcsolatok kifejezési formái. Vizsgálatomban olyan perszövegek többszemponútú elemzését igyekeztem elvégezni, amelyekben a vádlottak nők voltak. Bár az ő nyelvhasználatukat nem rögzítette a vizsgált három per egyikének a lejegyzője sem, a tanúk vallomásaiból indirekt módon értesülhettünk az egykori interakciókról, viszonyokról. A fátensek egy része nő, lejegyzett tanúvallomásaik az egykori női nyelvhasználat adatait szolgáltatják. Ennél több nyelvemlék vizsgálata alapján sem rajzolható meg pontosan, hogy a 17. században mi jelentett egy nő számára pl. nyelvi tabut. Ezt még a szociolingvisztikai rétegzettség, a társadalmi hovatartozás is befolyásolja. A káromló, szitkozódó kifejezések – akár oratio recta-típusú narráció formájában, azaz úgy, hogy az elbeszélő felidézi más szavait, akár oratio obliqua-típusú, azaz szó szerinti idézet formájában bukannak is elő – többségében a férfi nyelvhasználat jellemzőjeként írhatók le. A bevezetőben sorolt közelítésmódok módszeres kiaknázása további lehetőségeket rejt az egykori élőbeszéd rekonstruálására vállalkozó kutatóknak.

IRODALOM

BLUMER 1969

BLUMER, Herbert: *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1969.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2008

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: A szlovák–magyar együttélés történeti szociolingvisztikai vonatkozásai. In: ALABÁN, František (szerk.): *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica, 2008, 209–14.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2011

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: *A történeti dialektológia, a szociolingvisztika és a szociopragmatika interdiszciplinaritásában rejlő lehetőségek vizsgálata 17.*

századi szövegekben. Előadás a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (7th International Congress of Hungarian Studies). Románia, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2013

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: A történeti szociolingvisztikáról. In: KONTRA Miklós–NÉMETH Miklós–SINKOVICS Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30–szeptember 1. – előadásaiból). Gondolat, Bp., 2013, 173–187.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2014

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: Nyelvhasználat-történeti vizsgálatok XVII. századi nyelvemlékekben. Előadás A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII. konferencián. Szegedi Tudományegyetem (kézirat). In: HERNÁNDEZ-CAMPOY, Juan Manuel–CONDE-SILVESTRE, Juan Camilo (eds.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester, 2012.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII*. Pest, 1857–1868.

NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG 2012

NEVALAINEN, Terttu–RAUMOLIN-BRUNBERG, Helena: Historical Sociolinguistics: Origins, Motivations and Paradigms. In: HERNÁNDEZ-CAMPOY, Juan Manuel–CONDE-SILVESTRE, Juan Camilo (eds.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester, 2012, 22–40.

ROMAINE 1988

ROMAINE, Suzanne: *Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology*. In: AMMON, U.–DITTMAR, N.–MATTHEIER, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. Berlin–New York, 1988, 1452–1469.

SÁROSI 2003

SÁROSI Zsófia: Történeti szociopragmatika – nyelvtörténet más megközelítésben. *MNy*, 99. évf. 2003. 434–448.

TOLCSVAI NAGY 2007

TOLCSVAI NAGY Gábor: *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. A *The Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics* honlapja: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/> (A letöltés ideje: 2014. július 20.)

GENDERIZMUS EGY TRANSZKULTURÁLIS VILÁGBAN

HUSZÁR ÁGNES

Transzkulturális világban élünk, ez társadalmi szerepeink formálódására is kihat. Azért használom ezt az eredetileg a kubai etnológus, Fernando Ortiz által 1940-ben definiált, majd Mary Louise Pratt által 1992-ben széles körben elterjesztett dinamikus fogalmat (KIMMICH–SCHAHADAT, 2012: 8), mert segítségével jól jellemezhető a pervazív szerepeknek – nem, életkor – napjainkban megfigyelhető gyors átalakulása. A transzkulturalitást sokszor az interkulturalitás szinonimájaként használják, pedig jelentős különbség van a kettő között. Az interkulturalitás jellemzője az, hogy a herderi kultúrafogalomhoz kapcsolódva a különböző kultúrákat szigetekként vagy szférákként képzelel el, melyeknek lakói időről időre kapcsolatba lépnek egymással. A transzkulturalitás ezzel szemben azt jelenti, hogy a különböző kultúrákból származó emberek azonos térben és időben élnek. Így a *helybeli* és az odalátogató *idegen* oppozíciója értelmét veszti, mindenki lehet egyszerre életformája bizonyos dimenziója alapján odatartozó és/vagy idegen.

A transzkulturalitás fogalma szorosan kapcsolódik ahhoz a *spatial turn*-höz is, amelyet Michel Foucault a múlt század hatvanas éveiben leírt. Ez azt jelenti, hogy míg a tizenkilencedik század embere a világot elsősorban az időtengely mellett szerveződőként képzelte el, a mi korunk alapélménye a térbeli egymásmellettség. Ha a világot az időtengely mentén szerveződőként éljük meg, hajlamosak vagyunk arra, hogy higgyünk a haladásban, az eredetileg Anne Robert Jacques Turgot, Condorcet mestere által 1750 körül kidolgozott fogalomban, a haladásban. Ahogy Ortega y Gasset írja: „Két évszázad táplálkozott ebből az eszméből, mely szerint az emberiség feltartóztatlanul egyre kielégítőbb és tökéletesebb életformák felé halad. [...] Mivel a 19. század során, úgy tűnt, hogy sokszorosan igazolódik ez a tétel, érthető, hogy mély hit támadt iránta a lelkek mélyén. [...] Ennek az izmos hitnek volt az eredménye, hogy a sok ismert kor közül ez a bizonyos korszak lett az, amelyben az ember valószínűleg a legkevésbé találta problematikusnak a jövőt. Hatására eltűnt az életből a drámai feszültség.” (ORTEGA Y GASSET, 2000: 230)

A tizenkilencedik századnak a haladásba vetett naiv hite már régóta a múlté. Az egészen új hadászati technológiákat felvonultató és szörnyű áldozatokkal járó világháborúk, a mobilitás következtében világméretűvé terebélyesedő járványok, a természettudományok új felfedezései és azoknak az emberiség javára vagy kárára kidolgozott alkalmazásai aláásták a haladásba vetett gyermeki hitet. Nem gondolhatjuk komolyan – a szocializmus és kommunizmus gigantikus kísérletének megsemmisítő kudarca után biztosan nem –, hogy az egymást követő korszakok egyre jobb és jobb életformákat valósítanak meg. A média globalizációja következtében naponta láthatjuk a tőlünk nagyon távol élők szenvedését, nem feledkezhetünk meg

az egészséges ivóvíz és minimális orvosi ellátás nélkül tengődő milliokról. Azt is képek vetítik elénk, milyen mértékben rombolja a bolygónkat a nyugati civilizáció gyors ipari fejlődése és energiaéhsége, amely számunkra kényelmes mindennapokat és hosszú életet biztosít.

A transzkulturalitás ezeknek a belátásoknak a számára ad keretet, amennyiben nem tesz értékbeli különbséget az egyes civilizációs formák között. A high tech iparágak és az élő természetet kímélő biogazdálkodás egymás mellett élnek, nem tekinthető egyik sem „meghaladottnak” vagy elavultnak. Egy ember életében is megvalósulhat az egymástól gyökeresen eltérő életmódok közti választás, radikális váltás, akár többször is.

A GENDER MEGJELENÉSE(I) EGY TRANSZKULTURÁLIS VILÁGBAN

Genderszempontról a transzkulturalitás azt jelenti, hogy a szó legszorosabb értelmében egymás mellett élnek a nemi szerep – az időtengelyen értelmezve – legarchaikusabb és legmodernebb megvalósítói. Egy mai metropolisz – Budapest is egyre inkább az – utcáin szembe jönnek velünk a burkába, csadorba, de legalábbis hagyományos fejkendőbe öltözött muszlim asszonyok és a nemi szerepek határvidékén tanyázó transzvesztiták és transzneműek. A gender-szerepeket sokan már nem testükbe írt fátumként élik meg – ez is posztmodern jelenség –, hanem kipróbálható alternatív életformaként. A nemi szerepek határvidékén mozgó létezés mindig is előfordult – gondoljunk például a férfiruhában, férfiként élő nőkre –, de ezek a személyek vagy hosszú évtizedekig sikeresen titkolták valódi biológiai nemüket, vagy kivételes társadalmi rangjuknak köszönhetően elfogadtatták magukat ezzel együtt. Erre jó példa a tizenkilencedik század végén Vay Sándorként élő és publikáló Vay Sarolta grófnő, akinek szenvedésekkel teljes életéről Rakovszky Zsuzsa közelmúltban megjelent, dokumentumokat is felvonultató regényéből is képet kaphatunk (RAKOVSZKY, 2011).

Kultúránkban ötven vagy száz évvel ezelőtt a nemi és az életkori szerepek összefonódása szigorúan betar(tat)ott szereprepertoárral társult. A fiatal lányok számára előírt szerénység, félénkség és nemi önmegtartóztatás a házassági piacra vitt „áru” védjegyének számított. A férjes asszonyoknak, özvegyeknek hasonlóképpen szigorú követelményeknek kellett megfelelni, ha nem akarták elveszteni környezetük megbecsülését. A nőkkel szemben megnyilvánuló korlátozásoknak a számos patriarchális kultúrában megfigyelhető formái végső soron arra vezethetők vissza, hogy biztosítani akarták a családi vérvonalat apai ágról. A latin mondás úgy tartja: *pater semper incertus* 'az apa mindig bizonytalan'. Ezt a bizonytalanságot akarták csökkenteni a lányok és férjes asszonyok (nemi) erkölcsének szigorú őrzésével, valósuljon az meg akár a család vagy a szomszédság vigyázó tekintete, vagy az interiorizált, a saját személyiségbe épített belső fék által. Ez utóbbi a hatékonyabb, sokkal inkább, mint a háremek őrző-védő szolgálatát ellátó, de utódnemzésre képtelen eunuchok népes serege.

Az utódok genetikai „biztonságának” kérdését a huszadik század közepén a nyugati civilizáció országaiban szinte teljesen megoldotta a hatékony fogamzástát-

ló eszközök elterjedése. Ezzel párhuzamosan megnyílt a nők számára a társadalmi viselkedésmódok szélesebb spektrumának választhatósága. A férfiak cselekvési köre korábban is tágabb volt, de az ő szabadságukat is jelentősen korlátozták a család és az intézmények által közvetített előírások.

Az új lehetőségek talaján megélhető sokféleség a férfiaknak és a nőknek egyaránt lehet vonzó és izgalmas, a férfiak kiélhetik személyiségük „nőies”, a nők „férfias” vonásait. Ez megnyilvánulhat a pályaválasztási lehetőségek bővülésében is: a férfiak választhatják az óvodapedagógusi pályát, a nők számára pedig nem tilos terület már a katonaság. Az internet anonimitása által elősegített nemi szerepjátékok lehetőségét sokan használják fel szabadidejük izgalmas eltöltésére. Ha a lehetőségek tengeréből racionális módon, saját képességeink és hajlamaink alapján választunk, az elősegíti személyiségünk teljesebb kibontakozását.

A transzkulturalitás megengedi azt, hogy valaki egyszerre legyen két vagy több kultúra teljes jogú tagja. Egy Magyarországon élő, csak magyarul vagy domináns nyelvként magyarul beszélő roma teljes mértékig tartja magát magyarnak és romának. Ugyanakkor a nemi szerepfelfogás radikálisan eltér egymástól a két közösségekben. Ez konfliktusok forrásává válhat azoknak a roma nőknek a számára, akik a többségi társadalom normái szerint szocializálódtak, felsőfokú diplomát szereztek, ezzel az életmóddal pedig szinte összeegyeztethetetlen a korai házasság és a sok gyerek vállalása. Az ilyen roma nők nem hajlandók a tradicionális közösségekben uralkodó férfidominancia elfogadására. Ezért sokszor eredeti közösségük, családjuk is elidegenedik tőlük, miközben a többségi társadalom sem fogadja be őket igazán.

A globalizáció azt is magával hozta, hogy egymástól távol eső népek tagjai lépnek egymással intim kapcsolatra, és így születnek meg azok az emberek, akiknek már pusztán megjelenése távoli etnikai csoportok vonásait hordozza. Németországban már régóta láthatók a médiában és a művészvilágban olyan emberek, akiknek bőrszíne és arcvonásai egyértelműen afrikai vagy ázsiai ősökre vall, mostanában Magyarországon is egyre gyakrabban feltűnnek ilyenek. Az ő helyzetük különösen nehéz, mivel külső megjelenésük – bőrszínük, arcformájuk – alapján egy olyan kultúrához tartozónak vélik őket, amelyben nem szocializálódtak, s ezzel egyidejűleg mintegy kiteszítják őket abból, amelybe nyelvileg és kulturálisan is belenőttek. Ezt a helyzetet jellemzi Fassbinder cseppet sem udvarias megállapítása, aki a filmjeiben gyakran szereplő, afroamerikai származású Günther Kaufmannról (1947–2012) azt mondta: „Günther minden reggel kultúrsokk éri, ha belenéz a tükörbe.” Németországban a helyzet javulni látszik. A jelenlegi gondolkodás antirasszizmusára jellemző, hogy 2011-ben Philipp Rösler (Merkel kormányának egészségügyi miniszterét) választották meg az egyik kormánypárt, az FDP főtitkárává. Rösler származását tekintve nem német, egy vietnami árvaházból, csecsemő korában fogadta örökbe egy német házaspár. Ennek ellenére egy kormányon levő országos párt vezetője, sőt egy időben a Német Szövetségi Köztársaság miniszterelnökhelyettese (*Vizekanzler*) is lehetett.

AZ INTERSEKACIONALIZMUS MINT ELEMZÉSI MÓDSZER

Egy transzkulturális társadalomban a társadalmi szerepek elemzésére csak több dimenziót egyidejűleg figyelembe vevő, érzékeny módszerek alkalmasak. Ilyennek látszik az interszekcionalizmus, amely több kategória egyidejű alkalmazását jelenti. Minden ember szükségszerűen besorolható e kategóriák alapján, a kategóriák egymással kölcsönös függés és hatás – interdependencia – viszonyában állnak. A módszer elnevezése Kimberlé Crenshaw amerikai jogásztól és emberjogi aktivistától származik, ő két kategóriát – a *társadalmi nem* és a *rassz* – különít el egymástól, ezekkel próbálta meg árnyaltan feltárni a rasszista és szexista diszkrimináció bonyolult jelenségét. Úgy érvelt, ha a rasszista és a szexista hátrányos megkülönböztetés egyidejűleg lép fel, akkor ezek egyike mintegy láthatatlanná válik, ezt nevezi ő egy csoporton belül rendszerszerűen fellépő interszekcionális láthatatlanságnak (*intersectional invisibility*). A következő példát hozza fel a jelenség szemléltetésére: egy afroamerikai bírónőt egy kollégája részéről szexuális erőszak ér, ő feljelenti, az illetőt elítélik. Utána a bírónőt számos szemrehányás éri afroamerikai körökben, mivel az illető férfit egy nagyon magas bírói beosztás elnyerésében akadályozta meg a feljelentés. Az erőszaktevő ugyanis, akárcsak az áldozat, afroamerikai volt. A közvélemény egy része azt várta volna el a bírónőtől, hogy rassz alapján legyen szolidáris az erőszaktevővel, ne jelentse fel. Az interszekcionális láthatatlanságnak ebben az esetben tehát a nem, az annak alapján elszenvedett erőszak esett (volna) áldozatául.

Általánosabban fogalmazva: a rassz alapján hátrányosan diszkriminált személyek esetében a gender kategória háttérbe szorul, jóllehet ez utóbbi azonos csoporton belüli diszkriminációhoz is vezethet, ahogy a példából is kiderült. A rasszista okokból marginalizált lányok és asszonyok (pl. afroamerikai vagy roma nők) sajátos problémái a vizsgálat szempontjából láthatatlanná válnak, ha csak csoporton belüli dominanciaviszonyok vagy rasszista megkülönböztetés áldozatainak tekintjük őket. Crenshaw egy olyan gondolkodási sémát javasol, amely lehetővé teszi konkrét helyzetekben a két diszkriminációs forma egymásra hatásának markáns megkülönböztetését (CRENSHAW, 2000).

A következőesen alkalmazott interszekcionalista megközelítés segít abban, hogy elkerüljünk két gyakori hibát. A Crenshaw által *over-inklusion*-nak nevezett hibás általánosítás lényege az, hogy olyan problémákat, amelyek túlnyomórészt és jellegzetesen egy etnikai csoporthoz tartozó nőket érintenek, egyszerűen női problémának fognak fel. Ilyen pl. az, hogy a családon belüli erőszak, illetve a prostitúcióra kényszerítés magyarországi körülmények között a roma lányokat gyakrabban éri, mint a többségi csoporthoz tartozó társaikat. Ha ezt „női problémaként” fogják fel a döntéshozók, e miatt a gondolkodási hiba miatt nehezen tudnak kidolgozni hatékony megoldást a kezelésére. Az ellentétes fogalom, az *under-inclusion* abban áll, hogy olyan jelenségek, amelyek egy etnikai csoport nőtagjait nőként érik, az etnikai keret által elnagyoltan vagy egyáltalán nem válnak láthatóvá. Magyar vonatkozásban ilyen lehet az, hogy a roma családok lányait korán házasságra, együttélésre, gyermekszülésre kényszerítik, legyen ez a kényszerítés tényleges,

vagy csak az elvárás szintjén megjelenő. Ezt a többségi társadalom tagjai hajlamosak a speciális (roma) kultúrára hivatkozva elfogadni, jóllehet ebben az esetben a fiatal nők társadalmi érvényesülésének háttérbe szorításáról, jogaik csorbításáról van szó.

Az interszekcionális megközelítésben eleinte mindössze két kategóriával dolgoztak (KNAPP, 2011). Időközben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy illuzórikus például az észak-amerikai feketék egyes csoportjait homogén tömegként kezelni, hiszen a társadalmi ranglétra nagyon is különböző fokain helyezkednek el kulturális és gazdasági tőkájuknek megfelelően. Ez tükröződött az amerikai médiában is, ahol 1984-től 1992-ig az amerikai tévécsatornák egyik legnépszerűbb sorozata egy sikeres fekete középosztálybeli család mindennapjairól szólt. A *Bill Cosby Show*-ban az apa nőgyógyász, az anya ügyvéd, öt gyermekük értelmiségi pályára készül, ők is, akárcsak a család rokonai és ismerősei, jómódúak és magabiztosak. A szereplők nem az úgynevezett Black English Vernaculart, hanem a fehérek által használt nyelvi változatot beszélték, a konfliktusok során nem került elő a faji diszkrimináció problémája. A *Cosby Show*-t hasonló sorozatok követték, például a Will Smith főszereplésével készült *The Fresh Prince of Bel Air* 1990-től. Ezek a filmek és sorozatok nyilván az amerikai társadalomban megjelenő új tendenciákat – egy jómódú és képzett afroamerikai középosztály kialakulását – tükrözték, de a maguk módján befolyásolták a többségi társadalom szemléletét is. A feketék maguk is már évtizedek óta küzdenek politikai és művészi, valamint egyéb üzenetekkel az ellen, hogy őket egyfajta „Tamás bátya” szerepben rögzítsék. Az afroamerikai művészek sokat tettek a rabszolgamúlt szellemi örökségének feldolgozásáért és meghaladásáért. A rabszolgamúltat női perspektívából láttató Toni Morrison 1993-as Nobel-díja azt mutatja, hogy ez az üzenet, a maga kivételes művészi formájában, világszerte megértésre talált és elismerést váltott ki.

Az Egyesült Államokban megfigyelhető szemléletváltozás nyilvánvalóvá vált a színesbőrű kormánytagok megjelenésével, Barack Obama – az USA első afroamerikai elnökének – 2009-es megválasztásával, majd 2012-es újraválasztásával pedig visszafordíthatatlanná. Amit az afroamerikaiak – Martin Luther King szellemi örököseiként – kivívtak maguknak, azok a jogok és a többség részéről a hátrányos megkülönböztetés nélküli viselkedésmód ma már kijár, ha nem is automatikusan, a betelepülő dél-amerikaiaknak és ázsiaiaknak is.

A társadalmi valóság bonyolultabbá válásával azonban már a két hagyományos kategória (*rassz* és *gender*) nem bizonyult elégnak a helyzetek leírására. Voltak próbálkozások arra, hogy melléjük harmadikként beemeljék az *osztály* kategóriát (HORNSCHEIDT, 2012: 59). A klasszikus marxi *osztály* kategória azonban, amely definíciószerűen a termelőeszközök birtoklásából indult ki, már régóta nem alkalmas a társadalom tényleges viszonyainak leírására. A modernebb osztálykategóriák is csődöt mondanak a társadalmi termelési egységek atomizálódásának és képlékenységének fényében. A nyugati típusú társadalmakban a nyolcvanas években mentek végbe azok a részben politikai (pl. thatcherizmus), részben a technológiai fejlődés által kiváltott folyamatok, melyeknek következtében a hagyományos nagy csoportok felbomlottak, leglátványosabban éppen a marxista elméletben

központi szerepet játszó munkásosztály. A kelet-európai országokban mindez gyorsítottan, a Szovjetunió és a szövetségi rendszer szétesésével egy időben ment végbe a múlt század kilencvenes éveiben. Az *osztály* kategória tehát a nyugati világ jelenlegi társadalmi jelenségeinek leírására csak nagyon korlátozottan alkalmas, a harmadik világra pedig sohasem volt az.

A NORMALITÁS FOGALMÁNAK BEVEZETÉSE AZ INTERSZEKCIONALISTA MEGKÖZELÍTÉSBE

Lann Hornscheidt és munkatársai interszekcionalista megközelítésükben a hagyományosnak tekinthető *gender* és *rassz* kategória mellé harmadikként a *normalitást* vették fel. A harmadik kategória neve a német eredetiben: *Ableismus*. Ez egy egyedi szóalkotású szakszó, jelentése az, hogy mentes minden korlátozástól (*Behinderung*) (HORNSCHEIDT, 2012: 57). A normalitás tágra értelmezve magában foglalja a testi és szellemi korlátozottságon kívül az életkor alapú hátrányos megkülönböztetést (ageizmus) is. A három kategória alapesete: *ép, felnőtt fehér férfi*.

Az *osztály* mint alapkategória hiányzik, de a másodlagos elemzésben előkerülhet. Hornscheidt utal arra, hogy az osztálykategória a gazdasági erőforrások, képzési formák, habitus, szociális státus stb. tekintetében nagyon különbözőképpen alakulhat az egyes társadalmakban, és nem független a három alapkategóriától. Utal arra például, hogy Németországban a színesbőrű személyeket jellegzetes módon alacsony társadalmi osztályok képviselőiként azonosítják (HORNSCHEIDT, 2012: 59). Magyarországon sincs ez másként a romák esetében. Egy esetben a Magyar Rádió épületében egy roma takarítónő így szólította meg a cigány műsorok szerkesztőjét: *Te melyik emeletet takarítod?* A szerkesztőnő nagyon zokon vette ezt, különösen mivel éppen meglehetősen drága vörösrókabundáját viselte. De, mint láttuk, a (vélelmezett) rasszjegyek a megszólító percepciójában felülírták az öltözéknek anyagi jólétre utaló jeleit.

A GENDERIZMUS MINT A SZEKSIZMUS FOGALMÁNAK MEGHALADÁSA ÉS ÚJRA-ÉRTELMEZÉSE

A **szexizmus** a mindennapokban használt fogalom, amelynek leküzdését feladatuknak tekintik az emberjogi szervezetek és csoportok. Szexizmusnak az olyan hátrányos megkülönböztetést nevezzük, amelynek alapja az illetőnek az egyik biológiai nemhez való (feltételezett) tartozása. A szexizmus elméletileg lehet nő- és férfiellenesség, a mindennapi életben azonban a nőellenességgel jóval gyakrabban találkozunk. Van egyébként férfiellenesség is, de ezt egyelőre csak szűk körű női szubkultúrákban lehet tapasztalni. A szexizmus szociálpszichológiai szempontból hasonlóan működik, mint az etnikai, vallási hovatartozás alapján kialakuló rasszizmus, illetve a szexuális preferenciákon alapuló gyűlölködés, a homofóbia. Alapja egy érzelmi-értelmi elemeket tartalmazó negatív attitűd az adott csoporttal szemben. Ezek alapján sértegetik, különböztetik meg hátrányosan, sőt, támadják meg a csoport tagjait. A negatív beállítódás által motivált cselekvések tovább erősítik az előítéletet. Ennek az az egyik oka, hogy a hasonlóan gondolkodó társakkal végre-

hajtott tevékenység közöttük csoportképző és motiváló erőként hat. A szőke nős vicceket mesélő, kolléganőknek jól „beszóló” férfi kollektíva jól érzi magát együtt, viccesnek tartják magukat, ez pedig tovább erősíti előítéleteiket.

A rasszizmus és a szexizmus közötti különbség mindenekelőtt abban áll, hogy míg a rasszista indulat érzelemként és megkülönböztető magatartásként kiterjed az adott csoport minden egyes tagjára, a szexizmus képviselőire ez nem jellemző. Még a legmegátalkodottabb szexisták is ritkán ragadtatják el magukat annyira, hogy a nem kedvelt csoport minden egyes tagját megbélyegezzék. A női nem teljes kiirtását pedig még a legvadabbul szexista férfiak sem szokták célul kitűzni. (Bár August Strindberg, a szélsőségesen nőellenes svéd író némely művében felsejlik ilyen fantázia.) Általában a csoporton belül pécéznak ki egy típust, pl. az idősebb nőket, a „nyanyákat” nem állhatják, „utálják” a női orvosokat, taxisofőröket vagy „rühelik” a női főnököket.

Eddigi példánk negatív előítéleteket tükröznek, de a szociálpszichológia ismeri a pozitív előítélet fogalmát is. Ez nehezebben felismerhető és hatásmechanizmusa is bonyolultabb, erről részletesebben (HUSZÁR, 2009).

A szexizmus, bár kétségtelenül megfigyelhető mint az egyik (többnyire a férfi) nem kivételezett helyzetbe hozása egy adott nyelvi és kulturális közösségben, de nem alkalmas interkulturális vagy transzkulturális környezetben előforduló szituációk leírására. Magyarázó kategóriaként pedig nem alkalmazható.

Hornscheidt saját, három kategóriára épülő rendszerén belül kidolgozta a **szexizmus** helyére lépő **genderizmus** fogalmát. Szerinte azért érdemes túllépni a szexizmuson, mert az a férfiközpontság és heteronormalitás körében határozódik meg. A genderizmus ezzel szemben egy strukturális diszkriminációs forma, amelynek a szexizmus csupán egyik alelete. A genderizmus egy szociális konstrukció, amely megjelenhet vizuális formában (testek nemek szerinti kizárólagos azonosítása), a nyugati orvostudomány beavatkozásai (hormonkezelés), jogi szabályozások, szimbolikus/átvitt nemtulajdonítások: állatok, értékek, foglalkozások esetében.

A genderizmus megjelenési formái Hornscheidt szerint a következők:

- 1. A kétneműség állandó jelzése.** Ez szimbolikus szinten megnyilvánul a társadalmi terek nemek szerinti megosztásában: férfi/női illemhelyek, öltözők és pihenőhelyek. Japánban a rózsaszínű metrókocsikra csak nők szállhatnak fel. Az egyén ezzel nyilvánosan nem emberként, hanem pervazív szerepének hordozójaként, férfiként, ill. nőként jelenik meg. A kétneműség a nyelvhasználatban azt jelenti, hogy a megszólítási formák nemileg specifikusak, pl. *Uram*, *Asszonyom*. A keresztnevek az európai nyelvekben általában férfi/női csoportba oszthatók, bár léteznek átmenetek a két csoport között, pl. a férfinevből női névvé *Rózsa* és *Hilary*. Más kultúrákban nincs ennyire éles határ a női és a férfinevek között. Tanácsos lenne a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvekben nemileg semleges – mindkét nemre referáló – névmási formák kialakítása. Voltak már ilyen próbálkozások, de a kitalált formaszók a használatban eddig nem terjedtek el.

2. **A férfiközpontúság** azt jelenti, hogy a férfi (vagy hímnemű állat) megnevezésére szolgáló szavak az alapalakok, a nőre (vagy nőnemű állatra) vonatkozó szavak ebből deriválhatók képző vagy képzőszerű utótag segítségével: *orvos/nő*, *Tiger/in*. Elszórtan vannak példák az ellenkezőjére is, például a németben a 'kacsa', ill. 'macska' jelentésű alapalak (*Ente*, *Katze*) másodlagosan a nőstény állatra referál.
3. **A heteroközpontúság** a nő és a férfi közötti kapcsolatot tekinti kizárólagosnak, illetve „normálisnak”. Ezzel kapcsolatos a párnormativitás, ami abban nyilvánul meg, hogy bizonyos életkorban csak a házastársi kapcsolatban élőket fogadják el teljes értékű embernek. A médiában ennek az a lecsapódása, hogy a kiemelkedő nők – politikusok, művészek, tudósok – esetében is mindig fontosnak tartják megjegyezni, hogy házasságban él, esetleg férje nevét is közlik. A bulvársajtó *ki a párja* rovatokban informálja az érdeklődő olvasókat arról, hogy mely celeb kivel él házasságban vagy párkapcsolatban. Ezzel szorosan összefügg a saját nemük iránt vonzódók kirekesztése, a homofóbia, valamint a lesbikusság és a melegség fogalmának kizárólag nemi praktikákra való szűkítése.
4. **A reprodukciós kötelezettség** szorosan összefügg az előzővel. Mindkét nemre érvényes, de mindenekelőtt a nőkre, hiszen az ő „biológiai órájuk” hamar „lejár”. Bizonyos korú nőktől egyszerűen elvárják, hogy „gyermeket ajándékozzanak a párjuknak”. Ezzel összefügg a nők korlátozása reprodukciós szerepükre, az *anyukák*, *nagyik* megszólítás, illetve megnevezés is erre utal. Bizonyos pártok úgynevezett nőpolitikája kimerül a demográfiai utánpótlást elősegítő családjogi intézkedésekben. Konzervatív, jobboldali pártok az abortusz korlátozásával, sőt tiltásával kívánják kényszeríteni az embereket arra, hogy eleget tegyenek reprodukciós „kötelezettség”-üknek.
5. **A két hagyományos társadalmi nemhez való tartozás kötelezettsége.** Nehéz magyarrá fordítani a Hornscheidt által *Cisgenderung*nak nevezett fogalmat. A *cissexual* terminust Julia Serano vezette be a hagyományos nemi dichotómiától eltérő (transznemű, biszexuális stb.) nemi identitások gyűjtőfogalmaként (HORNSCHEIDT, 2012: 115). Arról van szó, hogy a családi nevelés és szocializáció folyamatában már nagyon korán nemileg specifikus elvárást fogalmaznak meg a gyerekekkel szemben. Ha pedig a gyerek nem felel meg a szülők és ismerősök lányokkal és fiúkkal szemben megfogalmazott konzervatív követelményeknek, ezt korrigálandó, akár orvoshoz is fordulnak, hormonkezelést kérve. A kötelezettség feloldása azt jelenti, hogy elfogadóan viszonyulunk a hagyományostól eltérő nemi identitásokhoz.
6. **A gender alapú kategorizálás kötelező volta.** Ez azt jelenti, hogy a hagyományos felfogás szerint az emberi létezés csak a két társadalmi nemhez kapcsolódva képzelhető el. A kötelezettség nem marad meg a mindennapok efemer világában, elvárt és szankcionálható normává, a politikai szférába kerülve pedig hatalmi eszközzé válhat. A gender alapú kategorizálás megjelenik az egészségügyi szférában, a törvényhozásban és a jogalkalmazásban (HORNSCHEIDT, 2012: 72–136).

Az interszekcionalizmusnak ez a fajta megközelítése nyilván még további átgondolást igényel. A genderizmus fentebb kifejtett hat kritériuma tartalmaz átfedéseket, illetve a csak a nyugati világra érvényes jelenségek általánosítására utaló túlságosan részletes kifejtéseket. Jelenlegi formájában is alkalmasnak látszik azonban olyan kutatási módszertanok megalapozására, amelyek a transzkulturális világ sokrétű nemi szerepfelfogásainak vizsgálatát tűzik ki céljukul.

IRODALOM

CAMERON 1993

CAMERON, D.–Fraser, E.–Harvey, P.–Rampton, B.–Richardson, K.: Ethics, advocacy and empowerment: Issues of method in researching language. *Language and Communication*, Vol. 13, No. 2 (1993), 81–94.

CRENSHAW 2000

CRENSHAW, K.: The Intersection of Race and Gender Discrimination. *Background paper for the United Nations Regional Expert Group Meeting*. Zagreb, 2000.

ORTEGA Y GASSET 2000

ORTEGA Y GASSET, J.: *Hajótöröttek könyve*. Nagyvilág, 2000.

HORNSCHEIDT 2012

HORNSCHEIDT, L.: *Feministische w_orte. ein lern-, denk- und handlungsbuch zu sprache und diskriminierung, gender studies und feministischer linguistik*. Brandes & Apsel, Frankfurt, 2012.

HUSZÁR 2009

HUSZÁR Ágnes: Mit keres egy ilyen aranyos hölgy a politikában avagy miért ne lépünk bele a pozitív előítélet csapdájába? In: BARÁT Erzsébet–SÁNDOR Klára (szerk.): *A nő és a női(es)ség sztereotípiái. „Nyelv, ideológia, média 2”*. SZTE Könyvtártudományi Tanszék, Szeged, 2009, 109–114.

KIMMICH–SCHAHADAT 2012

KIMMICH, D.–SCHAHADAT, Sch.: Einleitung. In: KIMMICH, D.–SCHAHADAT, Sch. (Hrsg.): *Kulturen in Bewegung. Beiträge zur Theorie und Praxis der Transkulturalität*. Transcript, Bielefeld, 2012, 7–24.

KNAPP 2011

KNAPP, G.-A.: Intersectional Invisibility. Inquiries into a Concept of Intersectionality Studies. In: LUTZ, Helma et al. (eds.): *Focus Intersectionality*. London, 2011, 83–102.

RAKOVSKY 2011

RAKOVSKY Zsuzsa: *VS. Magvető*, Budapest, 2011.

IDENTITÁS ÉS NÉVHASZNÁLAT

KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA¹

BEVEZETÉS

Az asszonynevek, a feleségnevek formáival és a -né képző kialakulásával számos tanulmány foglalkozik.² A tudományos, névtani szempontú érdeklődés elsősorban a névformák leírására vonatkozik,³ másrészt a használati gyakoriság feltérképezésére.⁴ Kevesebb tanulmány foglalkozik a névhasználat és az identitás összefüggésével, illetve azzal a kérdéssel, hogy maguk a névviselek, a nevet választók, a nevet váltók és a saját nevükhöz ragaszkodó nők miként vélekednek a házasságkötés után választható névformák pragmatikai és szemantikai vonatkozásairól. Üdítő színfolt a tanulmányok sorában RÉVÉSZ Katalin (2001) munkája, aki interjúkat készített arról, hogy a korábban házassági nevet választók mennyire elégedettek a választott nevükkel, és aki arra is kíváncsi volt, hogy milyen hatást gyakorolt a nevet váltók énképére a férj nevének viselése. Még kevesebb tanulmány közelíti meg a névviseles kérdését a női identitás változásának aspektusa felől. E tanulmány célja a névformák és az identitás közötti bonyolult viszonyrendszer feltárása a házasságban élő, a házasodni készülő nők névviselesi hagyományai és szokásai alapján, támaszkodva a korábbi névtani vizsgálatok eredményeire, illetve a nők névhasználatával kapcsolatosan kialakult fórumviták és véleménycserék, korábbi és aktuális fórumbejegyzések érvelésének nyomon követésével.

---

¹ Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, egyetemi docens

² Kertész Manó egyike volt azon nyelvészeknek, akik a -nő és a -né alakokat azonos értékűnek tételezték fel, és expliciten utaltak arra, hogy a -né birtokviszonyra enged következtetni. CSÚRY Bálint 1926-ban behatóan foglalkozott a -né képző nyelvtörténeti vizsgálatával, kialakulásával. PAIS Dezső (1951) teljes körűen tanulmányozta a -nő/-né és a nője/neje alakok nyelvtörténeti és szociopragmatikai összefüggéseit. FÜLÖP László (1983) a 16. századra vonatkoztatva, FERCSIK Erzsébet (2005) vizsgálatai pedig a 17–18. századra vonatkozóan foglalkoznak az asszonynevek társadalmi szerepével. Nyelvtörténeti vonatkozásban kiemelkednek B. GERGELY Piroska okfejtései és oklevelekből gyűjtött példái (1993, 1995).

³ Részletesen és több írásában is foglalkozik ezzel Fercsik Erzsébet. Tanulmányai sorában kiemelkedik *A magyar asszonynevek hagyományos és új formái* c. munkája, amelyben négy korszakra osztja nyelvünkben az asszonynevek hivatalos formáit, és bemutatja, hogy a hivatalos asszonynevek névformái nagyon is különböznek a nyelvhasználat aktuális névalakjaitól. Az egyes névalakokat szemléletesen ábrázolja Fercsik az említett munkájában, utalva az egyes névtani formák alaktanára.

⁴ Fontos tanulmányok, melyek statisztikai alapossággal tárják fel a névhasználati formák elterjedtségét és időbeli változását: Fercsik Erzsébet *A magyar asszonynevek hagyományos és új formái* c. tanulmányánya, amelyben az országosan leggyakrabban választott névformákat ismerhetjük meg, illetve LACZKÓ (1996) és pl. ZAHUCZKY Mónika (1997) írása, amelyekből a névhasználati formák regionálisan preferált változatait követhetjük nyomon.

A név és viselője között egyedi viszony áll fenn, amit a névtan különböző szempontok bevonásával elemez.⁵ Ezek közül az egyik legfontosabb az egyedítés. Ez a funkció arra utal, hogy a név viselőjét a közvetlen környezete vagy a hivatalok regisztrációs rendszerei bármikor egyértelműen be tudják azonosítani. A férjezett nők esetében a *Nagy Zoltánné* névforma hivatalosan a feleségszerep alapján azonosítja be a név viselőjét. Ebben az inter-pretációban a nő, a feleség identitása korlátozott, hiszen valamennyi kontextusban hivatalos és kevésbé hivatalos kontextusban egyaránt a feleségszerepben kerül említésre és azonosításra. Jól tükrözi ezt a korlátozást a *-né* képzős alakok rövidített formái is, például megszólításokban gyakran halljuk a *Nagyné* névformát, és nem szokás a *Nagyné Takács* megszólítás akkor sem, ha a név viselője a házasságkötés után a *Nagyné Takács Judit* névformát választotta. Az egyedítés különleges esete érvényesül a szóbeli említés kontextusaiban, amikor a nők a szomszédságból egymást egy kötetlen beszélgetés keretében csak *Sanyiné*nek vagy *Pistáné*nek említik. Ezt az alakot Szabolcs-Szatmár megyei falvakban lehet még ma is hallani, bár egyre ritkábban.

Valamennyi fentebb említett névforma magában hordozza a névhasználat kulturális jelentését is. Az asszonynevek jelentésstruktúrái ugyanis a név viselőjének családi állapotára utalnak, és az asszonynevképzés névformái kódolják a nő, a feleség, a hajadon státusához és a házasság intézményének társadalmi megítéléséhez kapcsolódó értékítéletet. A férjezett nők névhasználati szokásai tükrözik a nők önazonosság tudatát is. Ez az összefüggés a név identitásjelölő szerepét hangsúlyozza. A születési név megtartása (a házasság kötés után is) vagy az ún. hagyományos névstruktúra, azaz az asszonynevképzős alak(ok) elfogadása, adott esetben büszke viselése, különféle identitásokat feltételez. Ebben a tanulmányban a házasságot kötött vagy közvetlenül előtte álló nők névviselési szokásait mint identitásjelölő szemantikai információt interpretálok, és azt vizsgálom, hogy milyen viszonyban áll egymással a választott vagy elutasított névforma és a névhasználat által is kifejezett identitás motíváltsága a korábbi névtani adatok, illetve internetes fórumok vitaanyagának tükrében.

LEÁNYKORI NÉV, SZÜLETÉSI NÉV, ASSZONYNÉV, FELESÉGNÉV ÉS HÁZASSÁGI NÉV – A NŐI IDENTITÁS VÁLTOZATAI A NÉVHASZNÁLAT FÜGGVÉNYÉBEN

A legtöbb európai ország nyelvi és szociokulturális hagyományai azt követelik meg, hogy a házasságkötés után a nő változtassa meg nevét. A házasságkötéssel megváltozik a nő társadalmi státusa, amelyet az új név is hivatott szignalizálni. A nők nagyobb része a születési nevét, amelyet korábban Magyarországon leánykori névként emlegettünk, és amelyet a névtan gyakran apai névként is aposztrofált, nem viszi magával az új névhasználati kontextusba. Ez a kontextus szorosan összefügg a házasságban élő nő státusával: A nők az apai ágon örökölt családnevet felcserélik a férjük családjának nevével, ezzel is kifejezve, hogy ezentúl az új családhoz tartoznak (vö. FERCSIK, 2002b). A *-né* képzős névalak utal a házassági vi-

⁵ A személynevek általános és speciális funkciójáról bővebben: J. SOLTÉSZ, 1979; HAJDÚ, 2003.

szonyra, a családi állapot és az identitás részbeni megváltozására: a nő a névcserével új szerepkörbe lép be, mégpedig a feleség szerepébe. Ezzel kapcsolatosan két kérdés is felmerül. Az egyik az, hogy például a *Takács Jánosné* vagy a *Takácsné Tóth Ilona* névformák értelmezhetőek-e úgy, mint olyan új vagy megváltozott identitások, amelyek megfelelnek a társadalmi elvárásoknak is? A másik kérdés pedig az, hogy a -né képzős névforma szemantikailag konnotálja-e a nő alárendelt státusát, és mivel magyarázható az, hogy egy névhasználati szokás önmagában is utal arra, hogy a feleség a férj függeléke (*Nagyné*).

Ezekre a kérdésekre két szempontból is érdemes válaszolni. Egyrészt a feleségnevet (asz- szonynevet) használók szempontjából, másrészt pedig az őket megszólítók, megnevezők szempontjából. Az egyik esetben önazonosságról van szó, a másik esetben pedig egy olyan kontextusról, ami erőteljesen befolyásolja a név viselőjének identitását. Gyakran vagyunk tanúi, hogy a nők telefonban vagy e-mailben úgy használják a nevüket, hogy kombinálják a férjük vezetéknévét a saját keresztnévükkel (*Nagyné Kati/Nagy Kati*), annak ellenére, hogy hivatalosan nem ezt a nevet anyakönyveztették, vagy esetleg ők maguk is a rövidebb *Nagyné* formával azonosítják magukat. Ez utóbbi alak a nő függelék voltát hangsúlyozza. Ezek közül egyik sem hivatalos névforma, mégis sokat elárul a név viselőjének identitásáról.

Ezen modern példák megértéséhez nyelvtörténeti szempontból is érdemes tanulmányozni a -né képzős alakok kialakulását. A névtani munkák (pl. FERCSIK, 2002a) feleségnévképzőnek vagy asszonynévképzőnek nevezik. PAIS (1951) kutatásai alapján ismeretes, hogy valójában nem is képzőről van szó, hanem a nő főnév alakváltozatáról. Képzői szerepbe csak a 16. század folyamán került, és a nyelvtörténeti kutatások (B. GERGELY, 1993, 1995; SZABÓ T., 1970, 1972) számos példát találtak arra, hogy csatolható volt közszóhoz (*kocsmárosné, molnárné*), és ebben az értelemben jelenthetett rangot és felemelkedést is a nők számára (*papné, tanítóné, kántorné*). Az identitás és e képzőnk közötti összefüggéshez fontos nyelvtörténeti adalék, hogy akire a köznévi megjegyzés vonatkozott, voltaképpen birtokviszonyban volt a közméltósági cím, a rang viselőjével (a bíróné a bíró felesége volt), aki ugyan a házassági okiratban megtarthatta lánykori nevét, megszólításában azonban nagyobb szerepet játszhatott az a tény, hogy ő egy közjogi méltóság hites asszonya vagy özvegye volt. Régi házasságlevelek és periratok (például boszorkányperek anyagai – névtani szempontból is feldolgozta pl. FERCSIK, 2003, 2004) arról is tanúskodnak, hogy először nem a *Nagy Jánosné*, hanem a *Nagy János neje* volt használatos a feleség, a boszorkány azonosítására. Ezek a névhasználati formák ugyanúgy utaltak a feleség státusára, társadalmi rangjára, mint a mai névformáink, de a régi asszonyneveket presztízs és tisztelet vette körül (B. GERGELY, 1993, 1995). Ezek a dokumentumok és oklevelek azt őrizték meg számunkra, hogy a nők megszólításának, megnevezésének íratlan társadalmi szabályai voltak, amelyek konnotációja tükrözte a nők társadalmi helyzetét és a róluk alkotott véleményeket.

Ez nem változott akkor sem, ha a nők különböző foglalkozásokban és hivatásokban a nyilvánosság elé léptek. A névhasználat és az identitás közötti közvetlen összefüggést jól példázza a nyilvános szereplést vállaló nők, főként az írói vagy

politikai pályát választó nők névhasználatára. Egyes kutatások szerint (KERÉNYI, 1997) színházi szerepbeosztások és próbák lapjain sok példa van arra, hogy a színésznők körében elterjedt volt férjük vezetéknevének és saját keresztnévüknek a viselése mint nem hivatalos névforma. A divatlapokban és a női lapokban is gyakran írták alá szerzőként is ebben a formában a nők a cikkeiket (FÁBRI, 1998). De találunk példát arra is, hogy Szendrey Júlia Petőfinéként írta alá írását, annak ellenére, hogy tőle a megszokott forma a leánykori név használata volt a költővel kötött házassága után is. A férjezett névformának a használatát minden bizonnyal az egyértelmű beazonosítás és a társítás a híres költővel motiválhatta. Pesti divatlapokban gyakran cikkezett női témákkal kapcsolatosan O' Donell tábornokné, s a név mögött Tarnóczy Malvina rejtőzött (FÁBRI, 1998). Csak férjezett nevükön jelentettek meg cikket például Vachottné (Csapó Mária) és Gyarmathy Zsigáné, illetve Lázár Mórné a *Hölgyfutárban* (FÁBRI, 1998). Szemere Pál feleségét, aki szintén publikált írásokat, „csak” Szemere Krisztinaként ismerjük.

Híres írónők és publicisták névválasztásának motivációjáról, az identitásuk, az önazonosságuk és a hivatásuk közötti lehetséges összefüggésekről írt több tanulmányt FÁBRI Anna (1998, 2001). Szerinte a névviselés problematikája nem adott okot a 19. században közszerepet vállaló nőknek az önazonosság-zavarra (FÁBRI, 1998). Fábri úgy látja, hogy a lehetséges és a valójában is használt névformák az identitás változatainak kifejezőeszközei. Elemzésében kimutatta, hogy a kor írónőinek 25%-a a férjhezmenetele után is a lánykori nevét használta. Kevesebben vannak azok, akik nevet váltottak, és csak asszonynéven publikáltak vagy szerepeltek a színpadon. Nagyjából 10%-ra tehető ez az arány (vö. FÁBRI, 1998). Tipikusnak volt mondható, hogy a közéletben ismert nők „váltogatva” használták nevüket. Mint ahogyan Fábri Anna is megjegyzi, Szendrey Júlia kimerítette az összes lehetőséget és névváltozatot: *Petőfiné, Petőfi Júlia, Petőfiné Szendrey Júlia, Petőfi Sándorné, Szendrey Júlia*.

A publicista nők helyzetéhez nagyon hasonlított a színésznőké. Esetükben is központi jelentőségűnek számított, legalábbis a karrierjük szempontjából, hogy milyen nevet, pontosabban kinek a nevét viselik, a sajátjukat vagy a mecénás szerepét is betöltő férjé. KERÉNYI (1997) meglátása szerint a színésznők névválasztásában a hivatalos vs. nem hivatalos és a kontextus lehetett a meghatározó elem. Az asszonynév használata bizonyos védettséget adott a színésznőknek. Déryné például szinte csak asszonynéven szerepelt a címlapokon, de a színésznők körében gyakran számított a férj vezetéknevének és a saját keresztnévnek a viselése is (Rehák Anna). De nem volt ritka az sem, hogy a címlapon is csak ennyi állt: Kassainé (vö. KERÉNYI, 1997).

A fenti példánál is érdekesebb, milyen nevet használtak az írónők az autobiografikus írásaikban. Ennek vizsgálatára vállalkozott PETRES CSIZMADIA is (2012), és az elemzett névformákból arra következtet, hogy a választott vagy használt név lehet az ön-alárendelés vagy az ön-elidegenedés kifejezője a női önéletrajzi írásokban. Mindkettő a név identitásformáló erejét bizonyítja. Ez a tanulmány arra a következtetésre jut, hogyha a szerzőnő csak férjezett nevén emlegeti magát és a környezetében élő nőket (pl. Csapóné), akkor ez csupán csak látszat-önazonosság,

mert ez a névforma a teljes szövegek koherenciáját is figyelembe véve a nő társadalmi függőségi viszonyát és alávetett pozícióját fejezi ki, mégpedig szemléletes formában, mert a női lét- és identitásformát a férjtől teszi függővé. PETRES CSIZMADIA (2012) úgy véli, hogy jelzésértékű, ha a nők az önéletrajzi írásokban a névhasználatuk történetét is tematizálják, és a férj nevének kötelező viseléséből adódó identitászavarukat, konfliktusaikat vagy a férj nevének elutasításából fakadó problémáikat is bemutatják. A női önéletrajzi irodalomban, ha nem is túl gyakran, de azért találunk ellenpéldákat is. Anna Dosztojevszkaja csakis úgy hallatja a hangját, mint Dosztojevszkij felesége, jelezve, hogy saját életútja, önmegvalósításának korszaka ebben a szerepben kezdődhetett el.

A mai névhasználat és az identitás összefüggéseinek megértésében figyelembe kell venni azt a szempontot is, hogy a névhasználati szokások nemcsak korhoz kötöttek, hanem nyelvváltozathoz⁶ is, és ezzel együtt befolyásolják a társadalmi és a közéleti szerepek elfogadottságát is. A hagyományos -né képzős névforma választása és viselése a nők részéről lehet a hagyománykövetés és a szabálykövetés része is, de függvénye a gyakorolt hivatásnak is (FERCSIK, 2002a, 2002b). Fericsik adatai szerint például 1974 és 1995 között a nők több mint fele (53,5%) követte a hagyományokat, és vette fel a házasságkötéskor a férje teljes nevét, holott a névhasználati szabályozás arra már lehetőséget adott volna, hogy részben vagy teljesen megtartsák leánykori nevüket. Sokan úgy interpretálják ezt a tényt, hogy a régi, leánykori identitás feladása és az új, az „asszonyszerep” hivatalosítása történik meg a névváltoztatással együtt. FERCSIK (2002b) névtani aspektusból és az identitás megőrzésének, a leánykori identitás nem teljes feladásának szempontjából „kompromisszumos megoldásként” értelmezi a *Nagyné Kovács Mária* névformát, amelyben ötvöződik a név viselőjének régi és új identitása.

A névválasztás, amennyiben erre a törvények módot adnak, nagymértékben függ az életkortól, az iskolai végzettségtől, a foglalkozástól, a családi hagyományoktól, de befolyásoló tényező a lakóhely, a településszerkezet, a közvetlen környezet névvisseléssel kapcsolatos attitűdjei, a férj vagy a férj családjának, a feleség családjának az elvárása is. Mindezen tényezők mellett nem elhanyagolható a nyelvi divat sem. Számos névtani kutatás bizonyította, hogy a fiatal nők körében drasztikusan csökkent a hagyományos -né képzős alakok elfogadottsága (FERCSIK, 2002a, 2002b). A pedagógusok körében például sohasem érte el az országos átlagot a -né képzős forma, és körükben nagyjából egyharmaddal mindig is magasabb volt a „kompromisszumos” alak választásának az aránya (FERCSIK, 2002a). A névhasználat és ezzel együtt vélhetőleg a női identitás változását is mutatja, hogy Fericsik kutatásai szerint 1996 és 2003 között határozottan nőtt azok aránya, akik a születési név megtartása mellett döntöttek a házasságkötéskor is. Ennek a tendenciának az erősödéséhez feltétlenül hozzájárul a nők gondolkodásmódjának a megváltozása,

⁶ A vonatkozó adatokat feldolgozzák: DEBRECENI Anikó és BALOGH Lajos (1995) Kárpátalja vonatkozásában, MISAD Katalin (2012) részletes adatokat közöl a szlovákiai magyar nyelvváltozatra vonatkozóan, B. Gergely és Szabó T. a tanulmányban is említett írásaiból sok érdekességet tudhatunk meg az Erdélyben beszélt magyar nyelvváltozatra nézve.

és tekinthető ez a feminizmus hatásának is. A vidéki környezetben élő nők közül sokan még mindig a hagyományos férjezett nevet választják, mert úgy tartják, hogy az új életforma új névvel kezdődik (ZAHUCZKY, 1997). Fontos adalék, hogy korábban a vidéki nők nagyobb része válás után is megtartotta férjezett nevét, s erre a névhasználat szabályozása számára lehetőséget is biztosított (ZAHUCZKY, 1997). Napjainkra ez a tendencia is megváltozott: válás után a nők jó része visszatér születési nevéhez. A névválasztás individuális motívumainak megismerésében elengedhetetlen, hogy ne csak a statisztikai adatokra támaszkodjunk, hanem meghallgassuk az érintettek véleményét is. RÉVÉSZ (2001) empirikus vizsgálata arra kereste a választ, hogy milyen érveléssel változtatnák meg vagy tartanák meg változatlan formában nevüket a házasságban élő nők. Szentendrén élő, 1974 előtt házasságot kötött nőket kérdezett meg névviselési tapasztalatairól. A megkérdezettek 85,74%-a nyilatkozott úgy, hogy ma már más nevet választana. Az 1974 után házasságot kötött és a hagyományos, azaz a -né képzős nevet választók 76,19%-ban „bánták meg” döntésüket a névviselésre vonatkozóan. Mi okozza ezt az elégedetlenséget a nők körében? Az egyik adatközlő így fogalmazott: „Mintha ezzel maga az ember szűnne meg.” (RÉVÉSZ, 2001: 60) Ez a kijelentés fontos bizonyíték az identitás és a névviselés közötti összefüggésre, és arra utal, hogy a házassági név identitásjelző szerepet is betölt. A kutatásban résztvevők közül sokan hivatkoztak arra is, hogy „önérzetüket sérti”, ha írásban vagy szóban csak „-nék”. Elutasították például a *Kovácsné* megszólítás használatát a hivatalos levelekben, de szóvá tették azt is, hogy lekezelőnek tartják, ha a munkahelyükön is csak *Kovácsnének* szólítják őket, például ha telefonhoz hívják őket.

ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK INTERNETES FÓRUMOKON: „-NÉ AZ ESKÜVŐ UTÁN, KELL VAGY NEM?”

Több internetes fórum⁷ is foglalkozott, illetve foglalkozik rendszeresen a férjezett vagy elvált nők névhasználatának a lehetséges változataival. Ez azt mutatja, hogy a nők, a probléma valódi érintettjei számára korántsem egyértelmű a helyzet. A gyakori kérdések között szerepel a fórumokat használók között például az, hogy milyen jogi körülmények alapján kell vagy sem használniuk a házasságkötés után férjük nevét. Kötelezvény erre nézve jogi szempontból nem létezik, mégis a köztudatban sokan a nyelvi kultúránkban meggyökerezett asszonynév-viselési alapalakokat egyfajta szokásjogként definiálják. Ebből a szempontból érdekesek azok az érvek, amiket a házasságkötés előtt a nők a hagyományos asszonynév ellen felsorakoztatnak. A gyakorikerdesek.hu weboldalon indított vita (időtartama: 2010. 10. 26–2010. 11. 12., a topik neve: esküvő/asszonynév a válás után) a résztvevők között abból az apróból bontakozott ki, hogy a kérdező nem volt tisztában azzal, hogy milyen következményei lesznek annak, ha ő és a férjének a volt felesége is *Kis Péterné* néven fognak szerepelni az anyakönyvekben. Egy másik, hosszabb ideig

⁷ A vizsgálatba bevont fórumok: napvilag.hu, kerdezz-felelek.hu, tranxindex.hu, index.forum.hu, továbbá a Nők Lapja Café fórumoldalai és a NőBlog bejegyzései.

élő topikban az volt a kiinduló kérdés, hogy hogyan hat a házassági nevet viselőre az új neve, megváltozik-e a személyisége, máshogyan fogják-e őt kezelni a munkatársak, vagy manapság már nem is tulajdonítanak ennek nagy jelentőséget az emberek? A hozzászólók a kérdezőt egyértelműen lebeszélni szándékoztak arról, hogy felvegye a férje nevét. A leggyakrabban ismétlődő indokok a következők voltak:

- a modern női identitás egyik jelzés értékű mutatója, hogy a nőnek saját neve van,
- a „férj nevéen való futás” (idézet a fórum egyik hozzászólójának kommentjéből) teljesen elveszi a feleség önállóságát és a férj „tulajdonaként” jelöli meg (idézet a fórum egyik hozzászólójának kommentjéből)
- a feleségnek a házasságban is ugyanolyan jogokkal kell rendelkeznie, mint a házastársának, ennek jele, hogy megtartja a születési nevét („az önértékelése megköveteli a nőtől, hogy megőrizze nevét, amit születésekor kapott és ne cserélgesse azt”, idézet a fórum egyik hozzászólójának kommentjéből)

1. VITA: „AZ ASSZONYNEVET JOG SZERINT MEG LEHET TARTANI VÁLÁS UTÁN IS?”⁸

A vita lefolyása, a kommentek érvelési struktúrája egyértelműen azt mutatta, hogy a nők a nyelvhasználatban különbséget tesznek a névviselés fatikus funkciója és a törvényi szabályozás tartalma között: „[...] megmaradtam a lánykori nevemnél. Mindenki így ismer, attól én még a törvényes felesége vagyok a férjemnek, hiszen volt hivatalos esküvőnk.” (*privát bejegyzés, 2010. 10. 26.*) A fiatalabb és a házasságkötéstől korban még távolabb álló lányok véleménye azonban az volt, hogy azoknak az elvált nőknek, akiknek van gyerekük, inkább meg kell tartani a válás után is a férjzett nevüket, mert a fiatalok ezt tekintik hivatalosnak, és a név megtartása miatt nem merül fel a válás problémája, vagyis nem kell az iskolában a tanároknak, a diákok kérdezősködésére válaszolniuk. Az egyik bejegyzés írója leírja, hogy az ő szülei is elváltak, és az anyukája azért tartotta meg a férjzett nevét, mert nem akarta, hogy a válás ténye kitudódjon. A férjzett név megtartása mellett szóló érvként jelent meg az is, hogy a házasságkötés után ez lett a feleség környezetében elfogadott, hivatalos és új neve, amit viselnie kell, hiszen hosszabb ideig tartó házasság után mindenki ezt használja azonosító névként. Több esetben merült fel az is, hogy a férjzett név tekintélyt és védettséget ad, és „még jobban hangzik elváltan is mint a lánykori név” (*privát bejegyzés, 2010. 10. 26.*). A vitába bekapcsolódó férjzett vagy éppen elvált (és a férjzett nevüket megtartó) nők gyakran hivatkoztak a viselt férjzett névvel kapcsolatosan a megszokásra is, és azzal érveltek, hogy a lánykori név újbóli viselése folyamatosan a válásra emlékeztetné őket. A bejegyzések tanúsága szerint a férjzett név azonosító névi funkciója tehát a válás után is megmarad, s emellett arra is szolgál, hogy a társadalom előtt eltakarja a válás tényét, és bizonyos mértékben segít a régi, korábbi helyzet és identitás megőrzésében a társadalmi gyakorlat különböző kontextusaiban (pl. iskola, hivatalok, orvosi ren-

⁸ A bejegyzések forrása a következő: index.forum.hu, topik: asszonynev elváltan is.

delő). A látszatot fenntartó argumentáció csak kiegészül a megszokás és a „kényelem” hangsúlyozásával:

„Az én anyum is az apám nevét viseli, pedig elváltak. Kényelemből hagyta meg.

1. Nem akarta a lánykori nevét használni, mert úgy nem ismerte senki.
2. Nem kellett a papírokat újra megcsináltatni.” (*privát bejegyzés, 2010. 10. 26.*)

Néhány komment hivatkozik arra is, hogy a férjzett névtől való megválást a válás után a névtől és ezzel együtt egy korábbi identitás és létformától való megfosztásként interpretálják, mivel a volt férjük kijelentette, hogy az elvált feleség nem méltó már az ő nevének viselésére, és így nem is kívántak élni a törvény adta jogukkal, hogy a válás után is megtartsák a korábbi asszonynevüket. A bejegyzést írók legtöbb esetben nagyon is komoly problémát felvető szituációként kezelték a feltett kérdést, és ironikus választ mindössze egy kommentben találtam csak. A bejegyző azzal a javaslattal élt, hogy vezessük be törvényi szinten is az *ex* használatát, pl. *Ex Kovács Sándorné* vagy *Ex Kovácsné Nagy Mária*.

2. VITA: „FELVEGYÜK-E A FÉRJÜNK NEVÉT?”

Az általam elemzett 2. vita központi témája az volt, hogy egy fiatal, házasságkötés előtt álló kommentelő kíváncsi volt a transzindex.hu olvasóinak véleményére, és a fenti kérdést 2011. 05. 20-án tette fel az olvasóknak. Kérdésére összesen 38 hozzászólás érkezett. A vélemények ugyan megoszlanak, de a hozzászólók abban egyetértettek, hogy a feleség szerepének („új funkció”) nem feltétlenül kellene együtt járnia a nő részéről névcserevel, amit legtöbbször egyfajta önfeladásnak értelmeznek. Legfőképpen azért – írják a bejegyzésekben többen is –, mert a férfiak, a leendő férjek ragaszkodnak a névcserehez és „követelik” (*bejegyzés, 2011. 05. 21.*), tehát elvárják a nőktől a tradíciók követését. Viszonylag kevés azoknak a kommenteknek a száma, amelyek a nők egyenjogúságára hivatkozva csak a nők kezébe adnák a döntést, és a nőre bíznák, hogy ragaszkodik-e a hagyományokhoz, vagy sem. Az egyik komment érvelése arra mutat rá, hogy Magyarországon éppen a férfiak kevésbé elfogadó és a hagyományokat „betartató” (*bejegyzés, 2011. 05. 21.*) magatartása miatt alakul ki a nőkben a férjhezmenetel aktusával együtt az „új élet – új szerep – új név” igénye is. Ez az érvelés részben meg is magyarázza, miért választják napjainkban is a legtöbbször a leghagyományosabb névformát a -né utótaggal kapcsolatosan. A hagyományokhoz való ragaszkodás erősségét támasztja alá a család többi tagjának beleszólása a kérdésbe, minek következtében a névválasztást befolyásolja az anyós vagy a szülők véleménye is. A házasság előtt álló nők egy része tehát még ma is szembesül azzal, hogy a név viselése korántsem csakis személyes döntése, amely az identitásának megőrzésére irányul, hanem egyrészt társadalmi szokások és elvárások, másrészt családi nyomás nehezedik rá. A névváltoztatás szimbolikus értékére mutat rá, hogy jelzi a saját, korábbi családjából való kiszakadást, de kifejezi a férj családjára felé tanúsított tiszteletet is. A bejegyzések nagy

részből kicseng az, hogy a nőt számos tényező korlátozza e döntés meghozatalában. A hozzászólók egy része, aki személyes és saját döntést hozott a kérdésben, azt emeli ki, hogy a férj nevének felvétele számára azért volt természetes aktus, mert szimbolikusan az összetartozásukat fejezi ki. Ugyanakkor a modern, fiatal nők, a Nagy Jánosné formát „meredeknek” (*bejegyzés, 2011. 05. 21.*) tartják, és nem a „-nés toldalékolást” (*bejegyzés, 2011. 05. 21.*), hanem a férj vezetéknévének a felvételét követnék a saját keresztnévük megtartásával (pl. Kovács Mária). Szinte valamennyi bejegyzés argumentációs része a név és az identitás kérdésének összekapcsolása. Ennek egyik leglátványosabb megfogalmazása:

„Úgy gondolom, a név nem pusztán egy szó: önmagad leképezése, szimbóluma, amely életed során feltölt értelemmel, érzelemmel. Ugye, arra sem tudunk példát felhozni, hogy egy jól bejáratott brand nevét egyik napról a másikra lecserélték volna. Például nem tudjuk elképzelni, hogy a Coca Colát holnaptól mondjuk Mici Colának hívjuk [...]” (*A hozzászólás szerzője: Melinda, Közzétéve: 2011. 05. 20.*)

A fenti vita a nő névviselése és az egyénisége közötti kapcsolatból kiindulóan szinte természetes módon fordult át abba a kérdésbe, hogy a férfiak patriarchális magatartása, a nők részéről tapasztalható hagyománykövetés mennyiben feleltethető meg a nők alárendeltségének is a házasságban. A nők alávetettségének közvetlen nyelvi bizonyítékeként kezelték a vitában sokan a névváltoztatás tényét és adott esetben kényszerűségét, és Nőtársak, ébresztő! felkiáltással arra buzdítottak, hogy a női egyenjogúság egyik állomásának még a 21. században is a nők önálló névválasztásáért való küzdelmet kell tekintenünk, hiszen (mint ezt a példák megerősítésként) a nők szabad névválasztása csak törvényileg garantált.

3. VITA: „NA, AZTÁN A LEÁNYNÉV, AZ A KÍNOS!”

A harmadik vita egy 1961-ben történt eset, visszaemlékezés alapján bontakozott ki a Napvilág Íróklub fórumbejegyzéseiben 2014-ben. Az eset a következőképpen történt:

„Történt egy alkalommal, hogy kórházba kerültem, már nem is tudom, mivel, talán éppen Attilám születésekor. Az ágyhoz jöttek az irodai alkalmazottak egy táska-írógéppel a fölvételt intézni azokhoz, akik nem mehettek el az irodába.

Hozzám érve, egy fiatal nő kérdezi tőlem az adataimat. Bemondom a nevemet. X-né F Katalin. A nő csak néz rám, mintha nem jól hallaná...

– Férje nevét mondja!

Megismétlem.

– De a férje keresztnévét, ne a lánynevét mondja!

Mondom neki, hogy az nem az én nevem!

Nem érti...

Elkértem tőle a gépet, és magam beírtam a nevemet.

Láttam rajta, még most sem érti, hogy nem Jánosné, Istvánné, vagy Sándorné vagyok...” (www.napvilag.hu)

A történethez hozzászólók szerint valójában nem sokat változott a helyzet, annak ellenére, hogy a nők a statisztikák alapján mind nagyobb városokban, mind kisebb településeken gyakrabban választják a lánykori (születési) név legalább részleges megtartásának lehetőségét. Azokkal a nőkkel szemben, akik saját nevükhöz részben vagy teljesen ragaszkodnak, ma is komoly előítéletek élnek. Azok, akik nem osztották a vitában ezt a nézetet, azzal érveltek, hogy az úrlapokon, nyomtatványokon van hely a családi állapot bejegyzésére, így mindenki láthatja, hogy „egy leánynévvel élő valaki lehet hites feleség is” (www.napvilag.hu, *bejegyzés dátuma: 2014. 12. 31, bejegyző: Mishu*). Az érvelésben különösen nagy hangsúlyt kapott a mondat partikulája, ami egyrészt alátámasztja az argumentumban a nő hagyományos szerepkörét, másrészt kiemeli, hogy a családi állapot definiálása ma Magyarországon továbbra is a névviseléssel egybeforrt társadalmi jelenség. A vitában, illetve a véleményalkotásban részt vevő hozzászólók megemlítik a kérdés életkori aspektusát is, és rámutatnak, hogy az idősebb korosztály a nyelvi divatot nem követhette, mert a leánynéven való emlegetés például a munkatársak körében nemcsak a hajadonságot jelölte, hanem a megbélyegzést is, ha valaki „leánynévvel szült”, annak ellenére, hogy a családi állapota szerint férjezett volt. Ezért alakulhatott ki az az egyszerű érv, hogy a lánykori név megtartása „szégyellni való”. A lánykori (születési) nevüket megtartó nők gyakran érveltek azzal, hogy őket nem a nyelvi konvenciók vagy a gyorsan változó nyelvi divatok befolyásolták a döntésükben, hanem az, hogy nem akartak hasonló névvel az anyakönyvi kivonatban szerepelni, mint az anyósuk. Az egyik hozzászóló ezt az érvet a következő módon fogalmazza meg:

„Nem akartam én lenni anyósom után a második Tiringer Józsefné, de tiszteletemet a férjem iránt feltétlenül ki szerettem volna fejezni: így hagytam el a lánykori családi nevemet, és vettem fel az övét, lettem Tiringer Tünde. A mai napig, rendszeresen problémát okoz, pedig azóta számos anyakönyvi variáció látott napvilágot.” (*bejegyzés: 2014. 12. 11, bejegyző: Tiringer Tündi*)

Ezek az érvelések egyrészt arra hívják fel a figyelmet, hogy a hagyományok tiszteletét a társadalom a nőktől elvárja, s maguk a nők is fontosnak tartják ezek megőrzését. Ez pedig azt sugallja, hogy a nők névviselése elsősorban nem egyéni döntés, hanem alapszik.

4. VITA: „A KEDVES PÁROM ELFOGADTA”

A vizsgálatba bevont több vita, bejegyzés is foglalkozik azzal, hogyan állnak a kérdéshez a férfiak, illetve a férj családja. Ez egyrészt a patriarchális berögződések erősségére utal, másrészt a kérdésben érintettként szereplő nők döntési kényszerére. Az index.hu hozzászólója például felvetette, hogy biztos volt a döntésében,

amely a születési (a saját) név megtartására irányult, mindaddig, amíg az anyakönyveztető fel nem tette a kérdést, hogy a születendő gyermekek kinek a családi nevét fogják viselni. Ebben a döntési helyzetben a hozzászóló számára természetes volt a férj családi nevének az átörökítése, s világossá vált számára, hogy a saját névviselése valójában társadalmi és egyéni pozícióból szemlélve is lényegtelen döntéssé vált. Ugyanehhez a kérdéshez szólt hozzá Ebihall is, akinek megfogalmazása több szempontból is érdekes:

„Kedves párom elfogadta, hogy a nevét nem fogom viselni. Nem esik jól neki, de megértette, hogy ebben nekem kellett volna meghagynia a döntést.” (Ebihall, *bejegyzés dátuma: 2005. 12. 17*)

Az egyik szempont az, hogy a házastárs véleménye a nők számára döntő érvet is alkothat, de még ennél is fontosabb, hogy az idézet második mondatában valójában feltételes módban áll az ige. Ez azt bizonyítja, hogy a névviselésről való döntésben a nők nem élveznek szabadságot, legalábbis nem teljes mértékig igaz az, hogy szabadon hozhatják meg a döntésüket. Az erre a bejegyzésre reagálók elég gyakran hivatkoznak arra, hogy a vőlegény részéről vagy az ő családja részéről merül fel az igény arra, hogy „férjzett nevet” viseljenek. Ebben a keretben pedig arról van szó, hogy a nők felé elvárások fogalmazódnak meg, s a névviselés kérdésében kötelességük eleget tenni a társadalmi konvenciók által előírtaknak. A megnyilvánulók egy része (például Luisen is, 2005. 12. 04) ezeket az elvárásokat egyszerűen a gesztusok kategóriájába sorolja be, vagy éppen a férj nevének viselését a nő ajándékként interpretálja. Ez a két érvelési mód a személyes döntés kereteibe helyezi vissza a döntést, s úgy tesz, mintha a nő saját döntéséről volna szó, holott az érvelések visszájára fordításával a társadalmi konvenciók implicit megerősítését érhetjük el. Ennek a logikának azonban persze lehetnek visszacsapásai is. Például az, hogy a nőket elbizonytalaníthatja, ha a férjben fel sem merül, hogy a házastársa igényt tartana a saját nevére is:

„de így, hogy ő nem is egyszerűen kérte, hanem biztosra vette – így nekem már nem olyan”

Ebben a bejegyzésben is tetten érhető, hogy a nő részéről fontos a saját döntés meghozatalának az elvi lehetősége, s valójában a névviselésnél sokkal fontosabb elem ebben az argumentációban, hogy a nő szubjektumként, önálló döntéssel bíró egyénként lehessen jelen a folyamatban. Erről így az egyik női hozzászóló:

„a párom biztosra vette, hogy én Z.né akarok lenni, ettől meg én éreztem azt rögtön, hogy a névviselésnél sokkal fontosabb, hogy ÉN döntsek. Így most XY leszek egyelőre. És aztán majd még eldöntöm...” (Ebihall, 2005. 12. 14)

A bejegyzések nagy része a nők szemszögéből értékeli az eseményeket, és a szubjektív megközelítési módon túl körvonalazódnak az általános tapasztalatok is:

„hogy a gyerek anyuka nevét fogja viselni? Mert a férjem családnéve+a keresztnévem a nevem. Mondjuk furcsa is voltam magamnak,

mert 8-an szültünk egyidőben és mindenki valamilyené volt. De ez engem egy csöppet se zavart, se akkor, se később.” (Rocher, 2005. 12. 03)

5. VITA: „A LEÁNYNÉV MEGTARTÁSA JÓVAL KÉNYELMESEBB, NEM?”

Az elemzésbe bevont fórumokon felmerülnek érvek a leánynév megtartása mellett is. Ezekben az esetekben érdekes módon nincs szó a nők emancipációjáról, a nők identitásáról vagy a névváltoztatással együtt járó identitásváltozásokról. Ehelyett a hozzászólók a kényelmi szempont – mint álláspont – megvédésére fókuszálnak. Látszólagos ellenérvként a hozzászólók azt hozzák fel, hogy sokan azt a névformát, amikor a nők a házasságban felveszik a férjük vezetéknévét és a saját keresztnévükkel együtt használják, nem ismerik el házassági névként: „Végtére is a házasság állapot ugyanúgy nem derül ki ismeretlenekkel való kommunikációban, mintha megtartottuk volna a saját teljes nevünket.” (babika, 2014. 02. 02. index.hu) Az ennél valószínűbb érveket felsorakoztatók gyakran utalnak arra, hogy a „leánynév” megtartása hátrányokkal jár. Ezen a ponton a legtöbb vita, illetve a témához kapcsolódó beszélgetés visszakanyarodik a jól bevált érvelési módhoz: a névváltoztatás társadalmi elvárásaként fogalmazódik meg. Ezzel a vélekedéssel csak azok a bejegyzések mennek szembe, amelyek fórumain a nők egyébként is erőteljesebben képviselik érdekeiket. A névváltoztatás kérdésében például a fentiekben említett fórumokhoz képest emancipáltabb nézőpontot képviselnek a Nőblog.hu és a Nők Lapja Café hozzászólói. Ez utóbbi internetes fórumon azzal a kérdéssel indult meg a véleménycsere, hogy valaki a házasságkötés előtt kikérte nőtársai véleményét a névcsereéről. Itt a legtöbb hozzászóló a következő módon érvelt:

„Nálam ilyesmi szóba sem jöhetne, mert szerintem olyan hatást kellett, mintha a nő az esküvő után a férj tulajdona, tartozéka lenne, és nem önálló ember.” (N.k Lapja c@fe Aktuális 1/2 -->, később törölt hozzászólás)

Az idézett érvelésben az alapérvet a nő „ember volta” alkotja, és a nő a házasságkötést a birtoklás aktusával azonosítja. Az ilyen típusú véleményalkotásban a második fontos érvelési stratégiái a nő személyiségének, identitásának és nevének megőrzésére tett kísérlet:

„Számomra egyértelmű az, hogy én megőrzöm a saját nevem, mert az én vagyok. Gondoljatok az aláírásokra. Hogy írod azt alá, hogy Kovács Jenőné, amikor téged Nagy Rozáliának hívnak. Szerintem fontos jelentősége van a névnek.” (később törölt felhasználó, 2013. 02. 12)

Az idézett példák alapján világos, hogy az emancipált véleményeket osztó oldalak olvasói elavult szokásnak, régi nyelvi divatnak tartják a férjezett nevet. Ezekben a véleményekben sokkal nagyobb teret kap a nő önállósága, egyénisége. Egyedül

ezekon a fórumokon bukkant fel, hogy a nők egymásnak tanácsot adtak, hogyan győzzék meg a férjüket, a vőlegényt a névcsere elutasításáról. A meggyőzést megcélzó érvek egyrészt az identitás megőrzésére utalnak, másrészt pedig világossá teszik, hogy az érvelésben a férfi partnereknek nem azt kell gondolniuk, hogy a nőknek a társuk nevével van a bajuk, hanem a -né mint olyan nem elfogadható a számukra. Ezt példázza a következő hozzászólás is:

„de ő úgy fogja fel, hogy a nevével van bajom. Ami persze nem igaz, nekem csak a toldalék sok.” (*dritu, 2013. 12. 02.*)

A NőBlog.hu írásai és beszélgetései is azt feszegetik, hogy személyiséget vált-e, aki nevet vált. Egy április 28-ai bejegyzés tanulsága szerint a nők többsége elfogadja, hogy a családi állapotának megváltozása befolyással van a további életére, és ennek úgymond mindenki számára látható/hallható „szignálja” a névváltozás. Az ettől eltérő véleményeket a bejegyzők általában nem osztják. A „bátrabbak” határozottabban érvelnek a név és az identitás összefüggése mellett is:

„Én úgy maradok, ahogy születtem. Se né, se testvér nem szeretnék lenni.

Én nem veszem fel a férjem nevét esküvő után, ez már eldöntött tény.

Nem ezen múlik:))))

Nekem a nevem valahogy a saját identitásom. Ha átváltoztatom, az már nem is én vagyok...” (*süsüke, 2013. 03. 02.*)

A nők a férjzett nevüket, a házasságkötés után használt nevüket a leggyakrabban új névként emlegetik. A nők a névcsere kapcsán azt a tapasztalatukat tették közzé a leggyakrabban, hogy az új névvel egyrészt ki tudják fejezni a családi állapotuk megváltozását, másrészt az új név az összetartozás érzését kelti bennük.

„Ezzel is jelezvén a Világ fele, hogy én hozzá tartozom!” (*becseigai, 2012. 10. 02.*)

ÖSSZEGZÉS

A házasságban élő nők névhasználatát befolyásolja a közízlés, a nyelvi kultúra és a törvényi szabályozás. Mindezen aspektusok mellett azonban érvényre jut a nők attitűdrendszere és identitástudata is abban, hogy melyik nevet használják „sajátjukként”. A saját névhez és identitáshoz való ragaszkodás mindig is erősebb volt az írónők, a tudós nők és a művésznők körében. A hagyományos névforma ellenérv nélküli viselése lehet egy új identitás tudatos felvállalásának eszköze. A hagyományos névforma ellenérvvel való viselése fakadhat abból, hogy a saját név elvesztése okán nem alakult ki az azonosságtudat a név viselőjében, de jelezheti a hagyománykövetés és a szabad választás közötti konfliktushelyzetet is. Az elemzett fórumok bejegyzéseiben ismétlődnek az érvek és ellenérv a házasságkötés utáni névviselés különböző lehetőségeire vonatkozóan. A választható névformák a nők számára lehetőséget biztosítanak a saját név megtartására, illetve a férj nevének felvételére. Az elemzés érvrendszere azt mutatta meg, hogy a nők döntését ebben a

kérdésben nagyon sok tényező komplex módon befolyásolja, s döntésük valójában nem mindig a saját akaratukat és véleményüket tükrözi.

IRODALOM

B. GERGELY 1993

B. GERGELY Piroska: Az erdélyi asszonynevek régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő*, 15. évf. 1993. 118–125.

B. GERGELY 1995

B. GERGELY Piroska: Mesterségűző asszonynevek megnevezései az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelv*, 1995. 186–191.

CSÜRY 1926

CSÜRY Bálint: A -nő (-né) történetéhez. *Magyar Nyelv*, 1926. 280–281.

DEBRECENI–BALOGH 1995

DEBRECENI Anikó–BALOGH Lajos: Asszonynevek a Kárpátalján. *Magyar Nyelv*, 91. évf. 1995. 3. szám, 340–345.

FÁBRI 1998

FÁBRI Anna: Közíró vagy szépíró? *Kalligram*, 7. évf. 1998. január–február. Letölthető: <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/1998/VII.-evf.-1998.-januar-februar-Ironoink/Koeziro-vagy-szepiro>

FÁBRI 2001

FÁBRI Anna: Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban. *Rubicon*, 2001. 6. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/iro_nok_vagy_ironok_a_noi_dilettantizmus_es_professzionalizmus_kerdese_a_19_szazadi

FERCSIK é. n.

FERCSIK Erzsébet: *A magyar asszonynevek hagyományos és új formái*. Elektronikus dokumentum. <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/ferm.pdf>

FERCSIK 2002a

FERCSIK Erzsébet: A tanári mesterséget űző nők asszonynevééről. In: GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő–KOVÁCS Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2002, 41–45.

FERCSIK 2002b

FERCSIK Erzsébet: A házas nők névviseleése a XX. század utolsó éveiben – öt év statisztikájának tükrében. *Névtani Értesítő*, 24. évf. 2002. 99–107.

FERCSIK 2003

FERCSIK Erzsébet: A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi bozorkányperek okirataiban. *Névtani Értesítő*, 25. évf. 2003. 115–122.

FERCSIK 2004

FERCSIK Erzsébet: Önjelölő asszonynevek a XVIII. századi boszorkányperekben. In: SZABÓ Géza et al. (szerk.): *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában*. BDF, Szombathely, 2004, 40–45.

FERCSIK 2005

FERCSIK Erzsébet: Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák a XVII–XVIII. században. *Névtani Értesítő*, 27. évf. 2005. 31–39.

FÜLÖP 1983

FÜLÖP László: Női és asszonynevek a XVI. századi levelekben. *Névtani Értesítő*, 8. évf. 1983. 53–59.

HAJDÚ 2003

HAJDÚ Mihály: *Általános és magyar névtan*. Osiris, Budapest, 2003.

J. SOLTÉSZ 1979

J. SOLTÉSZ Katalin: *A tulajdonnevek funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

KERÉNYI 1997

KERÉNYI Ferenc: A régi magyar színésznők névhasználatáról. *Magyar Nyelv*, 93. évf. 1997. 3. szám, 343–346.

KERTÉSZ 1909

KERTÉSZ Manó: Nő, né. *Magyar Nyelvőr*, 1909. 122–123.

LACZKÓ 1996

LACZKÓ Krisztina: A mai asszonynev használata Budapesten. *Magyar Nyelvőr*, 1996. 161–167.

MISAD 2010

MISAD Katalin: *A magyar nemzetiségű nők névhasználatának jellegzetességei Szlovákiában*. Elektronikus dokumentum.
http://tntefjournal.hu/vol1/iss1/10_misad.pdf

PAIS 1951

PAIS Dezső: A -né képző. *Magyar Nyelv*, 1951. 1–12.

PETRES CSIZMADIA 2012

PETRES CSIZMADIA Gabriella: *A név identitásformáló szerepe az autobiografikus szövegtípusokban*. Elektronikus dokumentum.
http://www.ak.nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/atfk/apaczainapok/2012/08_Nyelvtudomanyok_II._-_Irodalomtudomanyok.pdf

RÉVÉSZ 2001

RÉVÉSZ Katalin: Asszonynevek a szentendrei névhasználat tükrében. *Névtani Értesítő*, 23. évf. 2001. 57–75.

SZABÓ T. 1970

SZABÓ T. Attila: A magyar asszonynev és – még valami. In: *Anyanyelvünk életéből*. 1970. 308–317.

SZABÓ T. 1972

SZABÓ T. Attila: Anna asszony és társai. In: *Nyelv és múlt.* 1972, 245–249.

ZAHUCZKY 1997

ZAHUCZKY Mónika: Az asszonynévformák változásai városon és vidéken. In: B. GERGELY Piroska–HAJDÚ Mihály: *Az ötödik magyar névtudományi konferencia előadásai.* Miskolci Egyetem, Miskolc, 1997, 113–123.

NEMI SZTEREOTÍPIÁKAT KÖZVETÍTŐ NYELVI ESZKÖZÖK ÉS KONNOTÁCIÓI FÉRFI ÉS NŐI MAGAZINOK NYELVHASZNÁLATÁBAN – PILOT STUDY

KÖVÉR PÉTER¹

A VIZSGÁLAT TÁRGYA

Egy pilot study keretén belül, melynek célja egy későbbi nagyobb korpuszvizsgálat előkészítése volt, a következő női és férfi periodikák magyar nyelvű változatainak szókészletét elemeztem: *Cosmopolitan*, *Marie Claire* (női lapok) és *CKM*, *Playboy* (férfi magazinok). Vizsgálatomban a társadalmi nem és az újságírói nyelvhasználat közötti kapcsolattal foglalkoztam, konkrétan magyar nyelven is megjelenő férfi- és női magazinok nyelvhasználatát vizsgáltam lexikológiai szempontból, hogy milyen szerepet játszik a szókészletük a társadalmi-nemi sztereotípiák közvetítésében, és milyen konnotatív jelentésárnyalatokat hordoznak ezek a nyelvi eszközök a társadalmi nemekre vonatkozóan.

Lévén, hogy férfi és női magazinokról van szó, nyelvezetükben közvetlenül vagy közvetetten érintik a társadalmi-nemi sztereotípiák témakörét. Témáikban, stílusukban, képi jellegükben és lexikájukon keresztül egyrészt közvetítik az olvasók igényeinek, elvárásainak megfelelő sztereotip férfi- és nőképet, valamint visszatükrözik az olvasók genderspecifikus nyelvhasználati szokásait, mindennapi beszédsajátosságait, a mai hétköznapi szóhasználatukat. Másrészt a nyelven mint egyfajta manipulációs eszközön keresztül befolyásolni is akarják az olvasóikat a saját nemükről és a másik nemről kialakuló kép formálásában, és ezzel együtt a nemi sztereotípiák rögzítésében.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A társadalmi nem nyelvi komponensét illetően megállapítható, hogy a nemi sztereotípiákat a nyelv kifejezi, fenntartja és konzerválja, a sztereotípiák a nyelven keresztül öröklődnek generációról generációra (HUSZÁR, 2009; KEGYESNÉ, 2006). Az én kutatásom is ezen a tényen alapszik, hiszen abból indulok ki, hogy a magazinok nyelvhasználata megfelel a két nem saját magáról, illetve a másik nemről alkotott sztereotipikus gondolkodásmódjának, a nemi sztereotípiák determinálják a magazinok nyelvezetét, és a lapok ezeket a sztereotípiákat közvetítik lexikájukon keresztül.

A két nem nyelvhasználatának különbözőségeire különféle elméletek és modellek születtek, amelyek közül a dinamikus elméletet emelem ki (*doing gender* mint a genderizmus egyik irányzata): A *doing gender* szoros összefüggést lát a nyelv-

---

¹ Pécsi Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori iskola, PhD-hallgató

használat és a nemi sztereotípiák között, képviselői „...a társadalmi nem fogalmát nem az egyénnel veleszületett vagy determinisztikusan elsajátítandó szereprepertoárként határozzák meg” (HUSZÁR, 2009: 109). A társadalmi nem az interakció során az individuumok verbális vagy nonverbális cselekedeteivel jön létre. A verbális kommunikáció esetében ez azt jelenti: „A nyelv olyan instrumentum funkcióját látja el ebben a konceptumban, amely direkt vagy indirekt módon, de mindig részt vesz a társadalmi nem megkonstruálásában.” (KEGYESNÉ, 2004: 91) A *doing gender* elmélet szerint a nyelv központi kategória lett a nemi sztereotípiák viszonylatában, a nyelvhasználat és a nemi szerepek állandó kölcsönhatásban vannak:

1. A nemspecifikus nyelvhasználati különbségeket a magyar nyelvben a társadalmi-nemi sztereotípiák hozzák létre és tartják fenn: férfiakkal szembeni sztereotipikus gondolkodása és fordítva. A vizsgált lapok nyelvhasználatát megfigyelve az olvasók saját nemükről vagy a másik nemről kialakított vélekedésének, nyelvezetében igazodik ehhez, hogy a célközönség „kedvébe járjon”, hogy az azonosulni tudjon a lappal. A nemhez társítható sztereotípiák hatással vannak a magazinok genderspecifikus nyelvhasználati preferenciáira.
2. Ugyanakkor a nyelvhasználat szignalizálja a nemi szerepeket, szimbolizálja a nemi szerepekkel való azonosulást, a társadalmi csoportidentifikációt. A magazinok nyelvhasználatát (szókészlete) manipulatív módon ezt a sztereotipikus gondolkodást tovább formálja, erősíti, konzerválva a meglévő gondolkodásmódot a nemi szerepekről. A genderspecifikus nyelvi eszközök rögzítik a társadalmi-nemi sztereotípiákat.

A KORPUSZ RÖVID BEMUTATÁSA

Olyan női és férfi általános életmódmagazinokat választottam ki, amelyek nagy példányszámmal már évek óta jelen vannak a magyar piacon. Sajnos csak külföldi kiadású periodikákat tudtam bevonni a vizsgálatba, mert csak ezek esetében találtam női és férfi lappárokat. A pilot study eredményei alapján elmondható, hogy a négy magazin vizsgált egy-egy példány közül a kutatás céljából legtermékenyebbek a két, fiataloknak szóló periodika bizonyult (*Cosmopolitan*, *CKM*). A *Marie Claire*-ben és a *Playboy*-ban lényegesen kevesebb genderspecifikus lexikát találtam, és rovattémáikban is alig-alig jelenik meg nyelvileg a férfi- és nőkép ábrázolása.

Mind a négy magazin esetében a szerzők és az olvasók között a határ elmosódik, mintha mindannyian egy nagy baráti kör, egy zárt klub tagjai lennének, akik egy kötetlen baráti beszélgetés részesei (pl. *Cosmo-lány*). A női lapok esetében ezt *synthetic sisterhood* koncepciónak hívjuk (HUSZÁR, 2011: 130). Az olvasókra mint autonóm, szuverén egyénekre tekintenek, akiknek közös az értékrendjük, főképp a fogyasztási szokásaikat illetően. **A fiataloknak szóló lapok** tegeznek az olvasóikat, ami az abszolút közvetlenség egyik jele. Igényes szinglikhez vagy laza párkapcsolatot kereső fiatalokhoz szólnak, akik számára az erotika, a másik nem meghódítá-

sa, a laza kapcsolatok fontosak, viszont a tartós, mély érzelmeken nyugvó kapcsolat vagy családalapítás még nem. A szex, a párkeresés, a párkapcsolat sok oldalt felölelő központi témák, vagyis a férfi- és nőkép verbális manifesztálódása nagy számban felfedezhető, pl. a „csajozással” vagy „pasizással” foglalkozó tanácsadói rovatokban. E két magazin jó szolgálatot tett nyelvi szempontból a pilot study korpuszaként. A *Cosmopolitan* a hagyományos női nemi szerepek mellett (pl. a nő szép, csinos, divatos, csábító szex-szimbólum, a férfi igényeinek kielégítése stb.) hangsúlyozza a független, erős, karrierista, a férfival egyenrangú női ideált, akinek a feladata a férfi meghódítása. Olyan nyelvi kifejezéseket használ, amelyek a tradicionális női szerepeknek ellentmondanak. (pl. *egy igazi vérprofi Cosmo-lány, hódítsd meg a pasit, az erős nő, ne légy nyuszi, munkát is éppúgy szerezhetsz, mint pasit: kinézed és felhívod magadra a figyelmet*). Meglepő módon a *CKM*-nél is sokkal jobban hangsúlyozza a szexet, a szexuális praktikákat. A szexualitás kidomborítása a nők szabadságának kihangsúlyozását szimbolizálja, és ezzel együtt a férfival való egyenjogúságukat. A *CKM*-ben a testiség/szexualitás nem jelenik meg ennyire erőteljesen verbálisan, mintha a férfiaknak a szabadságukat nem kellene ilyen formában bizonyítaniuk. **A középkorúakat is megszólító lapok** párkapcsolattal és párkeresési tanácsadással nem foglalkoznak, ezáltal a férfi- és nőkép nyelvi megnyilvánulása is ritkábban fedezhető fel, gendersztereotip nyelvi jelenségekkel kevésbé lehet találkozni. A *Playboy*-ban a nő aktfotókon, képi formában jelenik meg, nyelvileg alig, de akkor nagy tisztelettel írnak róla. *Marie Claire*-ben még kevesebb a társadalmi nemekkel foglalkozó írások száma.

A KUTATÁS CÉLJA ÉS MÓDSZERE

A vizsgálat során egyrészt összehasonlítottam a férfi lapokat a női lapokkal (nem szerinti összehasonlítás), másrészt a középkorúaknak szóló férfi és női lapokat a fiataloknak szóló férfi és női lapokkal (célcsoport kora szerinti összehasonlítás) a genderspecifikus nyelvhasználati (szókészletbeli) különbségekre fókuszálva. Céлом az volt, hogy összegyűjtssem magazinonként a nemi sztereotípiákhoz köthető szókészletbeli eszközök állományát, és társadalmi nemhez köthető **szemantikai** és **funkcionális** szempontok alapján lexikológiai csoportokat állítsak fel. Valamennyi magazin esetében összegyűjtöttem a **nőkre** és a **férfiakra**, valamint a **köztük lévő kapcsolatra** referáló nyelvi elemeket és az aktuális kontextus alapján megállapítottam a nemi vonatkozású konnotációjukat (pl. negatív = ironikus, gúnyos, pozitív = hízelgő, humoros stb.)

A pilot study során bizonyos szövegtípusokra különösen fókuszáltam, amelyek nagy mennyiségű értékelhető szókészletbeli anyagot szolgáltatnak. Elsősorban a párkapcsolati vagy párkeresési tanácsadással foglalkozó írásokat vettem górcső alá, de fontos kihangsúlyozni, hogy a nyelvi szempont prioritást élvezett a rovattemával és a szövegtípusokkal szemben: az elsődleges az volt, hogy minden gendervonatkozású nyelvi eszközt kontextustól függetlenül felvegyek a vizsgálatba. Sajnos a magazinokból nagy arányban estek ki gendervonatkozású téma hiányában szövegek: a nemiség (szexualitás), a férfi és a nő közti párkapcsolat tematikus és nyelvi kifeje-

zódése sok rovatban nem fedezhető fel. A **hagyományos nemi sztereotípiákat közvetítő** nyelvi eszközök mellett, a „**posztmodern**” nemi szerepeket kifejező szóképzési elemeket is kiemeltem, pl. a *Cosmopolitan* esetében a független, erős, önálló, karrierista nőtípusra vonatkozó nyelvi repertoárt.

A pilot study korpuszanyaga alapján a nyelv szóképzésén belül a **metaforikus nyelvi kifejezéseket** külön figyelemmel tüntettem ki a genderkutatás szemszögéből nézve: A korpuszban ugyanis rendkívül nagy mennyiségben fordultak elő a nemi szerepekkel összefüggésbe hozható metaforák. George Lakoff és Mark Johnson azt hangsúlyozzák, hogy a metaforák teljesen átszövik gondolkodásunkat, mindennapi nyelvhasználatunkat, és a metaforák nem csak az irodalom művészi-esztétikai eszközei (LAKOFF–JOHNSON, 1980). Kövecses Zoltán szerint az emberi gondolkodásnak ősi törekvése, hogy hasonlóság alapján a világ szubjektívebb, komplexebb, absztraktabb entitásait objektívebb, egyszerűbb, konkrétabb fogalmakkal fejezze ki, ami a mindennapi nyelvhasználatban is számtalanszor tetten érhető (KÖVECSES, 2005). „Ha egy fogalmi tartományt (céltartományt) egy másik fogalmi tartományon keresztül (forrástartományon) értünk meg, akkor fogalmi metaforáról beszélünk. A megértést a két tartomány közötti összefüggések, megfelelések rendszere biztosítja.” (KÖVECSES, 2005: 246) Kövecses számos példát hoz könyvében például a SZERELEM → TŰZ fogalmi metaforára vagy a NŐ/FÉRFI → ÁLLAT metaforára (a *tűz* vagy az *állat* forrástartományok különböző aspektusai alapján konceptualizáljuk a céltartományt, állítunk fel megfeleléseket a *szerelemre, nőre, férfire* mint céltartományokra, pl. *szerelmük tüze kialudt, lángoltak az érzelmei, tüzes kapcsolat, vagy ez a nő egy vadmacska, ő az én hímoroszlánom, csinos pipi, tüzelő szuka*). Nem véletlen, hogy ezeket a példákat emelem ki, hiszen ezek a metaforák közvetlenül is kapcsolatba hozhatók a párkapcsolattal, a nő- és férfikép megjelenítésével. A magazinokban nagyon sok olyan fogalmi metaforát találtam, amelyek valamilyen társadalmi nemhez vagy a köztük lévő viszonyokhoz köthetőek. Vizsgáltam, hogy ezek a metaforák milyen fogalmi forrástartományokkal képezik le a férfit és a nőt, és a köztük fennálló érzelmeket mint céltartományokat.

A pilot study során összegyűjtött gendertipikus szóképzési elemeknél a következő osztályozási szempontokat és csoportokat állapítottam meg:

Lexémák száma szerint (morfo-szintaktikailag)	Szóhasználat stílusérték szerint (stilisztikai funkció)	Eredet szerint	Képiesség szerint	Szójátékok fajtája szerint
<ul style="list-style-type: none"> – tőszavak – (<i>papucs, tündér</i>) – összetett szavak – (<i>cicababa, izomagy</i>) – szabad szókapcsolatok – (<i>szép, élénk Hófehérke-száj</i>) – állandósult szókapcsolatok – (<i>levesz a lábáról</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> – divatszavak/szleng – (<i>csajsi, csávó</i>) – durva/közönséges szavak – (<i>gyökér, tapló</i>) – hiperbola – (<i>csúcsszuper</i>) – becéző diminutív szóalakok – (<i>cuki, ruci</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> – idegen szavak – (<i>lightos, cool</i>) – egyedi angol–magyar szóösszetételek (pl. <i>Twilight-díva, street-fashion örület, high-fashion elem</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> – metaforák – nem – metaforák 	<ul style="list-style-type: none"> – formai elferdítések – szemantikai – elferdítések

A PILOT STUDY HIPOTÉZISEI

Az egyik feltételezésem szerint, a fiataloknak szóló férfi és női magazinban (*Cosmopolitan*, *CKM*) lényegesen több **minősítő jelző, divatszó, szleng kifejezés, szójáték és metaforikus kifejezés** fordul elő, amelyek a genderhez köthetőek.

Példák:

	Túlzó jelzők, fokozó és nyomatékosító szavak	Divatszavak/szleng kifejezések	Szójátékok
Cosmopolitan	<i>szemtelenül szexi, szuper, dögös/legdögösebb, ütős, húzós, ultradögös, szuperszexi, szuper-vadító, ultracool</i>	<i>lábfejded = virgácsod, melleid = ikreid, jókora dinnyécskéid, kis al-mácskáid</i> <i>pasi, srác, csaj, csajszi</i>	<i>Cosmo-onlány, boltkörös lányok, Kanyarodj karra, Hajts lassan hajra, Most tolass hátra (FÉRFI TEST → TÁJ, ÚT)</i>
CKM	<i>elképesztő test, bitangul jó csaj, Közép-Európa legmenőbb nehézbombázója</i>	<i>partibicepsz</i> <i>csaj, csajszi, srác, fiú (pasi szó nem szerepel)</i>	<i>féltékeny csaj, mérgében a haját tépte volna... vagy inkább az enyémet</i>

A metaforák előfordulása tekintetében a négy magazin közül a *Cosmopolitan* igazi kincsesbányának számított.

Példák:

	Metaforák
Cosmopolitan	<i>csókmaraton / nekem is szabad a pálya / lepedőakrobatika (SZERELEM/SZEX → SPORT)</i> <i>Újra hódít a lángvörös... Perzseld meg vele a pasik szívét (DIVAT → TŰZ)</i> <i>A szikra nem lángolt fel közöttük (SZERELEM → TŰZ)</i> <i>feltűzelheted a srácot (NŐ → TŰZ)</i> <i>Ismét kitették a hőmérőt Celeb City utcájára, hogy képen legyél, ki a legmenőbb és leglepukkantabb srác mostanában (SZÉPÉRZÉK, SZÉPSÉG → HŐ)</i> <i>...már minden szexi területet bejártál a pasid testén? ...próbáld ki a Cosmo spéci navigációs tippjeit, hátha felfedeztek együtt néhány rejtett helyet (SZEX → UTAZÁS, TEST → TÁJ)</i> <i>a csajszi szeretik megjelölni területüket azzal, hogy nálunk hagyják fogkeféjüket (NŐ → ÁLLAT)</i> <i>megszemélyesítés: csajok millióinak lázad fel a gardróbszekrénye, az intelligencia viadala, a tüzes tekintet azt üzeni</i>
CKM	<i>lehámoztam róla a melltartót (NŐ → GYÜMÖLCS), szám felfedezőútra indult a testén (TEST → TÁJ, SZEX → UTAZÁS)</i>

Feltételezésem beigazolódott, ráadásul a *CKM* és a *Cosmopolitan* között is volt szignifikáns mennyiségi különbség. A hipotézisben említett nyelvi eszközök a fiataloknak szóló női magazinban kimagasló számban voltak jelen, ami azzal magyarázható, hogy a női nemhez több női beszédsajátosságot hordozó sztereotípiát kapcsolható, általában a nőekkel szemben erősebb a sztereotipizálás (pl. több emocionális nyelvi elem, minősítő jelző, túlzó, fokozó kifejezés, kicsinyítő-becéző szóalak stb.).

A második hipotézisem az volt, hogy a *Cosmopolitan* és *CKM* több **negatív konnotációjú nyelvi elemet** tartalmaz az ellenkező nemről, mint a *Marie Claire* és a *Playboy*. Az ilyen kifejezések alatt a lekezelő, nem tisztelettudó, esetleg kulturálatlan, közönséges, durva szóhasználatot értem.

Példák női magazinokból:

Pozitív nőkép	Negatív nőkép (csak <i>Cosmopolitan</i>)	Pozitív férfikép	Negatív férfikép (csak <i>Cosmopolitan</i>)
<i>stílusos, magabiztos nő, dögös csaj/hattyú, elegáns nő, hollywoodi ékkő, Miss Harmónia</i>	<i>félénk/rút kiskacsa, infantilis nagylány, Miss Antialkesz, esetlen kamaszlány, lesütött szemű, motyogó és görnyedt lányokat levegőnek nézik</i>	<i>nem egy kispályás pasi, igazi alfahím, szexi pasi, jó fej, hős lovag</i>	<i>a pasid egy szörnyeteg (dobd ki) On/Off Melyiket nyomod, ha hibázott a srác? (FÉRFI → GÉP) ...nem érzik magukat elég macsónak, igen, a pasik nagyon furcsák...</i>

Példák férfi magazinokból:

Pozitív nőkép	Negatív nőkép (csak <i>CKM</i>)	Pozitív férfikép	Negatív férfikép (csak <i>CKM</i>)
<i>parádés testű csajok, bevallalós lány, jó szerető, álmólány</i>	<i>balhész csaj, a jégvitorlázás nem a kislányok sportja... úgyhogy ésszel, sosem értjük meg a női agy működését, túlságosan ragaszkodó nő, a női gondolkodást nehéz megérteni, de mi megpróbáljuk..., megfekteti/ágyának dönti a nőt, úgy néz ki a nő ebben a ruhában, mint egy telesz*rt bűváruha, amit egy riói transzi húzott magára</i>	<i>hétköznapi Jedi, kemény legény, tökös, ki van gyúrva, mint mocsok</i>	<i>hisztis, elégedetlenkedő „kislány”, pancser, lúzer</i>

Ez a feltételezésem is igaznak bizonyult, ugyanis a *Marie Claire* és a *Playboy* mindkét nemmel szemben tisztelettudóbb szóhasználatában. A fenti példákból is látható, hogy a *Cosmopolitan* és a *CKM* is különösen nagy előszeretettel kezeli le a

másik nemet nyelvezetében. A *Marie Claire* és a *Playboy* mindkét nem vonatkozásában kivétel nélkül pozitív tartalmú nyelvi eszközöket használt.

JÖVŐBE TEKINTÉS

A bemutatott pilot study eredményeire támaszkodva a következő hipotéziseket lehet megfogalmazni egy későbbi, nagyobb korpuszon végrehajtott vizsgálat során:

- I. Eltérések vannak a nyelvi eszközök típusait és mennyiségét illetően a férfi- és nőkép nyelvi megjelenítése szempontjából a **női és férfimagazinok** között.
- II. Különbségek mutathatók ki a nyelvi eszközök típusait és mennyiségét illetően a női és férfikép megjelenítése szempontjából a **női és női magazinok** között, illetve a **férfi- és férfimagazinok** között is.
- III. **A társadalmi-nemi sztereotipizálás a női lapok** genderspecifikus nyelvhasználatában **erősebben** nyilvánul meg, mint a férfi lapokban.

IRODALOM

HULLMANN 2003

HULLMANN, B.: *Zur unterschiedlichen Verwendung von Sprache in Frauen- und Männerzeitschriften am Beispiel von AMICA und MensHealth. Zwischenprüfungsarbeit.* Redaktion LINSE (Linguistik-Server-Essen). Universität Duisburg-Essen, Standort Essen, Fachbereich 3, Fuß 3, 2003.

http://www.linse.unidue.de/linse/esel/pdf/amica_menshealth.pdf. (Letöltés dátuma: 2013. 03. 24.)

HUSZÁR 2009/1.

HUSZÁR Á.: *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők nyelvhasználata és kommunikációja?* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.

HUSZÁR 2009/2.

HUSZÁR Á.: Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2009. 3. szám, 276–285.

<http://epa.oszk.hu/00600/00691/00063/pdf/276-285.pdf>. (Letöltés dátuma: 2013. 01. 10.)

HUSZÁR 2011

HUSZÁR Á.: *A nő terei.* L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, Budapest, 2011.

KEGYES 2004

KEGYES E.: *Kollokációk: nemi sztereotípiák és gendermarkerek.*

<http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/kegyesne-szekeres.rtf>. (Letöltés dátuma: 2013. 03. 10.)

KEGYES 2006

KEGYES E.: *A társadalmi nem (gender) komponensei és nyelvi vetületei*. Digitalizálta: Miskolci Egyetem, Könyvtár, Levéltár, Múzeum.
http://www.matarka.hu/koz/ISSN_1219-534X/tomus_11_fas_1_2006/ISSN_1219-543X_tomus_11_fas_1_2006_055-068.pdf. (Letöltés dátuma: 2013. 01. 14.)

KEGYES 2004

KEGYES E.: *Magyar anyanyelvű férfiak és nők nyelvhasználati preferenciáinak nemileg specifikus vizsgálata*. PTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs, 2004.

KÖVECSES 2005

KÖVECSES Z.: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest, 2005.

LAKOFF–JOHNSON 1980

LAKOFF, G.–JOHNSON, M.: *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, 1980.

KORPUSZ:

CKM, 2013. 1. szám

Cosmopolitan, 2013. 4. szám

Marie Claire, 2011. 7. szám

Playboy, 2013. 4. szám

MEGSZÓLÍTÁSI FORMÁK GENDER SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA ASZIMMETRIKUS MUNKAKAPCSOLATOKBAN (FŐNÖK- BEOSZTOTT INTERAKCIÓ) EGY MEZŐGAZDASÁGI CÉG VÁLLALATI HIERARCHIÁJÁBAN

MOLNÁR MÁRIA

BEVEZETÉS

Kommunikációnk során, interakcióinkban nyelvhasználatunkat a tartalmi elemek mellett más is jellemzi: különböző formákban megjelenik az a viszony, amellyel mi, közlők viseltetünk a befogadó személyéhez. Buda Béla szerint: „A viszony jelzése ősi promotív kommunikáció, az interakciós partner elhárítását, eltávolítását vagy közelítését, vonzását célozza.” (BUDA, 1979: 144)

A beszédpartnerek közti viszony kifejezése éppúgy történhet nonverbális és verbális kifejezőeszközökkel. A nonverbalitás a mimika, a gesztusok, a testtartás stb. által jut kifejezésre. Ezek mind a kommunikációban résztvevők viszonyára, kapcsolatának minőségére utalnak. Használunk azonban olyan verbális jelzéseket az interakció folyamán, melyek szintén a partnerhez fűződő viszonyunkról árulkodnak. Ilyenek például a megszólítások is.

Amellett, hogy a megszólításoknak az elsődleges funkciója a figyelemfelkeltés, amelynek során a beszélő célja, hogy felhívja magára a figyelmet a kommunikáció megkezdése, illetve folytatása céljából, a használt nyelvi formák információt hordoznak a közlő befogadóhoz fűződő kapcsolatáról, aktuális magatartásáról, érzelmi viszonyulásáról.

A megszólításokként használt nyelvi elemek vizsgálatával a nyelv társadalmi szerepére mutathatunk rá. A sokféle társadalmi kapcsolat sokféle nyelvi elemet kíván.

Nyelvünkben megszólítási formák egész tárházából válogathatunk, illetve ezekből létrejött kombinációkat alkalmazhatunk társadalmi kapcsolatainknak, kommunikációs céljainknak megfelelően. A megszólításra szolgáló magyar elemkészlet gazdagságára Domonkosi Ágnes is utal, amikor számba veszi a magyar nyelvtudományban a témával való foglalkozás történetét (DOMONKOSI, 2002: 19–35). A gendernyelvészeti szempontú megközelítés, továbbá a munkahelyi hierarchikus kapcsolatokra koncentrált vizsgálat azonban már lényegesen leszűkíti a használt nyelvi elemek számát és fajtáit.

1. A KUTATÁS CÉLJA

Dolgozatom célja a megszólítások gendernyelvészeti szempontú vizsgálata egy hierarchikusan szerveződő mezőgazdasági vállalatnál. Ebben a munkahelytípusban

csakis a főnök és beosztottja interakciói során használt megszólítási formákat térképeztem fel. Célom annak a bemutatása, hogy az aszimmetrikus interakciókban a hierarchikus tényező, valamint az életkori befolyásoltság mellett szerepe van a nemnek is.

További célként annak a bemutatását tűztem ki, hogy milyen különbség mutatkozik meg a női, illetve férfi beosztottak által megszólításként használt nyelvi formák típusában, ha nő, illetve ha férfi áll a hierarchia magasabb fokán; illetve hogy a különböző nemű főnökök hogyan szólítják meg női, illetve férfi beosztottjaikat.

2. A HIPOTÉZIS

Előzetes feltevésem kiindulópontjaként DOMONKOSI Ágnes (2002: 102–103) és az általa idézett Reményi Andrea Ágnes kutatásainak (REMÉNYI, 2001: 45; idézi: DOMONKOSI, 2002: 100) egyik megállapítását választottam, miszerint egyre több lesz a szolidaritásorientált munkahely, ahol a kölcsönös tegeződés jellemző. Az általam vizsgált hierarchikus elrendezésű vállalatnál is feltételezem a kölcsönös tegeződés meglétét, de ennek nemi szempontú magyarázatot (is) tulajdonítok.

A tegezés és a magázás kölcsönösségét minden esetben feltételezem, ahogy azt is, hogy a férfiak a főnök és beosztott aszimmetrikus viszonyban is inkább tegeződnek egymással, mint a nők az azonos nemű főnökkel, illetve a különböző nemű aszimmetrikus kapcsolatban.

A nemi különbséget elsősorban abban látom, hogy a nők beosztottként nagyobb tiszteletet tulajdonítanak a férfi főnöknek, mint a férfiak beosztottként a női felettesnek. Továbbá véleményem szerint az is tetten érhető majd a megszólítások vizsgálatakor, hogy a férfiak beosztottként udvariasabbak és távolságtartóbbak a női főnökkel szemben, mint a nők ugyanilyen helyzetben az azonos nemű feletessel szemben – életkori tényezőktől függetlenül.

Felteszem továbbá azt is, hogy a férfiak mind beosztottként, mind főnöki pozícióban udvarias és egyben távolságtartó megszólítási formákat választanak a női munkavállalókkal szemben.

A társadalmi gyakorlatra alapozva pedig az a hipotézisem, hogy a magas pozícióban lévő személyek saját és partnerük nemétől függetlenül keresztnévi megszólításokat alkalmaznak majd beosztottjaikkal való interakcióikban.

3. A MÓDSZER ÉS A KIVÁLASZTOTT MINTA

2011 novemberében egy kérdőíves vizsgálatot végeztem egy dél-baranyai mezőgazdasági vállalat központi irodaházában. Az ott dolgozó 22 férfi és 17 női munkatárs mindegyikéhez kérdőívet juttattam el a fent vázolt kutatási cél elérése érdekében. A kérdőívek mindegyike visszaérkezett, így azok elemzésével, valamint a kérdőíves vizsgálatot kiegészítő passzív megfigyeléseim alapján mutatom be az eredményeket.

4. A MEGSZÓLÍTÁS MIBENLÉTE ÉS ÉRTELMEZÉSE

Domonkosi Ágnes PhD-disszertációjában a megszólítások terminológiai bizonytalanságaira mutat rá (DOMONKOSI, 2002: 4–7). LADÓ János (1959: 23) és JUHÁSZ József (1983: 154) például csakis a beszélgetőtárs személyének szavakkal való megjelölését tekintik megszólításnak, kizárva ebből „a beszédpartnert meg nem nevező, figyelemfelkeltő elemeket” – írja DOMONKOSI (2002: 5).

A fent említett kutatók alapján jómagam is kizártam a figyelemfelkeltő elemeket a vizsgálatból, és csak a beszédpartnert megnevező nominális elemeket, illetve az ugyanilyen funkciót betöltő névmási formákat tekintettem megszólításnak. Így például kizártam a megszólításokhoz szorosan kapcsolódó köszönések vizsgálatát is. A névmásokkal (*te; maga, ön*) egyeztetett személyragok és személyjelek is természetesen jelentést hordoznak a beszélőnek a címzethez fűződő viszonyáról. Továbbá megjegyzendő, hogy a harmadik személyű *maga* és *ön* névmások más stílusértéket hordoznak. Ugyanígy a névmások kerülése vagy azok helyettesítése főnévvel, illetve főnévi alaptagú szó szerkezettel is újabb jelentéstartalmakhoz vezet. Domonkosi idézi Svennungot, aki indirekt megszólításnak nevezi a mondat szerkezetbe beépülő vokativusokat (SVENNUNG, 1958: 34; idézi: DOMONKOSI, 2002: 47).

5. A VÁLLALAT RÖVID JELLEMZÉSE

A mezőgazdasági cég központi épületében összesen 39 dolgozó látja el napi teendőit. Ebből 17 nő és 22 férfi. A nők és a férfiak beosztás szerinti megoszlását az 1. sz. táblázat mutatja:

1. sz. táblázat
A nők és a férfiak beosztás szerinti megoszlása a vállalatnál

NŐK	FÉRFIAK
1 gazdasági vezető	1 vezérigazgató
1 osztályvezető	1 vezérigazgató-helyettes
1 könyvelő	5 ágazatvezető
1 jogi asszisztens	1 jogász
2 pénztáros	9 mérnök
7 titkárnő	2 biztonsági őr
4 takarítónő	2 portás
	1 udvaros

A táblázatból jól látszik, hogy több férfi van magas beosztásban a vállalatnál, mint nő. A nők közül mindössze egy gazdasági vezető (a vezérigazgató és a helyettese mellett ő is a menedzsment tagja) és egy osztályvezető van (a számítástechnikai osztály vezetője), míg a férfiakból a menedzsmentben kettő is magas beosztású. Emellett mezőgazdasági ágazatok (növénytermesztés, szarvasmarha-, baromfi-, sertéságazat, logisztika) vezetői, valamint az ott dolgozó mérnök beosztásúak is mind férfiak.

Ez egyrészt rámutat arra, amit Huszár Ágnes a következőképpen fogalmaz meg *Bevezetés a gendernyelvészetbe* című könyvében: „Manapság a friss diplomások

között több nő van, mint férfi, a férfifölény mégsem szűnik a vezető posztokon.” (HUSZÁR, 2009: 88) A kutató magyarázatot is ad erre a megfigyelt jelenségre: a szociológusok üvegplafonnak nevezik ezt a jelenséget, mely arra utal, hogy a nők karrierlehetőségének külső akadályai jelennek meg. Ez az üvegplafon a közép- és felső vezetés között található, és nem engedi át a női munkavállalókat (uo.).

A jelen vizsgálat szempontjából a kevés női vezető jelenléte előre vetíti, hogy a nők közül csak a gazdasági vezetőnek, illetve az osztályvezetőnek vannak beosztottjai. A gazdasági vezető tulajdonképpen a vezérigazgatón és helyettesén kívül mindenkinek a főnöke. A titkárnők és egyéb női munkavállalók, illetve az ágazatvezetők és beosztottjaik is „alá” tartoznak.

Nem így van a férfiaknál, ahol két vezetőnek is tulajdonképpen mindenki a beosztottja. Az ágazatvezetők is több ember felettesei. A többi felsorolt beosztású férfi, beleértve a mérnököket is egyenrangú felek olyan szempontból, hogy felettük csak az ágazatvezetők állnak a vállalati hierarchiában. Az udvaros és a két portás közvetlen főnöke a gazdasági vezető, míg a biztonsági őröknek nincs közvetlen főnöke a Zrt.-ben, mivel azok egy biztonsági cég munkatársai. Felelősséggel a vezérigazgatónak és helyettesének tartoznak.

6. EREDMÉNYEK

6.1. Férfi főnök-női beosztott interakció: a vezérigazgatónak és helyettesének a női beosztottakkal való interakcióiban a megszólítások kölcsönös vizsgálata

6.1.1.

A női beosztottak (a gazdasági vezető hölgy kivételével) mindannyian magázzák mindkét férfit, és gyakoribb a névmáshasználatot kerülő megszólítás (64,7%). Ha azonban használnak névmást, akkor az *ön* van jelen a megszólításokban. Ez utóbbi egy nagyfokú formalitásra és tiszteletre mutat rá, amely a magas beosztású vezetőnek jár. A magázó/önöző névmás elkerülése is ezt az állítást támogatja. Helyette inkább a vezető beosztását egyértelműen megnevezve hangsúlyozzák a beosztottak (2.1. és 2.2. sz. táblázat).

2.1. sz. táblázat

A vezérigazgató és helyettese női beosztottak általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólított személyek	
	Vezérigazgató	Vezérigazgató-helyettes
Tegezés+keresztnév	1	1
Magázás+beosztás+úr	16	16

2.2. sz. táblázat

A vezérigazgató és helyettese női beosztottak általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A megszólított személyek	
	Vezérigazgató	Vezérigazgató-helyettes
ön	4	5
maga	1	2
névmás kerülése	11	9
te	–	–

A vezérigazgatóhoz fordulva ugyanis a *Vezérigazgató úr* nominális formát részesítik előnyben, míg a helyettes esetében mindenki a vezetéknev+úr megszólítást alkalmazza. Úgy tűnik, hogy itt talán hosszúnak érzik a beosztásra utaló megszólítási formát, és inkább a vezetéknévet helyezik előtérbe a nagyon udvarias és tiszteletet keltő *úr* szavunkkal, melynek a nőkre használható nyelvújításkor keletkezett *hölgy* párját divatjamúltnak érezve munkahelyi szituációban – legalábbis a szóbeli kommunikációban – nem használják.

Az egyetlen kivételt a gazdasági igazgatónő jelenti, aki a vezérigazgatóval és helyettesével szemben a tegező formát választja, és nem becézett keresztnévén szólítja a főnökét. Ez fordítva is így van, azaz a vezérigazgató is nem becézett keresztnévén szólítja a gazdasági igazgatónőt a tegező formával. Ez a kölcsönös megszólítási forma mindenképpen kapcsolatuk baráti jellegét hangsúlyozza, legalábbis egy ilyen jellegű munkakapcsolatot feltételezhetünk közöttük.

6.1.2.

Ami a női dolgozók vezérigazgató általi megszólítását illeti, már változatosabb a kép. Ezt mutatja a 3.1. és 3.2. sz. táblázat.

3.1. sz. táblázat
A női dolgozók vezérigazgató általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólító személyek	
	Vezérigazgató	Vezérigazgató-helyettes
Tegezés+keresztnév	1	1
Magázás+keresztnév	11	11
Magázás+kicsinyítő képzővel ellátott keresztnév	–	4
Magázás+-né férjezett név	4	–

3.2. sz. táblázat
A női dolgozók vezérigazgató általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A megszólító személyek	
	Vezérigazgató	Vezérigazgató-helyettes
ön	–	–
maga	16	16
névmás kerülése	–	–
te	–	–

Mindkét „nagyfőnök” magázza ugyan az összes női beosztottat, azonban mindkettőjük a *maga* névmást használja. Megfigyeléseim alapján elmondhatom, hogy használják is minden esetben. Mindez azt jelenti, hogy ők kisebb távolságot tartanak a női beosztottakkal szemben, mint fordítva. A *maga* konnotatív jelentése ugyanis kisebb mértékű formalitást sugall. Ha pedig figyelembe vesszük azt, hogy a női beosztottak vagy kerültek a névmást, vagy az igazán formális *önt* választották, akkor jól kirajzolódik a főnök és a beosztott aszimmetrikus viszonya.

Ahogy a megfigyeléseimből kiderült, a vezérigazgató teljesen távoldartó magatartása csak a 4 takarítónővel szemben nyilvánul meg, akikkel szemben a férjezett

nevük vezetéknevi tagjával alkotott *-né* képzős alakot használja. A kérdőívben azonban nem jelentette meg ezt a megszólítási formát. A többi női beosztottját keresztnevéen szólítja, ami megint csak a köztük lévő viszony aszimmetriáját erősíti. Bár a magyarban nem is létezik olyan megszólítási forma, nominális elem, amely a nőnek kijáró kellő udvariasság megadásával egy formális viszonyt jellemez. Így a női munkatársak keresztnevéen való megszólításából nem minden esetben az udvariasság hiányát, vagy éppen a túlzott bizalmaskodást kell levonnunk.

A vezérigazgató-helyettes is keresztnevükön szólítja női beosztottjait, de négy esetben becézett keresztnevet használ magázás mellett. Ez a vizsgálati eredmény viszont már azt a jelentést hordozza számunkra, hogy a vezérigazgató helyettese egy kevésbé formális, inkább kedveskedő, olykor bizalmasnak ható viszonyt állapít meg partnerével szemben.

A *-né* képzős asszonyneveket is megjelölte a kérdőívben, de megfigyeltem, hogy csak két esetben használja azt (a két takarítónővel szemben) női beosztottjainak megszólításakor, ami a vezérigazgató nyelvhasználatához hasonlóan egy túlságosan távolságtartó, de kevésbé udvariasnak mondható, már-már lekezelőnek ható megszólítási forma.

A megszólítási formák alapján összességében az mondható el a két legfőbb vezető és női beosztottjaik közötti viszonyról, hogy abban érződik a férfi vezetővel szembeni teljes tiszteletadás, ugyanakkor a vezetők részéről egy kevésbé távolságtartó és bizonyos női munkatársakkal szemben az udvariatlanság, illetve a kissé bizalmasnak érzett kapcsolat domborodik ki.

6.2. A munkahelyi hierarchia klasszikus esete: a férfi főnök és titkárnőjének kapcsolata a megszólítások tükrében

6.2.1.

Az ágazatvezetők tartoznak még a férfi főnökök közé a zrt. központi irodaházában, akik mindegyikének egy-egy titkárnő beosztottja van, illetve még férfi mérnökökkel dolgoznak együtt. A vezérigazgató és helyettese mellett is dolgozik egy-egy titkárnő beosztású hölgy munkatárs. Így összesen hat titkárnővel számolhatunk.

Közülük kettő tegezi a főnökét, négy pedig magázza. A tegeződés mellett főnökük nem becézett keresztnevét használják (*Attila, meghoztam a kávédat.*), míg a magázódók fele becézett keresztnevi formákat is megjelölt. Erre megfigyeléseimből a következő példákat jegyeztem le: *Robi, kéri most az anyagot?; Andris, megtenné, hogy aláírja?*

Érdekes, hogy a munkahelyi hierarchiában lejjebb elhelyezkedő közepes beosztású főnökök esetében egyáltalán nem jellemző az, hogy a női beosztottak a vezetéknev+úr vagy a beosztás+úr formát használják, sőt a tegező forma is jelen van a keresztnevi nominális megszólítással. Azt is megfigyelhetjük, hogy a főnök magázása mellett a becézett keresztnev is 50%-ban van jelen, mintegy ellensúlyozva a magázás és a távolságtartás „szigorát”.

A névmáshasználatról elmondható, hogy a főnöküket tegező titkárnők nem használják az egyes szám második személyű személyes névmást (4.1. sz. táblázat).

Ez a tegezés melletti távolságtartásra utal, amely a férfi főnöknek jár. Magázásnál pedig a *maga* névmást, tehát a kevésbé formális alakot jelölték meg. Mindezt megfigyeléseim is alátámasztják.

A női munkatársak tehát még a tegezés mellett is megadják a középvezetőnek is a kellő tiszteletet azáltal, hogy nem használják egyes szám második személyű névmást, helyette inkább a nominális alakot, amely ennél a vezetési szintnél már a keresztnév. Amennyiben mégis maradnak a magázásnál, a felsőbb vezetéshez képest már megjelenik a névmáshasználat – méghozzá a kevésbé formális *maga* (4.2. sz. táblázat).

4.1. sz. táblázat

A férfi középvezetők titkárnők általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	2
Magázás+keresztnév	2
Magázás+becézett keresztnév	2

4.2. sz. táblázat

A férfi középvezetők titkárnők általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	2
te	–
névmás kerülése	4

6.2.2.

A főnökök ugyanolyan arányban tegeznek és magázzák titkárnőiket, mint fordítva, tehát a tegeződésre és a magázódásra egyaránt a kölcsönösség jellemző.

A nominális megszólítás minden esetben a keresztnévet jelenti. Becézett formát csak kicsinyítő képzős (-ka/-ke; -cska/-cske) alakban használják a főnökök titkárnőik megszólítására: *Annácska, előkeresné...-t az irattárból?*; *Erzsike, maga már meg is csinálta?*; *Andika, nem tudja, mi a helyzet fenn?* (az emeleten – ahol a vezérigazgató irodája is van –, a vizsgálat idején zajló aktuális eseményekre bizalmasan utalva).

Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy furcsának találtam, hogy a kérdőíven nem jelölte meg egyikük sem a becézett (kicsinyítő képzős) megszólítást. Tegezés esetén viszont a férfi főnökök nem használják a kicsinyítő képzős alakokat. Úgy tűnik, a tegeződés mellett ez a forma már túlságosan bizalmas kapcsolatra utalna.

5.1. sz. táblázat

A férfi középvezetők által titkárnőikre alkalmazott megszólítások

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	2
Magázás+keresztnév	2
Magázás+becézett (kicsinyítő képzővel ellátott) keresztnév	2

5.2. sz. táblázat

A férfi középvezetők által titkárnőikre alkalmazott megszólítások a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	–
te	–
névmás kerülése	6

Ha az életkori változót is bevonjuk a vizsgálatba, megállapítható, hogy a középfőnököket csak abban az esetben tegezik női beosztottjaik, amennyiben ők velük nagyjából azonos korosztályba tartoznak (és amennyiben a főnök azt felajánlotta). A főnöknel idősebb korosztályba tartozó női beosztottaknak (2 fő) a kicsinyítő képzős becézett keresztnéven való megszólítás jár ennél a cégnél.

Személyes megjegyzésként teszem hozzá, hogy ezt a megszólítástípust a kedveskedésen túl bizalmasnak találom, és bizonyos nevek esetében még furcsa hatása is lehet. A cégnél tett látogatásaimkor figyelmes lettem arra, hogy az egyik ágazatvezető *Andikának* szólítja 56 éves titkárnőjét.

6.3. Férfi főnök-férfi beosztott interakciók kölcsönös megszólítási formái

6.3.1.

A vezérigazgató és helyettese vezetése alá 18 férfi alkalmazott tartozik. (Említést tettem már arról, hogy a 2 biztonsági őr nem tartozik közvetlen módon a vállalathoz.)

6.3.1.1.

A vezérigazgatót ugyanúgy minden férfi beosztott magázza, és *Vezérigazgató úr*-nak (megfigyeltem, hogy egymás között *Vezérnek*) szólítja, ahogy a női beosztottak is. Neki tehát a beosztása miatt jár a magázódó nyelvi forma a beosztását jelölő *úr* alakkal.

Névmáshasználatról csak ketten számoltak be, ami mindenkettejük esetében az udvarias és távolságtartó *ön* forma (6.2. sz. táblázat).

Érdekes megfigyelni, hogy a női beosztottak inkább használják a névmási megszólítást a legfőbb főnökkel szemben, mint a férfiak (2.2. sz. táblázat). Míg a nők 31,2%-a, addig a férfiaknak mindössze 16,6%-a szólítja meg névmással (*maga* és *ön* alakokkal) a nagyfőnököt. Ez arra enged következtetni, hogy mintha a férfi munkatársak inkább úgy gondolnák, hogy ki kell emelniük megszólításban a főnök beosztását, mint a hölgyek, akiket – mint láttuk – a vezérigazgató is többségében a keresztnévükön szólít (3.1.sz. táblázat).

6.1. sz. táblázat

A vezérigazgató férfi beosztottak általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Magázás+beosztás+úr	18

6.2. sz. táblázat

A vezérigazgató férfi beosztottak általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	2
maga	1
te	–
névmás kerülése	15

6.3.1.2.

A vezérigazgató is minden férfi alkalmazottal szemben magázó nyelvi formát használ, a névmási formák közül a *magát*, a nominális alakok közül pedig a középvezetők kivételével a vezetéknév+úr nyelvi kombinációval szólítja meg férfi beosztottjait. Az ágazatvezetőkhez szólva pedig ugyanúgy a keresztnévet használja, ahogy a női beosztottak mindegyikénél (3.1. sz. táblázat). A női beosztottak keresztnéven való megszólítása a női nemnek kijáró kedveskedésnek tudható be. Talán kissé bizalmasnak is tűnhet, szemben az igazgató által használt vezetéknév+úr formával, melyet a férfi beosztottakkal szemben alkalmaz. A tegező forma pedig gyakoribb a férfiak esetében.

Ha összehasonlítjuk azt, hogy a magas rangú főnök a női beosztottakat keresztnéven, a férfiakat pedig vezetéknév+úr megszólítással illeti, kirajzolódik egy óriási különbség a férfi és a női dolgozókhoz való viszonyában. Hiszen az *úr* megszólítás női párjaként a férjezett név+asszony/vezetéknév+kisasszony lenne nyelvileg a legmegfelelőbb. Csakhogy ezek a formák az úrral szemben már kissé elavultnak tűnnek nyelvünkben, így nem marad már más, mint a női beosztottak keresztnéven való megszólítása, amit jó esetben kedveskedésnek, rosszabb esetben akár lenézésnek vagy bizalmaskodásnak is tarthatunk. A cég hierarchikus rendszerében – mint a későbbiek során ez kiderül – csak a gazdasági vezető hölgynek jut az *asszony* megszólítás, de a beosztással (és nem a vezetéknévvel/a férj vezetéknevével) együtt alkalmazva.

7.1. sz. táblázat

A vezérigazgató által a férfi kollégákra alkalmazott megszólítások

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Magázás+vezetéknév+úr	13
Magázás+keresztnév	5

7.2. sz. táblázat

A vezérigazgató által a férfi kollégákra alkalmazott megszólítások a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	18
te	–
névmás kerülése	–

6.3.1.3.

A vezérigazgató helyettesét a férfi alkalmazottak közül a középvezetőkön kívül még öt mérnök beosztású kolléga is tegezi a keresztnév használatával. A többi férfi

munkatárs magázódó formát alkalmaz megszólításként a vezetéknev+úr nyelvi formával. Többen használnak viszont névmási *maga* alakot, mint a nők tették az igazgatóhelyetessel szemben (2.2. sz. táblázat). Tehát a férfit a férfi inkább szólítja meg névmással, mint a nők férfi feletteseiket.

A hierarchiában lejjebb haladva az azonos nemű főnöknek inkább a tegezés, illetve a keresztnéven való megszólítás jár, a női beosztott azonban még mindig a szinte kizárólagos magázásnál marad (vö. 3.1. és 3.2. sz. táblázat). A női munkatársak esetében – mint láttuk – csak a középvezető férfiakkal szemben jelenik meg a tegezés és a keresztnéven való megszólítás (4.1. és 4.2. sz. táblázat).

8.1. sz. táblázat
A vezérigazgató helyettesének férfi kollégák általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	10
Magázás+vezetéknév+úr	8

8.2. sz. táblázat
A vezérigazgató helyettesének férfi kollégák általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	4
te	–
névmás kerülése	14

A fenti táblázatból (8.2. sz.) kitűnik, hogy a névmási megszólítás igen ritka a vezérigazgató helyettesével szemben. Ugyanez a nőknél 43,7%-ban volt jelen (2.2. sz. táblázat). Összehasonlítva ezt a férfi beosztottak alkalmazásával, a 22,2%-kal, akkor ez azt jelenti, hogy a férfi beosztottak mindössze fele annyian szólítják meg névmással (is) a magas beosztású vezetőt, mint a nők. Ez az arány a vezérigazgató esetében is így volt. Tegezés esetén viszont nem használják a névmási alakot, mely egy bizalmasabb viszonyra utalna.

6.3.1.4.

A vezérigazgató helyettese és az ágazatvezető férfi kollégák között a kölcsönös tegeződés jellemző. Becézett vagy teljes keresztnévükön szólítja a férfi középvezetőket és öt mérnök kollégát, valamint használja a *te* névmást is. Ez egy sokkal közvetlenebb viszonyra utal, mint a női beosztottakkal szemben megnyilvánuló főnöki nyelvi magatartás. Bár a keresztnévi megszólítás is felfogható a közvetlenség jelének. A férfi beosztottakkal inkább tegeződik az igazgatóhelyettes. Ilyenkor minden esetben használja a névmási alakot is, szemben beosztottjaival, akik a kölcsönös tegeződés ellenére is tartják a távolságot azzal, hogy kerülnek a névmáshasználatot.

9.1. sz. táblázat
A vezérigazgató-helyettes által a férfi kollégákra alkalmazott megszólítások

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	10
Magázás+keresztnév	8

9.2. sz. táblázat

A vezérigazgató-helyettes által a férfi kollégákra alkalmazott megszólítások a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	8
te	10
névmás kerülése	–

Az igazgatóra és helyettesére is igaz, hogy a biztonsági őroket, a portást és az udvarost magázzák, de keresztnéven szólítják. Ha ezt összehasonlítjuk a takarítónők felé intézett megszólításaikkal, akkor jól látszik, hogy ez a viszony kevésbé formális, ugyanakkor talán kevésbé lenéző is, mint a *-né* asszonynevet tartalmazó nominális forma.

6.3.2.

Az ágazatvezetők mint középvezetők a férfi beosztottaikkal (5 különböző szakirányú mérnökről van szó, ugyanis további beosztottaik nem a központi irodaépületben dolgoznak) tegeződnek, azaz kölcsönösen tegezik egymást. A megszólítás pedig becézett és nem becézett keresztnéven történik az életkortól függetlenül.

10.1. sz. táblázat

Az ágazatvezetők által a férfi kollégákra alkalmazott megszólítások

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+becézett keresztnév	2
Tegezés+keresztnév	3

10.2. sz. táblázat

Az ágazatvezetők által a férfi kollégákra alkalmazott megszólítások a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	–
te	5
névmás kerülése	–

Összehasonlítva ezt azokkal a megszólítási formákkal, melyeket a női beosztottakkal (titkárnökkel) szemben alkalmaznak (5.1. sz. táblázat), azt mondhatjuk, hogy a férfi főnök és férfi beosztott között gyakoribb a tegeződés, ugyanakkor ugyanolyan gyakori a keresztnéven való megszólítás.

Ami a névmási formák használatát illeti (10.2. sz. táblázat), az tegezés esetében a férfi főnök-férfi beosztott interakcióban gyakoribb, mint a férfi főnök-nő beosztott kapcsolatban, a magázódáskor azonban a nőekkel szemben kevésbé használják a férfi főnökök, mint a férfiakkal szemben.

Egy esetben megfigyeltem, hogy egy 50 év feletti főnök kedveskedve *magácskának* szólította a fiatalabb korosztályba tartozó titkárnőjét. Az alkalmazottak viszont kevésbé használják akár a magázódásban, akár tegeződéskor a névmásokat.

Ezzel kevésbé teszik bizalmassá a főnökkel való kapcsolatot – inkább a távolságtartást hangsúlyozzák, még tegeződés esetében is.

Egyetlen olyan esetre leltem megfigyeléseim folyamán, amely a fent leírtakhoz (azaz a kérdőíveken feltüntetettekhez) képest más információt szolgáltat. Az egyik férfi mérnök a tegezés mellett *főnök úrnak* szólította a korosztályába (30–40 év) tartozó férfi középvezetőt. Mivel életkorbeli különbséget sem tudtam megállapítani, amely magával hordozná az idősebbnek kijáró tiszteletadás ilyen formáját, a kettejük között lévő baráti viszonyból azt a következtetést vontam le, hogy a férfi mérnök kevésbé a tiszteletet, mint inkább a humort hangsúlyozza főnöke megszólításában.

6.4. Női főnök-férfi beosztottak: kölcsönös megszólítási formák

6.4.1.

A női főnökök közül a magasabb beosztásút, tehát a cég gazdasági vezetőjét *Igazgató asszonynak* szólítja a vele magázódó férfiak 40%-a. A többiek ugyanis keresztneven szólítják őt a magázó nyelvi formát választva.

Ezt az adatot kétféleképpen kívánom jobban megvilágítani: egyrészt az őt megszólító női beosztottakra utalnék, akik közül a vele magázódók mind a beosztás+asszony távolságtartó, udvarias formát választják. Nem engedik meg maguknak, hogy a magas beosztású főnököt keresztneven szólítsák, noha ugyanarról a nemről és korosztályról van szó. Másrészt a nagyjából vele egyenrangú férfi főnökkel, a vezérigazgató-helyettessel szemben használt nyelvi formákra utalnék vissza (8.1. sz. táblázat), ahol a férfi beosztottak inkább szólították a férfi főnököt keresztneven, mint az ellentétes neműek. Úgy tűnik, hogy a férfi beosztottak a női főnököt is éppúgy keresztneven szólítják ennél a cégnél, mint az azonos nemű beosztottak, a női nem tagjai teszik. Fordított esetben, vagyis a férfi főnök-női beosztott interakcióban (4.1. sz. táblázat) ez alig fordul elő. Akkor is csak a férfi főnök és titkárnő viszonyában, amely viszony a napi szintű ismeretség és együttműködés esete, így talán a legbizalmasabb viszonyt jelölőjévé válik.

A vállalati hierarchiában a gazdasági vezető hölgy alatt elhelyezkedő középvezető férfiak azonban keresztneven szólítva őt tegezik. A tegező névmási megszólítást viszont nem jelölték be beosztottjai, ahogy a vállalatnál töltött időben sem figyeltem meg a *te* névmás használatát a gazdasági vezetővel szemben. A tegezés mellett tehát a névmási forma használata túlzott bizalmi viszonyt jelentene a főnök és a bármely nemű beosztott között. A tegeződés azonban sokkal inkább jelen van, mint az a férfi vezérigazgató-helyettes és női beosztottjai között jellemző volt, ahol ez egyáltalán nem fordul elő. (Mindössze a gazdasági vezető hölgy tegezi a vezérigazgató helyettesét.)

Megfigyeléseim alkalmával a következő udvarias és a felsőbb vezetőnek kijáró megszólításokat jegyeztem le: *Anikó, volnál szíves aláírni?; Megtennéd, Anikó, hogy beszélsz a vezérrel?; Anikó, kérlek, ne vedd zaklatásnak, ha...*

11.1. sz. táblázat
A női gazdasági vezető férfi beosztottak általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	5
Magázás+beosztás+asszony	6
Magázás+keresztnév	9

11.2. sz. táblázat
A női gazdasági vezető férfi beosztottak általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	5
te	–
névmás kerülése	15

Érdekes megfigyelni, hogy ugyanezek az ágazatvezetők tegezték ugyan a cég hierarchiájában nagyjából a gazdasági vezetőnővel azonos szinten lévő vezérigazgatóhelyettest is, azonban a főnöknővel szemben nem használják a *te* névmást. A viszony tehát a nemnek betudhatóan távolságtartóbb. (A kor ebben az esetben nem jelent meghatározó tényezőt, ugyanis az ágazatvezetők ugyanúgy a 40–50 éves korosztályból kerülnek ki, mint a gazdasági vezető hölgy.) Ugyanakkor az is látszik, hogy a magázók csak a maga névmással élnek a főnökasszony megszólításában.

6.4.2.

A főnökasszony az öt tegező kollégákat tegezi, de kizárólag a teljes keresztnévűkön szólítja őket, mely egyfajta távolságtartóbb viszonyulásra enged következtetni. Ezt támasztja alá az is, hogy a férfi beosztottakkal szemben a tegezés során nem használja az egyes szám második személyű névmást (12.2. sz. táblázat). Hasonló formákat alkalmaz, mint vele szemben tették kollégái: *Attila, kérlek, gyere majd be.; Sándor, felhoznád a ...iratokat?; Megtennéd, Róbert, hogy átveszed ...ügyet?*

A többi férfi beosztottját viszont magázza a vezetéknev+úr megszólítást alkalmazva (...úr, megkeresne még ma?; Tegye meg, kérem... úr, hogy ezt még egyszer átnézi.) Az udvarost, a portásokat és a biztonsági cég munkatársait is magázó formában vezetéknev+úr megszólítással illeti.

Ez a távolságtartás nyelvi megnyilvánulása ugyanúgy, ahogy a férfi főnökök is tették ugyanezekkel az alkalmazottakkal (7.1. sz. táblázat), akik tulajdonképpen a hierarchia legalján állnak a cégnél. Csakhogy a férfi főnökök az ugyanitt elhelyezkedő női munkatársakkal szemben kissé udvariatlannak, olykor lenézőnek tűnő megszólítást alkalmaztak (3.1. sz. táblázat). A női vezető megszólítása azonban udvariasságot tükröz.

12.1. sz. táblázat

A férfi beosztottak gazdasági vezető nő általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnev	5
Magázás+vezetéknév+úr	15

12.2. sz. táblázat

A férfi beosztottak gazdasági vezető nő általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	11
maga	4
te	–
névmás kerülése	5

Általánosságban tehát arról árulkodnak a megszólítások, hogy a gazdasági vezető beosztású hölgy férfi beosztottjaival egy nagyon formális, távolságtartó viszonyt alakít ki, akik vele mint női főnökkel szemben egy szintén formálisabb hangot ütnek meg, mint a velük azonos nemű férfifőnökkel szemben.

6.5. Női főnök-női beosztottak: kölcsönös megszólítási formák

6.5.1.

A női beosztottak a gazdasági vezető nőt néhány kivételtől eltekintve magázzák. A magázódó forma – szemben a férfiak által többségében használt keresztnévi megszólítással – a beosztás+asszony. Úgy tűnik, hogy a női beosztottak inkább az illető főnök beosztását hangsúlyozzák, mint a férfiak, akik mind a női, mind a férfi főnökkel szemben többször használják a keresztnévi megszólítást (vö. 6.1. és 8.1. sz. táblázat, valamint 11.1. sz. táblázat).

A névmáshasználatról pedig az mondható el, hogy a női beosztottak a férfiakhoz hasonlóan kerülnek a bármely nemű főnök tegezésekor a te névmás használatát ugyanúgy, ahogy a *maga* helyett is inkább az *önt* részesítik előnyben, illetve leginkább kerülnek a névmáshasználatot. Helyette nominális formákat alkalmaznak.

13.1. sz. táblázat

A női gazdasági vezető női beosztottak általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnev	5
Magázás+beosztás+asszony	11

13.2. sz. táblázat

A női gazdasági vezető női beosztottak általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	2
maga	–
te	–
névmás kerülése	14

6.5.2.

A női beosztottakat magázódáskor kizárólag keresztnéven szólítja a női főnök, tegeződéskor is becézetlen keresztnévet használ (13.1. sz. táblázat). Megfigyeltem azonban egy interakciót, melyben a gazdasági vezető saját titkárnőjét annak becézett keresztnévén (*Erzsikének*) szólította. Ez valószínűleg a köztük lévő korkülönbségből származik. (A gazdasági vezető életkora 40, míg a titkárnőé 61 év.) Így kedveskedik a főnök a nála idősebb, vele napi, szoros munkakapcsolatban lévő közvetlen beosztottjának.

A névmásokat a tegeződésnek, illetve magázódásnak megfelelően használja a női főnök ugyanazon nevű beosztottjaival szemben. Magázódásnál a kevésbé formális *maga* a kizárólagosan használt névmás. A névmási formát egy esetben sem kerüli a női főnök a nőekkel szemben, viszont a férfi beosztottakkal szemben ezt 5 esetben nem használja (10.2. sz. táblázat).

14.1. sz. táblázat

A női beosztottak gazdasági vezető nő általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	5
Magázás+keresztnév	11

14.2. sz. táblázat

A női beosztottak gazdasági vezető nő általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	11
te	5
névmás kerülése	–

6.6. A női osztályvezető (mint „kisfőnök”) és férfi beosztottjainak interakcióiban kölcsönösen használt megszólítási formák

A kisfőnöknek minősülő osztályvezetőnő az informatikai osztályon dolgozó közvetlen (informatikus) beosztottjaival tegező viszonyban van. Ők mindannyian férfiak. Egymást kölcsönösen teljes vagy becézett keresztnéven szólítják. A főnök nő ugyanúgy nem használja a tegező névmási formát, mint beosztottjai. Mivel főnök és beosztottjai egy korosztályba tartoznak, ezt a nemek közti tegezés melletti kölcsönös tiszteletadásnak tudom be.

15.1. sz. táblázat

Az osztályvezető hölgy (férfi) beosztottjai általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnév	5
Magázás+(becézett) keresztnév	3

15.2. sz. táblázat

Az osztályvezető hölgy (férfi) beosztottjai általi megszólításai

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	3
te	–
névmás kerülése	5

Megemlíteném, hogy az osztályvezető hölgyet nemcsak a közvetlenül a vezetése alá tartozó férfiak, hanem a munkahelyi hierarchia legalján lévők is magázva ugyan, de keresztnevének becézett, sőt kicsinyítő képzős formájában (*Gabi, Gabika*) szólítják. Ha ezt összevetjük azzal, hogy a férfi vezetőket úrnak szólították ugyanők, akkor vajon ennek a vezető beosztásban lévő hölgynek miért nem jut ki pl. a beosztásából kialakított *Osztályvezető asszony*, de legalább a teljes keresztnéven (*Gabriella*) való megszólítás?

16.1. sz. táblázat

A (férfi) beosztottak osztályvezető hölgy általi megszólításai

A megszólítás formája	A megszólítási forma előfordulásának száma
Tegezés+keresztnev	5
Magázás+vezetéknév+úr	3

16.2. sz. táblázat

A (férfi) beosztottak osztályvezető hölgy általi megszólításai a névmáshasználat tükrében

Névmás	A névmás előfordulásának száma
ön	–
maga	3
te	–
névmás kerülése	5

7. KÖVETKEZTETÉSEK

1. A hipotézisben megfogalmazott első állítás, miszerint a férfi főnök és férfi beosztott egymás között inkább tegeződik, mint a női főnök a női beosztottal, illetve a különböző nemű aszimmetrikus viszonyokban, igazolást nyert. A nők még a női főnökkel szemben is tartózkodóbbak és udvariasabb hangot ütnek meg, mint a férfiak az ugyanolyan nemű főnökkel szemben. A női beosztottak mindkét nemű főnök esetében inkább közvetlenül jelölik a beosztást megszólításaikban, mint a férfiak, akik a női főnökkel szemben a keresztnevet választják.
2. Az a feltételezésem, miszerint a férfi beosztottak udvariasabbak a női főnökkel, mint a nők, nem nyert bizonyítást. A nominális forma kiválasztásánál ugyanis nem a beosztás kerül előtérbe, amikor a férfi munkatársak szólítják meg ellentétes nemű főnököket. A női beosztottakra ez inkább jellemző. A tiszteletadás a férfi beosztottak részéről inkább a névmás használatának kerülésében érhető tetten. Ha mégis használnak névmást, akkor magázódás-

nál a kevésbé formális *maga* kerül előtérbe, míg a női beosztottak a formálisabb *önt* választják.

Viszont mindkét nemű beosztottakra igaz, hogy akár a férfi, akár a női főnökkel szemben inkább kerülik a névmáshasználatot. Kölcsönös tegeződés-kor pedig mindkét nemre igaz, hogy beosztottként kerülik a *te* névmást. Úgy tűnik, hogy a munkatársak a névmás használatának kerülésével „tartják a távolságot” a feljebbvalóiktól. Ez a faktor tehát nem genderfüggő, hanem egyértelműen csak a hierarchikus viszonyok irányítják.

3. Talán az egyik legszembeötlőbb eredmény az, hogy a nőket akár beosztottként, akár vezetőként megszólítva, többször alkalmazzák nemtől függetlenül a keresztnevet vagy annak becézett formáját, mint a férfiakkal szemben. Ez még akkor is így van, amikor a munkahelyi hierarchiában viszonylag magas beosztásban van egy hölgy.

Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a vállalati hierarchia ugyanazon szintjén lévő női és férfi főnökkel szemben megnyilvánuló férfi beosztottak megszólításait hasonlítjuk össze: a feletteseiket magázó férfi beosztottaknak csak 40%-a használja a női főnök megszólítására a beosztás+asszony formát, míg a férfi főnökkel magázódók egyike sem használ keresztnevet, hanem a vezetéknev+úr udvarias megszólítást választja.

Fordított esetben, vagyis a férfi főnök-női beosztott interakcióban a keresztnéven való megszólítás alig fordul elő. Akkor is csak a férfi főnök és titkárnő viszonyában, amely viszony a napi szintű ismeretség és együttdolgozás esete, így talán a legbizalmasabb viszony jelölőjévé válik.

4. Hipotézisem egy következő pontját módosítani kényszerültem: Igaz, hogy a női beosztottak udvariasabbak férfi feletteseikkel szemben, mint a férfiak a női főnökkel, de a női munkatársak beosztottként még az azonos nemű főnökkel is udvariasabbak, és inkább hajlamosak mindkét nemű főnök esetén felettessük beosztásának hangsúlyozására. Ennek a nominális formának a használatában az is benne van, hogy egy aszimmetrikus viszonyban a nők hajlamosabbak a főnök rangjának tiszteletére és elismerésére. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy önmaguk bizonyos mértékű lekicsinylésére. Amennyiben a férfi beosztottak egy részére is ez jellemző, az inkább a férfi és nem a női felettséssel szemben valósul meg.

Egy hölgy minél lejjebb áll a vállalati hierarchiában, annál kevesebb tisztelet illeti őt. Az általam vizsgált cégnél a férfi beosztottak az életkor faktorának megfelelően mindannyian tegeznek és keresztnéven szólítják felettessüket, azonban beosztása a közvetett munkatársak körében sem része a megszólításnak. Helyette egy kedveskedő vagy éppen a beosztásához kevésbé illő – és ilyen értelemben általam kissé bizalmasnak tűnő – becézett keresztnev jelenti az ő megszólítását a cégnél.

5. A vállalati hierarchiában lejjebb haladva az azonos nemű aszimmetrikus viszonyban a magasabb pozíciót betöltőnek inkább a tegezés, illetve a keresztnéven való megszólítás jár. A nemi különbségek azonban ott érhetők tetten, hogy a női munkatársak mint beosztottak esetében csak a középvezető férfi-

akkal szemben jelenik meg először a tegezés és a keresztéven való megszólítás. Ez is inkább annak tudható be, hogy a jelen kutatásban a középvezetők és titkárnők interakciója került előtérbe. Ebben az esetben egy napi szintű, szoros munkakapcsolatról van szó, mely aszimmetrikus, és eltérő nemek viszonyával jellemezhető. Interakcióik a munkakapcsolat jellege miatt bizalmassá, barátiává válik. A férfi munkatársak azonban már a gazdasági vezető hölgyet mint a vállalat menedzsmentjének tagját is elkezdik tegezni.

6. Nem igazolódott be az a feltevés sem, hogy az aszimmetrikus kapcsolatok magasabb rangú tagjai saját nemüktől és az interakcióban részt vevő alacsonyabb rangú partner nemétől függetlenül keresztnévi megszólítást alkalmaznak.

Igaz ugyan, hogy egyrészt a kortól, másrészt a munkahelyi hierarchiát figyelembe véve alakítják megszólításaikat a főnökök, azonban ebben a nemnek is szerepe van. A női felettesek inkább használják a vezetéknév+úr megszólítást a férfi beosztottakat megszólítva, mint a férfi főnökök, akik a magázás vagy tegezés mellett a keresztnévvel illetik női, de férfi kollégáikat is.

Tehát a magas pozícióban lévő nők egy távolságtartóbb és egyben udvariasabb hangot ütnek meg a férfi beosztottakkal szemben, mint a férfi főnökök. Ez utóbbiak kevésbé udvariasak a munkahelyi hierarchia legalacsonyabb fokán lévőkkel, mint a női főnökök. A női alacsony beosztású munkatársakkal szemben pedig már-már lekezelő stílusra utal a használt megszólítási forma.

7. Egy következő feltevés, mely arról szólt, hogy a férfiak mind beosztottként, mind főnöki pozícióban udvarias és egyben távolságtartó megszólítási formákat választanak a női munkavállalókkal szemben, csak részben igazolódott be. A nominális megszólítási formák nem támasztják alá ezt az állítást, ahogy a névmáshasználat is erre utal.

A férfi főnökök a hölgyekkel szemben vagy kerülik a névmások használatát, ami a tegeződésnél mindenképpen az udvariasabb formát jelenti, azonban magázódásnál a kevésbé formálisnak mondható *maga* névmás kerül túlsúlyba, sőt a vezérigazgató és helyettese esetében kizárólagossá. Nem érzik tehát úgy a férfi főnökök, hogy a hölgyekkel szemben vagy a névmáskerülés, vagy a formális *ön* használata lenne megfelelőbb. Ahogy a férfiak beosztottként is – ha használnak névmást –, akkor megint a *maga* alakot részesítik előnyben.

IRODALOM

BUDA 1979

BUDA Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979.

DOMONKOSI 2002

DOMONKOSI Ágnes: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen, 2002.

<http://mek.oszk.hu/01700/01715/01715.pdf> (letöltve: 2014. 09. 21.)

HUSZÁR 2009

HUSZÁR Ágnes: *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.

JUHÁSZ 1983

JUHÁSZ József: Szövegtani vázlatok (A megszólítás funkciói a szövegben). In: RÁCZ Endre–SZATHMÁRY István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983, 152–157.

LADÓ 1958

LADÓ János: Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr*, 1958. 422–430.; 1959. 23–26.

Melléklet

KÉRDŐÍV

Kérem, csak az Önre vonatkozó kérdésekre adjon választ!

Neme:

Beosztása/munkaköre a cégnél:

1. Hogyan szólítja meg főnökét/beosztottjait?

- a vezérigazgatót:
- a vezérigazgató-helyettest:
- a gazdasági vezetőt:
- az ágazatvezető(ke)t:
- a számítástechnikai osztály vezetőjét:
- a jogászt:
- a jogi asszisztenst:
- a könyvelőt:
- a pénztárost:
- a takarítónő(ke)t:
- az udvarost:
- a portás(ok)at:

Megjegyzés:

.....

2. Tegeződik-e női/férfi főnökével?	Férfivel:	IGEN	NEM
	Nőivel:	IGEN	NEM
3. Tegeződik-e női/férfi beosztottjával?	Férfivel:	IGEN	NEM
	Nőivel:	IGEN	NEM
4. Használja-e megszólításukban a TE névmást?		IGEN	NEM
a) Férfi főnökkel:		IGEN	NEM
b) Női főnökkel:		IGEN	NEM
c) Férfi beosztott esetén:		IGEN	NEM
d) Női beosztott esetén:		IGEN	NEM
5. Ha magázza főnökét:			
A) Használja-e megszólításában a MAGA névmást?		IGEN	NEM
a) Férfi főnökkel:		IGEN	NEM
b) Női főnökkel:		IGEN	NEM
c) Férfi beosztott esetén:		IGEN	NEM
d) Női beosztott esetén:		IGEN	NEM

B) Használja-e megszólításában az ÖN névmást?	IGEN	NEM
a) Férfi főnökkel:	IGEN	NEM
b) Női főnökkel:	IGEN	NEM
c) Férfi beosztott esetén:	IGEN	NEM
d) Női beosztott esetén:	IGEN	NEM
6. Ha magázza beosztottjait:		
A) Használja-e megszólításában a MAGA névmást?	IGEN	NEM
a) Férfi főnökkel:	IGEN	NEM
b) Női főnökkel:	IGEN	NEM
c) Férfi beosztott esetén:	IGEN	NEM
d) Női beosztott esetén:	IGEN	NEM
B) Használja-e megszólításában az ÖN névmást?	IGEN	NEM
a) Férfi főnökkel:	IGEN	NEM
b) Női főnökkel:	IGEN	NEM
c) Férfi beosztott esetén:	IGEN	NEM
d) Női beosztott esetén:	IGEN	NEM

**SZUBSZAHARAI AFRIKAI NŐI IDENTITÁSOK
ÉS NYELVI MEGJELENÍTÉSŰK
(DANGAREMBGA TSITSI *NERVOUS CONDITIONS* C.
REGÉNYE ALAPJÁN)**

MÓZES DOROTTYA

BEVEZETÉS

Jelen kutatás célja a női identitásfajták feltérképezése és az identitás nyelvi megjelenítésének megértése Dangarembga Tsitsi *Nervous conditions* című regényében szereplő dialógusok kvalitatív elemzése alapján. A *Nervous conditions* a rhodésiai apartheid rezsím idején játszódik (ma Zimbabwe), az 1960-as évek végétől az 1970-es elejéig. Ebből adódóan a kutatás egyik alapvető kérdése, hogy a nyelvnek milyen identitásjelölő funkciója van (lehet) a koloniális rhodésiai kontextusban, ahol a nők nyelvi és társadalmi lehetőségei nagymértékben korlátozottak (vö. LE PAGE–TABOURET–KELLNER, 1985).

A szakirodalom szerint az afrikai nyelvészeti kutatásokon belül egyelőre kevés a gendernyelvészeti kutatás. Az afrikai gender kutatásoknak figyelembe kell vennie: az erősen patriarchális (férfiak által dominált) szubszaharai afrikai kontextust, a nőket érintő kihívások nagyságát és számát, ahol a gender csak a paraméterek egyike (szegénység, egyenlő karrier és tanulási lehetőségek hiánya, tulajdonjogok korlátozása stb.) (ATANGA, 2012: 4). Így a nőket érintő elnyomás jellemzően kétszeres vagy háromszoros: gender-, bőrszín- és/vagy társadalmi osztály-alapú (SPIVAK, 1988; HOOKS, 1984). Ennek megfelelően az elemzésben az európai gender diskurzus és a szociolingvisztika fogalmai csak kritikus módon alkalmazhatóak (például identitás, stílus, ágencia).

Az afrikai kontextusban tehát fontos, hogy a 'gender' különbségek bináris módon kerüljenek feltérképezésre annak érdekében, hogy feltárhatók legyenek azok a diszkurzív és szociális gyakorlatok, amelyek a nők hátrányos helyzetét 'bebetonozzák' – például fontos a 'férfi dominancia' vizsgálata a nyelvhasználatban (bármennyire elavultnak tűnhet ez a nyugati akadémikus és társadalmi kontextusban) (ATANGA, 2012: 10).

GENDER REPREZENTÁCIÓ

A regény gender szempontú analízisénél figyelembe kell venni a férfi és női karakterek számát, a karakterek szerepének jelentőségét és reprezentációjának szélességét.

Férfi karakterek:

- Babamukuru (patriarcha, Európában tanult, gondoskodik a szegényebb családtagokról)
- Jeremiah (Tampu apja, oppresszív patriarcha, lusta, felelőtlen, képtelen ellátni családját)
- Takesure (Jeremiah és Babamukuru unokatestvére, képtelen eltartani családját, teherbe ejti Luciát)
- Chido (Babamukuru fia azonosul az angol-koloniális értékekkel, szerepe a narratívában lényegtelen)
- Nhamo (Tambu fivére, szexista, oppresszív patriarchális gyökerek mellett átveszi az angol-koloniális értékeket, szerepe a narratívában lényegtelen)

Női karakterek:

- Tambu (Bátyja halálát követően kiszabadul a tradicionális rurális női sorsból. Narrációja során a saját autonóm szubjektumának fejlődését és az őt körülvevő női kultúra értékrendbeli változásait kíséri végig. A regény fejlődésregény az ő szemszögéből.)
- Nyasha a lázadó tinédzser (A patriarcha lánya angliai gyerekkora után nem tud visszailleszkedni az elvárt tradicionális gender szerepekbe. Apja ellen lázad, belebetegszik a koloniális és a tradicionális rendszer elvárásaiba.)
- Lucia (Tambu gyönyörű és a női szexualitást affirmáló hajadon nagynénje ellenszegül a tradicionális gender normáknak, szakít az egyedülálló rurális nő kiszolgáltatottságából, dolgozó nővé válik.)
- Maiguru (Angliában diplomázott, végzettsége férjével egyenrangú, a patriarchális hatalmi struktúra és családi kötelezettségei miatt nem tud kilépni a tradicionális gender szerepből.)
- Mainini/Ma'Shingayi (Tambu anyja a szegény rurális nők sorsát kénytelen elviselni.)
- Takesure (A patriarcha húga, bizonyos előjogokkal bír.)

A regényben körülbelül azonos a női és a férfi szereplők száma. A női szereplők reprezentációjának skálája szélesebb és sokszínűbb, mint a férfiaké. Nincsenek 'gonosz' férfi szereplők ("villain") – az író még a meghatározó patriarchális karakter – perspektíváját is realista módon reprezentálja. Ugyanakkor egyetlen olyan férfi szereplő sincs, aki kritikusan értékelné a hagyományos gender és a koloniális szerepeket. A női szereplők saját öntudatra ébredésük fázisának megfelelően kérdőjelezik meg a tradicionális gender szerepeket, de ellenállásuk és lázadásuk a női elnyomás egy-egy partikuláris aspektusa ellen irányul. Nyasha az egyetlen, aki nemcsak a patriarchális rendszer előírt gender szerepek és viselkedési normák, hanem a kolonializmus ellen is tudatosan fellázad, felismeri, hogy a 'dupla oppresszió' (apartheid rasszizmusa és a társadalom szexizmusa) együttesen korlátozza a nők jogait és lehetőségeit.

UWAKWEH (1995) a regény női szereplőit három kategóriába sorolja: megmenekült (escaped), fogva tartott (entrapped) és lázadó (rebellious) nők. Maga a narrátor is a narrációban szereplő nőket e három csoportba sorolja:

...my story is not after all about death, but about my escape and Lucia's; about my mother's and Maiguru's entrapment; and about Nyasha's rebellion – Nyasha, far-minded and isolated, my uncle's daughter, whose rebellion may not in the end have been successful. (DANGAREMBGA, 1)

A női karaktereknek Uwakweh szerinti csoportosítása a patriarchális szembenállás mértéke alapján egyrésztől produktív, másrésztől azonban reduktív és félrevezető, mivel mindegyik női szereplő a gender és rassz oppresszió más materiális és diszkurzív aspektusaival találkozik. A női szereplők patriarchális elnyomáshoz való viszonyának értékelésekor a személyesen őket érintő társadalmi korlátozások figyelembevételével az előbbi csoportosításnál árnyaltabb kép körvonalazható. Ezért a dialógusok elemzésében fontos szempont a női identitás és az ágencia hangsúlyozása, annak figyelembevétele, hogy az egyéni diszkurzív/identitás lehetőségeket a partikuláris társadalmi korlátozások és lehetőségek tükrében értelmezzük, melyek nagymértékben determinálják az egyéni kreativitás és kitörés lehetőségeit.

ELEMZÉS

1. Mainini, Tambu anyja a társadalmi hierarchia legalján helyezkedik el, ezért mint a fekete afrikai nők többsége, háromszorosan elnyomott: gender, bőrszín és társadalmi osztály alapján (HOOKS, 1984).

'Can you cook books and feed them to your husband? Stay at home with your mother. Learn to cook and clean. Grow vegetables.' [...]
I complained to my mother. 'Baba says I do not need to be educated.'
I told her scornfully. 'He says I must learn to be a good wife. Look at Maiguru,' I continued, unaware how viciously. 'She is a better wife than you!'
My mother was too old to be disturbed by my childish nonsense. [...]
'This business of womanhood is a heavy burden,' she said. 'How could it not be? Aren't we the ones who bear children? When it is like that you can't just decide today I want to do this, tomorrow I want to do that, the next day I want to be educated! When there are sacrifices to be made, you are the one who has to make them. And these things are not easy; you have to start learning them early, from a very early age. The earlier the better so that it is easy later on. Easy! As if it is ever easy. And these days it is worse, with the poverty of blackness on one side and the weight of womanhood on the other. Aiwa! What will

help you, my child, is to learn to carry your burdens with strength.’

(16)

[Glossza: *Aiwa! Nem, soha vagy sohasem!*]

Annak ellenére, hogy Mainini nem tekinthető feminista karakternek, a diskurzus szintjén kritikusan viszonyul a normatív gender gyakorlathoz. A női elnyomásról a nőknek a család és az otthon iránti kötelelességeinek kontextusában beszél, az afrikai nők tradicionális alapértékeire (család és gyerekek) helyezve a hangsúlyt (ATANGA, 2012: 6–7). Az áldozatok, a terhek és a súly (“sacrifices”, “burdens”, “weight”) metaforáival fejezi ki a nőiség lényegét az afrikai kontextusban. Összemossa a biológiai és a társadalmi nemet, a nőiséget és a női elnyomást, ezzel naturalizálja a társadalmilag determinált gender szerepeket. Úgy véli, a nemi szerepek nem alakíthatók át, a nők feladata, hogy megtanulják elviselni a rájuk rótt terheket.

Az ellentmondás csírái megtalálhatók az exklamációkban (“Easy!”, “Aiwa!”), amelyek megzavarják a tradicionális gender diskurzus folyamát. Ezek a közbevetések expresszív és emocionális erejükénél fogva a női ellenállásnak adnak hangot, jóllehet nem képesek a normatív gender diskurzust kritikusan elemezni. A *szubaltern* (SPIVAK, 1988) női karakter nem rendelkezik a gender elnyomás leírásához szükséges nyelvi eszközökkel és fogalmakkal. A normatív gender gyakorlat igazságtalansága, a kiszolgáltatott nő keserősége és kritikája a szarkazmus erejével csattan ki belőle: “Easy! As if it is ever easy.” A kódváltott sona exklamáció (“Aiwa!”) az afrikai nők reménytelen *dupla elnyomására* reagál. A sona kifejezés referense nincs egyértelműen jelezve a szövegben, mégis a gender attitűdben fordulópontot jelöl, mert utána a beszélő visszatér az egyetlen lehetséges következtetéshez: nincs más kiút mint megtanulni a nőiség terheit elviselni. Mainini kritikus megállapításai ellenére nem tud kiszabadulni a rurális szegénység és patriarchális elnyomás által rákényszerített tradicionális gender szerepből.

2. Az afrikai kontextusban a férfiak nem ululálnak, az ’ululáció’ tehát hagyományos női köszönetnyilvánítás, valamilyen különleges tett vagy érdem elismerését fejezi ki. A tradicionális őshonos kifejezésmód használatának értékelése a női emancipáció kontextusában komplex jelenség: a kiinduló axióma az, hogy ha az afrikai feminizmus elvetné a tradicionális női formákat, mert azokat áthatja a tradicionális kultúra gender ideológiája, akkor az afrikai nők elvesztenék az afrikai identitásukat és a kolonializmus elleni lényeges fegyvereiket (lásd *Az algiri csata c.* filmet, melynek zárójelenetében az ululáció az antikolonialista ellenállás eszközeként funkcionál). Számos kérdés merül fel az ululációval kapcsolatban: milyen gender konstrukciókat és különbségeket implikál, hogyan erősíti a nők diszkurzív és társadalmi hátrányait, milyen diszkurzív lehetőségeket teremt (“moments of power”) a nők számára a férfi nyelvi dominancia ellensúlyozása érdekében.

‘Purururu!’ ululated Lucia loud and long [...] She knelt in front of Babamukuru, energetically clapping her hands. ‘Thank you, Samusha, thank you, Chihwa. You have done a great deed.’ [...] My mother

came hurrying with her own shrill ululations. ‘That is why they say education is life [...] Aren’t we all benefitting from Babamukuru’s education?’ And she knelt worshipping beside Lucia. Then it was Maiguru’s turn to take her place on the floor. ‘Thank you, Baba, thank you for finding Mainini Lucia a job.’ It was an intoxicating occasion. My first instinct was to join the adoring women – my mouth had already pursed itself for a loud ululation. ‘Don’t you dare,’ Nyasha hissed, kicking me under the table. I unpursed my mouth, but the urge to extol Babamukuru’s magnanimity was implacable. ‘Thank you, Babamukuru [...] for finding Lucia a job.’ (160–161)

Dangarembga arra használja fel a női ululációt, hogy a hagyományos nyelvi formákhoz való viszony alapján ábrázolja a változó női identitást. Az afrikai tradicionális kultúrában szocializált női szereplők az ululációt választják a patriarcha iránti hálájuk kifejezésére. Tambu Nyasha tiltása miatt csak verbális elemekkel fejezi köszönetét. Nyasha – aki Angliában, majd a fehér misszionárius iskolában szocializálódott – úgy véli, hogy az igazságtalan gender berendezkedésből, a patriarcha hatalmi pozícióból adódó ’segítség’ nem érdemel köszönetet. Az összes nővel ellentétben ő semmilyen formában nem fejezi ki háláját. Az őshonos afrikai hagyományok iránti érdeklődése ellenére, Nyasha elveti az ululációt, mint az afrikai nők kifejezőmódját, mert szerinte azt áthatja a tradicionális kultúra gender oppresszív ideológiája és gyakorlata.

3. A nők és a gyerekek a konyhában gyülekeznek, egymás között beszélgetnek. Tambu és Nyasha életkoruk és alacsony társadalmi státuszuk miatt nem szólalnak meg. A felnőtt nők hevesen tiltakoznak a patriarchális rendszer, Luciának a „perből” való kizárása ellen. A patriarchális intervenció az első olyan döntés, amelyet a női csoport határozottan bírál két okból: egyrészt a nők megkérdőjelezzik a tradicionális gender viszonyokban érvényesített hatalmi szabályokat – a döntésből való kizárást, a nők térbeli szegregációját –, másrészt nem fogadják el a családi problémák rendezésére az egyházi esküvő elrendelését.

‘Have you ever seen it happen? [...] ‘Have you ever seen it happen [...] that a hearing is conducted in the absence of the accused? Aren’t they saying that my young sister impregnated herself on purpose? Isn’t that what Takesure will tell them and they will believe it? Ehe! They are accusing Lucia. She should be there to defend herself.’

‘It’s true!’ agreed Mainini Patience [...] ‘We all know that hearings are not private affairs [...] But this family we have been married into! I don’t know what frightens them about coming out in the open, but everything they [the men] do is hushed up and covered. Hidden. Even from us, as though we were children. Do they think we will curse them? [...]’ ‘It’s all right for you,’ she [Lucia] boiled. ‘They are not telling lies about you. It’s not your name they are spoiling. I am the one they are talking

about. [...] Isn't it Maiguru? [...] What do you say, Maiguru? Isn't it they want to spoil my name? So what do we do, Maiguru? We are looking to you to give us a plan.' (139–140)

A női szolidaritás azonban megreped, amikor Maiguru nem hajlandó azonosulni a nők álláspontjával, és a patriarcha feleségeként a csoport élére állni.

'...I was not born into my husband's family, therefore it is not my concern. Takesure is not my relative. What he does with Lucia is no business of mine – she is not my relative either. If they make problems for themselves, well, they will just have to see what they can do. But what they do does not concern me.' [...] Maiguru's words released a flurry of offended rustlings and mutterings from my mother and my aunts, but as she continued, the protests subsided into stunned disbelief. By the time she had finished the kitchen was still. [...] (141)

Álláspontját azzal indokolja, hogy nem akar férje családi ügyeibe beavatkozni. Magyarázatát nő társai nem fogadják el, mivel az afrikai nők identitásának és értékrendjének meghatározó eleme a család. Maiguru nem mondja ki nyíltan, de Lucia promiszkuitását elítéli. Emögött a klasszikus opposzió (tisza nő vs. prostituált) húzódik meg, amelynek ideológiai erejét a kolonializmus és az afrikai kultúra duplán felerősíti. Maiguru megnyilatkozását a többiek úgy értelmezik, hogy 'női problémáikkal' nem azonosul, és társai fölé helyezi magát. Maiguru beszédét a kívülálló pozíció, a felsőbbrendűség, a formalitás, a visszafogottság, a kimért hangvétel jellemzi. Ez a nyelvhasználat a lokális női értékeket és diskurzusokat leértékeli, a női szolidaritás elutasításakor főleg koloniális és patriarchális diskurzus elemekre támaszkodik. Maiguru viselkedése a *szimbolikus domináció* (THOMPSON, 1991) gender esetének tekinthető, amikor a magasabb hatalmi pozícióban lévő nő, akinek stílusa mértékadóbb, a saját értékelési normáit alkalmazza a kevésbé befolyásos nők megítélésekor.

'He-e-e! she cackled, clapping her hands. 'Aiwa! Girls, would you say this one is a *muroora* like the rest of us? She speaks as though she were born into our husbands' family, she regards herself as highly as they do. You have heard her, girls, haven't you? Doesn't it make you wonder why she came her tonight? Tell us, Maiguru, what were you thinking to do in the kitchen with us this evening when you know the matters that are arising?' (141)

[Glossza: *muroora* sógornő]

Mainini válaszában a sona kifejezések (*aiwa*, *muroora*), a tradicionális gesztusok (például a taps) a tradicionális női identitást és értékeket hitelesítik. Mainini felismeri, hogy sógornője patriarchális felsőbbrendűséggel kezeli a többi nőt. A konfliktust követően Maiguru a tradicionális udvariassági szabályoknak megfelelően

búcsút vesz a jelenlevőktől: “Well, ...as I said I shall go to bed. Good-night, Mainini Ma’Shingayi, Mainini Patience, Mainini Lucia.” (141) A dialógus során kifejezésre jut Maiguru identitásának ellentmondásossága a női csoporton belül elhatárolódik a tradicionális zimbabwei női identitástól, ugyanakkor a tradicionális női viselkedés bizonyos elemeit maga is használja. A nőekkel szemben az angol, művelt, felsőbbrendű nő szerepében lép fel. A tradicionális női szereppel szembeni fellépése ugyanakkor nem egyértelműen sikeres, előbb-utóbb kénytelen alávetni magát az uralkodó és elvárt női viselkedési normáknak.

4. Maiguru magas társadalmi pozíciója ellenére a szexista és a rasszista oppresszió áldozata. Dolgozó nőként jelen van és részt vehet ugyan a férfiak által dominált terekben és szerepkörökben, a családon belül azonban továbbra is a zimbabwei női ’modellt’ vagy ’ideált’ testesíti meg.

Tambu értesül arról, hogy Maiguru Angliában MA-fokozatot szerzett. A dialógusra Tambu és Maiguru között ezután kerül sor.

‘Is it true, Maiguru? [...] Do you really have a Master’s Degree?’

Maiguru was flattered. ‘Didn’t you know?’

‘But Maiguru,’ [...] ‘did you ever say?’

‘Did you ever ask?’ she countered, and continued, ‘Yes, we both studied, your uncle and I, in South Africa for our Bachelor’s Degrees and in England for our Master’s.’

‘I thought you went to look after Babamukuru,’ I said. ‘That’s all people ever say.’

Maiguru snorted. ‘And what do you expect? Why should a woman go all that way and put up with all those problems if not to look after her husband?’

Maiguru was more serious than she has ever been before. Her seriousness changed her from a sweet, soft dove to something more like a wasp. ‘That’s what they like to think I did [...] Whatever they thought,’ she said, ‘much good did it do them! I still studied for that degree and got it in spite of all them – your uncle, your grandparents and the rest of your family. Can you tell me now that they aren’t pleased that I did, even if they don’t admit it? No! Your uncle wouldn’t be able to do half the things he does if I didn’t work as well!’ [...]

‘You must earn a lot of money. [...] What happens to your money? Does the government take it?’

‘You could say that,’ my aunt laughed, forcing herself to be merry again but not succeeding. [...] ‘What it is to have to choose between self and security. When I was in England I glimpsed for a little while the things I could have been, the things I could have done if–if–if things were–different–but there was Babawa Chido and the children and the family. And does anyone realise, does anyone appreciate, what sacrifices were made? As for me, no one even thinks of the things I gave up.’ She

collected herself. ‘But that’s how it goes Sisi Tambu! And when you have a good man and lovely children, it makes it all worth while.’ (102–103)

Maiguru gender kritikáján érezhető, hogy Angliában töltött évei során direkt kapcsolatba került a ’nyugati’ feminista és gender diskurzusokkal: a biológiai és a társadalmi nem közötti különbség koncepciójával, azzal, hogy nincs ’természetes’ nemi alapú munkafelosztás (‘paid’ és ’unpaid work’). Beszédében nyíltan tematizálja a házasságát meghatározó gender egyenlőtlenségeket, az azonos végzettség ellenére meglévő családon belüli és kívüli diszkriminációt. Maigurunak fáj, hogy érdemeit (tanultságát, keresetét) még saját családján belül sem ismerik el, sőt az adott patriarchális viszonyok között a tanult nőkkel szembeni előítéletek miatt még a női közösség is kiközösíti és invalidálja.

A narrátor utal arra, hogy Maiguru többször is próbál elégedettséget vagy örömet erőltetni magára, de ez nem sikerül neki. Nem verbális jelek érzékeltetik a nőiség terhét és a hagyományos gender normákkal szembeni ellenállását, amelyet nyíltan sokszor nem mer felvállalni. Maiguru ingerültsége és szomorúsága fejezi ki, hogy helyzetével elégedetlen és alávetettséget nem tartja természetesnek.

A dialógus befejező része a tradicionális gender női szerepkör elleni lázadás és a kényszerű beletörődés közötti belső harcot, feszültséget, ellentmondásokat és ingadozást mutatja be. Maiguru egyértelműen megfogalmazza a középosztálybeli rhodésiai nők választási kötelezettségét a ’self’ és a ’security’ között. A női szubjektumra nézve a biztonság választásának árát a megfogalmazás retorikai, expresszív erején keresztül fejezi ki, a megfogalmazás tartalmi szintjén nyitott marad. Később már nem a női ágenciára, hanem férjére és gyerekeire hivatkozva határozza meg helyzetét: “but there was Babawa Chido and the children and the family.” A női identitást olyan áldozatok sorozataként definiálja, amelyeket senki nem ismer el. Míg korábban szabad választás lehetőségének tükrében narrálta helyzetét, később a középosztálybeli, iskolázott nőt a gender berendezkedésnek egy ágenciával nem rendelkező, kiszolgáltatott és alárendelt áldozataként ábrázolja. Végül a boldog családi életre való hivatkozással igazolja saját önfeladását, ezzel elbizonytalanítva a megfogalmazott gender kritikát.

5. A női identitás torzulásai testi és pszichikai patológiában is kifejeződnek. Az étkezési zavarok, de a katatónia, a depresszió és a hisztéria is, bizonyos mértékig női zavarként, ’problémaként’ vannak elkönyvelve az orvosi és a pszichiátriai diskurzusban, de a médiában is. A rasszista és kolonialista diskurzus szerint az afrikai nők abban különböznek az európai nőktől, hogy nincs pszichológiai mélységük, ezért nem szenvednek ezektől a mentális betegségektől, amit jól mutat a következő sztereotípiája: “Africans don’t get eating disorders.” Így Nyasha bulorexiája (bulimia és anorexia), Mainini depressziója és Tambu katatóniája az irónó rasszista előítéletek elleni fellépését szimbolizálja. Emellett Dangarembga a kolonializmus egyik fontos trópusaként kezeli a táplálékfelvételt, így az étel megtagadása és kihányása antikoloniális ellenállásként is értelmezendő. Hasonlóképpen a depresszióban a

patriarchális női kötelezettségek – anyaság, gyereknevelés és házimunka – megtagadása antipatriarchális ellenállásként is értelmezendő. Ez a két metafora kifejezi azt, ahogyan az afrikai nők internalizálják a szexista és a rasszista ideológiát és diskurzust.

A hisztérikus kitörés során elhangzó monológ nem sokkal előzi meg Nyasha szanatóriumba kerülését. A monológ elemzése alapján részletesen kifejtem, hogy ez a *nervous condition* miként reprezentálja a kolonialista és a gender elnyomás okozta torzulásokat az egyén identitásában és nyelvhasználatában. Előjáróban fontos kiemelni, hogy a monológban a gender elnyomásnál nagyobb hangsúlyt kap a koloniális elnyomás.

‘I don’t want to it, Tambu, really I don’t, but it’s coming. I feel it coming. [...] ‘They’ve [my parents] done it to me,’ she accused, whispering still. ‘Really, they have.’ And then she became stern. ‘It’s not their fault. They [the colonizers] did it to them too. You know they did. [...] To both of them, but especially to him [Babamukuru]. They put him through it all. But it’s not his fault, he’s good.’ Her voice took on a Rhodesian accent. ‘He’s a good boy, a good munt. A bloody good kaffir,’ she informed in sneering sarcastic tones. [...] ‘Why do they do it, Tambu,’ [...] ‘to me and to you and to him? Do you see what they’ve done? They’ve taken us away. Lucia. Takesure. All of us [the colonized]. They’ve deprived you of you, him of him, ourselves of each other. We’re grovelling. Lucia for a job. Jeremiah for money. Daddy grovels to them. We grovel to him.’ She began to rock, her body quivering tensely. ‘I won’t grovel. Oh no, I won’t. I’m not a good girl. I’m evil. I’m not a good girl.’ [...]

Nyasha was beside herself with fury. She rampaged, shredding her history book between her teeth (‘Their [the colonizers’] history! Fucking liars. Their bloody lies.’), breaking mirrors, her clay pots, anything she could lay her hands on and jabbing the fragments viciously into her flesh, stripping the bedclothes, tearing her clothes from the wardrobe and trampling them underfoot. ‘They’ve trapped us. They’ve trapped us. But I won’t be trapped. I’m not a good girl. I won’t be trapped.’ Then as suddenly as it came, the rage passed. ‘I don’t hate you, Daddy.’ she said softly. ‘They want me to, but I won’t.’ [...] ‘Look what they’ve done to us [...] I’m not one of them but I’m not one of you.’ [...] (204–205)

A beszédaktus a kolonializmus rendszerszintű analizisét célozza meg. Nyasha lényegében kimondja, hogy ‘a kolonializmus elidegeníti a kolonizált egyént, többek közt a szüleit, akik meg őt idegenítették el’. Míg a személyes névmások esetében kikövetkeztethető a referens (*they* szülők vagy kolonizálók; *him* Babamukuru; *us* kolonizáltak), az *it* névmás esetében nem egyértelmű, mi a referens. Az *it* névmás néha a kolonializmust, néha a kolonializmus által kiváltott “nervous condition-re” (‘ideges állapotra’) utal. Nyasha ugyan nem a megfelelő tudományos terminológiá-

val fejezi ki, hogy maga a kolonializmus a patológia forrása, de az *it* és a *they* névmások használata egyértelműen ezt a jelentést hordozza.

A kolonializmus hatását a kolonizáltra olykor szemantikai tartalommal felruházott főigével (például “They’ve trapped us”), olykor határozatlan névmással párosított segédigével fejezi ki (például “They did it to them”). A segédigés grammatikai konstrukció célja, hogy általánosítson, egyúttal megtartsa a szemantikai határozatlanságot. Ezzel Dangarembga eléri azt, hogy a kolonializmus működése és hatása nem korlátozódik egy szemantikailag meghatározott jelentésre. Ennek a grammatikai konstrukciónak a variált ismétlése és kiterjesztése különböző viszonyrendszerre lehetővé teszi, hogy alkalmassá váljon (új) tulajdonságokkal rendelkező (új) rendszerek feltérképezésére.

A határozott szemantikai jelentéssel bíró mondatrészek, igék (*deprive*, *grovel*, *trap*) és kifejezések (*good boy*, *good munt*, *a bloody good kaffir* vs. *not a good girl*, *evil*) határozatlan mondatrészekkel párosulnak és/vagy mondat fragmentumokként szerepelnek a szövegben. A kolonizáltak patológiáját tükrözi, hogy Nyasha nem képes szemantikailag meghatározott tartalmat – identitást, fogalmakat – rendelni a rendszer elemeihez és résztvevőihez: kolonizáléhoz, az oppresszív rendszerhez, a kolonizált férfiakhoz és nőkhöz, a kolonizáltak elidegenedéséhez, illetve az anticolonialis és az antiszexista (feminista) diskurzushoz. Képtelen a kolonializmus kolonizáltakra gyakorolt hatását direkt, explicit, érthető formában artikulálni, már az artikuláció formája magában hordozza azt a patológiát, amiről tartalmában szól. A szemantikai határozatlanság és a leegyszerűsített szintaktikus konstrukciók túlzó használata absztrakttá teszik leírását, ami kockáztatja a koloniális erőszak narratívájának érthetőségét.

Gender szempontból érdemes elemezni a monológban a kolonializmus és az identitásalkotás kapcsolatát. Nyasha felismeri, hogy az a koloniális elidegenedés (*alienation*), amitől szenved, nem szülei hibája, hiszen velük is ezt tette a kolonializmus, főleg az apjával. Nyasha felismeri, annak ellenére, hogy apja individuumként a patriarchális oppresszió képviselője, a patriarchális gender (és koloniális) oppresszió strukturális, tehát társadalmi intézményekben és gyakorlatban él tovább, abból táplálkozik. Azt is tisztán látja, hogy apja a fehérek által determinált szerepbe van bezárva a fekete rhodésiai értelmiség képviselőjeként. A rhodésiai fehér elit akcentusának mimikrije (a ‘mimicry’ fogalmáról bővebben l. BHABHA, 2010) és beszédének szarkasztikus tónusa is azt idézik, ahogyan a gyarmatosítók apjáról beszélnek: “He’s a good boy, a good munt. A bloody good kaffir.” A *good* jelző ismétlése azt hangsúlyozza, hogy a kolonialista rendszer erkölcsi kategóriák keretében értékeli, kiváltságokkal jutalmazza az engedelmes alattvalót. A koloniális diskurzusban a kiváltságos kolonizált férfiak számára fenntartott identitás kollokáció formájában rögzített, ami általában férfiakra vonatkozik. A monológban férfi és a női kolonizált személy számára elérhető szerepek közötti különbségek jól láthatók. A koloniális diskurzusban alig van jelen kolonizált nők „modell-je”, tehát a kolonizált nő identitás lehetőségei még a férfiakénál is korlátozottabbak.

A maximálisan leegyszerűsített szintaxis jelzi, hogy az identitásalkotás és -választás lehetőségei mennyire behatároltak. A kolonialista rendszer megfosztja a

kolonizáltakat személyiségüktől, a szerep- és identitásalkotás lehetőségétől, elidegeníti őket önmaguktól és egymástól, kényszerűen rájuk erőlteti a koloniális értékeket és identitást: “They’ve deprived you of you, him of him, ourselves of each other.”

Az író nő szemantikailag meghatározott igével jelöli (“grovel”) azt a fogalmat, amit FOUCAULT (1995) „engedelmes szubjektumnak” nevez: “We’re grovelling. Lucia for a job. Jeremiah for money. Daddy grovels to them. We grovel to him.” Nyasha az engedelmes szubjektum imperatívuszát elutasítja, ugyanakkor a gender ideológia hatására olyan identitás kategóriák szerint definiálja magát, amelyeket elutasít: “I’m not a good girl. I’m evil. I’m not a good girl.” Nem tudja autonóm női szubjektivitását és identitását nyelvileg kifejezni.

A tradicionális női identitást meghatározó értékek: önfeladás, engedelmesség, alárendeltség, termékenység. A patriarchális társadalomban a kolonizált nő attribútumainak lényege az önfeláldozás. Ezért a patriarchális és a koloniális rendszer ellen lázadó, önnön értékére ébredő nő identitása nem lehet pozitív, hanem szükségképpen “bad”. A kolonizált nő előírt viselkedési normája a megalázkodás (grovel); az a nő, aki ennek a normának ellenáll, annak a patriarchális társadalomban nincsenek esélyei.

Nyasha nem tud azonosulni sem a kolonizáló, sem a kolonizált szubjektummal, identitása bizonytalan, amit a számára elfogadható gender szerepek hiánya tovább súlyosbít: “I’m not one of them but I’m not one of you.” Ez egyben egy intertextuális allúzió, amely a koloniális diskurzusra jellemző, olyan gyakori grammatikai konstrukció, amely a kolonizáló entitás (maszkulin) identitását fejezi ki: “[he’s] one of us.”

KÖVETKEZTETÉSEK

Az elemzett dialógusok alapján három alapvető identitásfajta körvonalazódik, melyeket a következő nyelvi jellemzők és variációk jellemeznek (jellemezhetnek): 1. A tradicionális gender identitást jelöli (jelölheti): a tradicionális afrikai női értékek hangsúlyozása; a helyi nyelv (sona); a tradicionális nyelvi formák (pl. ululáció); a nyelven kívüli ellenállás formái (pl. depresszió). 2. A ’modern’, ill. változó női identitást jelöli (jelölheti): az angol vagy a sona nyelv választása, a nyelvi és a kulturális hibriditás, a kódváltások, a nyugati gender kritika, az afrikai nők tradicionális alapértékei, a patriarchális elnyomás egy-egy partikuláris aspektusával szembeni nyelvi ellenállás. 3. A független, értelmiségi afrikai nő identitását jelöli (jelölheti): a nyelvi és a kulturális hibriditás, a helyi nyelvtől és a tradicionális kultúrától való elidegenedés, a feminista és/vagy az antikolonialista (afrikanista) diskurzus, a politikailag tudatos lázadás a patriarchális és/vagy a koloniális elnyomással szemben.

A kutatás nem oldotta fel az elméleti dilemmát az identitás értelmezését többszörösen elnyomott *szubaltern* szubjektumokat vagy csoportokat illetően. Továbbra is kérdés, hogy a nyelvnek milyen identitásjelölő funkciója van (lehet) az erősen patriarchális kontextusokban, ahol a dupla vagy többszörös elnyomás a nők számára hatalomtól rendkívülien megfosztott szerepeket eredményez: Lehet-e nyelvi

eszközökkel identitást alkotni? A nyelvi megnyilatkozások (elsősorban) identitást jelölnek-e? Azok a kivételes momentumok, amikor a nők 'hatalommal' rendelkeznek, értelmezhetők-e 'identitás aktusokként' (LE PAGE-TABOURET-KELLER, 1985). További feladatnak tekintem tehát a szociolingvisztikában kidolgozott *identitás*, *ágencia* és *stílus* fogalmak (újra)értelmezését az afrikai kontextusban.

A dialógusok megerősítik azt, hogy máshogyan beszélnek a nők csoporton belül és kívül, illetve a női és a férfi terekben. A férfi terekből kizárják a nőket, férfi dominancia, nyílt szexizmus és diszkrimináció érvényesül a nyelvhasználatban, ill. nyilvánvaló szabályok határozzák meg és korlátozzák a nők diszkurzív lehetőségeit az interakciókban. A női ellenállás alapja tehát a tradicionális diszkurzív szabályok megsértése. A női térben az összes nő (Maiguru kivételével) fellázad a patriarchátus ellen, hozzáállásuk kritikus, viselkedésük asszertív, társadalmi változást követelnek (vö. HUSZÁR, 2009: 71).

A férfi térben a női szereplők megkérdőjelezzik ugyan a tradicionális gender szerepeket, de lázadásuk a női elnyomás egy-egy partikuláris aspektusa ellen irányul. A regényben az 'ululáció' rámutat egy olyan momentumra, amikor a nőknek a patriarchális diskurzusban megengedett, hogy éljenek a beszéd jogával. Paradox módon azonban ennek a hagyományos beszédformának a használata tovább erősíti a patriarchális gender különbségeket és hierarchiát. Általánosan is igaz, hogy a nők identitásuk meghatározásakor és a patriarchátussal szembeni ellenállásukban is alapvetően tradicionális identitásra és értékekre támaszkodnak. Gyakori, hogy a gender kritikát nem asszertíven, hanem ambivalensen adják elő. Még a nők egymás közötti dialógusaiban is jellemző, hogy a lexikai szinten megvalósított gender kritikát a fonológia szintjén felbontják, elbizonytalanítják, sztereotipikusan 'nőies' kódok és viselkedés megválasztásával ellensúlyozzák. A tradicionális női szerepekből a nők a férfias beszéd jellemzőinek felvételével, a férfi és a női beszéd jellemzőinek tudatos és kreatív keverésével, a beszéd performatív és retorikai elemeinek kihangsúlyozásával, az európai gender diskurzus felhasználásával próbálnak kilépni. A regényben az asszertív, egyenrangú, független női beszéd lehetősége ugyan felvillan, de a patriarchális rendszer még olyan erős, hogy az autonóm női identitás kibontásának lehetőségei még rendkívül korlátozottak.

LAZAR (2005: 15) szerint egy női perspektívából beszélni nem ugyanaz, mint egy feminista politikai perspektívából beszélni. Grant így fogalmaz: "to know as a woman means to know from the perspective of the structure of gender. In contrast, a feminist perspective means that one has a critical distance on gender and on oneself." (LAZAR, 2005: 15) Az elemzés alapján megállapítható, hogy Nyasha egy feminista politikai perspektívából beszél, kritikus távolságot tartva a gender és a *self* irányában. Maiguru és Lucia inkább egy női perspektívából beszélnek, mert a gender struktúráján keresztül látják és értelmezik az őket körülvevő világot. Perspektívájuk nem mondható feministának, mert a *self* és a gender konstrukció analízise többnyire kimarad beszédükből. Nyasha elméleti feminista (antikolonialista) diskurzusa pedig abban korlátolt, hogy nem képes egy női példaképet vagy identitást létrehozni.

FORRÁS

DANGAREMBGA 2004

DANGAREMBGA, T.: *Nervous Conditions*. Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2004.

IRODALOM

ATANGA 2012

ATANGA, L. et al.: Gender and language in sub-Saharan African contexts: Issues and challenges. *Gender & Language*, Vol. 6, No. 1 (2012), 1–20.

BHABHA 1994

BHABHA, H.: *The Location of Culture*. Routledge, London–New York, 1994.

FANON 2006

FANON, F.: *The Wretched of the Earth*. Trans. Richard Philcox. Grove Press, New York, 2006.

FOUCAULT 1995

FOUCAULT, M.: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Trans. Alan Sheridan. Random House, New York, 1995.

HOOKS 2000

HOOKS, B.: *Feminist Theory: from Margin to Center*. South End Press, Cambridge, 2000.

HUSZÁR 2009

HUSZÁR Á.: *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Tinta Könykiadó, Budapest, 2009.

LAZAR 2005

LAZAR, M.: *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology*. Palgrave, London, 2005.

LE PAGE–TABOURET-KELLER 1985

LE PAGE, B. R.–TABOURET-KELLER, A.: *Acts of Identity: Creole-based Approaches to Language and Ethnicity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

SPIVAK 1988

SPIVAK, G. C.: Can the Subaltern Speak? In: NELSON, C.–GROSSBERG, L. (eds.): *Marxism and the interpretation of culture*. University of Illinois Press, Urbana, 1988, 271–313.

SUNDERLAND 2006

SUNDERLAND, J.: *Language and Gender: An Advanced Resource Book*. Routledge, New York, 2006.

THOMPSON 1991

THOMPSON, J.: *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press, Cambridge, 1991.

UWAKWEH 1995

UWAKWEH, P. A.: Debunking Patriarchy: The Liberational Quality of Voicing in Tsitsi Dangarembga's *Nervous Conditions*. *Research in African Literatures*, Vol. 26 (1995) 75–84.

NŐKÉPEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN – NŐK AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANKÖNYVEKBEN

SCHWIRJÁN RENÁTA¹

Az intézményi szocializáció keretein belül elsősorban azt vizsgáltam, hogy milyen alternatívákat mutat az iskola, és napjaink nőképei mellé milyen típusokat vonultat fel az irodalom. Azért elsősorban az irodalom tankönyveket választottam, ezen belül a nyolcadik évfolyamos irodalmat, mert minden más tantárgy tananyaga szigorúan kötött, de egy-egy irodalmi korszak keretein belül maguk a tankönyvírók választják meg, hogy milyen írókat és műveket mutatnak be.

A nyolcadik évfolyam tananyaga a 20. századi magyar irodalom a *Nyugat* indulásától egészen a '80-as évekig, némi világirodalmi kitekintéssel, kötelező olvasmány Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című műve. Bár a 20. századi magyar irodalomban arányaiban valóban kevesebb női író van, mint férfi, úgy vélem, jelentőségük nagyobb annál, mintsem a tankönyvek sugallják, elég csupán Kaffka Margitot vagy Török Sophie-t említeni.

Ezen kívül régóta bizonyított tény, hogy a férfiak és a nők teljesen különböző világképe mellett nyelvhasználatának alapvető momentumai, mint a modalitás, a lexika és a szóhasználat is eltérő, nincs ez másként az íróknál, költőknél sem, így egyáltalán nem mindegy, hogy az irodalomórakon feldolgozott szöveg milyen világot tükröz.

Az elmúlt évek irodalom tankönyveit vizsgálva arra voltam kíváncsi, hogy milyen arányban olvashatják a diákok a férfi és a női szerzők műveit. Az alábbi könyveket vizsgáltam:

- DOBCSÁNYI Ferenc: *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 8. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- DOBCSÁNYI Ferenc: *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 8. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- ALFÖLDY Jenő: *Irodalom a tizenéves diákoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- ALFÖLDY Jenő: *Irodalom 8. Olvasókönyv a nyolcadik évfolyam számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008.
- *Sokszínű irodalom tankönyv 8.* Mozaik Kiadó, Szeged, 2011.
- *Irodalom 8.* Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2009.

Az idővel haladva kimutatható egy csekély javuló tendencia. A Dobcsányi Ferenc által szerkesztett irodalom olvasókönyvnek az 1991-es kiadásában egyetlen női szerző sincs, a 2003-as kiadásban már szerepel Nemes Nagy Ágnes, igaz, egyetlen versével, *A szabadsághoz* cíművel.

---

¹ ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

Szintén 2003-ban adták ki a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában az Alföldy Jenő által szerkesztett *Irodalom a tizennégy éves diákoknak* című tankönyvet, melyben már két Nemes Nagy Ágnes vers szerepel. Ugyanennek a könyvnek egy 2008-as kiadásában már újra csak *A szabadsághoz* című vers az egyetlen, amely női szerzőtől származik.

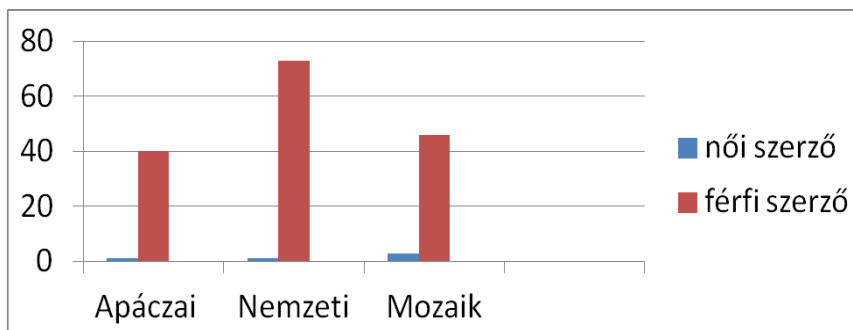
Az említett könyvek sorából a vizsgált szempontból nem lóg ki az Apáczai Kiadó gondozásában megjelent *Irodalom 8.* című tankönyv sem, amely szintén egy verset közöl a már említett költőnőtől, így a mezőny nyertese a Mozaik Kiadó, amely *Sokszínű irodalom tankönyvében* 3 női szerzőt is bemutat. A kimaradhatatlan Nemes Nagy Ágnes, Agatha Christie-t egy novellájával és Szabó Magdát az *Abigéllal*.

Mіндеzen adatok tükrében szeretném ismertetni a 2011-ben megjelent nemzeti köznevelésről szóló törvény első bekezdését, mely az alapelveket ismerteti:

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény céljai és alapelvei

A törvény célja olyan köznevelési rendszer megalkotása, amely elősegíti a gyermekek, fiatalok harmonikus lelki, testi és értelmi fejlődését, készségeik, képességeik, ismereteik, jártasságaik, érzelmi és akarati tulajdonságaik, műveltségük életkori sajátosságaiknak megfelelő, tudatos fejlesztése révén, és ezáltal erkölcsös, önálló életvitelre és céljaik elérésére, a magánérdeket a köz érdekeivel összeegyeztetni képes embereket, felelős állampolgárokat nevel. Kiemelt célja a nevelés-oktatás eszközeivel a társadalmi leszakadás megakadályozása és a tehetség gondozás.

Ennek jegyében szeretném diagramos formában is szemléltetni a három legelterjedtebb és legismertebb tankönyv férfi és női szerzőinek arányát. Megjegyezném, hogy az a tankönyv, amely arányaiban a legtöbb női szerzőt tartalmazza a tankönyvpiac átszervezése miatt a következő tanévektől megszűnik. A jelenleg használatban lévő tankönyvek közül az Apáczai Kiadó és a Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvei maradnak meg.

A tankönyvek által említett három női szerzőn kívül – a teljesség igénye nélkül –, néhány huszadik századi női íróat említek meg, akik méltatlanul nem kaptak helyet az irodalmi kánonban annak ellenére, hogy sokan közülük olyan színvonalas folyóiratokban is publikáltak, mint a *Nyugat*.

- Bálint Ágnes
- Fehér Klára
- G. Szabó Judit
- Galgóczi Erzsébet
- Janikovszky Éva
- Jókai Anna
- Kertész Erzsébet
- Palotai Boris
- Szalay Lenke
- Szepes Mária
- Thury Zsuzsa
- Kaffka Margit
- Lesznai Anna
- Török Sophie
- Bohuniczky Szefi
- Kádár Erzsébet
- Kosáryné Réz Lola
- Lányi Gyulai Márta
- Kovács Mária
- Reichard Piroska

A női szerzők műveinek interpretálásán túl, a nemek egyensúlyának helyrebillentésére szolgálhat a női alakok megjelenítése az irodalmi művekben.

A Nemzeti Tankönyvkiadó tankönyvében 15 műben jelenik meg valamilyen női alak, míg a *Sokszínű irodalom tankönyv* című esetében 10-ben, az Apáczai Tankönyvkiadó könyvében pedig 16 irodalmi alkotás ábrázol valamilyen módon női alakot. Az ábrázolt női alakok között éles különbséget lehet tenni aszerint, hogy édesanyaként vagy a szerelem tárgyaként tűnik-e fel a nő. Egyetlen kivétel mutatkozik, mely sajátos módon mindkét kategóriába belefér, Gelléri Andor Endre *Kisgerezdek* című novellája. Ebben az író azt a lelki folyamatot mutatja be, mely során a fiatal lányból asszony lesz, majd az asszonyból anya.

A magyar és a világirodalomban is jellemző, hogy a jelentős költők költészetét tematizálva beszélünk szerelmi vagy hitvesi költészetéről, ezekből a versekből választottam ki néhányat, ezek elemzése alkotja elemzésem további részét.

Ady Endre

Mindhárom tankönyv tartalmazza Ady Endre *Lédával a bálban* és *Őrizem a szemed* című verseit. Ez a két vers kulcsfontosságú Ady szerelmi életében. Az elsőt Diósy Ödönnéhez, Brüll Adélhoz írta, akivel kilenc éven át volt szerelmi kapcsolata.

ta. A kapcsolat meglehetősen ellentmondásos volt, hiszen Léda végig Diósy Ödön felesége maradt, miközben Adyhoz fűződő szerelméhez nem fért kétség. Kezdetben általa kapott lehetőséget a fiatal költő, hogy nyugat-európai utazásokat tegyen, és ez sokat formált a költészetén is. Az idő múlásával azonban kapcsolatuk kezdett megromlani, sok visszaemlékezés maradt fenn Léda asz- szony féltékeny természetéről, majd a költő az *Elbocsátó szép üzenet* című verssel tesz pontot a szerelmi kapcsolat végére.

Az *Elbocsátó szép üzenet* című vers egyik tankönyvben sincs benne, de az egyik legnépszerűbb Ady-vers, bár az egyik legmegalázóbb is.

Kezdetben felfokozott érzelmek jellemezték a tiltott kapcsolatot, még zsoltárokat is írt Léda asszonyhoz, ám a heves érzelmek és indulatok hamar váltak diszharmonikussá, és a szerelemből egy se veled se nélküled, szakításokból és kibékülésekből álló szövevény lett. Ady és Léda ellentmondásos kapcsolatát a *Lédával a bálban* című vers is jól tükrözi, hiszen „fekete párként” nevezi magukat, melyet az irodalom a boldogtalan pár szimbólumaként tart számon. Ez nem meglepő, hiszen románcukba befészkelte magát a hiábavalóság érzése és a halál hangulata, az eggyé válás és a teljes egyesülés számukra lehetetlen, ezért „fekete pár”.

A Léda-szerelem szélsőséges boldogtalanlansága később nyomtalanul eltűnik, és a költő 1916-ban már féltő rajongással ír verset feleségéhez, Boncza Bertához. Mint ha nem is ugyanaz a költő lenne, úgy vágyik a nő által nyújtott érzelmi biztonságra, és a hangsúly nem is annyira a szerelem érzésén van, inkább a nehéz időkben biztonságot nyújtó egymásba kapaszkodáson.

Mindhárom tankönyv csupán szűkszavúan elemzi a két verset, csupán annyi információval, amennyi feltétlenül szükséges a megértéshez. Meg kell azonban említeni, hogy a Mozaik Kiadó *Sokszínű irodalom tankönyve* minden műhöz, így ezekhez a versekhez is ad forrásszöveget, amelyek segítik az értelmezést.

József Attila

A másik költő, aki a huszadik századi magyar irodalomnak jeles alakja, József Attila. József Attila élete rendkívül érdekes, és még ennél is érdekesebb volt a női nemhez fűződő viszonya, bár sajnos ezek az érzelmek nem kapnak hangot a tankönyvekben. A Gebe Mártához, Vágó Mártához, Szántó Judithoz és Marton Mártához fűződő érzelmek egyenként is kibogozhatatlanok, de mindegyikre igaz, hogy a költő számára a szerelem nemcsak egy felkavaró érzés volt, hanem mágikus erő, mely védelmezi őt a kínzó magánytól. Számtalan versében idézi meg korán elvesztett édesanyja emlékét is, és nyilvánvaló összefüggés van az árván felnőtt gyermek és az örökösen szeretetehes férfi hánykolódásai között.

Szerelmi versei közül a *Mikor az uccán átment a kedves* című kapott helyet a Nemzeti Tankönyvkiadó *Irodalom olvasókönyvében* és az Apáczai Kiadó kiadványában. Ez a vers 1925-ben keletkezett, és valószínűleg Gebe Mártához, a makói igazgató lányához íródott, hangneme pedig szokatlan módon idilli és boldog, valószínűleg a fiatalság és a naivság okán. A tankönyvekben található többi vers a gondolati és az istenes költészet részét képezi, József Attila szerelmi költészetét egyik

tankönyv sem taglalja, valószínűleg nem is értené azt meg egy általános iskolás gyermek.

Radnóti Miklós

Szintén jelentős Radnóti Miklós hitvesi költészete, melynek címzettje Gyarmathy Fanni, a felesége, aki nemrégiben halt meg. A *Tétova óda*, a *Nem tudhatom* és az *Erőltetett menet* című versek mindkét tankönyvben megtalálhatóak, a *Sokszíniú irodalom tankönyv* kiegészül még a *Hetedik eclogával* és a *Razglednicákkal*. A költő verseinek nagy része a munkatáborban született, ahol egyszerre vágyakozott a távoli otthon és a felesége után, és ez a kétféle vágyakozás sokszor keveredik össze. A versekben megjelenő feleség képe és az iránta érzett szerelem teljesen más értelmezést nyer, ha figyelembe vesszük, hogy Radnótinak egy éven át tartó viszonya volt Beck Judit festőnővel, és az iránta érzett szerelméről be is számolt Fanninak (NYÁRY, 2013: 9). A feleség csendben szenvedett és várta a kapcsolat végét, közben hirdette, hogy az ő kapcsolatuk nem a másik fél kisajátításán alapul, hanem az egymás iránti bizalmon és kölcsönös elfogadáson. És mégis a férfi volt az, aki megcsalt, és a nő az, aki mindezt eltűrte. A festőnő szakított Radnótival, és megjött az első munkaszolgálati behívó, így a költő újra felesége felé fordult, és a munkaszolgálatról már újra utána vágyakozik, s 1943-ban megírja feleségéhez a magyar irodalom egyik legszebb szerelmes versét, a *Tétova ódát*. A költemény két egységre osztható. Az első rész a hitves iránt érzett szerelemről szól, míg a második rész azt az állandóságot és biztonságot mutatja be, amit a kedves személye nyújt. Számára Fanni jelenléte és támogatása természetes, mint az asztalon lévő cukor vagy vizespohár.

Gelléri Andor Endre

Ahogy az már a bevezetőben is említettem, a kispikái alkotások közül a *Kisgerendezek* című novella a legérdekesebb gender szempontból. Egy fiatal nőről szól az alkotás, aki alig három hónapja van férjénél, így még új a számára ez a helyzet. A novella során sehol nem mondja ki egyértelműen az író, hogy ez a nő gyermeket vár, mégis egyértelművé válik az eseményekből. A bevezetőben a fiatalasszony nevet, és az ablaküveg párájába írja: „Ne nevedd te! Te kis csacsi!” Ebből a megszólításból is látszik, hogy leginkább még gyermekként gondol magára. Majd rövid leírás következik arról, hogy mennyire szokatlan még számára az asszonyi szerep, és hogy leányként még a hangos kacagás is tiltott dolog volt. Amikor pedig szülei-vel arról beszélgetett, hogy neki gyermeke lehet, apja csak így szólt: „Ne légy már olya szeles” – vagyis férjhezmenetele ellenére az apja szemében ő még mindig csak az a kis bakfis, akit szabályozni kell, aki egy komolyabb felnőtt irányítására szorul. A novella keletkezésének idején, a 20. század első évtizedeiben valóban az volt a közvélekedés, hogy a nők mellé örökös gyám kell. Hiszen egy nő csak úgy hagyhatta el a szülői házat, ha férjhez ment, és még a férj nélkül maradt nőknek is egy közeli férfi családtag támogatására kellett szorulnia.

A novella második részében a szentimentalizmus kap hangot, amikor a csillapíthatatlan éhségtől indítatott nő ennivaló után kutat, majd narancsot talál, s gerezdekre vágja azt. A narancsgerezdek között megpillant egy kis gerezdet, mely „olyan volt, mintha egy kisbaba összehúzódzkodva aludna az anyja mellén”. Majd becsomagolva elteszi, hogy este megmutassa hazaérkező férjének az időközben Kisnarancs névre keresztelt apróságot.

A házimunkát és a főzést tovább folytatva nekiállt a hagyma szeletelésének. „Az volt benne, egy picike, illatozó, parányi hagymacsecsemő.” Ezt is a Kisnarancs mellé tette, és játszadozott velük.

A novellában megjelenő kép egy infantilis gyermeket ábrázol, a jellemábrázolás pedig szeretnivaló és szeretetteljes annak ellenére, hogy a környezet nem ismeri el a nő függetlenségét és önálló akaratát. A központi mondanivaló az anyává válás, az anyai érzelmek ébredése.

Szabó Magda

Az epikai alkotások közül a Mozaik Kiadó *Sokszínű irodalom tankönyvében* is van egy, amelynek témája egy női sors, ez pedig Szabó Magda *Abigél* című regényének egy részlete. A regény főszereplője Vitay Georgina, akit édesapja, Vitay tábornok a második világháború idején vidékre visz egy leányintézetbe, hogy biztonságban legyen. A lány életében minden felfordul, a szép ruhái, a barátai és az addigi társasági élet elérhetetlen távolságba kerül. A lány kezdetben tartózkodóan viselkedik társaival, akik viszont az elejétől kedvesen fogadják, és az ellentétek rendeződése után beavatják őt a Matula titkaiba. Bemutatják a kertben álló szobornak, a regény címadójának, a csodatévőnek tartott Abigélnek. A kollégium a háborús Magyarország egy csendes és biztonságos zuga, míg a mű végén ide is betör a háború. „Az Abigél azt szerette volna megmutatni, hogy nincs közösség, amelyet el nem ér a háború, de csak másodsorban egy felekezeti leányiskola Hitler-korabeli ábrázolása. (...) Mindent beleírtam, amit nekem kellett volna megtennem, aki tanú voltam és kortárs, de nem lettem több egy büntudatos szemlélőnél.” (*Kívül a körön*, 1982: 404)

Hogy ennek a regénynek ki vagy mi áll a központjában, azt nehéz lenne egyértelműen megmondani. A regény címadója Abigél, aki képes mások kívánságait teljesíteni, de a kollégium lakói közül valaki átveszi a szobor szerepét, valaki, akinek a kilétére nem derül fény. Központi jelentőségű lehet Georgina beilleszkedése, majd menekülése is, hiszen kétségtelenül ő az egyik főszereplő. Mégis talán a legnagyobb jelentősége annak a történelmi keretnek van, amiben az egész esemény sor játszódik, hiszen ezen események meg sem történnének, ha nem 1943 őszét vagy 1944 tavaszát íránk.

Egyvalamiben azonban biztosan kuriózum ez a mű a tankönyvi művek között: egy női író írt egy lányregényt, melynek főszereplője és legtöbb szereplője egyaránt nő. Még egy ehhez hasonlót nem lehet találni.

A mű a lányregény romantikus műfajára épül, de ahogy a cselekmény előrehalad, megcáfolja a lányregények konvencióit. A műfaj határaiba ugyanis nem férnek bele az *Abigél*éhez hasonló cselekmények és konfliktusok.

A tankönyv csupán részletet közöl a regényből, amit egy magyarázat követ *A lányok nevelése, tanítása* címmel. Ebből a rövid olvasmányból megtudhatják a diákok, hogy a lányok nevelését és oktatását sokáig nem tartották fontosnak, általában otthon, édesanyjuktól tanultak praktikus hétköznapi dolgokat, hogy jó feleség válhasson belőlük. A középkorban az apácázárdákban folyt némi tanulás, ahol a hétköznapi dolgok mellett már írni és olvasni is megtanították a leányokat, a módosabb emberek pedig házitanítót fogadtak leánygyermekük mellé. A 19. század elejétől több leánynevelő intézet is nyílt, hogy a nemes kisasszonyokat és a gazdag polgárok leányait jó modorra és megfelelő beszédstílusra tanítsák, de ezek az intézmények nem adtak végzettséget igazoló bizonyítványt.

Magyarországon az 1868-as népoktatási törvény tette kötelezővé, hogy minden gyermek, így a lányok is iskolába járjanak 6 és 12 éves koruk között. A középiskolai oktatás viszont csak később vált elérhetővé a lányok számára, a fiú társaiktól elkülönítve. A 19. század végén már volt néhány egyetemi szak is, ahová járhattak lányok, de csak az 1950-es évektől kezdték egységesíteni az oktatást a fiúk és a lányok részére, és az 1960-as években jelentek meg az első koedukált osztályok.

ÖSSZEGZÉS

A fenti írókat és műveket azért tartottam fontosnak bemutatni, mert ezáltal láthatjuk, hogy milyen női típusokat állítanak példaként a tankönyvek az általános iskolás gyermekek elé.

Hiszen elfogadhatjuk azt a feltételezést, hogy alapvető jelentőségű a biológiai érvelés, mely szerint a nemi hormonok, az eltérő testi felépítés és a genetikai kódok határozzák meg a nemi szerepeket, de nem hagyható figyelmen kívül a szocializációs nézetrendszer sem, hiszen a környezet hatása determinisztikusan határozza meg az emberi viselkedést. Ha elfogadjuk ezt a tényt, akkor nem vonhatjuk kétségbe a szocializációnak azt a típusát sem, melyet másodlagos szocializációnak vagy intézményi szocializációnak nevezünk, és ehhez tartoznak azok a tankönyvek is, melyeket a fentiekben mutattam be. Különösen fontosnak tarom azt, hogy a média által bemutatott torz nőképek mellett a diákok a klasszikus női alakokat is alaposan megismerjék. Ebben segíthetne egy olyan tankönyv, mely a fent említett szempontok figyelembevételével készül.

IRODALOM

ALFÖLDY 2003

ALFÖLDY J.: *Irodalom a tizennégy éves diákoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

ALFÖLDY 2008

ALFÖLDY J.: *Irodalom 8. Olvasókönyv a nyolcadik évfolyam számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008.

DOBCSÁNYI 1991

DOBCSÁNYI F.: *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 8. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

DOBCSÁNYI 2003

DOBCSÁNYI F.: *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák 8. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

Irodalom 8. Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2009.

SZABÓ 1982

SZABÓ Magda: *Kívül a körön.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982.

NYÁRY 2013

NYÁRY K.: *Így szerettek ők – Magyar irodalmi szerelmeskönyv.* Corvina Kiadó Kft., Budapest, 2013.

Sokszínű irodalom tankönyv 8. Mozaik Kiadó, Szeged, 2011.

ÖNREPREZENTÁCIÓ EGY 17. SZÁZADI SZÉKELY NEMESASSZONY MAGÁNLEVELEZÉSÉBEN

BABOS ORSOLYA¹

Kolozsvárott, a Román Országos Levéltár fiókjában található a Korda család hagyatékában Lázár Erzsébet levelezése, ami egy, eddig a kutatók által feldolgozatlan iratanyag. A gazdag forrásanyag mindenképpen alkalmas arra, hogy rajta keresztül bemutassuk egy kora újkori nemesasszony mindennapjait, életmódját, kapcsolatrendszerét.

Jelen tanulmány első felében Kálnoki Sámuelné Lázár Erzsébet életének fontos momentumait vázolom fel, melyek bemutatása szükséges ahhoz, hogy a továbbiakban néhány konkrét levélen, levélrészleten keresztül betekintést nyerhessünk egy 17. századi jómódú asszony mindennapjaiba, világszemléletébe.

Lázár Erzsébet az 1640-es évek második felében született Szárhegyen, és 1709-ben hunyt el Brassóban. Származását tekintve apai részről Erzsébet a gyergyószárhegyi Lázár ágból sarjadt, melynek eredete egyenest a legendák kódéba nyúlik vissza.² A család „főhadiszállása” Csíkszék legészakibb vidéke, a Gyergyóimedence volt, mely térséget a Gyergyói-, a Görgényi-havasok és a Hargita hegyei határolják. Ezen terület meglehetősen jól bekötöttnek számított az akkori viszonyok között, hiszen településeit a Maros köti össze, lehetővé téve a folyami kereskedelmet, továbbá a lakosság kapcsolattartását Erdély távolabbi vidékeivel. Adminisztratív szempontból Csík-, Gyergyó- és Kászsószékhez tartozott.³ Az itteni lakosság nagy része a székely hadviselők közül került ki. A hadköteles székelyek száma 439 főt tett ki a II. Rákóczi György rendeletére készített 1654. évi összeírás alapján. Családjaikkal együttes számuk kb. 2500–2700 főre becsülhető. A Lázárok ősi fészke a Szármány-hegy alatt épült, még I. Lázár András kívánságára, a 15. század első felében. Ez a vár képezte a majdani kastély alapját. Fia, I. János tovább bővítette. Az építkezés első nagyobb hulláma 1532-ben fejeződött be, ám csak később, II. Lázár István⁴ idején nyerte el erőd jellegét, ekkor épült ki kettős védőfa-

¹ Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, hallgató

² Állítólag olyan ősökkel büszkélkedhetnek, mint Lázár Columbus a Kr. u. 700-as évekből vagy Lázár I. Balázs Szent István korából, róluk természetesen nem maradtak fenn a tényleges létezésüket igazoló adatok.

L.: NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VI. 1857–1868. Pest, 49.

³ TUDÓS S. Kinga: *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné*. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna I.* Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, 93.

⁴ II. Lázár István (1549–1579), l.: NAGY: VII. 1860, 52.

Az ő leánya volt Druzsina, Iktári Bethlen Farkas felesége, Bethlen Gábor édesanyja. Gábor még

la és több tornya.⁵ Az épületkomplexum generációkon át szolgálta sikeresen az újabb Lázár-tódok védelmét és kényelmét.

Lázár Erzsébet édesapja IV. Istvánnak Székely Ilonától született fia, V. István.⁶ V. Lázár Istvánnak két házasságából öt gyermeke született. Petki Katával kötött első frigyből kettő: Erzsébet és VI. István, az utóbbi hamarosan meghalt. 1672-ben az édesanya, Petki Kata is elhunyt. Apjuk 1673 őszén feleségül vette beregkeresztúri Keresztúri Krisztinát, ki Keresztúri István és Tholdalagi Krisztina lánya volt. Ebből a házasságból született Ferenc és Antal. Az idősebb Lázár Istvánt szoros barátság fűzte első apósához, királyhalmi Petki Istvánhoz, aki csíki főkapitány, II. Rákóczi György tanácsosa, híres hadvezér és főudvarmester volt. Az após viszonzta barátságát és bizalmát.

Erzsébet gyermek- és ifjúkoráról egyelőre nagyon keveset tudunk. Feltételezhetjük, hogy családjának légkörét igen erős katolikus erkölcs hatotta át. Édesapja ugyanis a Szármány hegyen templomot és zárdát építtetett az ott lakó ferenceseknek.⁷ V. István meglehetősen aktív politikai-közéleti figura volt, nem fogyott ki a politikai tervekből, és akarata érvényesítéséért is minden tőle telhetőt megtett. Csapatával hol Barcsay Ákos fejedelemsége ellen szervezkedett, hol Kemény János trónra juttatását készítette elő. Béldi Pállal való szövetkezéséből pedig Apafi-ellenességére következtethetünk. Utazásai során megfordult és hosszabban is időzött Szárhegyen, Csíkszeredán, Görgényben, Marosvásárhelyen vagy a vármegyék valamelyikében. II. Rákóczi Györggyel tartott, mikor az a havaselvi vajda, Constantin Basarab megsegítésére indult 1655-ben, majd akkor is, amikor Lengyelország trónjának elfoglalására tört. 1661-ben Rákóczi fejedelem bukását követően Ali pasa betört Csíkba, fosztogatott, gyűjtogatott. Tolvajostetön V. Lázár István vereséget szenvedett, miért is a nép, felelősnek tartva őt a pusztulásért, vádat emelt ellene. Ekkor érte utol Istvánt Barcsay Ákos haragja is, amiért saját pártjára nem hajlíthatta. Ezért 1660 nyarán a görgényi várba záratta. Onnan ugyan megszökött, de hamarosan Apafi fejedelem ellenében felségsértés vádja alatt Fogaras várában érte a vég élete ötvenharmadik évében, 1679-ben.

---

kisgyermekként édesanyjával és testvérével a Lázár udvarba került. III. Lázár András foglalkozott a neveltetésével, ki erős kezű, durva katonamester hírében állt. Ő volt az egyetlen a családban, aki egy időre protestáns lett, majd rekatolizált.

Fia, IV. István Bethlen Gábor unokatestvére, a majdani Lázár Erzsébet nagyapja. Bethlen embere mindhalálig, hadjárataiban kíséri. Csík-, Gyergyó- és Kászsószék királybírója, hatalmas birtokot vásárolt össze. További reneszánsz stílusú építkezéseket folytatott Szárhegyen, a kastélyt tanácskozóteremmel, lovagteremmel bővítette. Sok embert juttatott jobbágyi sorba. In: TAMÁS: 2000, 94.

⁵ TAMÁS: 2000, 94.

⁶ V. Lázár István (1626–1679) In: NAGY: 1860, 52. Édesanyja 1629-ben meghalt, mostohaanyja Kovacsóczy Zsuzsanna lett, kivel apja 1644-es halála után pereskedett a lefoglalt családi levelekért és jószágokért. In: LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár család*. Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2012, 155.

A férj, IV. István végrendeletében a mostohára, Kovacsóczy Zsuzsannára 4000 magyar forintot érő jószágot hagyott, és ez csak egy része lehetett a teljes örökségnek. L.: TAMÁS: 2000, 94–95.

⁷ TAMÁS: 2000, 95.

A kis Erzsébet tehát viszonylag ritkán láthatta apját, s szeretetét sem érezhette folyamatosan. Édesanyjáról, Petki Katáról szintén keveset tudunk, de kiterjedt rokonságuk és Erzsébet későbbi összeköttetései alapján, melyek évek, sőt generációk távolára nyúlnak vissza, arra következtethetünk, hogy anyja is lelkiismeretesen ápolta rokoni, családi kapcsolatait. Erzsébet, miután testvére, István elhunyt, egyedüli gyermekként nevelkedett, s így fiú örökös nem lévén, a székely családjog értelmében szülei halála után a vagyon rá mint fiúsított lányra szállott (volna). Rátermett és határozott az élet minden területén.⁸ Minden jel arra mutat, hogy leendő férjével, Kálnoki Sámuellel már gyermekkoruktól kezdve ismerték egymást, hiszen a két család férfi tagjai gyakran indultak közösen hadba, avagy találkoztak békeidőben a fejedelmi udvarban vagy az országgyűléseken, esetleg egymásnál vendégségben.

Házasságuk tehát előnyösnek bizonyult mind a családi vagyongyarapítás céljából, mind pedig általánosan, az emberi kapcsolatok szempontjából. Egybekelésük előtt az ifjú férj vagyona és családi hírneve sem múlta felül Erzsébetét. Sámuel apja Kálnoki István, Miklósvárszék királybírója volt 1631 táján, és a székelyek kapitánya, édesanyja Béli Kelemen lánya, Béli Anna. Ő maga egyetlen fiúgyermek volt, így aztán kiemelkedően gondos neveletésben részesült, a bécsi Akadémia jogi karán végzett. Tanulmányai és külföldi utazásai után huszonhét évesen tért haza, és vette feleségül feltehetően már – mondhatni – érett fejjel Lázár Erzsébetet. Esküvőjüket Tüdős Kinga szerint az 1667 húsvétját követő héten tartották.⁹ Ezután

⁸ TAMÁS: 2000, 96.

⁹ A férjhezmenetel időpontjának megállapítása problémás. Lázár Miklós közel másfél évszázada kiadott könyvében foglalkozik a rendelkezésünkre álló adatok ellenmondásosságával. Erzsébetet ugyanis egy 1659-es adat szerint, melynek forrására könyvében nem hivatkozik, „Erzsók asszony”-nak nevezik (LÁZÁR: 2012, 173), ami a fennmaradt kortárs írárok tükrében egyértelműen férjhezett voltára utal. Azonban Lázár szerint már azért sem valószínű, hogy ekkor már férjnél lett volna, mert a körülmények tükrében az túl korai lett volna. Ezzel nem értek egyet teljesen, hiszen apja, István 1626-ban született, Lázár Erzsébet pedig az 1640-es évek második felében látta meg a napvilágot, tehát ekkor már nyugodtan tekinthetjük eladósorban lévőnek, amennyiben édesapja fiatalon házasodott. Az, hogy 1650–51 táján már nő volt (LÁZÁR: 2012, 155), nem jelenti azt, hogy akár már közel fél vagy egy évtizede ne lehetett volna az, márpedig ha Erzsébet születését a 1645 és 50 közé tesszük, már akkor az kellett hogy legyen.

Másrészt Thököly István egy Lázár Istvánnak szóló 1667-es levelében jókívánságait küldi a friss házásoknak (LÁZÁR: 2012, 173). Mivel Erzsébetnek ekkor még csak egy testvére volt, VI. István, akiről 1659-ben esik említés (LÁZÁR: 2012, 203; NAGY: 1860, 62), de gyakorlatilag semmi más nem maradt fent róla, csupán hogy magtalanul halt meg ifjú korában, talán még gyermekként, és így aztán esetleges menyasszonyáról, feleségéről sem tudunk, így az ő közfoglójának lehetőségét kizárhatjuk. Így tehát marad Erzsébet, mint új ara.

Továbbá meg kell említenünk még egy nyomot, amely meglehetősen közvetett érv lehet az 1667-es év mellett: Lázár István egyik 1661-ben kelt, apjának írt levelében ez áll: „Kegyelmed édes Apám Uram megbocsásson, hogy a szegény gyermekekkel eddig is busítottuk kegyelmedeket, kit adja Isten én is szolgálhassak meg kegyelmednek.” Lázár ebből arra következtet, hogy ha Erzsébet már 1659-ben férjhez ment volna – azaz immár az ura háztartásához számított volna –, akkor Istvánnak azonos nevű fián kívül még kellett volna gyermekének lennie, de erről nem tudunk (LÁZÁR: 2012, 193).

Mindezek után látszik, hogy bármely lehetséges időpontra csak elég homályosan következtethe-

Erzsébet a Kálnokiak Szárhegytől úgy 100 km-re fekvő köröspataki udvarházába költözött.¹⁰

Erzsébet, fiúsított volta ellenére, apja pártoskodásának köszönhetően nem sok vagyonnal érkezett a házasságba, ahogy arra Kálnoki Sámuel sógorának, Mikes Kelemennek a levelében láthatunk utalást: „Kére engemet... Lázár István Uram, hogy Kálnoki Sámuel Uramnak mondanám meg, hogy ő kegyelme feleségit nem lehetett illendő képpen kiházásítani. Mivel Barcsai Ákos Fejedelemségében minden belső értékétől megh fosztatott volt, mind jószágokban és egyéb javokban. Nem is adának sem hintót, sem lovakat Kálnoki Sámuelné Asszonyommal.”¹¹ Am hamarosan nagy horderejű változások történtek a családban. Lázár István második feleségének ugyanis két fia is született, így aprózódott szét az eredetileg Erzsébetre szálló vagyon, és romlott meg a két asszony, Erzsébet és mostohaanyja, Krisztina kapcsolata.

Férjétől hét felnőtt kort megért gyermeke született,¹² igaz, csak egy fiú. Ez a létszám nem volt szokatlan a korabeli székely nemesi családokban. Altorjai Apor Lázárnak például tizenkét gyermeke volt. S később Lázár Erzsébet egyik lányának, Borbálának is tizenkettő lett. Lázár Erzsébet tehát anyaként sikeres volt. Már önmagában az, hogy egy gyermekét sem veszítette el, ami a korban oly általános volt a legmagasabb körökben is, nagy fegyvertény. Utódai közül egyetlen lánya nem vitte csak tovább a családi vérvonalat, Zsuzsanna, aki először Pozsonyban, majd később Pesten élte az apácák elzárt, de elmélyülő és még kemény praktikus kötöttségeivel együtt is lélekben az átlagosnál szabadabb életét. Erzsébet nemcsak a gyermekek fizikai, higiénés szükségleteiről gondoskodott, hanem nevelésükre, taníttatásukra is nagyon odafigyelt. A kis Kálnokiakat a birtok udvarán felépített iskolaházban udvari tanító oktatta. Az épület meglehetősen puritán volt, de rendeltetését – a szellemi kapuk megnyitását, az elme lángjának élesztgetését – tökéletesen ellátta. Hitük ápolásának szolgálatában házi kápolnájuk állt. Könyvtárukat is bősen gyarapították, ahol is megtalálhatóak voltak mind az ókor klasszikusai – Cicero, Horatius, Plutarkhosz, Arisztotelész munkái –, mind a szentek élettörténetei és egyéb „jámbor olvasmányok”, mint Gulliver utazásai vagy tankönyvként Emanuel Alvarez spanyol jezsuita latin nyelvtana.¹³

Egyetlen fiukat, Ádámot kitüntető figyelemmel kezelték, sőt minden biztonnyal el is kényeztették. Az ifjú anyja kedvence volt, ami a jellemfejlődése szempontjából nem volt túl előnyös számára. Felcseperedvén kortársai elkényeztetettnek, kellemetlen természetűnek tartották. Később kettejük között is feszültté vált a viszony, természetesen anyagi természetű ügyek miatt. Erzsébet és fia között, amikor a vagyon elosztásáról kellett megegyezniük, kemény konfliktusok léptek fel, mint amint azt már több másik család esetében is láthattuk. A fiút, mikor még csupán

tünk. Mindazonáltal, amíg további források birtokába nem jutunk, az eddigiek alapján a biztosabbnak tűnő 1667-es dátumot használom.

¹⁰ TAMÁS: 2000, 97.

¹¹ TAMÁS: 2000, 97. Apor lvt. Nr. 476. Közli: TUDÓS S. Kinga

¹² Kálnoki lvt., Fasc. XVIII: 1/37. L.: TUDÓS S.: 1998, 13.

¹³ TAMÁS: 2000, 98–99.

ígéretes reménység volt, nemcsak Erdélyben és Bécsben, hanem más idegen országokban is tanították, hogy minél több mindent lásson, tapasztaljon, hogy viszonylag kerek fogalmat alkothasson a világról. Ez a sok törődés mondhatni nem is hullott terméketlen talajba. A fiú 1705-ben csíki főkapitány és Háromszék utolsó főkapitánya, 1713-ban kancellár-jelölt, ám 1719-ben harminchat évesen élete tragikus véget ért, elvitte a pestis. Felesége a spanyol Maria Reichsgräfin Mamucca de la Torre volt.¹⁴

Erzsébetet neveltetése tökéletesen felkészítette a rá váró, családi ügyeket szervező, remek kapcsolatteremtő készségű, ugyanakkor az otthon biztonságát is nyújtani tudó céltudatos „nagyasszony” szerepére. Férjének tökéletes partnere volt a gazdaság irányításában, sokszor személyesen számoltatta el gazdatisztjeit, vagy vette számba a termést, és mindezekről urának is beszámol, naprakész információkkal látva el a távollétében is családjá boldogulásáért dolgozó férfit. 1000 holdnál kiterjedtebb termőföldkészletüket tekintve tehát dolog volt bőven odahaza is. Az 1698. évi inventáriumból tudjuk,¹⁵ hogy földjeik nagy része két nagyobb (Miklósvár, Köröspatak) és két kisebb (Gidófalva, Kézdiszentlélek) birtoktest köré csoportosult a Háromszéki-medencében, továbbá Csík, Gyergyó és Kászsó körzeteiben is feküdt földjük, Lázár-résről pedig a marosszéki Bándon (a nádasdi és váraljai szőlők és majorságrész) és Csíksomlyón. Falurészt birtokoltak továbbá Tancs, Debrád, Fülöpös, Csicsó, Lázárfalva, Debne, Kozmás, Mindszent, továbbá Bánkfalva határában. Mindezt azért tartottam szükségesnek felsorolni, hogy láthassuk, mekkora gazdaságot kellett a családnak felügyelni és jövedelmezően igazgatni.¹⁶

Mindebből következik, hogy Lázár Erzsébetnek is időnként messzire kellett utaznia, ahová sokszor a gyerekeit is magával vitte, hogy a felkeresett birtokokon a termelést és azok helyzetét személyesen is ellenőrizhesse. Jelentős jövedelmük folyt be még a kocsmárlásból is, ezért szöveik, boraik minősége különösen fontos volt számukra. Az asszony, akinek több száz szolga, jobbágy tevékenységét kellett átlátni és összehangolni, elég szigorú és következetes kellett hogy legyen, ha nem akarta, hogy az irányítás kicsússzon a kezéből. Ez derül ki férje egyik hozzá írott leveléből, ahol is arra kéri az asszonyt, hogy ne bánjon olyan keményen a jobbágyokkal, mert annak könnyen az indulatok elszabadulása és „csakazértis” engedelmesség, ne adj’ Isten, lázadás lesz a következménye. „ha a cselédek s jobbágyok közül valakik véteni találnak is nem kell menten tömléceztetni, veretni, mert ha felettébb keményen tartya őket az én távol létemben, s az mostani boldogtalan időben ...ha riadozás is lenne, sok borzalmas kár tétellel fizetnének érte.”¹⁷ Jókora birtokaikon számos cselédet foglalkoztattak, bérest, kocсист, halászt, sütő- és főzőasszonyt, varró- és szövőleányokat, kertészt, molnárokat a birtokhoz tartozó 12 malomban. Valószínűleg a legkorábbi háromszéki üveghutát is ők állították fel.¹⁸

¹⁴ TAMÁS: 2000, 99.

¹⁵ TUDÓS S.: 1998, 171.

¹⁶ TAMÁS: 2000, 101–102.

¹⁷ TAMÁS: 2000, 102. Kálnoki lvt. Fasc. II. 2/1 csomag. Közli: TUDÓS S. Kinga

¹⁸ TAMÁS: 2000, 102–103.

1694 után, mikor is férjét udvari kancellárnak választották, annak igen gyakori távollétében még jobban rászakadt az otthon fenn- és összetartásának, a birtokok felügyeletének és a gyermekek gondozásának felelőssége, hiszen Kálnoki Sámuel odahaza szinte mindenben helyettesítenie kellett. Két folyamatban lévő építkezést (Miklósváron és Köröspatakon) kellett instruálnia, a kőfaragó megrendelésétől kezdve a belső terek izléses berendezéséig.

Felelősen vezette tehát a háztartást elsősorban a férfiúi tervek szerint, de saját véleményét is megosztotta férjével, akinek az otthoni teendők miatt nem kellett aggódnia, hiszen felesége remekül helyállt ezek menedzselésében. Erzsébet egy 1686. január 8-án kelt férjéhez írott levele így kezdődik:

„Igaz tökeletes szeretettel valo szolgálatomot ayanlom kydnek Edes Uram az Úr-Isten kydet minden üdvesseges jokkal szerenczés hosszú élettél megh algya tiszta szivből kívánom[...]

A további levelezésükben is szinte mindig feltűnő, gyakran „Édes lelkem uram” megszólítás, amely már-már mesebeli reminiscenciákat idéz, és a „kmednek igaz tökéletes szeretettel való engedelmes szolgálója” elköszönési formula, melyet variálva szintén mindig alkalmaz, akár lehet pusztán formáság is, ahogy a korban ez sokszor előfordult, mégis az életrajzi adalékok ismeretében úgy vélem, hogy a házasság között jelen esetben valódi bensőséges kapcsolat állhatott fenn. A levél a továbbiakban a közelben dúló himlőjárványt taglalja, majd a birtokkal kapcsolatos gazdasági ügyletekről számol be:

„[...] a mi az himlőzés állapotját illeti én azért arrol magamis valo sokat gondolkodom, annyira hogy ki sem vethetem elmémből, De mindenút z Isten kezeiben vagyunk, nem régen érkezzék Szent Lelekről Bartok Péter tölle tudakozodám még s annak előtte, azt mongya hogy otis valoban himlőznek, s majd minden nap temetnek, tegnap is ketőt temettek, inkább javalanám, Edes Uram, ha Czikban annyira búnt volna, hogy oda mennénk, Petrik megh jöt Edes Uram Moldvából leveleket hozot mellyet kydnek oda küldöttem, Szoval aßt izente az porkoláb, akar arannyal fizessen az Berbéczek árrában, s, akár Borral, s akar, penigh hallal, kydet kérem Edes Uram ne nehezteljen tudositvány ha csak onnan be megyen e kydet Czikban, Ugyan ha kyd be menne, onnan hamar tudositthatna kyd, az ot valo állapot felől, Ugy látom most csak az sok rossz nyavalyára iár az idő, Ezek Utan Istennek kegyes oltalma ala ayanlom kydet Es én vagyok migh Isten engedi [...]

Következő, 1686. január 15-i levelében már a cséplés a központi téma, ahol konkrét javaslatot is tesz arra, hogy kivel kéne elvégeztetni a munkát:

„[...] Kyd, Lásbó Déák Uram által küldöt levelét Edes Uram el vettem en Edes Uram edigh-is fel küldök vala, De oda kimenő embert senkit nem kaphatnék, mert, az a roß Serester Pál is látom, a feleségétől nem mert úgy állani, a mi az szolgálatok rendi volna, csak úgy akar vala ide allani hogy tovább nemenyen Köröspataknal, s mégis meg köszöntözzük Czinzer Tamas is aßt mondgya hogy nem mehet fel mivel az lova nem mehet, én külömben az elmemet eleget faramtam ralta, De nem tudék senkit találni, hanem aßt gondolám, Czinzer Tamás mondá hogy Tamás Dé-

¹⁹ ROL. Kmlt. Román Országos Levéltár. Fond Familial Lazar din. Mureseni Nr. IV

ák ot Bedi most az falun az adosságot, ha kyd javallaná, irnák neki, ha Czépeltetné ki egyik aßtagot, mert hogy Czak Szabo Ferenczre bizuk azért én sem jóvallom, mert azért enis alkalmasint tudom, kicsoda eő, most is küldve, eő küldötte be Czinßér Tamást, mert mégh a mint beßél eő el nem jöt volna, a mia nem Czépeltet-hetet aßt mondja hogy rettenetes sár volt, lehetetlenség volt be hordani az ißonyu sárban hanem a Czúrt mondgya hogy megh Czináltatta Fedette, tapßtatta, En a Brassoban valo menetelt nem javallom, Edes Uram mert ot is valoban himlőznek, s , minden nap ketőt harmat mondgyák hogy temetnek, it a faluban ugyan himlőznek a mint hallom, De Istennek hálá megh edigh nem hallottam hogy holtak volna, hanem az el mult héten Vikáros Péternek egy kis Léánykáia, De a mint hallom, az is nem himlőben fogot lenni, Kydet kérem tudoscizon mentől hamarab az oda ki valo küldés felül, had tudhassam Kyd rendelését, mert magam is irnek oda ki Ad-gya Isten minden örvendetes hireket halhassak Kyd felől Ezek Utan Istennek ke-gyes oltalma alá ayánlom Kydet Es en vagyok migh isten engedí [...]"²⁰

Általában az utóiratokban közli, hogy milyen élelmet küld Sámuelnek, aki a csomagot kézhez kapva így ellenőrizhette a „leltárt”:

„PS Edes Uram az köpeczi sertés marhát aß estve hozák által ma mingyárt megh ötlemem, melyk az husában küldöttem kydnek, Czipot is küldöttem vagy né-gyet, adgya Isten jo egészséggel kydnek el költeni, az kolbaßokat megh tartom kyd számára.”

1689. április 21-én Brassó leégéséről tudósít, és beszámol arról is, hogyan men-tette ki egy emberük az ingóságaik egy részét városi házukból:

„[...] ezen Orában érkezzék bizonyos hirem hogy az egész Brasso Várassa el eget, csak Bintén a magyar templomná maradot megh, s ot ha maradot vagy két haz, ilyen beßéllének hogy Gáfpár látván, a várast mind el fogia a tűz ő be ment s a mű szállásunkkra az ablakra laitrán be hagot, s ugy hordot a pinczében fegyvert s egyebet a mivel birt, Azert én Edes Uram, Isten, aßt adván érném békével reggel Mise után megh indulok, az Gyermekket az Isten oltalmában ajánlván jo gondvi-selleg? alat igyekezem hadni s magam holnap isten segítségéből megh iárom, ha mit megh kaphatnék az ot csak keves egyetmasban, Vasarnap misére vissza igye-kezem jöni ha az Isten Velem leßen, adya Isten levelem Kydet tallyallya egész-ségben Ezek Utan Isten kegyelmes oltalmában ayánlom Kydet, Es én Vagyok migh az Istennek tetczik [...]"²¹

Erzsébet jelen levelét követően még húsz évig élvezhette a gondviselés kegyel-mét. Férjét, aki 1706-ban halt meg, három évvel élte túl, és tevékeny, ámde nem túl hosszú élettel a háta mögött 1709-ben Brassóban hunyt el.²² Családja végig valahol az erdélyi főrendek és a nemesség között helyezkedett el társadalmi-gazdasági státuszát tekintve. Tüdös Kinga szavaival élve „Sorsuk alakulását a családfő, Kál-noki Sámuel ambícióval párosult szolgálatkészsége, valamint az átlagon felüli jogi

²⁰ ROL. Kmlt. Román Országos Levéltár. Fond Familial Lazar din. Mureseni Nr. IV

²¹ ROL. Kmlt. Román Országos Levéltár. Fond Familial Lazar din. Mureseni Nr. IV

²² TAMÁS: 2000, 105.

képzettséggel társuló politikai tehetsége határozta meg.”²³ Ám karrierjének útján végig támogatta felesége. Egy fél életen keresztül ott állt mellette ez az erős, talpraesett, áldozatkész, asszony.

IRODALOM

LÁZÁR 2012

LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár-család*. Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2012.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I., III., VI., VII. köt. Pest, 1857–1868.

<http://mek.oszk.hu/09300/09379/index.phtml> (2013. 10. 19.)

TÜDŐS S. 2000

TÜDŐS S. Kinga: Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna I.* Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000.

TÜDŐS S. 1998

TÜDŐS S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a VII. század alkonyán*. Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1998.

---

²³ TAMÁS: 2000, 106.

FEJEDELEMASSZONYI SZEREPEK A 17. SZÁZADI ERDÉLYBEN¹

BALOGH JUDIT²

A tradicionalizmusáról híres Erdélyben a 16–17. század folyamán fennállt fejedelemség új uralmi központot, új kormányzatot és ezzel együtt új női szerepeket is létrehozott. Noha voltaképpen uralkodónő csupán egyetlen egy, Brandenburgi Katalin volt, az udvarban kialakult a fejedelmi feleségek sajátos szerepköre.

A NŐ AZ UDVARBAN

Az uralkodónői udvaroknak minden korban és térben az adta az igazi jelentőségét, hogy mind az udvari élet, mind a kommunikációs kapcsolatok, mind kapcsolati tőke fejlődésére pozitívan hatott. Nagy jelentősége volt, mert a környezetükben, mint általában Európában, kiteljesedett az udvari élet, és virágzásnak indult a kultúra.³ A magyar királyi udvarban Mohács előtt ilyen látványos hatást váltott ki Aragóniai Beatrix, Hunyadi Mátyás valamint Habsburg Mária, II. Lajos felesége. Már a két esküvő is fontos diplomáciai és reprezentációs esemény volt, majd pedig az említett hölgyek körül tudósok, művészek, papok jelentek meg, illetve az udvaruk megfelelő színhelyévé vált az udvari élet elsajátításának, az itt megjelenés lehetőségét adott az arisztokrácia számára a kapcsolati hálók kiépítésére és a házassági stratégiák megteremtésére is.

A királynők megjelenése még egy már jól funkcionáló udvar esetében is építkezések, innovációk sorát hozta, a modernizálás szinte minden esetben a velejárója volt az uralkodók új felesége érkezésének.⁴ Mivel a magyar királyok a legtöbb esetben uralkodócsaládokból házasodtak, ez a tény természetesen hozta magával sok, a kiszemelt ara országából származó újítás átvételét, azok megjelenését a Magyar Királyságban.

ÚJ ÁLLAM, ÚJ UDVAR, ALAKULÓ STRUKTÚRÁK

Az erdélyi fejedelmi udvar kialakulása a 16. század második felére, végére tehető.⁵ Ceremoniális rendje nem tekint vissza éppen ezért évszázados hagyományokra. Az

---

¹ A tanulmány az OTKA-108744 számú pályázatának támogatásával készült.

² Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, egyetemi docens

³ CRUZ, Anne J.–SUZUKI, Mihoko: *The rule of women in Early Modern Europe*. Univ. of Illinois, 2009.

⁴ OAKLEY–BROWN, L.–WILKINSON, L. J.: *The rituals and rhetoric of queenship: medieval to early modern*. 2009.

⁵ OBORNI Teréz: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1550). *Történelmi Szemle*, 2009. 1. szám, 21–44.

udvar uralkodónői fele még kevésbé volt jól körülhatárolt vagy egyértelműen meghatározott, mint ahogyan maga a fejedelemasszonyi⁶ cím sem volt az.⁷ Az önálló állam fennállásának másfél évszázada alatt az uralkodók többször megkíséreltek dinasztiát alapítani, érzékelvén az állam sérülékeny voltát. Mind a Báthoryak, mind a Rákócziak, de még a gyermektelen Bethlen Gábor vagy a meggyengült autonómiával uralkodó Apafi Mihály is kísérletet tett a hatalom saját családján belüli tovább örökítésére.

A letelepült, rezidenciális intézményekhez kötött udvar létrehozása több uralkodó alatt megindult. Már Izabella, az Erdélybe anyakirálynőként érkezett özvegy idején elkezdődött Gyulafehérvár székvárossá építése, ami fia, János Zsigmond uralma idején tovább folytatódott. Az utód nélkül meghalt János Zsigmondot követő Báthory István 1575-ben végleg távozott Erdélyből, az udvar újabb tudatos fejlesztése már utódja, Báthory Zsigmond nevéhez köthető. A reneszánsz művészet és udvari ceremóniák iránt rajongó Báthory itáliai szellemiségű udvara a tizenöt éves háború idején szinte teljesen lerombolódott, újra lehetetlenné téve egy letelepedett udvar szokásainak, hivatalainak, rezidenciális rendjének tartós kiépülését. Az újjáépítést a koncepciózus, ám Erdélyben nem túlzottan népszerű Bocskai István nem kezdte el, hanem Kassán rendezte azt be. Az őt követő Rákóczi Zsigmond alig egy évet töltött a fejedelmi székben, de nem sikerült az udvar régi rendjének, épületeinek újjáalakítása a Rákóczit váltó Báthory Gábornak sem.

17. SZÁZAD: FORMÁLÓDÓ FEJEDELEMASSZONYI UDVAR

Bethlen Gábor a 17. század legnagyobb erdélyi építkezőjeként az udvar épületeire, ceremóniális rendjére és uralkodói pompájára is nagy figyelmet fordított. Az első feleségét, Károlyi Zsuzsannát azonban még annak előtte nőül vette, hogy fejedelmé választották volna. Sőt, az esküvő időpontjában még éppen csak elkezdődött Bethlen Gábor karrierje, aki addig vagyoni helyzetét tekintve inkább a köznemességekkel volt egy szinten. A reprezentatív fejedelmi udvar kiépítése a hatalom stabilizációját követően, az 1620-as években kezdődhetett el. Károlyi Zsuzsanna uralkodónői udvarának funkciói a korábbi, magyar királynék körül kialakult udvarok funkcióihoz képest töredékesek voltak. A puritán református asszony nem igé-

⁶ OBORNI Teréz írja: „Az erdélyi fejedelmek feleségeit a magyar nyelvben a fejedelemasszony, latinul a »principissa« elnevezés illette meg. Ezek a kifejezések azonban csupán a magánéletbeli helyzetükre utaltak, semmilyen közjogi tartalommal nem bírtak. Általánosságban az adott időszak társadalmi közege, szokásjoga, leginkább azonban maga a fejedelem személye határozhatta meg, hogy a fejedelemasszony milyen hatalommal rendelkezett.” Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben. *Rubicon*, 2008. 5. szám, 29.

⁷ „a fejedelmet az erdélyi országgyűlés választja, de a feleségre vonatkozó szokás nem alakult ki. Mint a fejedelemhez legközelebb álló személyt kezelték. Gyakorlatilag tőle, illetve a férjétől függött hogyan tudja a főszerepet tartalommal megtölteni. Az önálló Erdély aránylag rövid története alatt sokféle fejedelemasszonyt látott. Maguk a fejedelemasszonyok pedig nagyon különbözőképpen értelmezték a szerepüket, távolról sem hasonlítottak egymáshoz.” PÉTER Katalin: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Sárospatak, 2000, I. 8.

nyelte a pompát, a tudósok sem körülötte jelentek meg. Péter Katalin szerint ugyan „élvezte a fejedelemség külsőségeit, szellemi kapcsolatot azonban nem alakított ki sem egyháza képviselőivel, sem más értelmiségiekkel – egyetlen neki ajánlott könyvet sem ismerünk”⁸. A körében főleg a református prédikátorok fordultak meg, a személye mégsem vált központi pólussá, szervezőerővé a fejedelem mellett, mindig megmaradt az árnyékban maradó, a férjét támogató, szigorú vallásos asszonyként. A személye a legerőteljesebb pólusképző szerepbe a saját temetésén került, a hatalmas, több napon át tartó országos ceremónia által, ami egy igazi uralkodónő körüli közösségi tereket teremtett meg az erdélyi társadalom számára.

A Rákócziak alatti belső béke hozzájárult az udvari kultúra megszilárdulásához, még akkor is, ha I. Rákóczi György jóval puritánabb, az udvari élet kellékei iránt érzéketlenebb volt tehetséges elődjénél. A Károlyi Zsuzsannánál nagyobb formátumú feleség, Lorántffy Zsuzsanna viszont képes volt létrehozni saját maga körül olyan társadalmi-közösségi tereket, amikben mind a kultúra, mind a tudomány, mind az egyház képviselői meg tudtak jelenni. Lorántffy Zsuzsanna azonban nem szívesen tartózkodott Erdélyben, sokkal több időt töltött családi birtokán, Sárospatakon. Az építkezések, kertépítések ennek ellenére erőteljesen tükrözték a fejedelemszónyi egyéniségét. Az igazi udvar azonban elsősorban Sárospatakon alakult ki körülötte. Itt viszont nem tudott betölteni az udvar egy olyan szerepet, amikor az erdélyi társadalom szervezőereje, az arisztokrácia találkozóhelye, házassági piacának katalizátora lehetett volna.

II. Rákóczi György beleszületett a fejedelemségbe, uralkodónak nevelték. Nem megteremtienie kellett vagy felépítenie valamit, csupán tovább folytatni. A Magyar Királyságon belül tekintélyes, remek lengyel kapcsolatokkal rendelkező Báthory család leányát, Zsófiát feleségül véve igazi „dinasztikus” házasságot kötött, ugyanis házastársa Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem leszármazottja volt. E tekintetben egyszerre volt királyi leszármazott és ősi magyar család képviselője. Az udvara fiatal kora ellenére is hihetetlenül jól szervezett volt, az udvarhölgyei között nagy számban voltak katolikus székely főemberek leányai, akiket, csakúgy, mint korábban Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor második felesége, levelezéssel is igyekezett az udvara körében megtartani. Látható, hogy nagy múltú Báthory család neve vonzóbb volt az erdélyi családok számára, mint a kevésbé rangos családokból származó fejedelemszónyok. A formailag református hitre tért, ám magát katolikusnak érző Báthory Zsófia elődeivel ellentétben nem lehetett szervezőerő az egyháziak vagy az erdélyi tudósok számára sem, noha a kor udvari prédikátora, a gyermeküket keresztelő Keresztúri Bíró Pál nagy reményekkel próbálta a szárnyai alá venni a fiatal fejedelemszónyot.

A II. Rákóczi György által némileg előkészítetlenül megindított lengyelországi hadjárat kudarcáig majdnem a fejedelemség létét számolta fel, a zavaros évek egymást váltó és időnként egymás ellen küzdő fejedelmeit az az Apafi Mihály követte, aki a Porta akaratából és támogatásával lett Erdély ura. Ekkorra az állam területe jelentősen lecsökkent azáltal, hogy az oszmán hatalom elfoglalta az Erdély kapuját.

⁸ PÉTER: Uo. I. 14.

nak tekintett Váradot. Apafi Mihály udvara, noha némi cezúrával, mégis láthatóan folytatója, számos tekintetben másolója volt a Rákócziak udvarának. Külsőségeit is áthatotta a puritán szemlélet, a ceremóniák, rendezvények a protestantizmus kálvini irányának ízlésvilágát tükrözték. A korábbi tendenciához hasonlóan a fejedelemszszony, Bornemissza Anna református nemesi család tagja volt, ám még az erdélyi elit legfelső szegmenséhez sem tartozott. A személye részben ezért sem tudott létrehozni olyan udvari közeget maga körül, mint akár Brandenburgi Katalin, akár Lorántffy Zsuzsanna vagy Báthory Zsófia.

Az előbbiek jól mutatják, hogy az erdélyi fejedelmi udvar szokásrendje, ceremóniái, sőt a mindenkori fejedelmi udvar maga is meglehetősen változékony volt, erősen függött a mindenkori fejedelem személyétől. Talán ez a kialakulatlanság, az állandóság hiánya is közrejátszott abban, hogy a női szerepek még kevésbé voltak körülírtak vagy állandóak az erdélyi fejedelmi udvarban. A női szerepek hiányának elsődleges oka az volt, hogy mivel nem jött létre egy dinasztikus, állandó uralkodóház, a fejedelmek sem uralkodásra készültek, házassági stratégiájuk kiválasztásakor sem feltétlenül egy uralkodó szerepeit tartották szem előtt. Az erdélyi fejedelmek közül Szapolyai János Zsigmond nem volt nős, sőt utódja, Báthory István sem házasodott meg lengyel királlyá választásáig. Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor vagy Bethlen Gábor nem nevelkedett fejedelemfiként, csak úgy, mint ahogyan Apafi Mihály is hamarabb házasodott, mint ahogy fejedelemmé választották. Házasságaik tehát egy erdélyi vagy magyarországi nemes házassági stratégiáját tükrözik, nem pedig egy uralkodó dinasztikus célú, nemzetközi kapcsolatokat építő házassági politikáját.

A 17. SZÁZAD UDVARAI ÉS A NŐK

A 16. századi uralkodónői udvarok szakaszosságuk miatt nem szolgáltattak megfelelő alapot a következő század fejedelemszszonyai számára. A 17. század elején a fejedelmek olyan rövid ideig uralkodtak, hogy az udvarukban a nők nem tudták kifejteni az adott idő alatt sajátos, női hatásukat.

Báthory Gábornak valójában nem volt letelepült, állandó helyhez kötött udvara, márpedig ez a női udvarok kiépüléséhez elengedhetetlen lett volna.⁹ Az állandó udvart Bethlen Gábor kezdte építeni, ám az igazi uralkodónői udvari funkciókat először Brandenburgi Katalin idején sikerült többé-kevésbé betöltenie az udvar női oldalának. A reprezentációs külsőségek, építkezések terén olyan szimbolikus központ alakult a fiatal Katalin körül, mintha „nem is a jámbor Berlinből, hanem a zajos Versaillesból származott volna”¹⁰. A kortárs Szalárdi János is úgy értékelte, hogy „a kelletténél is nagyobb költségű volt”¹¹ az ekkor létrejött udvar, ami nagy-

⁹ JENEY-TÓTH Annamária: „...*Urunk udvarnépe...*” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debrecen, 2012. A fejedelmi udvar személyi összetételét, valamint az udvar női oldalát Báthory Gábor és Bethlen Gábor uralma alatt elemzi a szerző.

¹⁰ ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története*. Athéneum, Budapest, 1903, II. 81.

¹¹ SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*. Bp., 1980, 162.

szerűen jelzi azt, hogy a reprezentáció tekintetében Brandenburgi Katalin uralkodónői udvara megfelelt annak a funkciónak, hogy magához vonzza a fejedelemség arisztokrata családjait. Katalin családja,¹² a Bethlen Gábor által mintának tekintett porosz udvari kultúra¹³ arra készítette a pompa iránt egyébként is vonzó Bethlen Gábort, hogy már a Kassán megtartott esküvő¹⁴ külsőségeit is minden korábinál látványosabbra tervezze. Katalin tehát már a nevével megteremtette a reprezentációs tér iránti igényt és azt a többletet, amit Európa-szerte éppen a királynők jelenléte adott hozzá az udvarokhoz. A Katalin kedvéért rendezett mulatságok, bálók pedig lehetőséget adtak az elit számára a házassági piac udvarhoz kötött működtetésére. Noha Katalin fiatal volt, és a kortársak, valamint az őt kutató történészek szerint is kevésbé volt alkalmas az uralkodásra vagy a bölcs politizálásra, amit megkövetelt volna tőle az, hogy férje az utódjává választotta az országgyűléssel, a személye mégis igazi fejedelmi központ létrejöttét indukálta, ami minden korábinál strukturáltabb és fényűzőbb udvari életet eredményezett.¹⁵

Ugyancsak megvalósult az udvarhölgyeknek a fejedelemasszony köréhez kapcsolása, azok levelekben történő nyomon követése.¹⁶ A magyarul nem beszélő Katalin körül folyamatosan jelen volt nyolc nemes leány azok szolgálóival együtt, akiknek a száma az évek során tízre, majd tizenkettőre emelkedett.¹⁷ Mellettük természetesen megmaradtak azok is, akik Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának az udvarában is jelen voltak. Ilyen volt vargyasi Daniel Anna, akinek apja és fiútestvérei is a fejedelem szolgálatában álltak.¹⁸ Jól látható, hogy az ekkor kibontakozó udvari élet minden addiginál szervezettebb és strukturáltabb volt. Noha Katalin erdélyi jelenléte nem tartott négy évig sem, ez az időszak komoly fejlődést jelentett az udvari élet minden szegmensét tekintve. Az 1626 augusztusában még két muzsikusból 1629 augusztusára már négy állandó zenész lett, akik folyamatosan hivatottak voltak biztosítani a fejedelemasszony és udvara szórakozását.¹⁹ Sajátos különbség, hogy Károlyi Zsuzsannát nagyobb részben a korban hozzá közelebb álló férjes asszonyok vették körül, míg Brandenburgi Katalint a fiatal, házasság előtt álló lányok.²⁰ A két udvar korfáját elemezve egy jól működő uralkodónői udvar akkor alakulhatott volna ki, ha mindkettő egyszerre lett volna jelen. Ezt maga a fejedelem is érezte, így a végrendeletében a fejedelemasszonyi udvarba legalább két főasszony állandó jelenlétéről rendelkezett.²¹ Katalin, ha nem

¹² CLAUSNITZER, Ernst: Aus der Regierungszeit des Kurfürsten Johann Sigismund. *Hohenzollernjahrbuch*, 11. 1907.

¹³ BÖRSCH-SUPAN, Helmut: *Die Kunst in Brandenburg-Preußen*. Berlin, 1980.

¹⁴ PÉTER Katalin: Két sógor: Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor. *História*, 2004. 8. szám, 37.

¹⁵ OBORNI Teréz: *Erdély fejedelmei*. Bp., 2002, 126–132.

¹⁶ BALOGH Judit: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján. *Történelmi Szemle*, 2009. 3. szám, 333–353.

¹⁷ JENEY-TÓTH: i. m. 147.

¹⁸ JENEY-TÓTH: i. m. 147–148.; BALOGH: i. m. 333–353.

¹⁹ JENEY-TÓTH: i. m. 148.

²⁰ Uo. 142–144.

²¹ Bethlen Gábor végrendelete. In: MAKKAI László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp., 1980, 424.

is volt tehetséges a férfiakat érintő politikai ügyekben, gondosan felügyelte a saját udvarát. Levelezés útján rendelkezett az udvartartás tagjainak ide-vagy odautazásáról, és előszeretettel bővítette az udvara társadalmát a már addig is oda tartozók fiatalabb családtagjaival. Így hívta meg az udvarába a korábban már említett vargyasi Daniel Anna húgát, Borbálát,²² valamint Péchy Simon lányát, Erzsébetet is. Katalin állandó, szűk kísérete is elérte a 70 főt, aminek a jelentőségét a végrendelkező fejedelem maga is fontosnak tartotta, amikor megjegyezte, hogy a Katalin udvarának méltónak kell hozzá lennie.²³

Ezt a célt szolgálták a pompás építkezések is, amik egy uralkodói feleség megjelenése hatására általában megszorodnak, a kényelem és a luxus fokozását célozzák az udvarokban, bár kétségtelen, hogy Bethlen Gábor építkezései nem köthetők kizárólag Katalinhoz, mivel a fejedelmi központ kiépülése már évekkel korábban megindultak. Ugyanakkor jellemző, hogy például a töröcsvári várat is második feleségének szánta jegyajándékkul a fejedelem, ami jól mutatja egy nő szerepét az udvarokban.²⁴ A gyulafehérvári fejedelmi palota az 1620-as évek második felében még jelentősen tovább bővült, a három udvart összefogó homlokzatot koronázó attikát csak 1624-ben kezdték építeni.²⁵

Brandenburgi Katalin, a fiatal és szórakozásokat kedvelő hölgy általános ellenszenvvel találta szembe magát a konzervatív és puritán erdélyi társadalomban. Noha a jelenléte komoly katalizátora volt az udvari kultúrának, mégsem ezt az irányt folytatták az őt követő fejedelemszökök.²⁶

Brandenburgi Katalin nemcsak fejedelem-feleség volt, hanem a férje akarata és az országgyűlés választása szerint majd' egy éven át Erdély fejedelme is. Az egyetlen hölgy Erdélyben, aki viselte a „Serenissima Princeps” megnevezést.²⁷

LORÁNTFFY ZSUZSANNA, A FEJEDELEMASSZONY PROTOTÍPUSA

A következő fejedelem, I. Rákóczi György felesége Lorántffy Zsuzsanna volt. Noha a férje apja, Rákóczi Zsigmond egy éven át Erdély fejedelme volt, a két fiatal házassága mégis inkább egy arisztokrata ifjú frigye volt egy köznemes leánnyal. A fiatal feleség helyzete számos tekintetben hasonlított Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a helyzetéhez. Először is mindketten reformátusok voltak, ráadásul a puritán szellemiség iránt is fogékonyak mutatkoztak. A hasonló társadalmi helyzet ellenére Lorántffy Zsuzsanna egy nagy tudású, külföldet járt prédikátor-tudós okos és tehetséges tanítványaként műveltebb és nyitottabb is volt elődjénél. Kreatív, kezdeményező volt még akkor is, ha a férje mellé a kor szokása-

²² BALOGH Judit: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei. In: BALOGH Judit: *Székellyöldi karrierök. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Bp., 2011, 55.

²³ JENEY-TÓTH: i. m. 151.

²⁴ B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970, 65.

²⁵ KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár, 2003, 81.

²⁶ I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna; II. Rákóczi György felesége, Báthory Zsófia és I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna.

²⁷ OBORNI Teréz: *Erdély fejedelmei*. Pécs, 2002, 128–129.

it követve és szigorú keresztény vallási elvei szerint is minden kérdésben támogatóan és egyetértéssel állt oda. A kora újkorra az udvari élet lényegének tekintett társadalmi érintkezésekben azonban Lorántffy Zsuzsanna sokkal magabiztosabban mozgott. Noha az erdélyi fejedelmi udvarban nem alakult ki az a szinte szabályos szalonélet, ami Itáliában vagy a nyugati uralkodói udvarokban megfigyelhető, és ahol a nő számos területen társává lehetett a férfiaknak, de mindenképpen beszélgetőtársa. I. Rákóczi György okos és kreatív felesége tájékozott volt a divat,²⁸ a teológia, a borászat, a gazdálkodás vagy az oktatás és a kertészet kérdéseiben is. Az udvarában nagy kedvvel beszélgetett teológusokkal, tudósokkal vagy művészekkel egyaránt. A források és a kortársak szerint is képes volt a személye köré vonzani férfiakat és nőket egyaránt. A reneszánsz udvari kultúra az ő terepe volt, már főúri feleségként sárospataki várakban is remek beszélgetőpartner volt.

A férjével, I. Rákóczi György fejedelemmel együtt józan és szigorúan fegyelmezett életet éltek, a pompa kedvelése nem tartozott annyira hozzá az alkatukhoz, mint Bethlen Gábor esetében. Az építkezések, az uralkodói reprezentáció megteremtése és továbbépítése nagyon is fontos volt a számukra. Nem véletlen, hogy I. Rákóczi György tovább folytatta a Bethlen által megkezdett gyulafehérvári építkezéseket, a kor magasan fejlett európai formánívójának megfelelően minden apró részletre figyelve irányították azokat mindketten.²⁹ A gyulafehérvári, tehát a fejedelmi székhelyen található fejedelmi palota, a helyhez kötött udvar épületegyüttesének építkezései is tovább folytatódtak. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a palota délnyugati sarkában, a bástya töltésén éppen ekkor jött létre Lorántffy Zsuzsanna függőkertje, és gyakorlatilag erre építették rá az északi szárny és a bástya északnyugati fele közti traktust.³⁰

A fejedelemszónyi hatását mutatja és részben az ő kényelmét szolgálta a délnyugati szöglet átalakítása is, amit szintén ekkor végeztek el. Az itt elhelyezkedő emeleti helyiségekbe került a fejedelmi levéltár, a ruhák tárolására kialakított terem, a kincstár, valamint a fegyvertár is. Az itt megépített zárt erkélyek hasonló párfjai, esetleg mintái a Lorántffy Zsuzsanna családi örökségének számító Sárospatakon fordultak elő.³¹ Ugyancsak Sárospatakot idézhette a fejedelemszónyi számára az a ballusztráddal ellátott díszlépcső, ami a fejedelmi palota előtti térről vezetett a fejedelmi tábla ülésterméhez.³²

A gyulafehérvári kollégium építkezései ugyanúgy szívügye volt a fejedelemszónynak is, mint a sárospataki kollégium sorsa. Ebből a célból már 1632 szeptemberében olasz fundálómester érkezett Gyulafehérvárra, majd a munkálatokat 1635-ben és 1637-ben is folytatták.³³

²⁸ BALOGH Judit: *A Praxis pietatis megjelenési formái Lorántffy Zsuzsanna levelezésében*. In: TAMÁS: i. m. 327–335.

²⁹ KOVÁCS András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. In: TAMÁS: i. m. 65.

³⁰ Uo. 65.

³¹ Uo. 66.

³² Uo.

³³ KOMLÓSI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége*. In: TAMÁS: i. m. 147.

Lorántffy Zsuzsanna iskolatámogató tevékenysége remekül illett a 16. századtól Erdélyben is ható humanista kultúrafelfogáshoz. Az udvari kommunikáció fontos terepe volt az oktatás, a tudomány, az irodalom. A fejedelemszónyi tevékenységminták, szerepváltozatok között az iskolatámogatás éppen Lorántffy Zsuzsanna tevékenységének köszönhetően vált alaptípussá, amit mind menyee, Báthory Zsófia,³⁴ mind pedig I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna követendő példának tekintett. Ezt az iskolatámogató attitűdöt előkészítette Bethlen Gábor akkor, amikor Károlyi Zsuzsanna vagyonának egy részét a halála után református iskolatámogatásra fordította.³⁵ A kegyes református uralkodónő erőteljes patrónusi tevékenysége az udvaron belüli mintaadásnak is hatékony eszköze volt. I. Rákóczi György felesége szerepet játszott a nagyhírvé vált, puritán professzorokat foglalkoztató és puritán fellegvárrá váló váradi kollégium létrejöttében is.³⁶ A szisztematikus iskolatámogatás másik állomása az a Debrecen volt, ahol 1636-ban fejedelmi segítséggel szervezték meg a kollégium második tanszékét 1636-ban.³⁷ Az intézményben éppen az a Medgyesi Pál volt a rektor 1631–32-ben, aki később Zsuzsanna asszony sárospataki körének központi figurája lett.³⁸ Iskolatámogatásainak legjelentősebbike a fogarasi román tanítási nyelvű iskola és gyülekezet létrehozása volt 1657-ben, ami egyenesen fakadt erős protestáns missziós elkötelezettségéből.³⁹

Lorántffy Zsuzsanna volt tehát az a fejedelemszónyi, aki követhető mintát adott az erdélyi uralkodónői szerepekhez. Személyiségében, viselkedésében jelen volt Jagello Izabella humanizmus és reneszánsz iránti igénye, Károlyi Zsuzsanna szigorú és hiteles reformátussága, ami a 17. századi református fejedelmek országában fontos volt, Brandenburgi Katalin képessége a társasági élet működtetésére a túlzások nélkül, igénye az építkezésekre, a korszak udvari reprezentációjának követésére. Zsuzsanna emellett gondos felügyelője volt az udvari kiadásoknak, kedvelte a reneszánsz kerteket, a kultúrnövényeket és különleges gyümölcsöket,⁴⁰ kiválóan értett a botanikához⁴¹ és a főzéshez is, sőt nemcsak az iskolákban tartotta fontosnak a leányok nevelését, de a saját környezetében, elsősorban Sárospatakon is szívesen nevelte-oktatta az udvara környezetéhez tartozó lányokat hímzésre.⁴²

³⁴ Báthory Zsófia 1660 után már nem fejedelemszónyiként segítette a jezsuita oktatási intézményeket, ám az anyósa példájának a követése itt is kimutatható.

³⁵ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története. I–V. köt.* Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest, 1904, II. 93.

³⁶ KOMLÓSI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége.* In: TAMÁS: i. m. 148.

³⁷ Uo. 149.

³⁸ PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album.* Sárospatak, 2000, 9–67, 55–56.

³⁹ Uo. 57., DEMJÉN István: *Lorántffy Zsuzsanna a sokoldalú fejedelemszónyi.* In: TAMÁS: i. m. 60.

⁴⁰ BALOGH Judit: „Náj módi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban. In: *A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája.* Pápa, 2004, 91–96.

⁴¹ NAGY-TÓTH Ferenc–FODORPATAKI László: *Tündérműhely. Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége.* In: TAMÁS: i. m. 123–124.

⁴² POCSAINÉ EPERJESI Eszter: *A Lorántffy hímzőműhely úrihímzéses úrasztali terítői a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában.* In: TAMÁS: i. m. 141–145.

A fejedelemasszonyi szerepek sokasága a Lorántffy Zsuzsanna személyében állt össze intézménnyé. Nagyasszony és tökéletes női patrónus volt egy személyben, az erkölcsi példa, klasszikus református anya és feleség volt. Sokoldalúságában megfelelt a Castiglione által megalkotott cortegiano női párjának.⁴³ A korábban csak részleteiben megjelenő uralkodónői ideáltípus a személyében adaptálódott erdélyivé. Megfelelően öltözködött, hiszen a levelezéséből tudjuk, hogy nyomon követte a bécsi udvari divatot és igyekezett ahhoz alkalmazkodni.⁴⁴ Előkelő viselkedése jó példa volt az udvarhölgyek nevelődésére. A szertartásos társasélet jó ismerője volt, kötetlenül volt képes beszélgetni férfiakkal, teológusokkal és iskolamesterekkel is. Többször vitatkozott éjszakába nyúlóan a teológia kérdéseiről.⁴⁵ A vita mellett maga is írt könyvet, amelyek közül egy bibliai igékből álló válogatása fennmaradt, és noha támadták érte, ezáltal nem veszített a tekintélyéből.⁴⁶ Az oktatáshoz és a kultúrához való viszonya megfelelt kora európai elvárásainak is.⁴⁷

A magyar arisztokrácia a reneszánsz udvari kultúra tartalmát és formáit a bécsi és a krakkói udvarban sajátíthatta el, a fejedelemasszony is éppen ezekben az irányokban tájékozódott. Az intézőjét Bécsbe küldte bevásárolni, az általa kreált udvari díszletek közé pedig nagyon tudatosan választotta a férjével együtt fia feleségének a lengyel arisztokráciához is tartozó Báthory család Zsófia nevű leányát.⁴⁸

Az esküvőről szóló tudósítások az európai udvarokhoz hasonló szintű szertartásról írtak,⁴⁹ ahol a fejedelemasszony táncolt, beszédet mondott, vagyis az udvari igazi szervezőerejeként reprezentált.⁵⁰ A fia házasságának szervezésén kívül uralkodónői szerepei között előszeretettel gyakorolta az udvarhölgyeinek a házassági piacon való megjelentetését és férjhez adását is. 1653-ban ő játszott szerepet Bornemissza Anna és Apafi Mihály házasságának a létrejöttében. Bornemissza Anna 1691-től szó szerint az örökébe lépett Lorántffy Zsuzsannának, hiszen híven követni igyekezett a példaképének tekintett nagyasszonyt.⁵¹

A fejedelemasszonyi udvar tehát Lorántffy Zsuzsanna alatt megindult a korábbi szakaszosság után az intézményesülés felé. Ráadásul ezt az intézményesülést egy

⁴³ R. VÁRKONYI Ágnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005, 60.

⁴⁴ BALOGH Judit: *A Praxis pietatis megjelenési formái Lorántffy Zsuzsanna levelezésében*. In: TAMÁS: i. m. 330.

⁴⁵ PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Sárospatak, 2000, 9–67, 60.

⁴⁶ FEHÉR Erzsébet: Az első magyar nőíró: Lorántffy Zsuzsanna. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Sárospatak, 2000, 205–216.

⁴⁷ MAGYARI András: *Lorántffy Zsuzsanna kulturális és oktatásügyi törekvéseinek modern vonásai*. In: Uo. 193–204., SÍPOS Gábor: *Lorántffy Zsuzsanna adománylevele a kolozsvári kollégiumnak*. In: Uo. 181–186.

⁴⁸ VÁRKONYI Gábor: *A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről*. In: Uo. 79–92.

⁴⁹ R. VÁRKONYI Ágnes: „*Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre*” (Amit megőrzött, és amit továbbadott). In: Uo. 32.

⁵⁰ Uo. 34.

⁵¹ Uo. 36.

erős egyéniségű fejedelemfeleség jelenléte segítette. Zsuzsanna azonban a harmincéves háborúba való belépést követően Sárospatakra helyezte át állandó tartózkodási helyét. Pataki várának és környékének az építkezései, téralakításai magukon viselik a tudatos gazdasszony és a reprezentációra érzékeny asszony hatásait. Sárospatak valóságos vidéki udvari központtá vált az ő jelenlétében, ahol a kor legjelesebb protestáns tudósai fordultak meg, mint Medgyesi Pál, Tolnai Dali János vagy a nagyhírű morva pedagógus, Jan Amos Komenský.⁵²

A terek kialakítása iránti kivételes érzelme mutatkozott meg a fejedelemasszonynak, amikor a családi uradalmi központokat sorra átépítette, így kapott új külsőt a jóvoltából az örményesi udvarháza, ahol 1640-ben kezdődtek az építkezések a gyulafehérvári Mátyás mester segítségével.⁵³ A következő évek folyamán először a pocsaji udvarház épült fel az örményesi mintára, itt a dési András mester irányította a munkálatokat. E két nagy építés mellett további jelentős átalakításokat végeztek a sátoraljaújhelyi, királyhelmei és kóródszentmártoni udvarházakon, valamint borházak építése zajlott Pocsajon, Munkácson, Szerencsen, Ónodban, Vencsellőn és Tállyán is.⁵⁴

Az udvarhoz tartozó területeken minden korábbinál jelentősebb kertépítések indultak el, a sárospataki vár kertje ekkor alakult ki és tett szert hírnévre. Gyulafehérváron a palotában lévő függőkerthez öntözőrendszert alakítottak ki, méghozzá úgy, hogy a szökőkutak vizét vezették oda, valamint egy nagyobb kertet is létrehoztak a palota vonalában, ennek a vízellátását szintén így biztosították.⁵⁵

A fejedelemasszony személyisége nemcsak alakította az udvart illetve az udvari élet számos szintjét, hanem magának az épületegyüttesnek, a térhasználatnak a módozatait is erősen befolyásolta. A számára épült lakosztályt ugyanis olyan mértékben megnövelték, hogy az már az erődítmény védhetőségét is veszélyeztette.⁵⁶ A művészettörténész szerint ez a változás, aminek folyamán a fejedelemasszonyi udvar a palota terében is egyre nagyobb helyet követelt magának, már valójában 1628-ban elkezdődött, tehát éppen Brandenburgi Katalin idején.⁵⁷ Így lemondtak a gyulafehérvári vár további, védelmi célzatú erődítéséről és inkább reprezentációs uralkodói székhelyként tekintettek rá, ami nagymértékben volt köszönhető az egyre jobban kialakuló intézményesült és állandósult női pólus jelenlétének. Ugyancsak már 1628-tól indult el az a nagyarányú építkezés, aminek az eredményeképpen a fogarasi várból védhető fejedelmi erődöt akartak létrehozni.⁵⁸

A női pólus megjelenése erősen rányomta a bélyegét a görgényi vár átépítéseire is, ahol ekkor jött létre az „asszonyok háza”-ként emlegetett új traktus, ezek mel-

⁵² PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Sárospatak, 2000, 9–67, 55–56.; PETRÓCZI Éva: Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Sárospatak, 2000, 123–127.

⁵³ DÉTHSY Mihály: *Az építető Lorántffy Zsuzsanna*. In: Uo. 8.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ KOVÁCS András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. In: Uo. 67.

⁵⁶ Uo. 68.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

lett pedig egy udvar, ahol veteményeskert is helyet kapott, nyilvánvalóan a Lorántffy Zsuzsanna igényeinek megfelelően.⁵⁹

A fejedelemasszony sugárzó személyisége alkalmasnak bizonyult arra, hogy tovább épüljön körülötte az udvar női pólusa, ami elsősorban Brandenburgi Katalin idején kezdett intézményesülni és állandósulni. A fejedelemasszonyi udvar kontinuitását azonban megnehezítette az, hogy Lorántffy Zsuzsanna 1643-ban áttette székhelyét a számára sokkal kedvezőbb családi birtokra, Sárospatak várába.⁶⁰ A célja az volt, hogy támogassa férje hadjáratát a királysághoz, tehát a hadműveletekhez közelebb eső vár propagandaközponttá alakításával, és természetesen itt is rendkívül eleven udvari élet bontakozott ki körülötte. A fejedelemség központja azonban Gyulafehérvár volt, és a letelepült fejedelmi udvar folytonossága szempontjából a székhely áthelyezése újabb törést jelentett.

AZ UDVAR „ÁTÖRÖKÍTÉSE”: BÁTHORY ZSÓFIA, LORÁNTFFY ZSUZSANNA MENYE

I. Rákóczi György 1648-as halálát követően Lorántffy Zsuzsanna formálisan visszavonult és a fejedelemasszonyi pozíciókat átengedte a menyének, a még ekkor is húsz év alatti Báthory Zsófiának.⁶¹ Ezt követően Zsófiát nevezték fejedelemasszonnynak, míg anyósát az „öreg fejedelemasszonnynak”. A hivatalos visszavonulás ellenére az erős egyéniségű Zsuzsanna továbbra is erősen a hatása alatt tartotta a belpolitikát és az udvar társadalma feletti ellenőrzést is.

II. Rákóczi Györgyöt, az elsőszülött gyermeket, aki apját követte a fejedelmi székekben, mindkét szülője gyanakodva figyelte és kevésbé tehetségesnek tartotta, mint Zsigmond nevű öccsét. A fiatal fejedelemmel szembeni bizalomhiány a feleségével szemben még erősebben jelen volt az öreg Lorántffy Zsuzsanna részéről. Szinte hihetetlen, de a szakirodalom Báthory Zsófiát mint fejedelemasszonyt alig látja. A róla szóló tanulmányok szinte kizárólag 1660 utáni tevékenységét elemezték. 1660-ban egyszerre halt meg a férje, II. Rákóczi György és anyósa, Lorántffy Zsuzsanna is. A még ekkor is csak 31 éves Zsófia a történelem számára mintha csak ekkor született volna, pedig ekkorra már több mint egy évtized fejedelemasszonyi múlt állt mögötte, és a gyermeke, I. Rákóczi Ferenc is 15 éves fiatalember volt. Mindez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy Patakon Zsuzsanna egy alternatív fejedelemasszonyi udvart hozott létre a saját ceremóniáival és olyan fajsúlyos kultúra- és oktatáspolitikával, ahol helyet kapott Comenius és második fiát az európai politikai struktúrába emelő házassága is. Nehéz eldönteni, hogy valójában melyik udvar volt „a fejedelemasszonyi” udvar, illetve úgy tűnik, hogy a figyelem inkább Zsuzsanna személyiségét kísérte. Az is sokat mondó, hogy még az

⁵⁹ KOVÁCS Zsolt: *A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései*. In: Uo. II. 114.

⁶⁰ PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Sárospatak, 2000, 9–67, 19.

⁶¹ Uo. 62–63.

1650-es években is ő irányította az erdélyi elit házassági piacát, nem pedig a hatalmi pozícióban lévő fejedelemszony.⁶²

A LÁTHATATLAN FEJEDELEMASSZONYI UDVAR

Az eddigiek miatt kissé korlátozott súllyal működő gyulafehérvári udvar női pólus, a rivális Patak fénye miatt visszafogottabban bár, de működött. Csökkent az építkezések mennyisége, aminek részben az volt az oka, hogy ekkorra még tökéletesen funkcionált mindaz, amit Bethlen Gábor, valamint az öreg Rákóczi György uralma alatt építettek.

Ami jelenleg, megfelelő alap kutatások előtt elmondható, az az, hogy a fiatal pár igyekezett megfelelni az elvárásoknak és továbbvinni az addig kialakított formákat. Báthory Zsófia is ugyanazokat az egyháztámogató tevékenységeket folytatta, mint anyósa, udvari lelkészük, Keresztúri Bíró Pál a korszak egyik legjelentősebb tudós tanára is volt egyben.⁶³ Látszatra tehát továbbra is fennmaradtak a korábbi udvar irányai és preferenciái, mégis súlytalanná váltak Sárospatak mellett. Emellett a fiatal fejedelemszony, aki a házassága kedvéért tért át a református felekezetre, ám már az esküvőn⁶⁴ emlegették az ezzel kapcsolatos színlelést és azt, hogy csak az erőszaknak engedett, óvatosan átalakította udvarhölgyei összetételét. A református közegben magányos Zsófia látványosan katolikus székely nemesi családok közül válogatta össze a körülötte forgoló fiatal hölgyeket. Ráadásul az is kimutatható, hogy az udvarában szolgáló udvarhölgyek később is öntudatos, sőt missziós szellemű katolikusok maradtak. Ilyen volt a később nagy karriert befutott altorjai Apor István anyja, Imecs Judit, aki idősebb asszonyként Altorján a saját házában katolikus iskolát rendezett be és elhivatottan oktatta a település gyermekeit.⁶⁵ Ő a sokgyermekes Apor Lázár feleségéeként az udvari vénasszony szerepét tölthette be, és öntudatos katolikusként segítette a fiatal fejedelemszonymnak az udvar női része katolikussá való átszabásában. Később az ő révén került az udvarba az a szintén székely csíkszentgyörgyi Csintalan Zsófia is, aki Apor István második felesége lett.⁶⁶ Kemény János önéletírásában is az bontakozik ki, amit az eddig rendelkezésünkre álló adatok valószínűsítenek, vagyis hogy a korábban felemelkedett főurak többsége, akik felekezetiileg is a legtöbben protestánsok voltak, továbbra is az öreg Rákóczi György örökségét és így Lorántffy Zsuzsannát és kisebb fiát tekintették tekintélynek. Ezek az urak és hölgyek pedig a hovatovább református fellegvárrá növekvő Sárospatakon gyülekeztek. A fejedelemség katolikus nemessége jó érzékkel látta meg a lehetőséget a katolikuság iránt rokonszenvet érző fejedelemszony mellett. Így éppen az udvar női pólusához kapcsolódva szerveződött egy

⁶² Az anyakirálynők és özvegy uralkodónők európai súlyáról és a szerepeiről lásd: DUBY, Georges: *A nő a középkorban*. Bp., 2000, 188–194, 206–214.

⁶³ DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál 1594–1655*. Sárospatak, 2001, 112–185.

⁶⁴ VÁRKONYI Gábor: *A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről*. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Sárospatak, 2000, 79–92.

⁶⁵ BÍRÓ Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora*. Kolozsvár, 1935, 9–10.

⁶⁶ Uo. 17.

katolikus nemesi kapcsolati háló, aminek az egyik központjává Petki István csíki főkapitány vált, aki jó kapcsolatot ápolt az előbb említett Imecs Judittal és Csintalan Zsófiával is. Petki később szerepet játszott Imecs Judit fiának, Apor Istvánnak Csintalan Zsófiával kötött házasságában is, ami jól mutatja a fejedelemasszonyi udvarhoz kapcsolható házassági piac továbbélését.

Érdekes megemlíteni, hogy férjének, II. Rákóczi Györgynek 1660-as halálát követően Báthory Zsófia katolizált, és éppen azt a Sárospatakot szemelte ki katolikus missziója központjául, ahol addig anyósa azt a református központot működtette, ami súlytalanná tette az ő gyulafehérvári fejedelemasszonyi udvarát.

A REFORMÁTUS FEJEDELEMASSZONY KÉPÉNEK MÁSOLÓJA: BORNEMISSZA ANNA

A II. Rákóczi György halálát követő anarchikus állapotok végpontjaként az oszmán által támogatott I. Apafi Mihály lett Erdély fejedelme. Apafi régi erdélyi nemesi családból származott, akik részesei voltak annak a körnek, akikből Bethlen Gábor egy református elit létrehozását tervezte ezek kapcsolati hálójának házasságok által történő megerősítésével. Ebből egyrészt az következett, hogy az erdélyi református nemesi családok jó részével rokonságban állt. Másrészt ő is, mint elődei többsége, úgy választott magának feleséget, hogy ő sem volt uralkodó, és nem is készült uralkodónak, így a feleség is hasonló református nemesi család sarja volt. Az elitbe emelkedésük ezen családoknak éppen Bethlen Gábor fejedelemsége alatt gyorsult fel, azonban ez a rövid idő nem tette lehetővé olyan nagy múltú családok megelőzését, mint a Bánffyak, a Csákyak vagy akár csak a Bethlenek. Így megtörtént, hogy az udvarban forgolódo nemesek tekintélyesebbek és rangosabbak voltak, mint a fejedelem és rokonságának családja. Ezért a fejedelemasszony által követett minta nem lehetett a Brandenburgi Katalin nevéhez kötődő pompa. Ugyancsak nem rendelkezett olyan személyiséggel, ami a társasági élet működtetőjévé tette volna. Ezért, teljesen intézményesült uralkodónői udvar híján a saját személyiségjegyei döntötték el a hozzá kapcsolódó udvar képét.

Bornemissza Anna eszes nő volt, de nem szárnyaló intellektus vagy teologizáló elme. Ezért alkata leginkább Károlyi Zsuzsannához kötötte őt, amennyiben személyisége legmeghatározóbb vonása a mélyen hívő reformátussága volt. A Lorántffy Zsuzsanna által adott minta azonban olyan nagy súllyal volt jelen a 17. század második felének Erdélyében, hogy Annának is meghatározta az uralkodónői szerepekről kialakult képét. Ezért azoknak a feladatoknak jelentős részét igyekezett ellátni, amiket híres elődje is. Így a legjelentősebb, nevéhez kapcsolt tevékenység az udvar gazdasági naplójának a vezetése 1667-től, amit tökéletes precizitással és józan logikával vezetett.⁶⁷ Így ügyelt az udvar minden materiális részletére. Lorántffy Zsuzsanna követője volt a református iskolák támogatójaként és az iskolák és a prédikátorok felkarolásában is. Különösen szívén viselte elődje kedves iskolájának, a sárospataki kollégiumnak a sorsát. Mivel éppen ekkor üldözte el a protestáns pro-

⁶⁷ BALÁS Ilona: *Bornemissza Anna fejedelemasszony élete és kora*. Gyoma, 1918, 44.

fesszorokat és diákokat Báthory Zsófia, a fejedelemasszony egész lényét belevetette az értük folytatott küzdelembe.

A pompához és az udvar ceremoniális rendjéhez, színház voltához nem volt érzeke, a divat és a fényűzés sem az ő világa volt. A művészetek iránti vonzalmáról sem tudunk. Erős és kemény, szinte fanatikus menedzsere volt az udvarnak és a saját férjének is, ám a lényé teljesen az ellentéte volt a reneszánsz formák világának. Ezzel szemben a Portára küldött adókat ugyanúgy számon tartotta, mint a végvári tisztek fizetését.⁶⁸ Az udvartartás személyzetének a fizetését is szívesebben felügyelte, mint ha udvari szertartásokon reprezentált volna.⁶⁹ Az udvarbírók, kamaraispánok és a számtartók a fejedelemasszonytól kapták a parancsokat. 1684-ben Apafi Mihály egy rendeletben hatalmazta fel a feleségét a jószágok igazgatására.⁷⁰

Bornemissza Anna számos esetben belefolyt a politika világába és jelen volt a döntéshozatalok alkalmával, sőt Teleki Mihály kancellárral az udvar, a gazdaság, az országos politika kérdéseit éppen úgy megvitatta vele, mint a családi problémáit. Az uralkodónői szerepek körét így az erdélyi hagyományokhoz képest e tekintetben kitágította, az Apafi Mihály uralma alatti udvar struktúráját és kapcsolati kötédeit erőteljesen átformálta.⁷¹ Annak korábbi, reprezentációs és társadalmi centrum szerepét azonban nem tudta a korábbi szinten fenntartani.

Apafi Mihály uralmát követően az Erdélyi Fejedelemség és így az uralkodói udvar is megszűnt. A fejedelemasszonyi udvar a 17. század folyamán Brandenburgi Katalin és Lorántffy Zsuzsanna korában volt a legközelebb az intézményesüléshez. Katalin a családja, a pompakedvelő volta miatt e tekintetben tökéletes társa volt a reprezentációt uralma képének tekintő Bethlen Gábornak. Lorántffy Zsuzsanna műveltsége és érzékenysége mindazokat a tulajdonságokat átmentette a Katalin nevéhez köthető udvarból, amik az erdélyi társadalom számára elfogadhatóak voltak. Egy olyan sokfunkciós uralkodónői udvart teremtett, amit éppen a saját tekintélye miatt szinte lehetetlen volt követni. Visszavonulása után ugyanis az erdélyi elit egy része továbbra is őt tekintette mértéknek. Az általa kreált szerepek mindazonáltal megkerülhetetlen példaként szolgáltak két utódjának. Báthory Zsófia még megtagadva is folytatta a szerepei nagy részét, Bornemissza Anna pedig szabályos csodálattal igyekezett imitálni az általa megjelenített uralkodónő képét.

---

⁶⁸ Uo. 39–40.

⁶⁹ Uo. 43.

⁷⁰ SZÁDECZKY Béla: *I. Apafi Mihály udvartartása*. Bp., 1911, 12.

⁷¹ Cserei Mihály szerint: „...máig is fennállna az erdélyi dicsőséges fejedelemség, ha... a fejedelemasszony, Bornemissza Anna magát az ura tisztiben és hivatalában nem elegyítette... volna.” CSEIREI Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Bp., 1983, 106.

BÁTHORY ZSÓFIA ALAKJA I. RÁKÓCZI GYÖRGY UDVARI REPREZENTÁCIÓJÁBAN

BALOGH ZSUZSÁNNA¹

Az udvari reprezentáció temporális szempontú kétfelé választása alapján a fejedelmi udvar ceremoniális reprezentációját a rövid, alkalmyszerű jelenségek adták, amelyek a fejedelem által kialakított reprezentatív térben valóságossá tették a mozgó pompát.² A tanulmányban egy efemer jelenségen keresztül vizsgálom I. Rákóczi György fejedelmi udvarának reprezentációs teljesítőkéességét, kiemelve Báthory Zsófia megjelenő alakját a II. Rákóczi Györggyel kötött házasságkötése során.

II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házasságkötését a korabeli politika- és eseménytörténeti adatok kontextusának bevonásával szükséges tárgyalni,³ hiszen az „[...] esküvő I. Rákóczi György fejedelem következetesen végig vitt dinasztikus politikájának az eredménye volt.”⁴ I. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiának, Györgynek váradi főkapitánnyá való kinevezése, beiktatása (1640. szeptember 2.) és a gyulafehérvári fejedelmi udvar ezzel együtt járó váradi kiszállása (1640. augusztus 21.), az ifjabb György fejedelmi utóddá való beiktatása (1642. március 4.), valamint Báthory Zsófiával való házasságkötése (1643. február 3.) – mint fejedelmi udvari ünnepek – Illésházy Gáspár emlékirata alapján azt a célt szolgálták, hogy I. Rákóczi György fejedelem „[...] holta után ne lehessen módja és alkalmatossága Bethlen-familiának az fejedelemségre való menetelre [...]”⁵

Az „öreg” Rákóczi György fejedelem célirányos politikai működése⁶ a fejedelmi abszolutizmus létrejöttét szolgálta, amelynek részét képezte György fia házas-

¹ ELTE, Történettudományi Intézet, hallgató

² PETNEKI Áron: *Pompa episcopalis avagy a püspöki reprezentáció a barokk kori Közép-Európában*. In: HEINZ, Daniel–FAZEKAS Csaba–RAJKI Zoltán (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Szige-ti Jenő 70. születésnapjára*. Bótor, Miskolc, 2006, 248.

³ VÁRKONYI Gábor: *Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645*. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 78–79.; Vö. KESERŰ Gizella: *Kiegészítések egy forrásközléshez. („II. Rákóczi György esküvője”)*. In: CHIOREAN, Ioan (Sub red.): *De la umanism la luminism*. Academia Română Institutul de Cercetări Socio-Umane Târgu Mureș, Târgu Mureș, 1994, 53–58.

⁴ VÁRKONYI: 1990, 79.

⁵ Illésházy Gáspár emlékirata. Közl. SZILÁGYI Sándor. *Magyar Történelmi Tár* 14. (1891: 4) 588. Vö. SZABÓ Péter: *A kihelyezett udvarok szerepe az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban (1613–1646)*. In: SZABÓ Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. ELTE TDI–L’Harmattan, Budapest, 2008, 307.; SZABÓ Péter: *A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban*. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi, Budapest, 2005, 314–330.

⁶ L. SZABÓ Péter: *A Bethlen-Rákóczi-ellentét reprezentációs megnyilatkozásai*. In: JANKOVICS József (főszerk.) *„Nem súlyod el az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születés-*

sága is.⁷ I. Rákóczi György a svéd–francia szövetség által szintén próbálta családjá pozícióját megerősíteni az Erdélyi Fejedelemségben, valamint – elképzelései szerint – az ő támogatásuk által vált volna a fejedelemség a Rákóczi-família örökjogú birtokává, amelyhez hozzákapcsolandó, hogy ifjabb Rákóczi Györgyöt az erdélyi rendi gyűlés fejedelemmé választotta, sőt a döntést az Oszmán Birodalom is megerősítette.⁸ I. Rákóczi György fejedelem dinasztikus politikájának egyik csúcspontja volt György fiának házassága, amely reprezentálta a kortársak számára a Rákócziak – mint uralkodócsalád – jelentőségét, illetve az Erdélyi Fejedelemség politikai stabilitását, szuverenitását. II. Rákóczi György fejedelemmé választása, valamint házassága révén emelkedett fel más európai dinasztiák trónörökösei közé.⁹

Az ifjabb Rákóczi György eljegyzése Báthory Zsófiával, a tekintélyes család egyik utolsó tagjával dinasztikus szempontból a fejedelem igényeit kielégíthette, azonban a menyasszony katolikus volt. A fejedelem fiainak adott parainézisében meghatározta, „[...] hogy utódai csak akkor számíthatnak örökségükre, ha nem vesznek pápista feleséget”¹⁰. „Vala már előttök ezen fiok házasságának állapotja, mellyben hol s kit találhatnának, ki hozzá illendő s keresztyéni vallásával is egyező lehetne, éjjel-nappal istenes keresztyén szüléi magokat azon török vala. Kiknek láttatik vala jó alkalmatosságul néhai somlyai Báthori Andrásnak szép, hajadon árva leánya, hogy az atyjárul is régi méltóságos úri nagy és fejedelmi, igaz magyar nemzet, anyjárul is pedig, noha lengyel, de nagy úri ágbul származott volna, kinek Lengyelországban nagy úri atyafiai és szép urassággal való jószági is volnának.”¹¹ Szalárdy János krónikájából idézett szövegrészlet alapján az látszódik, hogy Báthory Zsófia származása, illetve vagyona megfelelő volt az ifjú fejedelem számára. I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna számára a leendő ara felekezeti hovatartozása jelentette a problémát, valamint a forrásrészletből az is kimutatható, hogy a menyasszony kiválasztásában valószínűleg nem játszott szerepet az érzelmi kötődés, amelyet a történetíró nem is hangsúlyozott a házasságkötés során. Az érzelmi kapcsolat – a házasság későbbi szakaszában való – kialakulását azonban ez nem zárja ki, amelyet Szalárdy János is megemlíttet, azonban csupán II. Rákóczi György halálának leírásakor.¹² Az ifjú Rákóczi György és Báthory Zsófia házassága I. Rákóczi György fejedelem konzekvens dinasztikus politikájának részeként

napijára. MTA ITI, Budapest, 2007, 1423–1430.

⁷ VÁRKONYI: 1990, 86. I. Rákóczi György dinasztikus politikájához I. VÁRKONYI: 1990, 77–147.

⁸ VÁRKONYI: 1990, 99–103.; KÁRMÁN Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. L’Harmattan, Budapest, 2011, 57–58.

⁹ VÁRKONYI: 1990, 77–147.

¹⁰ KÁRMÁN: 2011a, 62–63. Vö. VÁRKONYI Gábor: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. I. köt. Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, 80.; VÁRKONYI Gábor: Kormányzási elvek vagy atyai jótanácsok? I. Rákóczi György Fiához írt intelmei. In: STEINERT Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs, Budapest, 2005, 385–387.

¹¹ SZAKÁLY Ferenc (s. a. r.): *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Magyar Helikon, Budapest, 1980, 196–197.

¹² Uo. 557.

értelmezendő, illetve hangsúlyozandó, hogy a korabeli házassági szokásoknak megfelelően érdekházasság volt.¹³ Az érzelmi motiváció „behozatalával” valószínűleg a házasulandó felek közti felekezeti különbség problémáját igyekeztek tompítani a nyilvánosság felé, hiszen a Zsófiával való házasság előnyeivel együtt is problémát okozott volna a vegyes házasság.¹⁴

I. Rákóczi György fejedelem György fia feleségének kiválasztása során jelentős szerepet kapott, hogy a „[...] Báthory család Európában elismert királyi, fejedelmi famíliának számított.”¹⁵ A Rákóczi-család számára a rangban méltó házasság a hatalmi reprezentáció egyik eszközének minősíthető. A Rákóczi–Báthory frigy megkötésének szimbolikus tartalmaként értelmezhető az Erdélyi Fejedelemség „[...] önálló politikai törekvéseinek a kontinuitása.”¹⁶ I. Rákóczi György választása során azonban úgy tűnik, mintha figyelmen kívül hagyta volna a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által mellőzött, háttérbe szorított, majd a fejedelemségből száműzött Báthory-család korabeli negatív megítélését, mivel a forrásokban ez a probléma nem merült fel, csupán Zsófia felekezeti hovatartozása jelentett megoldandó feladatot a fejedelem számára.¹⁷ A Báthory-familia választása mellett szóltak azonban még a család lengyel kapcsolatai, földbirtokai,¹⁸ ugyanis I. Rákóczi György fejedelem külpolitikájának egyik iránya a Lengyel Királyság volt. A Rákóczi-család lengyel külpolitikájának része volt II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házassága, amely tovább rontotta a Bethlenek fejedelmi esélyeit.¹⁹

A vegyes házasságok nem voltak szokatlanok a korszakban: a fejedelem édesapja, Rákóczi Zsigmond is három különböző felekezetből házasodott. A fejedelemnek a vegyes házasságokkal szemben érzett ellenszenvének több oka is lehetett: az egyik Rákóczi Zsigmond katolikus özvegyével, Telegdy Borbálával való konfliktusokkal teli kapcsolata, a másik ok pedig hitbéli meggyőződése, illetve a katolikusokkal szembeni bizalmatlansága lehetett, amelynek következtében ragaszkodott Zsófia áttéréséhez. A menyasszony áttérésének kérdésében a fejedelem nem tudott azonnal dönteni, hiszen számos politikai tényező Zsófia katolikus hiten való megtartása mellett szólt. I. Rákóczi György határozatlanságát indokolja, hogy egy esetleges lengyel királyválasztás során a Rákóczi-familia esélyei jelentősen növekedtek volna a Báthory-család feltételezhetően széles körű katolikus, azon belül is jezsuita kapcsolatai révén.²⁰ A felekezeti különbséggel kapcsolatos problémák tárgyalásánál fontos kiemelni, hogy II. Rákóczi György az esküvő előtt már három évvel

¹³ VÁRKONYI: 1990, 90–91.; VÁRKONYI Gábor: *Ünnepek és hétköznapiak. Művelődés és mentalitás a törökkori Magyarországon*. General Press, Budapest, 2008, 141–142.

¹⁴ VÁRKONYI: 2008, 127. A szerelem kérdéséhez I. LŐCSEY Mária: *Báthory Zsófia. 1628–1680*. Neuwald, Budapest, 1914.; SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczi György. 1621–1660*. MTT, Budapest, 1891.; VÁRKONYI: 2000, 79–91.

¹⁵ VÁRKONYI: 1990, 93.

¹⁶ VÁRKONYI: 1990, 94.

¹⁷ VÁRKONYI: 1990, 94.

¹⁸ SZABÓ András Péter: II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond. *Sic itur ad astra*, 13. (2002: 1) 74–75.

¹⁹ SZABÓ: 2007, 1427.; VÁRKONYI: 1990, 93–94.

²⁰ KÁRMÁN: 2011a, 63., 66–71. Vö. VÁRKONYI: 1990, 117–118.

eljegyezte Báthory Zsófiát, amikor a menyasszony még csak 11 éves volt. Zsófia életkora indokolta a frigy megkötésének időbeli eltolódását, hiszen az eljegyzéskor még gyermeknek számított. A kérdést viszont érdemes feltenni, hogy I. Rákóczi György miért nem kezdte meg hamarabb a menyasszony kálvinista hitre való áttérítését. Az áttéréssel kapcsolatos nehézségeket alátámasztja, hogy az 1643. február 3-án megtartott esküvő után két hónap telt el, amíg a fejedelem arról értesíthette Kassai István kancellárt, hogy Zsófia hozzájárult a felekezetváltáshoz. A kancellárnak küldött levélben arról tudósított a fejedelem, hogy Báthory Zsófia elfogadta a kálvinista hitelveket, illetve György fia is belátta, „[...] mennyi gonddal járna egy vegyes házasság.”²¹ A valóságban azonban nem zajlott problémamentesen a felekezetváltás, amelyről a fejedelem és György fia között váltott, illetve az ifjabb Rákóczi György édesanyjának, Lorántffy Zsuzsánnának írt levelei tanúskodnak.²² I. Rákóczi György utasította fiát az 1643. augusztus 20-án kelt levélben, hogy a reverzálisnak tartalmaznia kell, „[...] hogy azt ő szabadakarattal szerént adta s ígérte s kötelezte is arra magát.”²³ Vagyis Báthory Zsófia szabad akaratából váltott felekezetet, amelynek „valóságalapja – a fejedelem által gyakorolt nyomás ismeretében – [...] vitatható.”²⁴

A menyegző diplomáciai előkészítése biztosította az Oszmán Birodalom és a Lengyel Királyság támogatását, ugyanis mindkét politikai hatalom érdekelt volt a Rákóczi–Báthory frigy létrejöttében. Az esküvő időpontját 1643. február 3-ára tűzték ki.²⁵

Az esküvővel egybekötött lakodalom a korban nem volt egyedi.²⁶ A lakodalmon részt vevő személyekről eddig nem került elő konkrét lajstrom, azonban a fennmaradt források alapján megkísérelhető a rekonstrukció.²⁷ „A menyegzői meghívások háttérben egyrészt a kapcsolatrendszer ápolása rejlett, hiszen a lakodalom társadalmi szerepének ellátásához és ünnepélyességéhez szükség volt megfelelő létszámú és rangú közönségre, másrészt jól átgondolt számítás, mert a meghívó fél [...]” a meghívott személyektől „[...] értékes nászajándékot és a lakodalomra való felké-

²¹ KÁRMÁN: 2011a, 63. Vö. VÁRKONYI: 1990, 117–118.

²² Ifj. Rákóczi György édesanyjának írt levele (Somlyó, 1643. július 19.). In: SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A két Rákóczi György családi levelezése. 1632–1660.* MTA, Budapest, 1875, 101.; Rákóczi György fejedelem György fiának írt levele (Dés, 1643. július 31.). In: *A két Rákóczi György családi levelezése 1875*, 101–102.; Rákóczi György fejedelem György fiának írt levelei (Dés, 1643. augusztus 1.; Dés, 1643. augusztus 2.). In: *A két Rákóczi György családi levelezése 1875*, 102–103.; Ifj. Rákóczi György édesanyjának írt levele (Székelyhid, 1643. augusztus 4.). In: *A két Rákóczi György családi levelezése 1875*, 103. Vö. Kassai István 1643. április 17-én kelt levelét I. Rákóczi Györgyhez. In: SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár.* III. köt. MTA, Pest, 1870, 204–205.

²³ Rákóczi György fejedelem György fiához írt levele (Szamosújvár, 1643. augusztus 20.). In: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1875*, 106.

²⁴ KÁRMÁN: 2011a, 63.

²⁵ VÁRKONYI: 1990, 77–147.

²⁶ SZABÓ András Péter: Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. *Századok*, 144. (2010: 5) 1074.

²⁷ VÁRKONYI: 1990, 137. 56. lj.

szülésben támogatást remélt²⁸. A menyegzőre meghívott személyek nem feltétlenül személyesen vettek részt az ünnepségeken, hanem számos esetben – a meghívott személy rangjához méltó – követek révén.²⁹

II. Rákóczi György és Báthory Zsófia menyegzőjén követek révén képviselték magukat az Erdélyi Fejedelemség vármegyéi és városai, III. Ferdinánd német-római császár és magyar király, Esterházy Miklós nádor, IV. Ulászló lengyel király, a krakkói vajda, Vasile Lupu moldvai vajda, Matei Basarab havasalföldi vajda, a kurlandiai herceg és Radziwiłł litván nagyherceg, valamint számos erdélyi és lengyel nemes vett részt személyesen az ünnepségeken.³⁰ Az Oszmán Birodalom és Radziwiłł litván nagyherceg követe 1643. február 7-én érkezett meg Gyulafehérvárra, amikor már a vendégsereg a hazaútra készülődött.³¹ A késéseknek szimbolikus jelentéstartalma is lehetett, hiszen a követek jelentős része már 1643. február 1-jén és 2-án megérkezett a fejedelmi városba. A lengyel nemesek és Jerzy Bałaban, a lengyel királyi követ együtt érkeztek meg február 1-én, akiket Bethlen Ferenc, I. Rákóczi György fejedelem udvarmestere fogadott.³² A követ jelentése arról is beszámol, hogy fogadására a legjelentősebb erdélyi nemesek is megjelentek, akik mintegy harmincan voltak, körülbelül 300 katona kíséretében.³³ 1643. február 2-án Jakusíth György egri püspök és királyi kancellár, III. Ferdinánd követeként jelent meg.³⁴

Wesselényi Ferenc, a nádor követe 1643. január 25-én érkezett meg Somlyóra, aki a követek közül egyedülként először a menyasszonyt kereste fel, majd a menyasszony kíséretében tette meg a fejedelmi székhelyig tartó utat, ami azzal magyarázható, hogy Wesselényi Ferenc Gyulafehérváron a nádor követeként működött, Somlyón pedig a Báthory család „tagjaként” az örömatya szerepét töltötte be.³⁵ 1643. január 26-án jelent meg a hat fejedelmi követ³⁶ a menyasszony kikérésének

²⁸ SZABÓ: 2010, 1035.

²⁹ VÁRKONYI: 1990, 9.

³⁰ VÁRKONYI: 1990, 103.

³¹ Ballaban György naplója. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 27.; VÁRKONYI: 1990, 118. Rákóczi Zsigmond sárospataki lakodalmára szintén késve érkezett meg Radziwiłł litván nagyherceg követe. KÁRMÁN Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: KÁRMÁN Gábor–SZABÓ András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. L'Harmattan, Budapest, 2009, 263. Vö. KÁRMÁN Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére*. MTA TTI, Budapest, 2007, 291–311.; KÁRMÁN, Gábor: Die beiden Hochzeiten des Zsigmond Rákóczi. Die Selbstdarstellungsmöglichkeiten des Fürstentums Siebenbürgen in Rahmen der dynastischen repräsentativen Öffentlichkeit Mitteleuropas nach dem Dreißigjährigen Krieg. In: CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián–FAZEKAS, István (Hrsg.): *Geteilt-Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit. 16.–18. Jahrhundert*. OEZ-Berlin-Verlag, Berlin, 2011, 303–328.

³² Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 21.

³³ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 21.

³⁴ VÁRKONYI: 1990, 103–104.

³⁵ VÁRKONYI: 1990, 106–107.

³⁶ Kornis Sigmond, Rédey Ferencz, Barcsay Sigmond, Gyulaffy László, Kömin (Kemény) János, valamint Haller Péter. Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára II. Rákóczy György és Báthory Zsófia menyegzőjéről. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE,

indokán, akiket az özvegy Báthory Andrásné Wesselényi Ferenc kíséretében fogadott. A kikérés rendjében a főszerepet a vőlegény képviselője, a násznagy Kornis Zsigmond, valamint a menyasszony képviselője, a főgazda Nyáry Bernát játszotta.³⁷

Báthory Zsófia kíséretével együtt 1643. február 2-án érkezett meg a fejedelmi székhelyre, ahol kezdetét vette az ünnepség, amelyről Jerzy Bałaban nevéhez fűződő, illetve a palatinusnak írt követjelentés is hasonlóan számol be.³⁸ A lengyel királyi követjelentésben a következőképpen írja le a menyasszony érkezését, majd bevonulását: „Mindkét fiatal fejedelemfi, azaz György, a vőlegény és Zsigmond, az öccse, kiment elé, hogy fogadja számos fent említett magyar úr társaságában.”³⁹ A lengyel követjelentés kiemeli, hogy a vőlegény, II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond, valamint számos előkelőség a meghívottak közül – akiknek a nevére nem tér ki a forrás – is jelen volt Zsófia fogadásánál. A jelentés több kritikus megjegyzést tett a fejedelmi kíséret öltözékére: „Sok katona és hatalmas tömeg kísérte őket. A város előtt felállított sátrokban fogadták és éltették Báthory Zsófiát. Egy kis idő múlva innen indultak a városba. A menet előtt néhány száz fejedelmi magyar gyalog vonult dobokkal és zászlókkal, de bocskorban. Mögöttük hatszáz német gyalog következett, de nem díszöltözetben. Azután különböző fejedelmi és magyar urak gyalogjai következtek. Itt is hatszáznál több gyalogos és négyszáz lovas vonult.”⁴⁰

A nádornak készült követjelentés a Báthory Zsófia fogadására küldött díszes hintót emeli ki: „Az szekér vörös vont aranyas mind kívül belől, vánkosok vörös bársony skófiommal varrottak, a hintó oszlopi és szegei mind aranyasak. Hat kék lú előtű oroslán módon füstött, ugyan vörös bársony hámok rajta.”⁴¹ A vörös bársonnyal bélelt hintó képe megjelent Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin 1626-ban tartott esküvői ceremóniájának keretében is, vagyis a Rákóczi–Báthory menyegzői ünnepségeken használt eszközök versenyképesek voltak más fejedelmi udvarok eszköztárával.⁴² A hintó egyfajta státuszszimbólumként jelent meg és a fejedelmi udvar reprezentációs eszközeként értelmezhető, amelyről a korabeli források hasonlóképpen számolnak be.⁴³ A hintó reprezentációs eszközként való fel-

Budapest, 1990, 61–62. SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1637–1648)*. X. köt. Athenæum, Budapest, 1884, 353. Vö. VÁRKONYI: 1990, 104.; KÁRMÁN: 2009, 249.

³⁷ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 62.; VÁRKONYI: 1990, 106. Vö. T. ORGONA Angelika: *Unikornisok Tündérorságban. A ruszakai Kornisok Erdélyben (1546 k.–1648)*. L'Harmattan, Budapest, 2014, 213–215.

³⁸ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 26. Vö. Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 66–67.

³⁹ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 26.

⁴⁰ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 26.

⁴¹ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 66.

⁴² SZABÓ Péter: „Bethlen Gábor lakodalmara csinált ékessegek”. In: SZABÓ Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkor Magyarországon*. ELTE TDI–L'Harmattan, Budapest, 2008, 281.

⁴³ Ehhez l. BALOGH Judit: „Náj modi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban. In: HUDI József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör-*

használása Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta 1651-es sárospataki házasságkötési ceremóniáján is megjelent.⁴⁴ Az idézett forrásrészletekből az is kitűnik, hogy II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házasságkötésekor megjelenő hintó nem volt egyedi a fejedelmi udvarokban, másképpen fogalmazva, a hintónak reprezentációs eszközként való alkalmazása tudatos szervezést jelenít meg, illetve I. Rákóczi György fejedelmi udvarának versenyképességére is utal.

A nádori követ jelentése a lengyel király követének beszámolójával ellentétben az öltözékek díszességét hangsúlyozza,⁴⁵ valamint a következőképpen számol be a bevonulásról: „Mihelyt megindultunk az sátortúl, az lövist mingyárt elkezdtk, az városban lúttek ötvent taraczkbúl és ágyúbúl. Az kapu előtt állott tizenöt zászló székely gyalog vörösben, azok mingyárt beindultak az kapun, az mi lovasink utánok legelől, azok után az fejedelem udvari és ország szines hada előtt ment tizen-nyolcz pártucz bőrös fő legény, azok után öt tigris bőrös, ezek után nyolcz szép török lú felöltöztetve pártucz bőrök rajta, három-három szál darutoll az homlok elejökben, azok után öt pártuczbőrös ifjú legín. Azok után 16 trombitás, két török sípos, két lengyel sípos, utánok az erdélyi ifjú úrfiak és fű emberek gyermekei, azok után az öreg úri rend, utánok hármon egy rendben, Bethlen Péter uram, közepben Rákócz Sidmond uram, jobb kéz felől Forgács Sidmond uram, szép lovakon, ugyan az ifjú fejedelem lovain. Rákócz Sidmond uramon volt sima vörös bársony dolmány, mente nusstal bélelt, az oldalán igen szép varrott tegez, az nilai hebanum fából valók; az lova barna pej, az farán is egy bokor darutoll szegezve az lúnak, az maga süvegiben kóczag tollés öt szál feir darutoll, ezek után az ifjú fejedelem egy szép csendes barna pej török lovon, széles szerszám rajta, maga pázsit szűnű zöld öreg virágos bársonyban az süvegében kólczag és tíz szál feir darutoll, hat kengyelfutó mellette jancsár fejszikkkel. Utána ment az udvarnak és országnak szűne, ezek után az urak szekérben és az kisasszony az több vendíggel és frau-cimmerrel. [...]”⁴⁶ A Jerzy Bałlaban követjelentéséből is megtudhatjuk a bevonulás sorrendjét: „[...] a fejedelem előtt hat huszár és vagy harminc tigris és leopárd bőrös legény lovagolt. A fejedelem több mint húsz magyar úr kíséretében lovagolt, utánuk az udvaroncok és más apródok következtek legalább százan. Mindenhonnan trombiták harsogása és dobok zengése hallatszott. Különböző helyeken ágyúkat sütöttek el, a német gyalogosok pedig sortüzet lőttek. A fejedelem és hatalmas kísérete után jött hat hintó a legelőkelőbb magyar urakkal. Őket a fejedelmi hintó követte.”⁴⁷ Az ünnepélyes bevonulás (*intrada*) a fejedelmi udvar reprezentációs

Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28. Hajnal István Kör-Pápai Református Gyűjtemények, Budapest–Pápa, 2007, 91–96. Vö. APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Kriterion, Bukarest, 1978, 79–80.

⁴⁴ Georg Abraham von Grünenberg beszámolója Károly Lajos pfalzi választófejedelemnek a sárospataki esküvőről. In: KÁRMÁN: 2007, 309. Vö. KÁRMÁN: 2007, 301.; KÁRMÁN Gábor: *A külpolitika átalakulása a Rákócziak Erdélyében a harmincéves háború után*. ELTE BTK, Budapest, 2008, 172–192.

⁴⁵ Ehhez l. R. VÁRKONYI Ágnes: Az öltözködés filozófiájáról. *Történelmi szemle*, 53. (2011: 4) 503–536.

⁴⁶ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 66–67.

⁴⁷ Jerzy Bałlaban követi naplója 1990, 26–27. Vö. Rákóczi Zsigmond sárospataki esküvői bevonulá-

tevékenységének egyik legjelentősebb efemer jelensége, „[...] amikor az uralkodó, vagy annak képviselője teljes pompában jelenik meg saját vagy mások alattvalói előtt [...]”⁴⁸. A fejedelmi házasságkötési ceremóniakon – hasonlóan más fejedelmi ünnepségekhez – való bevonulások alkalmával jelentős szerephez jutott a bevonulási sorrend, amelyek során a fejedelem vagy az őt képviselő követ „[...] mintegy a csúcspontot képezi a menet vége felé”⁴⁹.

A bevonulási ceremónia lezajlása után az újonnan érkezettek üdvözölték a fejedelmet és a fejedelemasszonyt.⁵⁰ A fogadás után még aznap vacsorát adott a fejedelem, ahol csupán a család volt jelen, valamint Wesselényi Ferenc, amelyen nem nádori követként, hanem a Báthory-familia képviselőjeként vett részt,⁵¹ azonban másnap az esküvői ünnepségeken már követi funkciójában jelent meg.⁵²

Az esküvői ceremóniára február 3-án került sor, amelyet a kálvinista egyház szertartásrendje szerint Geley Katona István kálvinista püspök celebrált, rajta kívül jelen volt még a szász püspök és másik két püspök.⁵³ A szertartás kezdetekor a meghívottak az udvarmester irányításával felsorakoztak egy teremben, ahová először I. Rákóczi György és fia, György, majd a követek és nemesek, végül pedig a hölgyek vonultak be, amelyet a menyasszony és kísérete bevonulása követett. A házasulandók aranyhímzésű, fehér öltözéket viseltek. A lengyel királyi követjelentésből megtudjuk, hogy bevonulás után a terem közepére egy szőnyeget terítettek, amelyen a szertartás zajlott. A lengyel követjelentés hitelességét bizonyítja, hogy a szertartás során használt szőnyegről nem csupán Jerzy Bałlaban beszámolójából értesülünk, hanem Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művében is megjelenik a lakodalmi szokások leírásánál.⁵⁴

Az esküvőről szóló források közül egyedül a lengyel királyi követjelentés tudósít arról a jelentős momentumról, amikor Báthory Zsófia a szertartás során feltett kérdésekre nem válaszolt. Zsófia hallgatása miatt „[...] odalépett a menyasszonyhoz az édesanyja egy másik hölgygel együtt és súgott neki valamit, végül a püspök is odahajolt hozzájuk. De ezek után már több ceremónia nem volt, csak még a püspök összekötötte a kezüket, és valamit mondott magyarul”⁵⁵. A lengyel követjelentés hitelességét elfogadva a menyasszony „hallgatása” számos kérdést vet fel, ame-

sával. KÁRMÁN: 2007, 309.

⁴⁸ PETNEKI Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat, Budapest, 1987, 281.

⁴⁹ PETNEKI: 1987, 283–289.

⁵⁰ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 67.

⁵¹ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 68.

⁵² VÁRKONYI: 1990, 107–108.

⁵³ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 68.; VÁRKONYI: 1990, 110.; LŐCSEY: 1914, 12. A nádori követjelentés rendkívül tömören közli az eseményeket, míg a lengyel királyi követ beszámolója számos részletet ismertet a szertartásról.

⁵⁴ Jerzy Bałlaban követi naplója 1990, 28. Vö. APOR: 1978, 95.; VÁRKONYI: 1990, 111.; Haller Gábor naplója. In: SZABÓ Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. köt. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvárt, 1862, 83.

⁵⁵ Jerzy Bałlaban követi naplója 1990, 28.

lyek közül az egyik arra vonatkozik, hogy vajon miért nem válaszolt az egyházi szertartás során feltett kérdésekre, ha valóban „szerelmes” volt a vőlegénybe. A szerelem kérdésével kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy II. Rákóczi György és Báthory Zsófia – a korszakban nem egyedi módon – házassága érdekházasság volt.⁵⁶ A másik kérdés, ha Zsófia nem felelt a számára feltett kérdésekre, akkor feltételezhető, hogy nem akart beleegyezni a házasságba, amelynek okát kereshetjük a házasulandó felek eltérő felekezeti hovatartozásában is, ugyanis a házasságkötés időpontjában Zsófia még katolikus volt.⁵⁷

A szertartást egy latin nyelvű szónoklat követte, amelyben a két család egyesülését méltatták, azonban a fejedelem megtiltotta, hogy a Báthory-familia felmenőit részletesen bemutassa a rétor, amelynek valószínűleg reprezentációs okai voltak, hiszen a nagy múltú, bár a 17. században már csupán a fennmaradásért küzdő Báthoryakhoz képest a Rákócziak viszont a 17. század folyamán emelkedtek fel, illetve további oka lehetett a két család felekezeti különbsége is.⁵⁸

A beszéd után következett a fiatalasszony édesanyjától kapott kelengyjének bevitele, amely számos gazdagon díszített ruhát, valamint arany- és drágakő ékszereket tartalmazott.⁵⁹ A nádornak készített követjelentés az egyházi szertartás végétől az ajándékok átadásáról a következőképpen számol be: „Az esküvés meglevén, ajándékot hoztak az ifjú fejedelem asszonynak. Elöl az fő komornik Kömin János uram, utána az ifjú urfiak és főrend, az első vitt egy szép széles köves nyakbavetőt, 2. vitt igen szép medált, 3. vitt egy vékony gyöngylánczot, negyedike egy szép násfát, 5. egy szép köves kézrevalót avagy arany pereczet, 6. egy pár fülbe való függőt, a melyben igen szép két öreg gyöngy volt, 7. egy szép megyszűn bársony gyöngyös szoknyát, 8. egy fekete virágos bársony jankert. 9. vont arany jankert. 10. fekete sima bársony palástot, nusttal béllettet, 11. megyszűn bársony jankert, 12. fekete bársony kis subát, az is gyöngyös gubás bársonnyal béllett, 13. az is fekete bársony kis subát nusttal béllett.”⁶⁰ Az ajándékok átadása után az ünnepi ebéd következett, amely egy „nagy és tágas” teremben⁶¹ zajlott, az asztalok három „rendben” voltak elhelyezve: az „[...] egyik, ahol a fejedelem a követ urakkal [...]; a másik a fehérség és a legelőkelőbb magyar urak számára; a harmadik pedig azoknak volt felállítva, akiknek nem jutott hely az előbbi asztalnál.”⁶² A főúri lakodalmak fényűzése, a meghívott vendégek és az őket kiszolgáló szolgaszemélyzet száma, az ünnepi lakoma bősége, a díszítés kivitelezése és a házasulandó személyek kölcsönös ajándékozásának mértéke prezentálta, hogy a házasság megkötésé-

⁵⁶ PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA BTK TTI, Budapest, 2012, 92.

⁵⁷ VÁRKONYI: 2008, 156–157.

⁵⁸ VÁRKONYI: 1990, 111–113.; VÁRKONYI: 2008, 141–142.

⁵⁹ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 28–29.

⁶⁰ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 68–69.

⁶¹ A lengyel királyi követ számos megjegyzést tesz a terem díszítettségére. Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 29.

⁶² Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 29. A nádori követjelentés azonban négy asztalról tudósít. Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 69–70. Vö. Haller Gábor naplója 1862, 83.

vel mekkora vagyon egyesült, amely tényezők megmutatkoznak II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjén is.⁶³

A lakodalmi ebéden való ülésrendet a palatinusnak készített követjelentés részletesen bemutatja, amely szerint a „[...] majestáson volt csinálva négy asztal, az fű helyre magán császár urunk követe magán ült, jobb keze felől az lengyel királyé, balkéz felől maga az fejedelem, mellette az fejedelem asszony, amellet az ifjú fejedelem, mellette az menyasszony, mellette az anyja, Báthoryné asszonyom, a mellett Forgácsné asszonyom, Aliáné asszonyom, a mellett Bethlen Péter uram, Mellette Rákóczy Sidmond, azon alól az olá vajda követe. Ott az asztal végében volt egy szép vár formán csinált marcapan,⁶⁴ a melyet Lengyelországban csináltak ezer forintért,⁶⁵ más felől az lengyel király követe mellett egy frissnaider [apród, szeletelő⁶⁶] közben Gyulaffi László. Veseliny uram ő nga, Barkóczy uram, kulandi herceg követe, az két lengyel vajda követe, Forgács uram, Prépostváry uram, Lónyay uram, másik olá vajda követe. Az majestáson alól volt külön nyolcz asztal, annál Kornicz uram, Rédey uram és az magyarországi urak és erdéli fő asszonyok, kisasszonyok.”⁶⁷ A bevonulásokhoz hasonlóan szabályozott kereteken belül történt meg az ülésrend meghatározása is, amely „alulról” kezdődött, vagyis a fejedelem ülőhelyétől számított legtávolabb eső ülőhelytől.⁶⁸

A lakodalom ünnepélyességét mutatja, hogy mindegyik „[...] követnek két szolgálója volt, az egyik az italokat töltötte, a másik a tányérokat osztotta és szedte össze”⁶⁹. Az esküvőn a főasztalnál ülőknek külön mosdótálat biztosítottak, a kézmosásnál feltehetően a pohárnok segédkezett, vizes kezüket pedig a segítőnél lévő kéztörölőbe törölték meg.⁷⁰ A lakodalmon bortöltőként tevékenykedett Haller Gábor

⁶³ GYÖRGYI Erzsébet: Ádámtól, Évától a parasztlakodalomig. In: GYÖRGYI Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Mezőgazda–Planétás, Budapest, 2001, 12.

⁶⁴ Vö. Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 30.; VÁRKONYI Gábor: Jerzy Bałaban és az erdélyi szakácművészet. Egy táplálkozástörténeti forráshely lehetséges értelmezése. In: NAGY Péter Tibor–VARGYAI Gyula (szerk.): *Történelem, tanítás, módszertan. Tanulmányok a 75 éves Szabolcs Ottó tiszteletére*. OPKM, Budapest, 2002, 260.; BENDA Borbála: Lakoma a költészetben, avagy két vers táplálkozástörténeti elemzése. In: CSASZTVAY Tünde–NYERGES Judit (szerk.): *Szolgáltatást ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Humanizmus és gratuláció*. Balassi–MTA ITI, Budapest, 2009, 56.

⁶⁵ Az esküvő egyéb költségeit I. Vásárlások II. Rákóczy György lakodalmára. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 55–58.

⁶⁶ BENDA Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. ELTE BTK, Budapest, 2004, 56. Vö. BENDA Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi magyar főúri udvarokban*. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi, Budapest, 2005, 491–507.; BENDA Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. MNL VaML, Szombathely, 2014.

⁶⁷ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70. Vö. Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 30–31.; Haller Gábor naplója 1862, 83–84. Vö. Rákóczi Zsigmond 1651-es sárospataki menyegzőjének ülésrendjével KÁRMÁN: 2007, 301–302.

⁶⁸ PETNEKI: 1987, 284.

⁶⁹ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 31.; Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 71. L. BENDA: 2004, 130.

⁷⁰ BENDA: 2005, 497–498. Vö. KOLTAI András: *Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon*. In: KOLTAI András (s. a. r.): *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Osi-

is, ahogyan naplójában be is számolt róla: „[...] én urunkat mosdattam, és azután ő nagyságának adtam innia.”⁷¹

A lakodalmi emelvényen, a „majestáson” álló pohárszéken üvegkancsókból a fejedelmi asztal számára „asszú szőlő borát és fű tokai bort” szolgálták fel.⁷² A főasztalnál álló pohárszéken kristályüvegek, két aranykupa, két aranycsésze, valamint két aranyba foglalt üveg helyezkedett el. A teremben található másik hárompolcos pohárszéken felül mintegy 75 „öreges, virágos, aranyas kupa” állt,⁷³ alul „egybe járó aranyas pohárok, ott is jó bort töltöttek elegendőt [...]”⁷⁴. A követjelentésből az is kiderül, hogy „[...] az asztalon kívül valóknak nem hagytak pohárt [...]”, azaz nem mindenkinek volt saját pohara, hanem a pohárszéknél szolgálták ki itallal őket.⁷⁵

II. Rákóczi György és Báthory Zsófia lakodalmán a lengyel követjelentés alapján 11 fogást találtak, még hozzá úgy, hogy minden újabb fogás érkezését pálcával jelezték, illetve trombita- és dobszóval zárták le behozatalukat. A felszolgált ételek közül utolsóként a gyümölcsöket és csemegéket tálalták.⁷⁶ A lengyel királynak szóló követjelentéssel ellentétben a nádornak készített követjelentés a felszolgált fogások közül csupán a tortáról tesz említést, hiszen Esterházy Miklós nádor számára nem bírt különösebb információval a fejedelmi lakodalmi során tálalt ételek lajstroma, kivétel a marcipántorta, amelyről a következőképpen számolt be:⁷⁷ „[...] az asztal végében volt egy szép vár formán csinált marcipan, a melyet Lengyelországban csináltak ezer forintért [...]”.⁷⁸ A nádori követjelentés annak ellenére kiemeli a tortát, hogy a korszakban elterjedt volt a marcipán,⁷⁹ valószínűleg a torta mérete, formája, valamint költsége kelthette fel a figyelmet. A lengyel követjelentés említést tesz a marcipánból készített állatfigurákról, valamint a „[...] harmadik méregdrága darab egy rózsa volt zöld viasz levelekkel, közöttük a fejedelmi címert két oldalról két griff tartotta”⁸⁰. Az idézet is mutatja, hogy az ünnepi lakoma díszességét, illetve a fejedelmi címer reprezentációs eszközként való felhasználását, valamint azt, hogy ezek a ceremóniaelemek reprezentálhatták az alattvalók irányába a házasság révén létrejövő bőséget és jólétet. A fejedelmi pár ezeknek a külön-

ris, Budapest, 2001, 33–34.; I. Rákóczi György erdélyi fejedelem utasítása udvari főbejárójának. Gyulaféhevár, 1646. március 10. In: Uo. 93.

⁷¹ Haller Gábor naplója 1862, 83.

⁷² Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70. Vö. Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 29.

⁷³ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70. A lengyel királyi követ jelentésében „[...] hetvenkét aranyozott ezüst serleg és huszonnégy kupa sorakozott.” Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 29.

⁷⁴ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70.

⁷⁵ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70.

⁷⁶ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 31.; BENDA: 2004, 196. A fogások közötti „dobolásra” I. KOLTAI: 2001a, 32.

⁷⁷ VÁRKONYI: 2002, 260.

⁷⁸ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70.

⁷⁹ BENDA: 2009, 56.

⁸⁰ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 30.

legességeknek a körében ünnepelhette a törvényes utódok születésének biztosítását, ezáltal is biztosítva a dinasztikus törekvéseket.⁸¹

A lengyel követjelentésben – a nádori követjelentéssel ellentétben – fontosabb szerepet kapott a lakodalmi ételek bemutatása, mivel a követ megbízójának ez is információval szolgálhatott az erdélyi fejedelmi udvar szokásainak megismerésében.⁸² A lengyel királyi követjelentés kritikus hangvétele problematikus, hiszen a követek működését és viselkedését merev szabályok határozták meg. A követi küldetésről jelentést kellett készíteniük a megbízónak, amelyben nem vagy csupán alig kapott szerepet a személyes impulzusok bemutatása. Az esküvőről készült lengyel követjelentésben azonban számos személyes jellegű megjegyzés található, amellyel valószínűleg a jelentés készítőjének a pontosabb információnyújtás lehetett a célja. A lengyel követ esetében a negatív megjegyzéseket azonban korántsem szabad „ellenségesnek” tekinteni, csupán egy magánvéleményről van szó, vagyis egyszerűen nem ízlett neki az erdélyi ételek ízvilága, nem ehhez az elkészítési módhoz, valamint fűszerhasználathoz volt szokva.⁸³ „Mivel számos általam becsült személy intett, hogy abban az országban, ahová készülök, a meglehetősen rossz és savas boron kívül élelmiszert nem lehet vásárolni, és az italok is egészen másfélék arrafelé [...]”,⁸⁴ tehát az eltérő erdélyi szakácsművészetéről már a követi küldetése előtt informálódott.

A lengyel követjelentés „tizenegyedik” fogásként említi az édességeket, amelyeket „aranyozott tálcákon” csemegeként tálaltak: különböző cukrokat, marcipánt, citromot, gránátalmát, narancsot, körtét, almát, valamint különböző borokat, majd kiemeli, hogy „[...] szokásaik szerint hámozatlan retket szolgáltak fel ilyen választékos ételek között”!⁸⁵ A feltálat „csemegek” közül számos gyümölcs import árucikként érkezett a fűszerekkel együtt közvetlenül külföldről, vagy jelentősebb városokban működő kereskedőktől szerezték be.⁸⁶

A fejedelmi lakoma „színfalak mögötti” tereként mutatja be Nagy Szabó Ferenc leírása a gyulaféhevári fejedelmi udvarban – lakodalom alatti – a konyha működését: „Die 3 febr. érkezék meg oda Fejérvárra az ifju Rákóczi György mátkájával és nagy solemnitással a menyegzői lakodalma is meglón. Ő nagysága nékem is committálta vala commissiojában, és alá kellett mennem, és az ország konyháján gazdák haton voltunk, ezek: Farkas Ferencz, Orbán Ferencz, Osdódi Ferencz, Szenygel Ferencz, Szabó Ferencz – Kapitány Boldisár volt közöttünk a fő. 33 asztalra főztünk. [...] nekünk jó meleg házunk volt, kiben minyájan háltunk, és az ajtónkat éjjel-nappal 10 darabont czirkálta, a konyhát pedig 30 darabont, A fejedelem sütőháza megége hajnalban. A tárházat is meglópá egy darabont.”⁸⁷ A leírásból

⁸¹ SZABÓ: 2008b, 284–285.

⁸² Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 30. Vö. VÁRKONYI: 2002, 259–267.

⁸³ VÁRKONYI: 2002, 259–263.

⁸⁴ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 13. Vö. VÁRKONYI: 2002, 263.

⁸⁵ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 31.; BENDA: 2004, 238–239.

⁸⁶ BENDA: 2009, 56–57. Vö. Vásárlások II. Rákóczy György lakodalmára 1990, 57.

⁸⁷ Nagy Szabó Ferencz memoriáléja. In: gróf MIKÓ Imre (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. köt. Evangélikus Református Főtanoda, Kolozsvárt, 1855, 150. Vö. I. Rákóczi György erdélyi fejede-

megállapítható, hogy „az ország konyháját” fokozottan felügyelték, amelynek okát kereshetjük a lakodalomra érkező vendégek ellátása problémamentes lefolyásában, esetlegesen a mérgezés elkerülésében, a lakodalomra rendelt nagy értéket képviselő ételek és alapanyagok őrzésében, az idegen személyek konyhában való megjelenésének elkerülésében, valamint a lakodalom lebonyolítására felfogadott alkalmi kiszolgáló személyzet ellenőrzésében egyaránt.

Az 1643. február 3-án kezdődő és egészen február 7-ig tartó lakodalmi ünnepek ceremóniája szinte megegyezett, amelyet a nádori követjelentés február 4-én tett megjegyzésében is megerősít, azonban a meghívott vendégek egyetlen nap sem szükkölködtek a szórakozási lehetőségekben.⁸⁸ A lakodalom során számos színjátékot, előadást adtak elő, amelyek közül Georg Kraus a római Gaius Mucius Scaevola, a „balkezes” történetét emeli ki, amelynek előadása során „[...] valakinek a tűzben elevenen (ad vivum) leégették a kezét”⁸⁹. A nádori követjelentés február 5-ére vonatkozólag csupán a városon kívül megtartott „az pápistáknak komédiájok”-ról számol be,⁹⁰ amely nem valószínű, hogy azonos lenne a Georg Kraus által említett színjátékkal, de ha mégis ugyanarról az előadásról van szó, miért nem került bele a követjelentésbe a tüzeset. Annyi mindenesetre feltételezhető, hogy a római történet megjelenítése szimbolikus jelentéstartalommal bírt az erdélyi fejedelmi udvarra nézve, illetve valószínűleg versenyképessé kívánták tenni a fejedelmi udvar színjátékát a jezsuita iskolákéval.

A február 4-ei ünnepi ebéd során került sor a követi ajándékok átadására, amelynek menetéről részletesen beszámol a lengyel követjelentés.⁹¹ A lengyel királyi követ által átadott ajándékok közül a legértékesebb a díszfegyver volt, amelynek értékét nem lehet kétségbe vonni, azonban a IV. Ulászló által küldött számszerij nem volt kiemelkedően egyedülálló, amely szimbolizálta az erdélyi fejedelm politikai szerepének minőségét, illetve az erdélyi politika súlyát a lengyel királyi udvarban.⁹²

A követjelentések kiemelik a február 5-én megrendezett tűzijátékot, amely során „[...] tüzes szerszámokat gyujtogattak, melynek csudájára sok nép szorult az garádicsra, annira, hogy egy része az garádicsnak ledült, három embernek is tört lába”⁹³. A lengyel követjelentés szerint a tűzijáték két órán át tartott, amelynek költségei „negyvenezerbe” került, azonban ezt a jelentés kritikusan megjegyzi,

---

lem konyhai rendtartása, 1634. május 12. In: KOLTAI: 2001b, 189–191.

⁸⁸ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 72. L. KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczi György korában az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek” alapján*. Werner Ferencz, Kallócsa, 1902, 163.

⁸⁹ KRAUS, Georg: *Erdélyi Krónika. 1608–1665*. Ford. VOGEL Sándor. Pro-Print, Csíkszereda, 2008, 196.

⁹⁰ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 72.

⁹¹ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 33–34.

⁹² VÁRKONYI: 1990, 9.

⁹³ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 72–73. A baleset megemlékezésénél a nádori követjelentésre hivatkozik KOPP: 1902, 163. Vö. Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 38.; VÁRKONYI: 2008, 155.

„[...] hogy nem került többbe, mint négyezer”⁹⁴. Az Erdélyi Krónika is beszámol a tűzijátékról, amely során „[...] egy sárkány volt látható, amely a tűzijáték közepete a palotán kívül, a mező fölött igen magasra szállott a levegőben, és még sok minden egyéb. Mindez állítólag körülbelül 1000 forintba került”⁹⁵. A „Vásárlások II. Rákóczy György lakodalmára” lista sajnos nem közli a tűzijáték elemeinek költségeit, azonban a „negyvenezer” mindenképpen túlzásnak tűnik, amely miatt a lengyel követjelentés megjegyzést is tesz.⁹⁶ A II. Rákóczi György gyulafehérvári esküvői ünnepeiről készült lengyel királyi követjelentésben a negatív megjegyzések dominálnak, ellentétben Rákóczi Zsigmond sárospataki menyegzőjére küldött Georg Abraham von Grünenberg, Károly Lajos pfalzi választófejedelem követjelentésével, akinek „[...] beszámolója nem szűkölködik az elismerő megjegyzésekben [...]”⁹⁷.

A követjelentések eltérő módon vagy csupán különböző alkalmakról számolnak be a több napig tartó lakodalom során játszott zenéről, a lengyel követjelentés az „olasz”⁹⁸ bordalokat és pavanekat, illetve a „szerb”⁹⁹ balladákat említi,¹⁰⁰ a nádori követjelentés szerint „[...] három rendbeli muzsika volt, német, magyar s cigány”¹⁰¹. Báthory Zsófiát esküvőre való érkezésekor pedig 16 trombitás, két török és két lengyel sípos üdvözölte.¹⁰²

Az udvari zeneélet alacsony hatásfokú működése jellemezte I. Rákóczi György fejedelmi udvarát, amely az 1640-es években már nem elégítette ki az udvar által kívánt reprezentációt jelentősebb ünnepek esetén, csupán az udvari élet mindennapi zeneszükségletének kielégítésére volt elegendő. Az alacsony hatásfokú zeneéletet az indokolta, hogy I. Rákóczi György csupán a ceremoniális reprezentáció keretén belül engedte nagyobb szerephez jutni a tánc és a zene eszköztárát, ugyanis a fejedelem „[...] táncot, zenét nem tűrt meg s ebben papja, a hihetetlenül merev, szigorú és érzéketlen Geleji Katona István is pártolta”¹⁰³. Az udvari ünnepek esetén, így II. Rákóczi György és Báthory Zsófia menyegzőjén is idegen zenészek felfogadására szorult, Bécsből fogadott 36 muzsikust, amely létszámba a

⁹⁴ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 38.

⁹⁵ KRAUS: 2008, 196. Rákóczi Zsigmond menyegzőjén lezajlott tűzijátékról Grünenberg követjelentése is említést tesz. KÁRMÁN: 2009, 258.; DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616–1710*. Rákóczi Múzeum Baráti Köre, Sárospatak, 1996, 79–80.

⁹⁶ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 38.

⁹⁷ KÁRMÁN: 2009, 256. A sárospataki menyegzőről készült követjelentés fordítását l. KÁRMÁN: 2009, 266–269.

⁹⁸ A lengyel követjelentésben az „olasz” jelző „igényes, magas művészi színvonalú” vagy „olasz módra játszott” muzsikát jelentett, hiszen német zenészekről van tudomásunk. KIRÁLY Péter: Az erdélyi fejedelmi udvar zeneélete a két Rákóczi György korában. *Századok*, 146. (2012: 5) 1235.

⁹⁹ A lengyel királyi követ jelentésében szereplő „szerb” zenére vonatkozó utalás helyi históriás énekeket jelentett. KIRÁLY: 2012, 1236.

¹⁰⁰ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 31.

¹⁰¹ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 70.

¹⁰² BENKŐ András: Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. In: CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1979, 96.

¹⁰³ BENKŐ: 1979, 94–95.

kísérőszemélyzetet is belevették, így mintegy 17 német zenésztől volt szó.¹⁰⁴ A fejedelmi udvarban működő zenészek száma egyfajta státusszimbólumként működött.¹⁰⁵ Valószínűleg városokban működő, bécsi tartózkodású, független muzsikusokról, valamint feltehetően egy-két udvari zenész együttműködéséről volt szó, amely azt bizonyítja, hogy az erdélyi fejedelmi udvar kapcsolatban állt külföldi zenészekkel is.¹⁰⁶

A lakodalmi ünnepségeket esténként tánc zárta, amelyről Haller Gábor naplója és a nádori követjelentés is beszámol.¹⁰⁷ A menyasszonytánc során az „[...] első tánczczal császár urunk követit kinálták, az nem tánczolt, azután az fejedelmet, az tánczolt, az ifjú fejedelmet, az is tánczolt, Veselini uramat, az is tánczolt, Barkóczi uramat, de mivel papi személy viselt, nem tánczolt; mingyárt vonták az menyasszony tánczát, négy pár tánczot osztottak, Veseliny uramnak, Forgács uramnak és két erdéli fő embernek, mikor az két ugróját eljárták, hat szövétnekes ifjú legíny állott utánok az tánczosoknak. Rákóczy Sidmond uram kézen fogván az menyasszonyt, az harmadik ugróját, hogy vonták, csak kivitte az menyasszonyt, előttö az szövítnekek, utána négy fő asszony mikor vitték [...]”¹⁰⁸. A követjelentésekben a muzsikára vonatkozó eltérő megjegyzések két zenészcsoporthoz jelenlétével magyarázható, bizonyos, hogy a menyasszonytánc során a helyiek muzsikáltak, és nem a bécsi zenészek.¹⁰⁹ Az esküvőről szóló forrásokban Báthory Zsófia alakja a későbbiekben nem tűnik fel, amely azt mutatja, hogy Zsófia beteljesítette szerepét a menyegző ünnepségei során.

A fejedelmi reprezentáció részeként működött az uralkodói mozgáskultúra, amelynek egyik szegmense volt az uralkodó által vagy a jelenlétében bemutatott tánc.¹¹⁰ A lengyel követjelentésből tudjuk, hogy az erdélyi táncok nem nyerték el tetszésüket, „[...] mert táncaik sem ütemében, sem komolyságában egy cseppet sem hasonlítanak táncra; kifulladásig futnak a földön csoszogva, és nem a zenére táncolnak, hanem ahogy nekik tetszik”¹¹¹. Magáról az idősebb fejedelemtől is megjegyzi, hogy „[...] idős kora ellenére meglehetősen gyorsan táncolt, az ottani szokás szerint egészen kifulladásig, cipőjét is lerúgva”¹¹². A megjegyzést azért teszi, mert a korszakban ilyen magas rangú személyhez méltatlan az ilyesfajta viselkedés

¹⁰⁴ KIRÁLY: 2012, 1231–1232. Vö. KIRÁLY Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. *Erdélyi Múzeum*, 56. (1994: 1–2) 14.

¹⁰⁵ VIRÁGH László: A zene funkciója a magyar reneszánsz társadalomban. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat, Budapest, 1987, 297.

¹⁰⁶ KIRÁLY: 2012, 1232–1233.

¹⁰⁷ Haller Gábor naplója 1862, 82–84.

¹⁰⁸ Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990, 71. Vö. KIRÁLY: 2012, 1234–1235.

¹⁰⁹ A „czigány” zenészek jelenlétének kérdésességét l. KIRÁLY: 2012, 1236.

¹¹⁰ TÓVAY NAGY Péter: Terpszikhoré a palotában. Tánc és uralkodói reprezentáció a magyar kora újkori udvari kultúrában. In: CZOCH Gábor–KELEMEN Judit–SONKOLY Gábor (szerk.): *Atelieriskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Ateiler, Budapest, 2008, 405. Vö. SZÉKELY Júlia: Az udvari tánc. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat, Budapest, 1987, 303–312.

¹¹¹ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 35.

¹¹² Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 35.

a külföldi normák szerint.¹¹³ A lengyel követ meglepődött azon a szokáson is, hogy a vendégek nem maguk választották ki táncpartnerüket, hanem az udvarmester jelölte ki azokat.¹¹⁴ Rákóczi Zsigmond crosseni lakodalmán azonban tudjuk, hogy a táncnak volt olyan része is, ahol a vendégek szabadon választhattak táncpartnert.¹¹⁵

A négy napig tartó lakodalom február 6-án zárult, amikor a követek részt vettek a fejedelmi audiencián, majd másnap hazaindultak. A vendégeket nem engedte el üres kézzel a fejedelem, hiszen a lengyel követet egy „[...] négyszáz aranyat érő, holló fekete lovakból álló fogattal [...]” ajándékozta meg.¹¹⁶

II. Rákóczi György és Báthory Zsófia lakodalmi ünnepeiről elmondható, hogy a fejedelmi udvar megfelelően teljesített a nemzetközi szinten is, hasonlóan Rákóczi Zsigmond sárospataki menyegzőjéhez. Az erdélyi fejedelmi udvar teljesítőképesége azonban nem hasonlítható össze a bécsi udvar pompájával, de a német fejedelemségek vagy akár a választófejedelemségek – a harmincéves háború által sújtott – udvartartásával már akár versenyre is kelhetett. Az idegenből érkező véleménye csak akkor lehetett egyértelműen negatív, ha a követek nem a helyi realitások kereteiben szemlélték az utazásuk helyszíneit, illetve az ott történő eseményeket, hanem egy más, összehasonlításra nem alkalmas normával vetették össze.¹¹⁷

II. Rákóczi György házassága révén két fejedelmi család egyesült, amely a dinasztikus szempontokon túl a fejedelmi hatalom megerősítését, a fejedelemség belső stabilitásának megteremtését, valamint a nemzetközi elismerését is szolgálta. A fejedelem dinasztikus politikájának részeként is lehet értelmezni, hiszen II. Rákóczi György fiának megszületésével az utódkérdés megoldottnak tűnt. Az Erdélyi Fejedelemség a nemzetközi szinten való jelenlétét a linzi béke és a vesztfáliai békerendszer megkötésével érte el, amelynek következtében a fejedelemség – nemzetközi szinten – elismert állammá vált. I. Rákóczi György fejedelem György fiának fejedelemmé választásával, valamint házasságkötésével úgy tűnt, hogy a Rákóczi-család fejedelmi hatalmának kontinuitása is biztosítva volt.¹¹⁸

FORRÁSOK

A két Rákóczi György családi levelezése 1875

SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A két Rákóczi György családi levelezése 1632–1660*. MTA, Budapest, 1875. (*Monumenta Hungariae Historica*, Ser. I., *Diplomataria*, XXIV.) (Reprint: Históriaantik, Budapest, 2010)

APOR 1978

APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Kriterion, Bukarest, 1978. (*Téka*)

¹¹³ KIRÁLY: 2012, 1235.

¹¹⁴ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 35.; KIRÁLY: 2012, 1235.

¹¹⁵ KÁRMÁN: 2009, 250.

¹¹⁶ Jerzy Bałaban követi naplója 1990, 41.; VÁRKONYI: 1990, 118.

¹¹⁷ KÁRMÁN: 2009, 265–266.

¹¹⁸ VÁRKONYI: 1990, 128–129.

EOE 1884

SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek/Monumenta comitialia regni Transylvaniae (1637–1648)*. X. köt. Athenæum, Budapest, 1884. (*Monumenta Hungariæ Historica*)

Haller Gábor naplója 1862

Haller Gábor naplója. In: SZABÓ Károly (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. köt. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvárt, 1862, 3–97.

Illésházy Gáspár emlékirata 1891

SZILÁGYI Sándor (közl.): Illésházy Gáspár emlékirata. *Magyar Történelmi Tár* 14. (1891: 4) 559–588.

Jerzy Bałlaban követi naplója 1990

Balaban György naplója. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 13–50. (*Régi magyar történelmi források*, II.)

Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára 1990

Követjelentés Esterházy Miklós nádor számára II. Rákóczy György és Báthory Zsófia menyegzőjéről. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 61–75. (*Régi magyar történelmi források*, II.)

KRAUS 2008

KRAUS, Georg: *Erdélyi Krónika 1608–1665*. Ford. VOGEL Sándor (Második, átdolgozott kiadás). Pro-Print, Csíkszereda, 2008.

KOLTAI 2001b

KOLTAI András (s. a. r.): *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Osiris, Budapest, 2001. (*Millenniumi magyar történelem, Források*)

Nagy Szabó Ferencz memoriáléja 1855

Nagy Szabó Ferencz memoriáléja. In: gróf MIKÓ Imre (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. köt. Evangélikus Református Főtanoda, Kolozsvárt, 1855, 39–168.

Szalárdi János siralmas magyar krónikája 1980

SZAKÁLY Ferenc (s. a. r.): *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Magyar Helikon, Budapest, 1980. (*Bibliotheca historica*)

Török-Magyarkori Állam-Okmánytár 1870

SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár*. III. köt. MTA, Pest, 1870. (*Monumenta Hungariæ Historica*, Ser. IV., *Diplomataria*, V.)

Vásárlások II. Rákóczy György lakodalmára 1990

Vásárlások II. Rákóczy György lakodalmára. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 55–58. (*Régi magyar történelmi források*, II.)

IRODALOM**BALOGH 2007**

BALOGH Judit: „Náj modi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban. In: HUDI József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör–Társada lomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28.* Hajnal István Kör–Pápai Református Gyűjtemények, Budapest–Pápa, 2007, 91–96. (*Rendi társadalom–polgári társadalom*, 18.)

BENDA 2004

BENDA Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon.* ELTE BTK, Budapest, 2004. (Doktori disszertáció)

BENDA 2005

BENDA Borbála: Étkezési szokások a 17. századi magyar főúri udvarokban. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Balassi, Budapest, 2005, 491–507.

BENDA 2009

BENDA Borbála: Lakoma a költészetben, avagy két vers táplálkozástörténeti elemzése. In: CSÁSZTVAY Tünde–NYERGES Judit (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Humanizmus és gratuláció.* Balassi–MTA ITI, Budapest, 2009, 48–62.

BENDA 2014

BENDA Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban.* MNL VaML, Szombathely, 2014. (*Archivum comitatus Castriferrei*, 6.)

BENKŐ 1979

BENKŐ András: Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. In: CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Kriterion, Bukarest, 1979, 94–105.

DÉTSZY 1996

DÉTSZY Mihály: *Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616–1710.* Rákóczi Múzeum Baráti Köre, Sárospatak, 1996.

GYÖRGYI 2001

GYÖRGYI Erzsébet: Ádámtól, Évától a parasztlakodalomig. In: GYÖRGYI Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző.* Mezőgazda–Planétás, Budapest, 2001, 7–17. (*Jelenlévő múlt*)

KÁRMÁN 2007

KÁRMÁN Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére.* MTA TTI, Budapest, 2007, 291–311.

KÁRMÁN 2008

KÁRMÁN Gábor: *A külpolitika átalakulása a Rákócziak Erdélyében a harmincéves háború után*. ELTE BTK, Budapest, 2008. (Doktori disszertáció)

KÁRMÁN 2009

KÁRMÁN Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: KÁRMÁN Gábor–SZABÓ András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. L'Harmattan, Budapest, 2009, 243–269.

KÁRMÁN 2011a

KÁRMÁN Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

KÁRMÁN 2011b

KÁRMÁN, Gábor: Die beiden Hochzeiten des Zsigmond Rákóczi. Die Selbstdarstellungsmöglichkeiten des Fürstentums Siebenbürgen in Rahmen der dynastischen repräsentativen Öffentlichkeit Mitteleuropas nach dem Dreißigjährigen Krieg. In: CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián–FAZEKAS, István (Hrsg.): *Geteilt-Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit. 16.–18. Jahrhundert*. OEZ-Berlin-Verlag, Berlin, 2011, 303–328. (*Ungarische Geschichte, Studien*, 1.)

KESERŰ 1994

KESERŰ Gizella: Kiegészítések egy forrásközléshez („II. Rákóczi György esküvője”). In: CHIOREAN, Ioan (sub red.): *De la umanism la luminism*. Academia Română Institutul de Cercetări Socio-Umane Târgu Mureș, Târgu Mureș 1994, 53–58.

KIRÁLY 1994

KIRÁLY Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. *Erdélyi Múzeum*, 56. (1994: 1–2) 1–16.

KIRÁLY 2012

KIRÁLY Péter: Az erdélyi fejedelmi udvar zeneélete a két Rákóczi György korában. *Századok*, 146. (2012: 5) 1227–1249.

KOLTAI 2001a

KOLTAI András: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon. In: KOLTAI András (s. a. r.): *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Osiris, Budapest, 2001, 7–57. (*Millenniumi magyar történelem, Források*)

KOPP 1902

KOPP Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában az „Erdélyi Ország-gyűlési Emlékek” alapján*. Werner Ferencz, Kalocsa, 1902. (Bölcsészeti doktori értekezés)

LŐCSEY 1914

LŐCSEY Mária: *Báthory Zsófia 1628–1680*. Neuwald, Budapest, 1914. (*Történelmi Értekezések*, 8.)

PÉTER 2012

PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA BTK TTI, Budapest, 2012. (*Magyar történelmi emlékek, Értekezések*)

PETNEKI 1987

PETNEKI Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a középkelet-európai udvarokban. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat, Budapest, 1987, 281–290.

PETNEKI 2006

PETNEKI Áron: Pompa episcopalis avagy a püspöki reprezentáció a barokk kori Közép-Európában. In: HEINZ, Daniel–FAZEKAS Csaba–RAJKI Zoltán (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*. Bíbor, Miskolc, 2006, 238–263.

R. VÁRKONYI 2011

R. VÁRKONYI Ágnes: Az öltözködés filozófiájáról. *Történelmi szemle*, 53. (2011: 4) 503–536.

SZABÓ 2002

SZABÓ András Péter: II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond. *Sic itur ad astra*, 13. (2002: 1) 65–101.

SZABÓ 2010

SZABÓ András Péter: Menyegzőtől mennyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. *Századok*, 144. (2010: 5) 1027–1083.

SZABÓ 2005

SZABÓ Péter: A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harciban. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi, Budapest, 2005, 314–330.

SZABÓ 2007

SZABÓ Péter: A Bethlen-Rákóczi-ellentét reprezentációs megnyilatkozásai. In: JANKOVICS József (főszerk.): „Nem súlyed el az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA ITI, Budapest, 2007, 1423–1430.

SZABÓ 2008a

SZABÓ Péter: A kihelyezett udvarok szerepe az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harciban (1613–1646). In: SZABÓ Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. ELTE TDI–L'Harmattan, Budapest, 2008, 291–309. (*TDI Könyvek*, 7.)

SZABÓ 2008b

SZABÓ Péter: „Bethlen Gabor lakodalmara czinalt ékessegek”. In: SZABÓ Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. ELTE TDI–L’Harmattan, Budapest, 2008, 281–290. (TDI Könyvek, 7.)

SZÉKELY 1987

SZÉKELY Júlia: Az udvari tánc. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat, Budapest, 1987, 303–312.

SZILÁGYI 1891

SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczi György 1621–1660*. MTT, Budapest, 1891. (*Magyar történelmi életrajzok*, 19.) (Reprint: Históriaantik, Budapest, 2010)

T. ORGONA 2014

T. ORGONA Angelika: *Unikornisok Tündérorságban. A ruszakai Kornisok Erdélyben (1546 k.–1648)*. L’Harmattan, Budapest, 2014.

TÓVAY NAGY 2008

TÓVAY NAGY Péter: Terpszikhoré a palotában. Tánc és uralkodói reprezentáció a magyar kora újkori udvari kultúrában. In: CZOCH Gábor–KELEMEN Judit–SONKOLY Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Ateiler, Budapest, 2008, 405–420.

VÁRKONYI 1990

VÁRKONYI Gábor: Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645. In: VÁRKONYI Gábor (s. a. r.): *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE, Budapest, 1990, 77–147. (*Régi magyar történelmi források*, II.)

VÁRKONYI 2000

VÁRKONYI Gábor: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. I. köt. Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, 79–91. (*A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei*, 40.)

VÁRKONYI 2002

VÁRKONYI Gábor: Jerzy Bałaban és az erdélyi szakácsművészet. Egy táplálkozástörténelmi forráshely lehetséges értelmezése. In: NAGY Péter Tibor–VARGYAI Gyula (szerk.): *Történelem, tanítás, módszertan. Tanulmányok a 75 éves Szabolcs Ottó tiszteletére*. OPKM, Budapest, 2002, 259–267.

VÁRKONYI 2005

VÁRKONYI Gábor: Kormányzási elvek vagy atyai jótanácsok? I. Rákóczi György Fiához írt intelmei. In: STEINERT Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs, Budapest, 2005, 381–389.

VÁRKONYI 2008

VÁRKONYI Gábor: *Ünnepek és hétköznapok. Művelődés és mentalitás a török-kori Magyarországon*. General Press, Budapest, 2008.

VIRÁGH 1987

VIRÁGH László: A zene funkciója a magyar reneszánsz társadalomban. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat, Budapest, 1987, 291–302.

A FORGÁCH CSALÁD HÁZASSÁGI STRATÉGIÁJA A 16. SZÁZADBAN

BENKŐ GÁBOR¹

BEVEZETÉS

A 16. század a magyar történelem egyik vízválasztója, több tekintetben is. A század első felében a mohácsi csata (1526) volt az egyik fordulópont, mely sajátos helyzetet teremtett a Magyar Királyságban és Közép-Európában, a Magyar Királyság pozíciójának megváltozásával és azzal, ahogy a Habsburg-dinasztia összetett monarchiájának része lett.² A mohácsi csata és következményei nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai tekintetben is változásokat hoztak. A csata után közvetlenül az államhatalom működésképtelenné vált, mivel megcsonkult, II. Lajos elesett, s vele együtt Szalkai László esztergomi érsek és főkancellár, valamint az országbíró, a pohárnokmester, a kamarás és az udvarmester, a kalocsai érsek, valamint még öt püspök s a főispánok száma is megfogyatkozott. A magyar arisztokrácia sorait igen megvékonyította a csata, mivel az említett tisztségviselők mellett estek el olyan főnemesek is, akik tisztséget nem viseltek, de egy-egy országrész életében birtokaiknál fogva nagy súllyal voltak jelen. Összesen harminc főúr maradt a csatatéren, a Pálóczy család pedig kihalt.³

II. Lajos halála sokkal hosszabb távú problémát jelentett az ország átmeneti, belső diszfunkcionalitásánál. A koronáért ugyanis Szapolyai János erdélyi vajda és Habsburg Ferdinánd főherceg versengett s rövid időn belül az a magyar történelemben addig páratlan eset állt elő, hogy az országnak két törvényes uralkodója lett.⁴ Szapolyait 1526. november 10-én választották meg, Ferdinándot pedig december 16-án, mindkét esetben a magyar rendek,⁵ természetesen más-más meggyőződésű csoportjai, s a két koronázás is mindkét esetben legitimen, a feltételeknek megfelelően zajlott le, igaz, időben itt is volt differencia.⁶ Mindazonáltal a kialakult

¹ Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, hallgató

² PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. História MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010, 20.

³ B. SZABÓ János: *A mohácsi csata*. Corvina, Budapest, 2006, 161–162.; PACH Zsigmond Pál (főszerk.)–R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyarország története: tíz kötetben 1526–1686: 1. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 150.; PÁLFFY: 2010, 51.

⁴ PÁLFFY: 2010, 53.; CSEKEY István: *A magyar trónöröklési jog: Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel*. Athenaeum, Budapest, 1917, 86–95.

⁵ Mindkét uralkodó szabad választással lett magyar király, Szapolyai nem a rákosi végzés, Ferdinánd pedig nem a Habsburg örökösödési szerződések, illetve a kettős bécsi eljegyzés értelmében nyerhette el a trónt, bár az említett momentumok jó propagandaeszközként szolgáltak a két király háborújában. PÁLFFY: 2010, 55–56.

⁶ Szapolyait 1566. november 11-én koronázták meg, Ferdinándot pedig 1527. november 6-án.

helyzet rendezése csak fegyverrel volt lehetséges. Miután egyik jelölt sem volt hajlandó lemondani trónjáról, így polgárháborús időszak vette kezdetét 1527-től. A mohácsi veszteségek megtizedelték, a két király pedig megosztotta a hatalmi elitet, így a társadalmi mobilitás új lehetőséget kapott: a nemesség számára az arisztokráciába való emelkedés lehetősége ismét megjelent. A 15. század végén ugyanis az 1498. évi 22. törvénycikkkel zárult a korábbi társadalmi mobilitás az arisztokrácia irányába.⁷ Mohács és az azt követő polgárháborúk, majd a törökkel folytatott harcok azonban megtörték ezt a tendenciát. Tanulmányom arra a kérdésre keres választ, hogy a 16. század első felében, a mohácsi csatát követően, egy nemesi család karrierstratégiájában a házasságkötés milyen szerepet játszott, milyen stratégiai megfontolások álltak a házasságok mögött. Tanulmányomban a család mindkét ágát vizsgálom, mivel az időszakban még a Fügedi Erik által definiált klánszerkezet felbomlása nem történik meg,⁸ az ágak tehát szoros együttműködésben állnak.

A FORGÁCH CSALÁD 11. NEMZEDÉKÉNEK HÁZASSÁGI STRATÉGIÁJA

A 11. nemzedéknek összesen 10 tagja volt, pontosan fele-fele arányban nők és férfiak, ebből azonban csak 6 házasság ismert pontosan, ezek között pedig a férfiak házasságkötései dominálnak, csupán kettő nő, a gácsi ágba tartozó Fruzsina és a Julianna a ghymesi ág tagja.⁹ Ezekből az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a házassági stratégia a birtokszerkezet stabil megtartását célozta. Azt is megállapíthatjuk, hogy a nemzedéknek mintegy a fele vette ki a részét a reprodukcióból, a négy házasságot kötött férfi a családfák tanúsága szerint mind aktívan részt vett a reprodukcióban. A házasságok pontos idejéről sajnos nincsenek forrásaink. Jelentősebb házasságok ezekből:

Forgách II. Ferenc – Léway Zsófia, Balassa Magdolna
 Forgách V. László – Révay Zsófia
 Forgách I. Zsigmond – Zólyomi Katalin
 Forgách Julianna – Mérey Mihály

Forgách II. Ferenc házasságának jelentőségét a házasságkötés okainak tipikussága adja meg, nevezetesen a regionális, földrajzi alapú kapcsolódási pont, valamint az egyező társadalmi csoport. Első felesége, Léway Zsófia Léway Cseh Zsigmond barsi főispán lánya volt,¹⁰ a házasságot a barsi Forgách birtokok és Ferenc lévai várkapitánysága is indokolta, tehát földrajzi kapcsolat állt fenn a két család között,

PÁLFFY: 2010, 53.

⁷ Az 1498:22. tc. név szerint sorolta fel a bandérium állításra kötelezett főurakat, 39 személyt konkrétan, valamint keresztnév nélkül a Frangepán és Korbáviai grófokat. B. SZABÓ: 2006, 37.; KUBINYI András: A Jagelló-kori Magyarország Történetének vázlata. *Századok*, 128. évf. 1994. 2. szám, 288–319, 290.

⁸ FÜGEDI Erik: *Az Elefánthyak*. Magvető, Budapest, 1999, 18.

⁹ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Arcanum, Budapest, 1999 [Elektronikus dokumentum]; ELIÁŠ, Miroslav: Forgáchovci – šľachtický rod z Gýmeša. Civic Association of Forge de Ghymes, Trenčín, 91.

¹⁰ NAGY: 1999; ELIÁŠ: 2010, 91.

a házassági döntést lokális kérdések határozták meg feltehetően. Második felesége, Balassa Magdolna a mohácsi csatában elesett Balassa Ferenc lánya volt.¹¹ A Balassa család ebben az időszakban szintén feltörekvő nemesi famíliák közé számított. A Balassa birtokok felső-magyarországi elhelyezkedése szintén szerepet játszhatott abban, hogy a két család birtokai földrajzi értelemben kapcsolódhassanak.

Forgách V. László és Forgách Julianna házasságai, a Révay és a Mérey családdal kiépült rokoni kapcsolatok a jelentőségüket az 1548-as hatalmaskodási ügy miatt nyerték el, ugyanis ezek a rokonságok adtak alapot Révay Ferenc és Mérey Mihály közbenjárására és közvetítésére a Forgách család és Ferdinánd közti tárgyalásokban, aminek hozadéka az 1550-es kegyelem lett.¹² Forgách Zsigmond házassága Zólyomi Katalinnal a Báthory-családdal való rokonsághoz vezetett,¹³ emellett a család emelkedésében döntő szerepet játszó Forgách III. Ferenc és Simon ebből a házasságból származott.

A FORGÁCH CSALÁD 12. GENERÁCIÓJÁNAK HÁZASODÁSI STRATÉGIÁJA

A 12. generációt illetően a visszatérő házasság tételét látjuk érvényesülni, ugyanis a Balassa és a Révay családdal ismét kölcsönös házasságok kötettek: Forgách Mária Révay Péterrel, Forgách Zsuzsa Révay Ferencsel kötött házasságot, Forgách VIII. Miklós pedig Balassa Annával.¹⁴ A Balassa családdal kötött házasságok stratégiai voltát megerősíti, hogy az időszakban a Forgách család és a Balassa család katonai együttműködése kimutatható a fentebb tárgyaltak alapján. A generáció két kiemelkedően jelentős tagja Forgách Simon és Imre házasságait érdemes külön vizsgálni.

Forgách Simon Pemfflinger Orsolyát vette feleségül (pontos dátum nem ismert, de 1556-ban már házasok).¹⁵ Pemfflinger István testvérének, Sebestyénnek a lányát vette el.¹⁶ A házasság mindkét család számára előnyökkel járt, hiszen a Pemfflinger család a 15. századtól volt jelen¹⁷ a Magyar Királyságban s a Forgách családdal való rokonság elősegíthette az országban való érvényesülésüket. Ez a határozott törekvésük jól látható abból, hogy Hans Pemfflinger budai királybíró fiai István,

¹¹ NAGY: 1999; ELIÁŠ: 2010, 91.

¹² MNL OL: A57 Libri Regii 2.517

¹³ NAGY: 1999.

¹⁴ NAGY: 1999; ELIÁŠ: 2010, 91.

¹⁵ MNL OL E 172 II. tétel No. 13. Forgách Simon Dobó Istvánhoz írt 1559-es levelében is említést tesz már feleségéről, Pemfflinger Orsolyáról, Sebestyén lányáról. SÖRÖS Pongrác: Ghimesi Forgách Simon báró: első közlemény. *Századok*, 33. évf. 1899. 7. szám, 595–617, 597.

¹⁶ A korábbi szakirodalom (Bártfai, Sörös és Nagy Iván) tévesen Pemfflinger Márk lányának írta Orsolyát, azonban a13 Forgách Simon Dobó Istvánhoz írt 1559-es levelében egyértelműen Pemfflinger Sebestyén lányának írja Orsolyát. MNL OL E 172 II. tétel No. 13. Emellett Kubinyi András kutatásai is alátámasztják ezt a tényt. KUBINYI: 2009, 753.

¹⁷ Mátyás korától egészen pontosan, mind a budai politikai életben (budai bírói tisztség), mind az ország pénzügyi (kereskedelmi és kincstári) életében jelentős szerepet tölthettek be, emellett a Jagelló-uralkodók udvarában is egyre jelentősebb szerepet tölthettek be. KUBINYI: 2009; KUBINYI András: A budai vár udvarbírói hivatala, 1458–1541: kísérlet az országos és a királyi magánjövödelmek szétválasztására. *Levéltári Közlemények*, 35. évf. 1964. 1. szám, 67–98.

Sebestyén és Márk feltehetőleg gondos tervezés alapján, más-más területeken próbáltak érvényesülni. István döntően az udvarban, de Sebestyén is udvari szolgálattal kezdte pályáját még a mohácsi csata előtt, ugyanis Sebestyén Mária királyné főlovász mestere volt 1531-ig, majd diósgyőri várnagy lett,¹⁸ emellett az erdélyi Csicsó és Küküllő bárója lett.¹⁹ Márk pedig kifejezetten Erdélyben igyekezett érvényesülni, nagyszebeni királybírói tiszttel.²⁰ Épp ezért lehetett vonzó számukra a Forgách családdal való szorosabb viszony,²¹ a Forgáchoknak pedig nyilvánvaló előny volt, hogy a regensburgi származású család²² a Habsburg összetett állam Magyar Királyságon kívüli területei felé jelentett kapcsolatot, sőt Ferdinánd felé is, mivel Pemfflinger István az uralkodó egyik jelentős bizalmi embere és magyarországi szakértője volt. 1521-től szolgálta Ferdinándot, 1528-tól tanácsos volt a Magyar Kamarában, majd 1531-ben nyerte el az elnöki posztot, emellett diplomáciai feladatokat is ellátott.²³ Kamarai tisztsége jelentős udvari kapcsolatokat jelentett, amivel az 1526 utáni, kezdeti periódusban a magyar nemesség csak ritkán rendelkezett, a Pemfflinger család ilyen kivételt jelentett eredetük és a fent tárgyaltak okán.²⁴ Emellett kiemelendő összekötő kapocs a vallás, ugyanis a Pemfflinger család és a Forgách család is lutheránus volt.²⁵

Imre három ízben nősült, feljegyzéseinek hála a pontos dátumokat is ismerjük. 1569-ben Perényi Erzsébetet vette feleségül,²⁶ a házasság stratégiai alapja feltehetően a birtokszerzés volt, a család így Abaúj megyében szerezhetett volna birtokokat, a pereskedések és a Perényi család férfitagjainak hatalmaskodásai azonban komoly gondokat szültek, s felesége 1575-ös halálával a birtokokról kénytelen volt lemondani, mivel egy közös gyermekük sem maradt életben.²⁷ 1576-ban nősült másodszor, Thurzó Ferenc özvegyét, Zrínyi Katalint vette el.²⁸ Ennek a házasságnak az esetében a Thurzó családdal való kapcsolat kiemelkedőbb, mivel Thurzó

¹⁸ MNL OL: P 287 Fasc. V No. 49. Habsburg Mária Sebestyénnek adományozza Diósgyőr várát; MNL OL: P 287 Fasc. V No. 50. Jagelló Anna az adományhoz beleegyezését adja; MNL OL: P 287 Fasc. V No. 51. I. Ferdinánd Mária adományát átírja és megerősíti.

¹⁹ KUBINYI: 2009, 753.; SZENDREI János: *A diósgyőri vár története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927, 44.

²⁰ KUBINYI: 2009, 753.; Pemfflinger Márk életét illetően lásd még: FABRITIUS Károly: *Pemfflinger Márk szász gróf élete különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi szászok között*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

²¹ Ilyetén törekvéseiket látszik alátámasztani az is, hogy Pemfflinger Márk lánya pedig enyingi Török Bálint felesége lett. BESSENYEI József: *Enyingi Török Bálint okmánytára*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1994. <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/> [az oldalszámot a formátum miatt nem tudom megadni]

²² KUBINYI: 2009, 744.; NAGY: 1999.

²³ F. Kis Erzsébet (szerk.): *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995, 5.; KUBINYI: 2009, 753.; PÁLFFY: 2010, 192.

²⁴ PÁLFFY: 2003, 51.

²⁵ NAGY: 1999; SÖRÖS: 1899, 595.

²⁶ NAGY: 1999; ELIÁS: 2010 91.

²⁷ BÁRTFAI Szabó László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Buzárovits Gusztáv Nyomdája, Esztergom, 1910, 314.

²⁸ NAGY: 1999; ELIÁS: 2010 91.

Ferenc Imre apjának lényegében felettese volt, míg Zsigmond magyar kamarai hivatalát betöltötte. A protestáns vallás is jelentős kapcsolódási pont volt, s a Thurzó birtokok egy része, mely özvegyi használat és gyermekek feletti gyámság címén Zrínyi Katalin birtokában volt, jelentős alapot jelentettek a házasság létrejöttéhez.²⁹ Láthatjuk tehát, hogy a házasság stratégiai célkitűzése itt is a vagyoni gyarapodás és a közös felekezeti, valamint hivatali kapcsolat alapozta meg. A birtokok kérdése itt is pereskedésekhez vezetett a Thurzó család férfi tagjaival, holott Imre ígérete szerint csak gyámfia nagykorúságáig kezelte volna a birtokokat.³⁰ Felesége 1585-ös halála véget vetett a pereknek, a nagykorúvá lett Thurzó György pedig átvehette birtokait.³¹ Harmadik házassága megkötésekor az anyai ágú Báthory rokonságnak vette komoly hasznát: Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem közvetítésével kérte meg Katalin szidóniai szász hercegnő kezét,³² 1586-ban pedig megkötötte a házasság, mely 1589-ig, Katalin haláláig tartott. Láthatjuk, hogy Imre házasságai ugyan nem voltak hosszú időtartamúak, ugyanakkor kimutatható a fokozatos rangbeli emelkedés hitvesei tekintetében. Az első két házasság vagyoni gyarapodást, míg a harmadik sokkal inkább presztízsbeli növekedést jelentett Imre és a család számára, s ezen jól lemérhető,³³ hogy a család milyen magasra emelkedett az arisztokrácia soraiban a 12. generáció működésének köszönhetően.

A fejezet végén még röviden kitérnék kicsit a 13. generációra is, mivel két fontos házasságkötés még a 16. század végén történt meg, s ezek nem elkülöníthetők szervezen a 12. generáció stratégiájától. Forgách Zsófia és Forgách Zsigmond házasságkötései kiemelkedőek, mind a ketten Forgách Simon gyermekei voltak, s érvényesült ismét a visszatérő házasság tétele, mert Forgách Zsófia 1585-ben Thurzó Györggyel kötött házasságot.³⁴ A házasság nem különíthető el attól a tendenciától, miszerint a 16. század második felében magas pozícióit veszített Thurzó család ebben az időszakban Thurzó Györggyel indult meg,³⁵ aki, mint láttuk, több szállal kötődött a Forgách családhoz, a múltbéli Forgách Imre gyámsággal, családi és lokális szinten egyaránt, s az udvari hivatali kapcsolatokkal szintúgy. Forgách Zsigmond szintén Thurzó lányt, Zsuzsát vette feleségül 1597-ben,³⁶ mely frigy költségeinek fedezése érdekében 1200 Forintért vetett Simon zálogba birtokokat „annak jobb módon való véghezviteléért”³⁷ nyilvánvalóan reprezentációs céllal.

²⁹ BÁRTFAI: 1910, 315.

³⁰ BÁRTFAI: 1910, 316.

³¹ BÁRTFAI: 1910, 317.

³² BÁRTFAI: 1910, 318.; NAGY: 1999; ELIÁS: 2010, 91.

³³ Annál is inkább, mivel Imre három házassága kirajzolja azt az ívet, mely a család emelkedését mutatja, a helyi, majd országos elit tagjaival való házasságkötés, majd ennél továbblépve az európai udvarok irányába új távlatok nyílhattak meg a család előtt, feltételezve és kiépítve lengyel és szász kapcsolatokat.

³⁴ BÁRTFAI: 1910, 491., PÁLFFY Géza: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában: Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 53. évf. 2011. 1. szám, 63–85, 67.

³⁵ PÁLFFY: 2011, 73–74.

³⁶ BÁRTFAI: 1910, 486.

³⁷ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

ÖSSZEGZÉS

Végezetül a fent leírtak tükrében megállapíthatjuk, hogy a Forgách család házassági stratégiájának egyik legáltalánosabb vonása a visszatérő házasság tételének érvényesülése. A 11. generáció esetében a házasságkötések meghatározó szerepet kaptak a család életében, a rokoni közbenjárás jelentős mértékben hozzájárult az 1550-es kegyelem elnyerésében, mely létfontosságú volt a család számára, könnyen derékba törhette volna emelkedő pályájukat. A 12. és részben a 13. generáció házasságkötésein pedig remekül lemérhető, hogy a család előmenetele milyen ütemben fejlődött, miként emelkedtek rangban, ennek egyik kiemelkedő példája a században Forgách Imre házasságkötései, illetve az, hogy Simon végrendeletében külön kiemeli, hogy milyen anyagi áldozatokat hozott a reprezentatív célú házasságkötés érdekében.³⁸

BIBLIOGRÁFIA, FORRÁSOK *(levéltári források)*

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

P 287: A Forgách család levéltára, Lajstromozott iratok, 1529–1783

Fasc. T: Végrendeletek

Fasc. V: Forgách Ádám és Révay Judit vegyes birtok- és vagyoni jogi iratai (1529–1703)

E 172: Archivum familiae Dobó (1527–1602)

A 57: Magyar kancelláriai levéltár, Libri Regii (Királyi könyvek) 1524–1867

IRODALOM

B. SZABÓ 2006

B. SZABÓ János: *A mohácsi csata*. Corvina, Budapest, 2006.

BÁRTFAI 1910

BÁRTFAI Szabó László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Buzárovits Gusztáv Nyomdája, Esztergom, 1910.

BESSENYEI 1994

BESSENYEI József: *Enyingi Török Bálint okmánytára*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1994. <http://mek.oszk.hu/02200/02211/html/>

CSEKEY 1917

CSEKEY István: *A magyar trónöröklési jog: Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel*. Athenaeum, Budapest, 1917.

ELIÁŠ 2010

ELIÁŠ, Miroslav: *Forgáčovci – šľachtický rod z Gymeša*. Civic Association of Forge de Ghymes, Trenčín, 2010.

---

³⁸ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

FABRITIUS 1875

FABRITIUS Károly: *Pemflinger Márk szász gróf élete különös tekintettel a reformatió elterjedésére az erdélyi szászok között*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

F. KIS 1995

F. KIS Erzsébet (szerk.): *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995.

FÜGEDI 1999

FÜGEDI Erik: *Az Elefánthyak*. Magvető, Budapest, 1999.

KUBINYI 1964

KUBINYI András: A budai vár udvarbírói hivatala, 1458–1541: kísérlet az országos és a királyi magánjövendelmek szétválasztására. *Levéltári Közlemények*, 35. évf. 1964. 1. szám, 67–98.

KUBINYI 1994

KUBINYI András: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok*, 128. évf. 1994. 2. szám, 288–319.

KUBINYI 2009

KUBINYI András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. 2. kötet. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009.

NAGY 1999

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Arcanum, Budapest, 1999.

PACH–R. VÁRKONYI 1985

PACH Zsigmond Pál (főszerk.)–R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyarország története: tíz kötetben 1526–1686: 1. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

PÁLFFY 2010

PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010.

PÁLFFY 2003

PÁLFFY Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. *Történelmi Szemle*, 45. évf. 2003. 1–2. szám, 45–61.

PÁLFFY 2011

PÁLFFY Géza: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában: Egy különleges arisztokrata família Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 53. évf. 2011. 1. szám, 63–85.

SÖRÖS 1899

SÖRÖS Pongrác: Ghimesi Forgách Simon báró: első közlemény. *Századok*, 33. évf. 1899. 7. szám, 595–617.

SZENDREI 1927

SZENDREI János: *A diósgyőri vár története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.

AZ IDEGENBŐL JÖTT URALKODÓNÓ, JAGELLÓ IZABELLA (1519–1559) ALAKJA A MAGYAR KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN

STEINMACHER KORNÉLIA¹

Tanulmányomban Jagelló Izabella alakját mutatom be a királyné idejében élt emlékirók munkái és 19. századi történeti, irodalmi, valamint képzőművészeti munkákon keresztül. E királyné ellentmondásosan megjelenített alakja által igyekszem meghatározni a 16., illetve a 19. századra érvényes hatalmi és a kulturális berendezkedés képviselőinek az idegen nemzetiségű királynévá koronázott asszonyokhoz való viszonyát, az ábrázolás eszköztárát, illetve az ábrázolás módja mögötti lehetséges okokat. A 16. századi források figyelembevételével a szerzők saját korának aktuális szakmunkái mellett már csak azért is érdemes, mert e művek íróink könyvtáraitól készült jegyzékeiben is megtalálhatóak (PAPP, 1923). Tehát maguk az írók is szükségesnek tartották művük megalkotásakor mindkét korszak történelmi szemléletének, ítéletének, véleményének ismeretét. E munkában tett megállapítások a negatív képet sugalló Istvánffy Miklós (ISTVÁNYFY, 2003), Forgách Ferenc (FORGÁCH, 1982), Szerémi György (SZERÉMI, 1961), Gyalui Torda Zsigmond (GYALUI TORDA, 1998), valamint a királyné alakját idealizáló Bethlen Farkas (BETHLEN, 2002) és Somogyi Ambrus (SOMOGYI, 2007) korabeli írásainak, továbbá a 19. századi Jakab Elek (JAKAB, 1888) és Szalay László (SZALAY, 1854) munkáinak ismerete alapján történnek meg.

Mindeközben figyelembe veszem azt, hogy mennyiben játszott szerepet a 19. századi ábrázolások esetén a nemzeti narratíva megteremtésére való általános törekvés és a historizmus divatja.

A 19. században a festészetben, akárcsak más képzőművészeti ágakban közép-pontba került a történelem iránti érdeklődés, és annak képekben való megragadhatósága, ábrázolásának módja, emlékműszerű jelentősége (MAROSI, 2000). A festészet egyik meghatározó irányzata a historizmus volt (SINKÓ, 2000, SZABÓ, 2000), amelynek a században szintén megtalálható és ezzel megfeleltethető irodalmi értelmezése is létezik: Egyes mozzanatok tekintetében Szörényi László a korabeli történeti regényekben a nemzeti narratíva megteremtésére „használt” eposzpótlás szándékát látja (SZÖRÉNYI, 1989). Mindenesetre a historista festmények és 19. századi regények között ténylegesen is tetten érhető a kölcsönhatás a korabeli sajtóanyagon keresztül (RÉVÉSZ, 2000).

A historizmus népszerűsége mögött változó indokok, okok álltak, s sokszínű volt a kifejezőmód is, valamint az ábrázolt témák típusa is változott, festmény és

---

¹ ELTE, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

irodalmi mű között ebben a tekintetben nincs jól elhatárolható különbség, s az irányzat hatása végig meghatározta a kor kulturális termékeit, viszonyait, életét. A szabadságharc leverése után a festészetben és az irodalomban egyaránt közkedvelté vált a történeti parabola műfaja, ezen belül is a török idők megidézése, e korszak neves eseményeivel és hőseivel keltett párhuzam (RÉVÉSZ, 2005).

TÁGULÓ HATÁROK

A török idők olyan sajátos állapotokat idéztek elő, ahol a korábbi időszakokhoz képest jóval nagyobb mértékű volt azon asszonyok száma, akik a hagyományos női szerepek helyett vagy mellett, átlépve a hatáskörüket hőssé vagy bűnbakokká válva jelentős szerepet játszottak a nagy hatalmi politika világában (LENGYEL-VÁRKONYI, 2010). Azok az asszonyalakok, akiket a történelmi emlékezet úgy őrzött meg, hogy egyszerre kifogástalanul töltötték be a hagyományos és a nem hagyományos női szerepköröket – Lorántffy Zsuzsanna, Rozgonyi Cecília, Szilágyi Erzsébet és Zrínyi Ilona – a történelmi parabolák népszerűsége, a cenzúra kikerülésére szolgáló véleménynyilvánítás lehetősége miatt váltak gyakori szereplőivé a különböző kulturális termékeknek. A nyilvános közélet beszűkült terében előtérbe került a családi környezet és ezen belül a gyermekeik számára hazafias nevelést biztosító nő szerepe. Ennek egyik következménye volt az a jelenség, hogy az ötvenes években elszaporodtak a női lapok. E lapok körében a szerkesztők előszeretettel jelentettek meg a nemzet nagyasszonyairól szóló írásokat, illusztrációkat, s azokat példaként, anyaságukat középpontba helyezve tették őket a köztudat szerves részévé (RÉVÉSZ, 2000). Például nemzetünk nagyasszonyainak egészalakos portréival illusztrált naptár jelent meg a Kánya Emília szerkesztette *Magyar Nők Évkönyvének* 1861-es számában, ahol a májusi hónap illusztrációjaként Izabella királyné látható a gyermekkirállyal (KÁNYA, 1861).

Jagelló Izabella, a Lengyelországból érkezett, olasz ősökkel is rendelkező hercegnő Szapolyai János király feleségeként kezdte magyarországi pályafutását, és hosszú viszontagságos küzdelmek után fia gyámjaként Erdély kormányzója lett (VERESS, 1901; HORN, 2005). Az Izabella korabeli, személyét elmarasztaló forrásokban felfedezhető az idegen királynékkal szembeni ellenséges viszonyulás századok óta fennálló hagyománya. Ezen ellenségesség és a királyné elődjei ellen felhozott vádak a bevett gyakorlat és a magyarországi királyné valódi helyzetét tekintve – nem volt jelentős a tényleges hatalma és vagyona a magyar királynénak, és íratlan szabály volt a korabeli Európában, hogy az uralkodó idegenből vettek feleséget (MAGONY, 2007; ZSOLDOS, 2005) – igen abszurd. Ugyanakkor, azt is figyelembe kell vennünk, hogy a történelem során bizonyos speciális helyzetek a királynéknak is megadta a lehetőséget, hogy a névleges hatalma ténylegessé legyen. Izabella humanista műveltségre tett szert és olyan szellemben nevelkedett, amiben a nők véleménynyilvánításának, közéleti szereplésének határai jóval tágabbak voltak a hazainál, s oly módon is részese kívánt lenni a nagy hatalmi politikának és közéletnek, amit itt az uralkodó elit nem tudott könnyen elfogadni (LENGYEL-VÁRKONYI, 2010). A török idők adta helyzet lehetővé tette ugyan a felsőbb

körök asszonyai számára a közéleti szerepvállalás bizonyos formáinak betöltését, és olykor a korábinál nagyobb lehetőség volt a függetlenség elérésére, de erre leginkább akkor volt lehetőség, ha az illető asszonyt támogatta a családja (VÁRKONYI, 2008). Egyes feladatok betöltése mellett Erdélyben a nőuralomnak sem volt semmiféle hagyománya (SZABÓ, 1997). Izabella azonban nőként egyedül uralkodó, abszolút hatalommal rendelkező vezetővé kívánt válni, és utolsó éveire ez sikerült is neki. Ennek érdekében nem riadt vissza a politikai gyilkosságoktól sem, s a hatalmára törő Kendy Antal, Kendy Ferenc és Bebek Ferenc halálával nemcsak biztosította magát, hanem hatalmas vagyonnal is gyarapíthatta kincsesárát (HORN, 2005).

„BONA SFORZA LÁNYA”

A negatív források zöme Izabella természetének tárgyalásán túl, a királyné erősen kifogásolható életformája és döntései a gyulafehérvári és lippai tartózkodása alatti, majd 1556–1559 alatt történő kormányzása idejéhez köthetőek. Erről az időszakról az emlékiratokként, naplókként, levelezésekként fennmaradt források, krónikák és az évszázadokkal később ezeket forrásként használó szakmunkák sokaságával szemben a historista festészet és a romantikus irodalmi hagyomány egyaránt hallgat. Pedig alakjának ellentmondásos megítélése életútjának fényében szinte kínálja magát, e második időszakból fennmaradt „rémtörténetek” a királynét egészen más színben tüntetik fel.

„A barát összejátszott a törökkel, minden gyűlésen török követek vannak jelen, semmiről se lehet dönteni, hogy ne junta rögvest az ellenség tudomására, mivel a királyné és a barát udvarában is új követek vannak ezért, és azok akárhová lépnek, ezek követik őket és azt kívánják, hogy nagy ajándékokkal tiszteltessenek meg, s ezeket még azok akarata ellenére is kicsikarják alkalmatlankodásukkal. A királyné lengyel kíséretével éjjel-nappal dőzsöl és minden idejét, ami a lakomákon túl van, az üdvözlésekre szánja. Most a gyermekszüléstől szenved, mégha szorgalmasan titkolja és leplezi is. Ami nekem nagy vigasztalást nyújt: szegény Erdélyben Krisztust ismerik és tisztelik, és hirdetik az égi tant, a székelység nem nagy része és Gyulafehérvár kivételével, ahol a kanonokok kollégiuma van – közöttük él a királyné.” (GYALUI TORDA, 1998)

„Izabella Zsigmond lengyel királynak második feleségétől, Bona királynétól született első leánya volt (az első I. János királynak volt a nővére), de apjától csak az életet kapta, anyjától pedig a szokásait, életmódját, természetét. János három évvel azután, hogy feleségül vette, meghalt. Más férfiakon kívül a lengyel Ligenzával gyengéd kapcsolatokat ápolt. Csodálatos módon gyönyörűségét találta főképpen a táncban, olyannyira, hogy nem átalotta akármelyik udvari emberével táncba menni. Télen-nyáron itta a minél hidegebbre hűtött jeges bort, azzal tette tönkre a szervezetét, úgyhogy még nem volt negyvenéves, amikor kimúlt. Bizony, sok és nagy bajnak volt a kezdeményezője, de fiát is a maga hasonlatosságára nevelte, és úgy hagyta hátra, hogy apjától is és minden jó uralkodótól elfajzott.” (FORGÁCH, 1982: 166–167)”

Az első forrásban a szerző a királynét az idegen kegyencek – lengyel és török – befolyásának túlsúlyával, valamint a királynét mint ítélet- és döntéshozót korrupcióval – a forrás egészét tekintve egyaránt mint megvesztegető és megvesztegetett –, intrikák szításával, a magyar érdekek semmibevételével vádolja meg. Ez a gondolatkör nem volt idegen a magyar történetírói hagyománytól, ha az idegenből jött királynékról volt szó: például Kun Ilonát és Gertrudot is érték ilyen vádak, de ők mint rossz tanácsadók, a férjük gyengeségét kihasználó feleségek vannak jelen a kulturális emlékezetben (MAKK, 2000; ALMÁSI, 2000), míg ezt a pozíciót Izabella özvegye miatt nem tölthette be. Helyette a források azonban gyakran utalnak az Izabella mögött álló rossz tanácsadóra: az első idézett szöveg a barátot említi, míg Forgách Izabella anyjának, Bona Sforzának rossz hatására utal.

Abban a tekintetben, hogy az első szöveg szerzője egy elkötelezett református, a jezsuita György barát maga is idegen, potenciális jelölt a bűnbak szerepére, míg Bona Sforza esete a klasszikus példája az idegenből jött, hatalmi pozícióhoz jutott nővel szembeni ellenséges magatartásnak. Sforzának sem Lengyelországban, sem Magyarországon nem volt jó hírneve, boszorkánynak és méregkeverőnek mondták, s úgy tartották, hogy számtalan szeretője volt. Híréhez olasz származása, humanista műveltsége, egyre erősödő befolyása, fényűzése, nagypolitikai intrikái (SZOKOLAY, 2006) is hozzájárultak. A második forrásrészlet a származást emeli ki: bár ebben az esetben az olasz származás is pejoratív, elsősorban inkább az egyéni természetéről – apait vagy anyait örökölt-e – van szó. A Bona Sforza ellen felhozott vádak a lányával szemben is megfogalmazódnak: anyja hírneve egyaránt válhatott eszközzé és okká a róla alkotott kép alakításában.

A forrásszövegek második nagy vádköre rossz anyaként való beállítása. Izabella özvegye alatti terhességéről és abortuszáról több követi jelentés is beszámol, ami azonban azért nem értelmezhető egyértelműen a személye ellen irányuló propaganda üres vádaskodásának egyikeként, mert a korabeli orvosi feljegyzések szerint a királyné elvérzett: bizalmi udvari orvosa – Balandrata György feljegyzései is egy későn megszakított abortuszra utalnak (BARLAY Ö., 2001) Míg az első forrás egy törvénytelen gyermek eltitkolásáról számol be, addig a második forrás egyenesen azzal vádolja Izabellát, hogy János Zsigmondnak rossz anyja volt, és torz és uralkodásra alkalmatlan jellemét az anyjával való viszonya alakította ki. Ez talán a legsúlyosabb vád: a magyar király anyjaként elhanyagolt feladatkör sejteti, hogy Izabella a bűnbak szerepét tölti be abban a tekintetben, hogy őt okolja a történetíró mindazért, amit János Zsigmond uralkodása alatt a királlyal szemben kifogásolható. Így ha korai halála miatt nem is léphet fel rossz tanácsadóként, a neveltetés szempontjából anyjához hasonlóan mégis csak rossz hatással van a gyermekére, mint későbbi uralkodóra: s betölthetik vele a krónikások a bűnbak szerepét János Zsigmond uralkodását érintő konfliktusok tárgyalásakor.

A forrásszövegek harmadik nagy vádköre a fényűző, tékozló, hedonista életvitel: a jeges bor mértéktelen fogyasztása, a tánc szeretete, a hatalmas szexuális étvágy és annak orgiákon való kiélése, a keresztény erkölcsök semmibevétele.

Ezen forrásokkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy noha az írás a közösségi lét meghatározó médiumának és a közvélemény formálásának tekinthetjük

ebben a korban (TÓTH G., 2012), ezek a formátumú írások idejében egészen korlátozott hatásúak voltak a létszám tekintetében: egy magánlevelezés, egy szerzője halála után két évtizeddel megjelent krónika és egy latin nyelvű munka, az első szöveg egy embernek, a másik kettő inkább az utókornak szól. Ugyanakkor ezen szerzők más tevékenységek által mégis alakították a közvéleményt, illetve le is jegyezték azokat a szóbeli formájukban létező anekdotákat, álláspontokat, melyeket ők vagy környezetük tapasztalt, terjesztett vagy kreált.

Ezt az időszakot a 19. századi irodalmi hagyományban jelenlegi ismereteim szerint egyedül a harmadvonalbeli P. Szathmáry Károly örökíti meg (P. SZATHMÁRY, 1859), ott azonban Izabella alakjához a pozitív kép megőrzésének érdekében drasztikus változtatásokat is véghezvisz a szerző. Kendyék és Bebek halálát a királyné halálával időben egymás mellé, ok-okozat viszonyba helyezi. A királyné ebben a történetben a fiatalabbik Kendy iránti szerelemben, mások és nem saját rendelete által holttestén végbevitt megbecstelenítés látványába hal bele. Izabella azonban itt sem szenvedélyektől és szeszélyektől mentes asszony, csak a rossz szándéktól és hatalomvágytól mentes, s téves döntései mögött a szerelem és az anyai féltés áll.

A mai köztudatban valószínű azért nincs jelen Izabella kettős megítélése, Janus-arcúsága, mert a legtöbben Gárdonyi Géza *Egri csillagok* (GÁRDONYI, 1993) című regényén keresztül ismerik. Ez az egyetlen olyan szöveg, ahol Izabella valójában tökéletesnek mutatkozik. Alakja szinte már nem is evilági, s angyali természettel rendelkezik, miközben nagyon törekeny alkat és érzékeny jellem. Minden más történethez képest itt a leggyengébb a befolyása. Az angyali természetéhez társul az is, hogy a végletekig alkalmatlannak tűnik az uralkodásra. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a feddhetetlenséget többnyire a gyermeki tekintet, olyan gyermekeké, akik részben azért elfogultak, mert gyermekségükből kifolyólag csak anyaként tudják érzékelni és értelmezni alakját.

Ezen felül pedig magának a királynénak az élete csak a budai vár elhagyásáig van nyomon követhető, és szerepe egyetlen történet, a kis trónörökös török táborba tervezett látogatása körül forog. Az a jelenet, amikor se Vica, se Gergely nincs jelen, a királyné és tanácsosai között lezajló vita egyetlen részét tárja elénk, egyetlen mozzanatára összpontosít: a szerető anya félelmeire. Gárdonyi idealizált nőalakja hasonlít leginkább a historista festmények eszményeihez.

Ha az itt elemzett, általam ismert irodalmi ábrázolásokat és a festményeket nézzük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ezekben a királyné úgy maradhat valójában pozitív személyiség, ha az életéből kiragadott mozzanatok, életéhez tartozó anekdoták a királynénak budai tartózkodásához, illetve Erdélyből való távozásához kapcsolódnak.

MAGYAR KIRÁLY ANYJA – TÖRTÉNELEM, KÉP, IRODALOM: ANEKDOTA

Olyan anekdoták kerültek ebből a korszakból a nemzeti narratíva megteremtésében munkálkodók által az emlékezés előterébe, melyek a festményeken keresztül egy végletekig kiszolgáltatott, passzív szerepben lévő asszony látványát tárják elénk, ugyanakkor a királyné befolyásának és feddhetetlenségének mértéke a szépirodal-

mi művekben változó. A történetekben Izabella párthívei, tanácsadói és zsoldjában szolgáló katonái vagy épp a török csoportok mindig a királyné nevében cselekszenek, de többnyire a királyné korábban kinyilvánított véleménye, meggyőződése és akarata ellenére. S ehhez hasonlóan saját tettei is gyakran külső kényszer hatására következnek be. Az esetek többségében a tehetetlenséget vagy az áldozatot mindig a fián esett sérelmen keresztül éli meg.

Izabellának a 1549-es nyírbátori békeszerződés következményeként kellett lemondania első erdélyi országlásáról. A császár javára való lemondást örökíti meg Than Mór 1868-as festménye. 1551. július 21-én a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket átadta Castaldo császári tábornoknak, s fiával együtt távoznia kellett Erdélyből. Izabellának mindezt György barátnak a német császárral kötött egyezés miatt kellett elfogadnia (SZABÓ, 1997): ezeket a kiragadott pillanatokot talán épp az tette népszerűvé, hogy ebben a mozzanatban a 19. század második felében a festők könnyedén felfedezhették maguknak a párhuzam lehetőségét: így az országot kényszerűségből elhagyó Izabella a szabadságharc után bujdosásra kényszerülők szimbólumává vált (RÉVÉSZ, 2005). Erre példa Wagner Sándor 1863-as festménye, az *Izabella királyné búcsúja Erdélytől*. A festményen ábrázolt jelenethez köthető anekdotát egyaránt megtalálhatjuk Jókai, Kemény és P. Szathmáry regényében: az anekdota szerint Erdély határán egy magányos hárs árnyékában a királyné megpihent, és végül a fa törzsébe karcolja jelmondatát: Így akarta a sors. A P. Szathmáry-regényben a történet azzal gazdagodik, hogy Izabella itt ismerkedik meg későbbi szerelmével, a fiatalabb Kendyvel, aki kiegészíti a bejegyzést azzal, hogy: de sem az Isten, sem az emberek. Kemény és Jókai regényeiben ez az utolsó jelenet, amelyben a királynéről olvashatunk.

„Ezalatt Izabella királyné, azon ponton, mely Erdélyt Magyarországtól elválasztja, egy terebélyes, egy testvértelen hársához lépett. Itt, mint a druidák papnője térdre borult és imádkozott.

Áhítatosságát befejezve, kivonta tokjából törét s a hársba, mely hűvös árnyával körülfogá, bevészte nevét, e szavakkal együtt: Sic fata volunt. (Így akarja a végzet.)” (KEMÉNY, 1968: 467–468)

A Kemény-regényben a természetbe író királyné hasonlatos lesz a Wagner-festmény nőalakjához: abban a tekintetben, hogy az asszonyalak és környezete szinte eggyé válik (SZABÓ, 2000): s ezt az egyesülést jelezheti a druida papnő hasonlat is, mely egyben egy olyan lehetséges alternatívát kínál, ami megfelelő lehet a politikai élet színterén egyelőre kudarcot vallott prófétanői-uralkodói szerepet betöltő asszonynak a változásra, a megújulásra. A magyarországi politika színteréből való távozás, az események teréből való kivonulás, a megbékélés és kibékülés helyetti elégikus lemondás, otthontalanság, a természetbe való „beolvadás” szintén a bujdosó-királyné párhuzamot erősíti.

„A királyné pedig, midőn Zilahon túl, Erdély határán túl pihenőt tartott, hogy még egyszer visszatekintszen az elhagyott kicsiny, de boldog országra, elővette a szívét a nagy fájdalom. Egy hársfa kérgébe felvéste a nevét és a jelmondatát:

»Sic fata volunt.«

Így akarja a sors.” (JÓKAI, 1972: 314)

Jókai Izabellája nem nyugszik bele rögtön a sorsába: míg a békekötésig minduntalan Ferdinánddal akar egyezsége jutni, addig, miután ez a barát által megtörtént, fellázad a barát akarata ellen: olasz követével elárulja levélben Fráter György szándékait, valamint az udvarában két belé szerelmes ifjút hirtelen felindulásból meggyilkolására biztat fel. Izabella az utolsó pillanatban és Fráter feddő-atyai szónoklatának következtében meggondolja magát. Fiatal kora, fia jogain esett sérelem feletti haragja, pillanatnyi kétségbeesése sarkallja erre, nem pedig gonoszsága vagy valódi gyűlölete. Megbánja a tetteit, s Györggyel kibékülve beleegyezik Ferdinánd alkujába.

Az anekdota műfaja a történetelmélet-írás, a narratíva-kutatás esetében ezen a ponton sem lényegtelen: a történetírók, emlékirók, krónikások műveiben felfedezhető anekdoták többnyire egyszerre működnek úgy, hogy sajátos igazságtartalmat közvetítenek, valamint úgy, hogy egyben legendásítanak, mitizálnak is. Ezt és az anekdotát mint közösségi műfajt figyelembe véve is állítható, hogy nem arról tudósít elsősorban, hogy mi történt, hanem, hogy mit gondoltak arról a korban, ami történt, és akivel megtörtént, vagy hogyan kívánták azt értelmezni, és milyen képet akartak az illetőről vagy az eseményről másoknak közvetíteni. Esetleg hogy magán a történeten túlra mutatva, mit akarnak a történettel közvetíteni, mire akartak azzal utalni. Az anekdota tehát egy általános szemléletet közvetít, arra kíván ráerősíteni, esetleg azt próbálja meg befolyásolni (GOSSMAN, 2009). Így lehet a királyné életéről szóló anekdotákat a királyné életén túlmutatóan értelmezni, történelmi parabolaként érteni, illetve a jóslatait tartalmazó anekdoták kapcsán a jóslás motívuma mögött, egyfajta általánosabb hagyomány maradványait – középkori királynék képessége, próféta képessége – és hiedelemkör hatását – a jósnő pozícióhoz kapcsolódóan a boszorkányé – feltételezni.

KASSANDRA-SORS

Az uralkodóné alakjához a középkorban ugyanúgy járulhatott valamiféle szentséget sugalló képesség, csodatétel, mint az uralkodók alakjához (KLANICZAY, 2000), ugyanakkor a természetfeletti vonatkozás démoni jelleget öltött – attól függően, hogy idealizálni vagy kriminalizálni kívánták alakját. Izabella idealizált alakja egyfajta médiumként is megnyilvánul jóslatai által. Jóslatai az adott pillanatban a hallgatóság körében hatástalanok maradnak. Környezete a trauma hatására történő kirohanásként tekint a helyette döntő magánszemélyekről, a haza sorsáról és fia jövőjéről szóló, a későbbiekben rendszerint beteljesülő jóvendöléseire.

Kemény Zsigmond regényében két jelentős jóslat hangzik el, az első akkor, amikor a tanácsosok meggyőzik a királynét, hogy ne hagyja el a várat, engedjen a török kérésének, és küldje le táborába gyermekét.

„Egyik áruló alattvalóm azt terjeszti Stambulban, hogy fiam nem az enyém, a másik, hogy nem a férjemé, a harmadik, hogy leány. Tanácsosaim a trónt nem a jogért védik, mert arról a váradi békén lemondtak, hanem mert uralkodni szeretnek. Gyermekeimet féltém, Turgovics! s rémes alakban lép lelkem elébe a jövő. Egyébiránt nem fogok Budáról távozni, de jóslom nektek, hogy a töröknek lesztek szolgálói

és mostantól egy hétre már kevés fog közöttetek találtatni, ki ne veszítette volna el önbecsülését. Jegyezd föl augusztus 24-ikét; ekkor monda felőled is véleményt Izabella királyné.” (KEMÉNY, 1968: 142–143)

A második jelenetben a német római császár javára lemondó királyné jósló alakjának legendáját a történeti emlékezet őrizte meg. A történeti források által különböző változatokban fennmaradt szöveg egyaránt lehet szájhagyomány rögzítése, a korona átadását megőrkítő irat, de mivel egyikőjük se jegyzi fel az eredeti forrást, az is lehet, hogy a történet csak a történetírók narrációjában létezik, általuk kreált legenda (VÁRKONYI, 2008).

„Míg a Ferdinánd biztosai e kincset átvették, a királyné így szólott: – Íme, átadom nektek magyar emberek a magyar birodalom koronáját és jelvényeit, királyotok, Ferdinánd számára. Engedje az ég, hogy nektek, hazátoknak és az összes keresztységnek üdvére szolgáljon. De én úgy sejttem, s adná Isten, hogy csalódjam! miként ti ezentúl soha többé e drágaságokkal a ti népetekből, a ti véretekéből származott király homlokát nem ékesítitek fel. Nem tudom titkolni azon érzést, hogy rajtam és fiamon igazságtalanság követtetett el; de végrehajtom, mit idegen akarat rám erőszakolt; azonban a megtörhetlen remény vigasztal, hogy fiam, az uralkodásra született és növelt árva, mostani kibujdosásom dacára majd egykor Isten segedelmével és a ti közreműködésteccel, jogaiba vissza fog helyezettetni.” (KEMÉNY, 1968: 463–464)

Az itt idézett Kemény Zsigmond regényben jelen lévő anekdoták mellett azonban meg kell említeni azt is, hogy a szöveg fiktív világában a jövődőlési képesség nem Izabella sajátja, sőt az ő képességét jóval felülmúlja Frangepáné. Az érzelmein sokszor uralkodni képtelen, jóslatait tekintve nem mindig tévedhetetlen királyné nézőpontja olykor egyenesen torz képet ad egy adott eseményről, amit saját érdekei, helyzete, indulatai határoznak meg (HITES, 2004; SZEGEDY-MASZÁK, 2007).

Ugyanakkor Izabella jóslatainak kettős éle van. A szakralitás keretei között mozogva valóban a középkori uralkodói házakból kikerülő szent asszonyok-prófétanők hagyományát idézik meg ezek a jóslatok, hiszen Izabella magukban a jóslatokban is Istent és a szenteket hívja tanulságul. Igaz ugyanakkor, hogy ez a tudás elsősorban a józan ész és az éleslátás következménye, ugyanakkor maguk a szakrális elemek a nyelvben nem zárják ki annak lehetőségét sem, hogy ezek a kinyilatkoztatások valóban valamiféle természetfeletti erő által sugallt jövődőlő képei lennének.

Ezek a róla pozitív képet sugalló szövegekben megőrkített jóslatok egyben fenyegetően is hatnak, melyek magát a jóslatot átokszerűvé teszik. A jövőbe látás, főként az átokmondás tekintetében a transzcendens világban alakja így a boszorkány hiedelemkörével is összeköthető (PÓCS, 1997). A boszorkányság, a démoni eredet vádja több közvetett módon is megjelenik, visszatükröződik Izabella ábrázolásában. Idetartozik a korabeli történeti források kapcsán már említett tánc különös élvezete, a hedonista életmód, a felfokozott szexuális vágygal párosult sorozatos udvarbeli hódítások, lengyel férfiaktól álló hárem tartása, s az abortuszok vádja is (KLANICZAY, 2000).

Ami azonban ezeknél a jellemzőknél a hiedelemalak hatásának szempontjából sokkal gyanúsabb lehet, az a halálával szinte egy időben történő különös természeti jelenségek és katasztrófák leírása Istvánffy krónikájában: „Ez az esztendő egyébképpen is élésre való szükséges dolgoknak vékony termésével és gyümölcstelenségével, de főképpen bor nélkül jedzsképpen igen szűk volt, holott a szőlőtőből kijövő bimbókat és leveleket azelőtti esztendőben Pünkösöd havának hetedik napjakor a zúzmaráz szokás kívül elsütötte volna.

Miskolc városánál is öt igen nagy emberfejnyi verhenyős sárga és vasrozsa színű, nehezet nyomó és s kénköszagú kövek estenek vala az égből, holott az tiszta ég hirtelen villámással s mennydörgésekkel és rettenetes égháborúval hirtelen beborult, és azok ismég igen kicsiny idő alatt megszüntének volna.” (ISTVÁNYFFY, 2003: 289–290)

A kapcsolat nyelvileg csupán úgy van kifejezve, hogy a szerző a továbbiakban is kiemeli, hogy az események ugyanabban az évben történtek, és közvetlen ezen idézett részlet után egymás után írja le Bona Sforza, Izabella és Rokszolána – Hürrem szultána – halálát, holott Izabella halála valójában egy évvel későbbre tehető. Ez az időrendbe sorolás általi ok-okozati viszony felállítása szillogisztikus jelentést eredményez, kapcsolatot mutat a társadalmi és természeti események között, ami egy krónikáirói sajátosság (TÓTH G., 2012). A természeti katasztrófákban és különös égi jelekben a nagy hatalommal rendelkező gonosznak tartott személyek tetteinek következményeként vagy a hamarosan elkövetkezendő haláluk jeleként látták és próbálták láttatni a korban. Így volt ez például a Báthory dinasztia egyes tagjai kapcsán is (TÓTH G., 2012). Valamint a patológikus gondolkodás keretei között kiterjedt hagyománya volt annak, hogy a boszorkányokat – a boszorkányoknak tartott asszonyokat – az egyéni és természeti katasztrófák okozóiként tartották számon, amely hiedelmek aztán visszaköszöttek a kor református-katolikus hitvitáinak nyelvi kifejezéseiben, végül aztán visszahatottak magukra a hiedelemelbeszélésekre is (TÓTH G., 2008). Izabella esetében az olyan forrásanyagokban érhetőek tetten ezek a kölcsönhatások, ahol az istentelenséget összekötötték a felekezeti kérdésekkel és Izabella természetének azon vonásaival, melyek boszorkányságot is sejtettek magukban: tehát a korábban már idézett Gyalui Torda- és Forgách-szövegekben is.

DONNA DI PALAZZO

Izabella jelleméről, magánéletéről, a benne lejátszódó érzelmekről számtalan olyan történetíró, emlékiró alkotott véleményt, akik személyesen is ismerték még őt. Ezek a „visszaemlékezések” azonban mind különbözőek, és sokszor markánsan különböznek egymástól. Ez azonban nem csupán a szövegek alkotóinak eltérő mentalitását, érdekeit, kapcsolathálóit mutatja. Ezek az információk hozzáférhetetlenek, tényszerűen soha senki kapcsán nem lehet leírni őket (COHEN, 2009). Ehelyett inkább csak azt mondhatjuk el, hogy milyen szerepeket kényszerítettek a királynéra, és milyen szerepeket akart ő a magának tudni.

Ha azonban az őt ért korabeli kulturális hatásokat és nevelést, származását, műveltségét, kapcsolatrendszerét és sorsának alakulását nézzük, talán van egy mindegyesre jellemző álló sajátossága, amit mindennél nagyobb bizonyossággal hozzá rendelhetünk, s amiből részben megítélésének kettősége is eredhet. Ez pedig a reneszánsz udvari kultúra és életkörülmények iránti ragaszkodása és vágya, s ezt a magyar királyi udvar egyes hagyományait is átörökítve sikerült is kialakítania Kolozsváron (PÁLFFY, 2005; R. VÁRKONYI, 2005).

Ehhez azonban azt kellett elérnie, hogy mindenkitől független legyen jogilag és gazdaságilag, azaz tejhatalommal rendelkezzen. Erdélyi uralkodása ugyan konfliktusos volt és néha átmeneti kompromisszumokra kényszerült, de alapvetően elérte, hogy az állami jövedelmek kezelése, a tisztségek kinevezése az ő jogkörébe kerüljön, s még a külügyeket is ellenőrzése alá tudta vonni a követek kinevezési jogával és a határon túli kapcsolattartás, levelezés engedélyhez kötésével (HORN, 2005). De nem csak a körülmények szerencsés összjátéka adta a lehetőséget. Izabella képességei és tehetsége is meghatározóak voltak: műveltsége, a politikában való jártassága, a közéleti szereplésre való rátermettsége – szemben a Gárdonyi sugallta képpel – utolsó éveiben mutatkoznak meg leginkább, az erdélyi események kapcsán. És ha jelleméről keveset is tudhatunk, képességit és adottságait tekintve megállapíthatjuk, hogy fel tudott lépni a reneszánsz *donna di palazzo* szerepében, pontosabban ezen nőalak jellemének eszményített ideájának illúzióját tudta kelteni képességeivel (CASTIGLIONE, 2008; DELUMEAU, 1997), s képes volt ezen adottságok által olyan hatalomhoz jutni, amire a klasszikus reneszánsz udvari palotahölgyek közül még az uralkodók legbefolyásosabb kegyencnői se voltak képesek.

Ez az a szerepkör melyre maga Kemény Zsigmond is ráértett, s megörökített műveiben. A *Zord idő* és az *Izabella királyné és a remete* írója Izabellát kimondatlanul a *donna di palazzo* asszonytípus alakjához hasonlítja. Ezzel egyetemben egy nagyon alapos történeti háttérismerettel és történeti gyakorlattal rendelkezve (SZEGEDY-MASZÁK, 2007), valamint az írói fantázia szabadságával élve egy minden más szerzőhöz képest összetettebb, mélyebb és árnyaltabb Izabella-képet hoz létre. Noha ez a kép többnyire az eleve hozzáférhetetlen elemek mentén épül fel, bizonyos értelemben mégis kevésbé szubjektív, mint a tudományos igényvel megírt századfordulós munkák vagy a reneszánsz emlékiratok.

Az egyik, a királyné tényleges uralkodását jóval megelőző, életéből származó anekdota bizonyos értelmezésben mintapéldája lehet a *donna di palazzo* lehetőségeinek és képességeinek bemutatására. A királyné itt képes befolyásolni a nagypolitika alakulását – elodázni Buda elfoglalását. A török udvarban elterjed az a pletyka a csecsemőről, hogy talán lány, esetleg nem is létezik, vagy nem is a királynéé, ezért a szultán követet küld az udvarba, hogy megbizonyosodjon az igazságról, s annak fényében döntsön a gyermek és az ország jövője felől.

„Szolimán Verbőczyt és követtársát nyájasan fogadta, 's egy csauszt Budára küldött, hogy saját embere által János' fiának lételéről meggyőződjék. Izabella, János Zsigmonddal karjain, zokogva lépett a' csausz elébe, s feloldván fűzőjét, szeme' láttára emtette a' kisdedet. A' csausz letérdelt, 's kezét a' gyermekre tevén,

Szolimán nevében megesküdt, hogy e' gyermek fog Magyarország felett uralkodni." (SZALAY, 1854)

A testnek a köztérben, hivatalos esemény kapcsán ilyen módon való megjelenítését, ekkor botrányosnak számító hiányossá tett öltözetet (PÓSÁN, 2002; KLANICZAY, 2000) a szoptatás cselekedete menti fel, ugyanakkor, ha a követ a királyné anyaságának konkrét bizonyítékként fogja fel ezt a tényezőt, nem vonhatja ki magát mint férfi a meztelen női mell látványának hatása alól sem.

„E közben valaki Izabellának elárulta a csauz-basa által szőtt ármányt s ő valami ürügy alatt magához hívatta a csauzt.

A királyné rendkívüli szépségét talán soha annyira ingerlővé nem tette a finomabb érzéssel választott, de egy kevésbé kacér öltözék, mellyel a renegát törököt fogadta, beszélgetvén vele olasz nyelven, mert a csauz-basa születésére nézve dalmata volt, fontos és igen bonyolult politikai kérdésekről. A csauzt elhódította a kellem és búbáj, melyet sovár szemei szívtak be a csodaszép alak minden vonásairól, minden mozdulatáról. Fonák feleleteket adott, összecserélte a szavakat, a királyné zengzetes hangját hallá csak, s a gondolatok, mielőtt értelmöket fölfogta volna, elpárologtak meggyulladt képzelődése hevénél. Oly állapotban volt, mintha mákonytól ittasan, a földi élet és a paradicsom jelenetei szeszélyes káprázatokban egyesülnének körüle, hogy mámoros érzékeit a valódi tárgyak és a képzelődés csatlódásai közt ringassák.

A csöngetyü hangja idézé vissza merengő elfogultságából.

E jelre a dajka behozta a csecsemőt és távozott.

A királyné folytatva beszélgetését, kibontotta mellfátyolát, s mintha senki sem volna a teremben, szoptatni kezdé gyermekét.

– Allahnak hatalma nagy, – kiáltott a csauz-basa elragadtatással. – Allah elméje teremté a mennyet és a földet; de csodatevő hatalmát akkor emelte legmagasabbra, midőn szépségedet gondolta ki. Engedd meg, felséges királyné, hogy lábait csókolhassam meg Zápolya utódjának, a győzhetetlen padisah fogadott fiának és Magyarország királyának.

E jelenet mentette meg Buda ostroma előtt néhány hónappal Magyarországot..." (JÓKAI, 1872: 154–155)

Ennek az esetnek a különböző értelmezői reakció születtek meg. Ez az anekdota Jókai regényében, melyben Izabella öntudatlanul teszi meg ezt a lépést, természetes ösztönöktől hajtva. P. Szathmáry regényében Fráter György kényszeríti Izabellát erre a tetre, ahogyan ezt sugallja Madarász Viktor festménye is, a *Martinuzzi György és Izabella királyné fogadja a török követet* című képe. Ezzel szemben Kemény Zsigmondnál Izabella részéről lesz tudatos politikai döntés és lépés e cselekedet. Noha ez időszakban a királyné még nem tud erélyesen fellépni semmi, az akarata ellen ható hatalmi erővel szemben, ebben a mozzanatban azonban a sikeres *donna di palazzo* mintája. Hiszen nem csupán speciálisan női adottságait használja fel eredményesen, hanem azt is eléri, hogy a meggyőzni kívánt személy ne ismerje

fel a lépés megtervezett mivoltát, az álarc mögé rejtett arcot: az anyaként fellépő *donna di palazzót*.

Izabella mint magyar anya, bujdosó királyné vagy heroina maszkját magára öltő *donna di palazzo* pedig egyaránt alkalmas lehet a hagyományos és határátlépő női szerepek feltérképezéséhez. Ez a magatartásforma lehet a kulcsa annak, ami a maga formájában a középkori idegen királynék vagy a boszorkányperbe fogott reneszánsz nagyasszonyok sajátja is, hiszen minden nem démonikus tevékenység, ami az általános erkölcsi normák ellen való volt, s a boszorkányság jele lehetett, az egyben a reneszánsz udvari mentalitás és életvitel természetes sajátjaként is funkcionált.

IRODALOM

ALMÁSI 2010

ALMÁSI Gábor: Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. L'Harmattan, Budapest, 2010.

ALMÁSI 2000

ALMÁSI Tibor: *A tizenharmadik század története*. Pannonica, Szekszárd, 2000.

BARLAY Ö. 2001

BARLAY Ö. Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2001.

BETHLEN 2002

BETHLEN Farkas: *Erdély története II*. Enciklopédia Kiadó-Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár, 2002.

CASTIGLIONE 2008

CASTIGLIONE, Baldassare: *Az udvari ember*. Mundus, Budapest, 2008.

COHEN 2009

COHEN, Thomas V.: Hogyan meséljünk el egy reneszánsz gyilkosságot? In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat, Budapest, 2009.

DELUMEAU 1997

DELUMEAU, Jean: *Reneszánsz*. Osiris, Budapest, 1997.

GOSSMAN 2009

GOSSMAN, Lionell: Anekdota és történelem. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat, Budapest, 2009.

GYALUI TORDA 1998

Gyalui Torda Zsigmond az ország pusztulásáról ír Melanchtonnak. In: NAGY Gábor (szerk.): *Magyar história 1526–1608*. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1998.

HITES 2004

HITES Sándor: *A múltnak kútja. Tanulmányok a történeti elbeszélés köréből.* Ulpius-ház, Budapest, 2004.

HORN 2005

HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Robinco Kft. Digitális Nyomda, Budapest, 2005.

FORGÁCH 1982

FORGÁCH Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* Szépirodalmi, Budapest, 1982.

GÁRDONYI 1993

GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok. Bornemissza Gergely élete.* Unikornis, Budapest, 1993.

ISTVÁNFFY 2003

BENITS Péter (s. a. r.): ISTVÁNFFY Miklós: *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XII. századi fordításában.* Balassi, Budapest, 2003.

JAKAB 1888

JAKAB Elek: *Kolozsvár története II.* Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1888.

JÓKAI 1972

JÓKAI Mór: *Fráter György II.* Akadémiai, Budapest, 1972.

KABDEBÓ 1996

KABDEBÓ Lóránt: Fráter György. Jókai regénye mai szemmel. In: SZIGETI Lajos Sándor (szerk.): *Modernek kell lenni mindenestül?* JATEPress, Szeged, 1996.

KÁNYA 1861

KÁNYA Emília: *Magyar Nők Évkönyve.* Engel és Mandello, Pest, 1861.

KEMÉNY 1968

KEMÉNY Zsigmond: *Zord idő.* Szépirodalmi, Budapest, 1968.

KEMÉNY 1897

KEMÉNY Zsigmond: Izabella királyné és a remete. In: *Báró Kemény Zsigmond Összes művei V. Beszélyek és regénytörödékek II.* Franklin, Budapest, 1897.

KLANICZAY 1990a

KLANICZAY Gábor: Divatos szakállak és eretnek rongyok. In: KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Magvető, Budapest, 1990.

KLANICZAY 1990b

KLANICZAY Gábor: Az orgiavádak nyomában. In: KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Magvető, Budapest, 1990.

KLANICZAY 1990c

KLANICZAY Gábor: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés. In: KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1990.

KLANICZAY 2000

KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. In: KLANICZAY Gábor: *Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi, Budapest, 2000.

LENGYEL–VÁRKONYI 2010

LENGYEL Tünde–VÁRKONYI Gábor: *Báthory Erzsébet. Egy asszony élete*. General, Budapest, 2010.

MAGONY 2007

MAGONY Imre: *Társ a országnak. Királynék koronázása Székesfehérváron*. Polgármesteri Hivatal, Székesfehérvár, 2007.

MAKK 2000

MAKK Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Pannonica, Szekszárd, 2000.

MAROSI 2000

MAROSI Ernő: A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemléltetések múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria–Pannon GSM, Budapest, 2000.

P. SZATHMÁRY 1859

P. SZATHMÁRY Károly: *Izabella királyné. Történeti regény*. Beimel–Kozma, Pest, 1859.

PÁLFFY 2005

PÁLFFY Géza: Mi maradt az önálló királyi udvarból Mohács után? In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi, Budapest, 2005.

PAPP 1923

PAPP Ferencz: *Báró Kemény Zsigmond II.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1923.

PÓCS 1997

PÓCS Éva: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Néprajzi Tanulmányok. Akadémiai, Budapest, 1997.

PÓSÁN 2002

PÓSÁN László: A nemiség és a testiség szemlélete a középkor és a reneszánsz idején. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Universitas, Budapest, 2002.

R. VÁRKONYI 2005

R. VÁRKONYI Ágnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrá-jában. In: G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Balassi, Budapest, 2005.

RÉVÉSZ 2000

RÉVÉSZ Emese: Történeti kép mint sajtóillusztráció (1850–1870). In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Személyek múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria–Pannon GSM, Budapest, 2000.

RÉVÉSZ 2005

RÉVÉSZ Emese: *A magyar historizmus*. Corvina, Budapest, 2005.

SINKÓ 2000

SINKÓ Katalin: Historizmus – antihistorizmus. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Személyek múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria–Pannon GSM, Budapest, 2000.

SOMOGYI 2207

SOMOGYI Ambrus: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

SZABÓ 2000

SZABÓ Júlia: *A mitikus és a történeti táj*. Balassi, Budapest, 2000.

SZABÓ 1997

SZABÓ Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Kulturtrade, Budapest, 1997.

SZALAY 1854

SZALAY László: *Magyarország története IV*. Geibel, Lipcse, 1854.

SZEGEDY-MASZÁK 2007

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007.

SZERÉMI 1961

SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Magyar Helikon, Budapest, 1961.

SZOKOLAY 2006

SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Balassi, Budapest, 2006.

SZÖRÉNYI 1989

SZÖRÉNYI László: Mítosz és utópia Jókainál. In: SZÖRÉNYI László: *Múltaddal valamit kezdeni*. Magvető, Budapest, 1989.

TÓTH G. 2008

TÓTH G. Péter: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak: Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben az 1580-as években. In: *Démonok, látók, szentek: Tanulmányok a transzcendensről IV*. Balassi, Budapest, 2008.

TÓTH G. 2012

TÓTH G. Péter: Esemény, biográfia, nyilvánosság. Egy 17. századi természetfeletti jelenség recepciója és a Báthory klán biográfiájának összefüggései (kijegyzetelve füzetben). *Korall*, 2012. 2. szám, 133–166.

VÁRKONYI 2008

VÁRKONYI Gábor: *Ünnepek és hétköznapok. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*. Generál Press, Budapest, 2008.

VERESS 1901

VERESS Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. Magyar Történelmi Társaság, Budapest, 1901.

ZSOLDOS 2005

ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

**HÁZASSÁGI STRATÉGIÁK AZ AUGSBURGI
BANKÁRCSALÁDOK KÖRÉBEN MINT A TÖRTÉNETI
HÁLÓZATELEMZÉS LEHETSÉGES TÁRGYKÖRE.
A MANLICH CSALÁD TÁRSADALMI HÁLÓZATAI
A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN**

TÓZSA-RIGÓ ATTILA¹

A 16. századi európai üzleti élet központjának minden kétséget kizáróan Augsburgot tekinthetjük. A város kereskedő- és bankárcsaládjai az egész kontinensre kiterjedő üzleti hálózattal rendelkeztek, és a teljes gazdasági rendszer működőképessége szempontjából alapvető jelentőségű kereskedelmi és hitelforgalmat bonyolítottak, valamint széles körű, az összes termelési szférát érintő beruházási tevékenységet folytattak. A délnémet bankházak vagy másképp korai kapitalista vállalkozói társaságok hitelvételemzése központi szereppel bírt a kontinentális pénzügyi körforgásban, mivel a korszakban permanens készpénzhiány volt jellemző. Az említett hitelforgalom nemcsak az üzleti életben volt központi jelentőségű, hanem az augsburgi bankházak meghatározó szerepet játszottak Európa számos politikai központjának a finanszírozásában is. Utóbbiak közül kiemelhetjük a Habsburgok spanyol és közép-európai udvarait. A Habsburg-ház kora újkori története során ezer szállal kötődött az augsburgi bankházak hiteleihez, sőt túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a közép-európai Habsburg államkonglomerátum léte függött ettől a finanszírozási forrástól.

Mindennek tekintetében érdemes közelebbről megvizsgálni az augsburgi konszernnek közötti sokrétű kapcsolatrendszerét. Ebben a kapcsolati hálózatban a pénzügyi tranzakcióknak, az áru- és/vagy hitelforgalomnak a vizsgálata túl szűk mozgásteret biztosítana a kutatás számára, és ami még fontosabb, hogy pusztán a pénzügyi mozgások elemzése nem mutatja meg a korabeli pénzügyi szektor legnagyobb cégei között létesült bonyolult kapcsolati hálózatot. A történeti hálózatkutatás (*Historical Network Research, Network Analysis; historische Netzwerkforschung*) lehetőséget nyújt arra, hogy a társadalom térbeli vetületét összekapcsoljuk a korabeli emberek között létesült személyes interakciók vizsgálatával. Mintegy történeti közhelyként említhető, hogy a rokoni és lakóhelyi kapcsolatok alapvetően befolyásolták a korabeli közösségek mindennapjait, s a társadalmi státusztól függően ugyancsak meghatározóak voltak a további, például üzleti vagy politikai alapon szerveződő kapcsolati hálózatok. A 16–17. századi többpólusú interregionális, illetve transzregionális üzleti hálózat vizsgálata során óhatatlanul a gazdasági rend-

---

¹ Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, egyetemi adjunktus

szerben központi szerepet betöltött cégek, illetve bankár családok multilaterális kapcsolatrendszerét kell hangsúlyosan elemeznünk.²

Ahhoz, hogy alaposabban megismerjük a délnémet vállalkozói konszernek közötti kapcsolatrendszert, vizsgálnunk kell a társadalmi kapcsolatoknak a vállalati stratégiában játszott szerepét is. Ebben a kérdéskörben pedig kézenfekvő, hogy az említett cégek mögött álló családok házassági stratégiáit kell közelebbről megvizsgálnunk. Azért is elengedhetetlen ennek a területnek az elemzése, mert az üzleti életben felhasználható kapcsolati tőke soha nem korlátozódott a valós pénzügyi tőkére, valójában az üzleti szereplő teljes társadalmi tőkáját szem előtt kell tartanunk ahhoz, hogy értsük az üzleti hálózat működési mechanizmusát.

Jelen tanulmányban a jelentős gazdasági tevékenységet lebonyolító augsburgi Manlich család házassági stratégiáján keresztül szeretnék betekintést nyújtani az említett üzleti és társadalmi kör kapcsolati hálózatába.

TÁRSADALMI HÁLÓZAT – GAZDASÁGI HÁLÓZAT – NETWORK-DINAMIKA

Mielőtt tüzetesen szemügyre vennénk a Manlichok házassági stratégiáját, érdemes a bevezetőben említett módszertani megközelítés vonatkozó lehetőségeit áttekinteni. A történeti hálózatkutatással szembeni egyik legfontosabb elvárás, hogy a network-elemzést olyan módszertani keretként alkalmazzuk, amely valós több-leteredményekkel járul hozzá a klasz- szikus történeti vizsgálatokhoz.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az üzleti hálózatokat a társadalmi hálózatok egy speciális fajtájaként értelmezhetjük, a fejezetcím első két kifejezése tehát nem egymástól különböző network-típust takar. Valójában az üzleti kapcsolat esetében a társadalmi hálózatokon belül csak a kontaktus minőségét jelöli az „üzleti” jelző. A *Social Network Analysis* (SNA) belül az egyes kapcsolati minőségek strukturalása szerint az üzleti kapcsolatok vizsgálata a társadalmi hálózatkutatás szerves részét képezi, mivel ezekben az esetekben tulajdonképpen csak a társadalmi hálózat szereplői közötti kapcsolat minőségét konkretizáljuk, elválasztva ezzel a társadalmi hálózat bonyolult rendszerét felépítő és más (rokon, hivatali, foglalkozásbeli stb.) platformon létesült kontaktusoktól. Az üzleti hálózatok létrejötte tehát egy komplex társadalmi térben mozog.

Az üzleti hálózatok kutatásánál többek között elemezhető az ún. hálózati dinamika. Ebben a tekintetben leegyszerűsítve négy fő fázis vizsgálható. A hálózatok létrejötte, a network működési mechanizmusa, a hálózatok megrázkódtatásai, majd

² A hálózatok vizsgálata nem elsősorban a közelmúlt tudományos teljesítménye. Már korábban is számos kutatás célozta a hálózatok elemzését. Említhető itt Max Weber vagy – Weber ismerősi hálózatához tartozó – Georg Simmel, akiknek a munkásságában már megjelent a társadalmi „hálózatosság” (MÜLLER–NEURATH: 2012, 10). Ilyen előzmények voltak még a szocioökonómiai kutatások is (LEMERCIER: 2012, 18). A 20. században a szociológia mellett elsősorban a pszichológia részéről mutatkozott igény az interperszonális kapcsolatokra alapozott hálózatok vizsgálatára. A század második felében elsősorban a gráfelmélet matematikai koncepcióit próbálták meg alkalmazni szociológiai kutatásokban. A következő áttörést a század utolsó két évtizedében a számítógépes adatfeldolgozás és a network-programok fejlődése jelentette (BURKHARDT: 2009, 40–42).

esetleg újrendeződésük, végül a hálózatok felbomlása.³ Hogy a legvégén kezdjem a sort, érdekes módon a hálózatok megrázkódtatásáról és/vagy összeomlásáról sok esetben jobb forrásanyag áll rendelkezésünkre, mint a „mindennapi” működésről. Pontosabban fogalmazva ezek a források időben jóval koncentráltabban jelennek meg. Nevezetesen egy cég csődjéről, sőt már a csődközeli helyzetről is számos olyan forráscsoport maradt fenn, amelyekből viszonylag részletesen kimutathatók, hogy a krízishullámok milyen módon hatottak a hálózat egyes pontjaira, azaz a cégekre.

Mindezekkel összevetve a hálózati kapcsolat létrejötte már nehezebben vizsgálható, hiszen nagyon kevés az esélye annak, hogy fennmaradtak olyan források, amelyben az üzleti érdekek mentén létesült társadalmi kapcsolat (pl. egy házasság) létrejöttkor egyértelműen megfogalmazták volna a kontaktust megteremtő személyek vagy családok, hogy milyen konkrét üzleti kapcsolat létrehozásához vagy megerősítéséhez járult hozzá a társadalmi kontaktus létrejötte. Megfordítva, bár az ilyen jellegű társadalmi események nagyban befolyásolták az üzleti tevékenységet, sőt túlnyomórészt üzleti megfontolások vezették a vizsgált társadalmi aktusokat, az üzleti élet forrásaiban egyáltalán nem, vagy csak elvétve térnek ki ezekre az eseményekre.

A MANLICH CSALÁD KORAI TÖRTÉNETE ÉS JELENTŐSÉGE A KONTINENTÁLIS GAZDASÁGI RENDSZERBEN A KORA ÚJKOR ELSŐ SZAKASZÁBAN

A Manlich család az elzászi Oberehnheim, vagy Obernai birodalmi városkából származott. A források nem közölnek arról egyértelmű adatot, hogy mikor és pontosan melyik képviselőjük telepedett át Augsburgba. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy a 15. század első harmadában vagy legkésőbb a század dereka táján egy Hans Manlich nevű kereskedő már Augsburgban lakott. A század második feléből ismert egy bizonyos Matthias (II.) Manlich (1440–1492/93), aki már biztosan a svábföldi kereskedőközpontban élt, sőt a család házassági stratégiájának első konkrét nyomaként kimutatható, hogy Matthias Manlich (nagy valószínűséggel 1469-ben, de mindenképpen 1463 és 1475 között) egy Anna Ott nevű polgárlányt vett feleségül, aki egy középszintű városi hivatalnok, Jakob Ott lánya volt. Bár az Ott által viselt *Stadtvogt* tisztség ekkorra már erősen veszített korábbi jelentőségéből, annyi mindenesetre valószínűsíthető, hogy Matthias Manlichnak a frigy megkötése előtt már ki kellett vívnia bizonyos tekintélyt a városi közösségen belül.⁴

---

³ A fenti négy fő fázis egyfajta szubjektív leegyszerűsítés eredménye. Ezeket a vizsgálati fázisokat természetesen tovább lehet szakaszolni, vagy ki is lehet bővíteni.

⁴ Érdeemes megjegyezni, hogy az Ott család sem volt tőzsgyökeres augsburgi familia, hanem Aichachból telepedtek át, nagy valószínűséggel még Jakob Ott is Aichachban született (SEIBOLD: 1995, 9–10). Bár nincs rá konkrét utalás, elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy az első, esetleg második generációs Manlichok tudatosan keresték a kapcsolatot olyan családdal, amely még szintén nem ágyazódott be mélyen az augsburgiak közösségi hálózatába, az említett tisztségből azonban arra (is) következtethetünk, hogy az Ottok kapcsolati hálózatán keresztül Manlich lehetőséget látott a továbblépésre. A kapcsolat üzleti szinten tovább öröklődött a későbbi generációkra is.

Az Ott család és a Manlichok további története szempontjából egymásnak ellentétes előjelű intergenerációs mobilitás tapasztalható. A 16. század első harmadából ismert ugyanis egy Jörg Ott nevű posztókereskedő, aki az eddig említett Matthias Manlich unokájával, III. Matthias Manlichal valamint a Manlichok üzleti köréhez tartozó Weis családdal tartott fenn folyamatos üzleti kapcsolatot, pontosabban mindkét konzern esetében posztóbeszállítóként működött.⁵ Ekkorra a Manlichok és a Weisok a közép-európai gazdasági körforgás nagy jelentőségű cégeivé nőttek ki magukat, az augsburgi családok között pedig egyértelműen az üzleti élet első vonalába tartoztak.

Ehhez képest az Ottok veszítettek jelentőségükből, de legalábbis stagnáció mutatkozik a család társadalmi státuszában. Amíg tehát a 15. század hatvanas éveiben a Manlichok számára az Ott család még előrelépési lehetőségként szolgált, addigra egy generációval később üzleti szempontból már jóval gyengébb pozíciót képviseltek a Manlichokkal és a Manlich üzleti körhöz tartozó Weisokkal szemben.

Az eddig vizsgált Manlich generációnak a másik jelentős stratégiai lépése volt, hogy Matthias fivére, Bartholomäus 1466-ban a forrásokban a 14. századtól biztosan kimutatható augsburgi családhoz, a Meutingokhoz házasodott be. Utóbbi családnak ekkoriban már igen jelentős bányászati beruházásai voltak, továbbá tekintélyes kereskedelmi és hitelforgalmat bonyolítottak. A következő században végül éppen ez utóbbi üzletág okozta annak a cégnek a vesztét, amelyet Bernhard és Philip Meuting vezetett. Túl nagy szerepet vállaltak ugyanis a francia koronának juttatott hitelekben, így nem sokkal a francia államcsőd után, már 1562-ben kénytelenek voltak csődöt jelenteni. Ezzel a Meuting-ház volt az egyik első augsburgi konzern, amely a nyugati államcsödek által gerjesztett nagy kora újkori krízishullám áldozata lett.⁶ A Meuting szál jelentőségéhez annyit még megjegyezhetünk, hogy a korszakban a család talán legjelentősebb tagja V. Konrad Meuting volt, aki 1479-ben egy bizonyos Barbara Fuggert vett feleségül, aki Hans Jakob Fuggernak, ismertebb nevén Gazdag Jakob Fuggernak volt a testvére.

Visszatérve a Manlichokra, megállapítható, hogy a 15. század utolsó évtizedeiben jelentős mértékben sikerült növelni vagyonukat. Az augsburgi adólisták szerint míg 1466-ban 20 rajnai forintot (rFt) kellett fizetniük, addig 1491-ben már 80 fl-nyi összeggel voltak kötelesek hozzájárulni a város költségvetéséhez.⁷ Bartholomäusnak nem született gyermeke, Matthias Manlich ezzel szemben nyolc utódot, négy fiút és négy lányt hagyott maga után. Ezek közül a két kiemelkedő jelentőségű fiú Simon Manlich (1471–1517) és Hans Manlich (1475–1527/1528) volt. Az évek során úgy alakult, hogy a családi vagyon nagyrészt az ő kezükben összpontosult. A

⁵ StA Abg KuH I. L. 3. f. 64v–65r. Illetve TÓZSZA-RIGÓ: 2009, 243–244.

⁶ A Meutingokkal kapcsolatban annyi még megjegyezhető, hogy a korábban szétvált családi társaság egyik utódcége a fent említett Meuting cég az 1562-es csődje után még tovább működött Anton Meuting vezetésével. Ez a Meuting cég is jelentős hiteleket folyósított az állami szférának, nevezetesen 1578-ban 35 000 forinttal tartozott neki II. Rudolf. Törlesztésként a prágai császári sörfőzde jövedelmét kötötték le a cég számára (WARNEMÜNDE: 1956, 135).

⁷ SEIBOLD: 1995, 11.

kora újkorral foglalkozó történetírás az ő generációjukat nevezi az ún. második Manlich generációnak.

Mindenekelőtt érdemes kitérni az említett Simon Manlich életútjára, illetve a személye körül formálódó üzleti körre és családszövetségre. Simon nem sokkal apja halála után, 1494-ben Anna Stuntzot vette feleségül. Amint azt korábban említettem, a hálózati építkezés esetében a történeti network-kutatás számára a legtöbb esetben éppen a kapcsolat létesítésének előzményeiről, így például a két család közötti egyeztetésről, az üzleti és a rokoni kapcsolatok konkrét „hasznosulásáról” stb. rendelkezünk a legkevesebb forrásinformációval.

Ebben az esetben sem rendelkezünk adattal arról, hogy az említett frigy önálló döntése lett volna az ifjú Manlichnak, vagy apja instrukcióit követte az ara kiválasztásában, azonban abból, hogy apja tulajdonképpen csak néhány hónappal, esetleg szűk egy évvel a frigy előtt hunyt el, joggal feltételezhető, hogy már Matthias elkezdte előkészíteni a házasságot és egyben a szövetséget a Stuntz családdal. Az előkészítés szükséges is lehetett, mivel ekkor a Stuntz család az adólisták alapján már jelentős vagyont tudhatott magáénak. A Stuntzok esetében egy a Manlichokhoz hasonló, feltörekvő családról volt szó. Anna apja, Melchior Stuntz még a *Kaufleutestube*ba, azaz a patríciusok „mögötti” ún. második rendbe tartozott. Melchior rendkívül tudatosan igyekezett emelni a család társadalmi presztízsét. Így a kilencvenes években számos egyházi alapítványt tett. Mindennek tekintetében nem meglepő, hogy Stuntz (is) kiemelt figyelmet szentelt a házasság útján kiépíthető kapcsolati tőkének. Első felesége a Linck családból származott. Az ő halála után eddig a Peutinger-házból választott magának házastársat.⁸

Mindkét család a 16. század augsburgi kereskedő elitjéhez tartozott. A Linck családdal, illetve a Haug–Langnauer[Langenauer]–Linck társasággal a későbbiekben még találkozni fogunk a Manlich-hálózat kapcsán. Végül a Stuntz-féle vonalat azzal zárhatjuk, hogy Melchior reprezentációs stratégiája és házassági építkezése rendkívül eredményesnek bizonyult, mivel a század utolsó adóösszeírása során (1498) már a 13. legvagyonosabb augsburgiként tartották számon, azaz a legszűkebb vagyoni elitbe emelkedett be. A társadalmi reprezentáció egyik kiemelkedő momentumaként értékelhető, hogy amikor 1500-ban a birodalmi gyűlésnek az augsburgi Weinmarkt (ma Maximilianstrasse) adott otthont, a gyűlés tiszteletére rendezett lovagi torna ideje alatt Bianca Maria királynét – több más prominens személyiséggel együtt – Melchior Stuntz vendégül látta saját házában, ahonnan kiváló kilátás nyílt a látványosságra.⁹ Nyilvánvaló, hogy Stuntz lányának kiházásítását is aprólékosan megtervezte, és a kilencvenes években a Manlichokban már olyan partnert látott, akik méltóak ambíciózus terveihez, sőt esetleg ők is hozzá tudnak járulni a Stuntz család társadalmi státusz-emelkedéséhez.

A Meuting vonalhoz hasonlóan röviden a Stuntz család hálózati építkezésébe is betekinthetünk. Melchior Stuntz egyik fivére a Lauginger családból választott magának feleséget. Bár a Laugingerek üzleti szempontból ekkor már túl voltak a zeni-

---

⁸ SEIBOLD: 1995, 15–16.

⁹ SENDER: 1894, 69, 89.

ten, társadalmi tőkékük azonban mégis jelentős volt, illetve egy 1536-os forrás szerint a Laugingerek továbbra is a 36 legvagyonosabb család közé tartoztak.¹⁰ A magas társadalmi státuszt támasztja alá, hogy a család Ursula nevű lányát Ulrich Fugger vette feleségül. A Lauginger vonalat Melchior Stuntz is fontosnak tartotta, olyannyira, hogy egyik lányát szintén egy Laugingerhez adta feleségül.

A Manlichok szempontjából fontos volt, hogy rendkívül jó ritmusérzékkel csatlakoztak egy a századfordulón formálódó család-szövetséghez. A Stuntz-féle kapcsolat mellett a Manlichok a Lauginger család irányába is megerősítették a három család formálódó hálózatát, a második Manlich generációból ugyanis Hans Manlich egy Lauginger lányt vett feleségül. A Stuntz–Manlich–Lauginger körhöz ugyancsak házasság útján kapcsolódott ekkoriban a Regel család. Ez utóbbiban már Simon Manlichnak volt nagy szerepe, ugyanis Anna nevű lányát 1510-ben egy bizonyos Georg Regelhez adta feleségül.¹¹ A közösségi reprezentációnak fontos momentuma volt, hogy a négy család 1513-ban már közös alapítványt tett az augsburgi Dominikánus Templomban. Hangsúlyozandó, hogy mind a négyen hasonló utat jártak be, a nem-patricius kereskedő rend, azaz a *Kaufleutestube* tagjai voltak.¹²

A SNA fent vázolt strukturálásának a fényében (üzleti hálózatok viszonya a társadalmi hálózatok halmazához), a társadalmi hálózatépítéssel párhuzamosan érdemes kitérni a Manlichok üzleti tevékenységére is. A fent említett család-szövetségből Augsburgon kívül elsősorban a Stuntz társaság kerül a kutatás látókörébe. Melchior Stuntz már a század első éveiben igyekezett kihasználni a schwazi ezüsbányákban rejlő lehetőségeket, még a Fuggerek itteni megjelenése előtt. Ebben az üzletben a később a Habsburgoktól Európa-szerte jelentős bányászati koncessziókat megszerző Baumgartnerekkel társult.¹³

Simon Manlich a század első éveiben ugyancsak a bányászati üzlet felé fordult. A tiroli térségben 1507-től mutatható ki üzleti jelenléte. A későbbiekben folytatott hálózatépítési stratégiáját vetíti elő, hogy már 1510-ben Ulrich Weisszal és társaival közösen folyósított hitelt 3000 forint értékben a császár számára, utóbbinak a Velence elleni háborújához. Nagy valószínűséggel ennek a tranzakciónak (is) volt köszönhető, hogy 1510-ben a két Manlich fivér, Simon és Hans engedélyt kapott a császártól arra, hogy rezet szállítsanak a Brenneren keresztül. Érdemes kiemelni, hogy a szállítmányról szóló szerződés egyik tanúja Melchior Stuntz volt. Amikor pedig 1516-ban Miksa újra Velence ellen készülődött seregeivel, a Manlichok anyagi javakkal működtek közre a csapatok utánpótlásában.¹⁴ Ezzel a bányászati üzlet mellett egy másik üzleti szférához is végérvényesen elkötelezték magukat, nevezetesen az államnak, leginkább a Habsburg adminisztrációnak nyújtott hitelek,

¹⁰ SENDER: 1894, 403.

¹¹ SEIBOLD: 1995, 203. Stammtafel Manlich III.

¹² SEIBOLD: 1995, 17.

¹³ TÓZSÁ-RIGÓ: 2013, 43.

¹⁴ SEIBOLD: 1995, 18.

illetve az azokból származó gazdasági előnyök a Manlich-ház üzleti stratégiájának meghatározó elemévé váltak.

A tiroli pozícióikat a tízes években annyira meg tudták erősíteni, hogy egy rövid időre az is felmerült, hogy a Höchstetter konszernnel összefogva sikerül megakadályozni azt, hogy a Fuggerek kiaknázzák az akkoriban felfutó halli réz- és ezüstki-termelést. Bár ebben Miksa is támogatta a két társaságot, azonban végül nem tudták megakadályozni a Fugger behatolást. A Manlichok kiterjedt üzleti hálózatára ezekben az években példaként lehet felhozni, hogy az említett bányászati érdekeltségek mellett megjelentek Breslauban, Ulmban, majd a Welserek, Rehlingerek, Herwartok és Weisok mellett beszálltak az itáliai sáfrány-exportba is.

Bár összességében Simon üzleti szerepét értékelhetjük jelentősebbnek, fivére, Hans is kivette a részét a társaság tevékenységéből. Többek között neki volt köszönhető az 1520-as években az antwerpeni Manlich-faktorátus kiépítése.¹⁵ Simonhoz hasonlóan ő is elég hamar beszállt az állami hitelezés ígéretes üzletébe. Miután V. Károly 1522-ben feloldotta a tengerentúli expedíciók finanszírozásának a nemspanyolok számára korábban fennálló tilalmat, Hans Manlich – társulva más augsburgiakkal – 600 dukátot folyósított a spanyol korona számára a transzatlanti vállalkozások lebonyolítására. Részben az árukereskedelemből, de még inkább a bányászati investíciókból, illetve egyre jelentősebb mértékben a hiteltevékenység közvetett hasznából a két Manlich fivér egyre jelentősebb vagyona tett szert. Hans Manlich halálakor (1527/1528) már 41 000 forintra rúgott a vagyona. Felesége, Felicitas Lauginger ezzel az egyik leggazdagabb augsburgi özvegyasszony lett.¹⁶ Mindennek fényében nyilvánvaló, hogy a két Manlich fivér gyermekei iránt egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a „házassági piacon”.

SIMON MANLICH GYERMEKEI ÉS A HÁZASSÁGOK SORÁN KÖTTETETT TÁRSADALMI-ÜZLETI KAPCSOLATOK

Figyelembe véve, hogy a későbbiekben Simon fiai vezették a Manlich-társaságot, elsőként ezt a vonalat fogom vizsgálni, valamint nagyobb figyelmet szentelek az ő utódainak, illetve az ő kiházasításuk során követett kapcsolatépítő stratégiának. Simon Manlichnak hat lánya és három fia született. A lányok közül négyen mentek férjhez. Anna férjét, Georg Regelt korábban már említettem. A Regel-rokonság azonban a század második harmadában már nem játszott jelentősebb szerepet a Manlichok hálózatában.

A harmadik Manlich generáció két kiemelkedő tagja, továbbá a Manlich-ház virágkorának és egyben bukásának emblematikus alakjai Matthias és Melchior Manlich voltak. Matthias 1522-ben vette feleségül Walpurga Bimmelt. A Bimmel társaság a század első évtizedeinek egyik legjelentősebb cége volt. Az árukereskedelem terén elsősorban a barhent és vászonkereskedelem volt a cég fő profilja, emellett igen jelentős aktivitást mutatott a schwazi bányászati investíciók terén is. Az üzle-

---

¹⁵ Első képviselőjük a Schelde-menti városban a nürnbergi származású Lazarus Tucher volt. SEIBOLD: 1995, 21.

¹⁶ SEIBOLD: 1995, 22.

tek lebonyolítása céljából lerakatokat hoztak létre többek között Nürnbergben, Ulmban, Antwerpenben, Kölnben és Velencében. A bányászati üzletben a szintén jelentős augsburgi konszernnel, a Herwartokkal társultak. Az 1530-as évek elejére egy sajátos helyzet állt elő, ugyanis Leonhard és Anton Bimmel halála (1525 és 1531) után nem volt nagykorú férfi a családban, aki átvehette volna az örökséget. Két kiskorú fiú mellett így a Bimmel lányokra, pontosabban azok férjeire irányult a figyelem. Ebből a szempontból Matthias Manlich előnyös pozícióban volt, hiszen ő éppen az egyik Bimmel lányt vette feleségül. Nagy valószínűséggel ezt a kapcsolatot kívánták megerősíteni azzal, hogy Matthias unokatestvére, Hans Manlich 1529-ben eljegyzett egy másik Bimmel lányt. Ez a szál azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel Hans még ugyanabban az évben meghalt.¹⁷

Végül az tett pontot a Bimmel-örökség kérdésére, hogy a társaság tevékenységének folytatásához jelentős tőkeinvestícióra volt szükség. Ezt a beruházást pedig az ifjú Matthias Manlich ekkoriban vagy nem tudta, vagy nem akarta végrehajtani. 1531-ben éppen ennek a tőkeösszpontosításnak a céljából jött létre a korszak egyik jelentős társasága, a Haug–Langnauer–Linck konszern. A cég alapítói, Anton Haug, Hans Langnauer és Ulrich Linck korábban már dolgoztak a Bimmel társaságnak, így ismert volt előttük a tevékenységi terület és a kapcsolati hálózat. Emellett volt még egy fontos momentum, ami újfent összekapcsolja az üzleti és a társadalmi hálózatot. Nevezetesen Anton Haug Walpurga Bimmel testvérét, Anna Bimmelt vette feleségül.¹⁸ A Bimmel társaság a negyvenes években „visszatért” az aktív üzleti életbe. Ekkorra Hans Bimmel – nagy valószínűséggel – elérte a nagykorúságot, és a többek között a Manlich hálózatban is stabil pontként szereplő Weis céggel, valamint a korszak jelentős kereskedő-vállalkozójával, Sebastian Neidharttal kooperált. Így 1540-ben 20 000 rajnai forint értékben folyósítottak hitelt az udvarnak.¹⁹

Mindennek fényében más megvilágításba kerülnek a harmadik Manlich generáció házassági kapcsolatai. A Haug–Langnauer–Linck konszernnel, illetve a társaság „mögött” álló családokkal fennálló kapcsolatrendszer többszörösen is bebiztosították. Matthias Manlich egyik lánytestvére, Dorothea Manlich Anton Haug egyik társához, az imént említett Hans Langnauerhez ment feleségül. Matthias fivére, a később vezető szerepet játszó Melchior Manlich pedig Ursula Haugot, Anton Haug nővérét vette feleségül.²⁰ Utóbbi pedig Anna Manlichot, azaz Matthias és Melchior unokatestvérét vette nőül. A kört azzal zárhatjuk, hogy a negyvenes évek végén Anna fivére, Anton Manlich még elvett egy Bimmel lányt, a szép kort megélt Felicitas Bimmelt. A Haug–Langnauer–Linck üzleti körrel fennálló bonyolult kapcsolatrendszer tovább öröklődött a következő generációra, mégpedig

¹⁷ SEIBOLD: 1995. Stammtafel Manlich IV.

¹⁸ <http://liko-kralik.at/getperson.php?personID=I9960&tree=liko-kralik> (letöltés ideje: 2014. 04. 28.)

¹⁹ ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 51. évkör 1540. f. 134r–135v.

²⁰ [http://www.karenthecroccy.com/familytree/individual.php?pid=P920&ged=Anderhalt%20Family%20Tree%20\(1\).ged](http://www.karenthecroccy.com/familytree/individual.php?pid=P920&ged=Anderhalt%20Family%20Tree%20(1).ged) (Letöltés ideje 2014. 04. 29.)

Matthias Manlich egyik lányát, Anna Maria Manlichot Melchior Linckhez adta feleségül.²¹

Mindennek tekintetében érdemes röviden kitérni a Haug–Langnauer–Linck társaság üzleti tevékenységére. A Manlichokhoz és más jelentős augsburgi konzernhez hasonlóan ez a cég is jelentős volumenű forgalmat bonyolított, és egész Európát behálózó kapcsolati hálózatot tartott fenn. Abban is analógiát mutatnak a Manlichokkal, hogy a Haug–Langenauer–Link társaságnak is jelentősek voltak a keleti irányú érdekeltségeik. Többek között állandó faktorátust tartottak fenn Bécsben.

Visszatérve Matthias és Melchior Manlich generációjára, amint korábban már említettem, a század első felében a 14 évvel idősebb Matthias vezette a céget. A kereskedőcsaládokban szokásos nevelést kapta, fiatal korában járta a cég faktorátusait, melynek során a széles körű gyakorlati ismeretek elsajátítása mellett a cégen belüli és a vállalatközi kapcsolati hálózattal is megismerkedett. Önálló üzleti tevékenysége során 25 éven belül mintegy meghatszorozta vagyonát, becslések szerint kb. 26 000 forintról 120 000 Ft-ra. Az ilyen típusú pozitív intragenerációs növekedés még Augsburg virágkorában is ritkának mondható. Ferdinándtól 1538-ban nemességet kapott, 1554-től pedig már patriciusként jelölik meg a források, holott hivatalosan nem vették fel az augsburgi első rendbe.²² A későbbiekben pedig – ahogy azt Anna Maria nevű lánya esetében már láthattuk – ő is a hálózati stratégiát tartotta szem előtt gyermekei kiházásítása során. Két fia és hat lánya komoly társadalmi tőkét jelentett ebben az építkezésben. Lányai közül kettőt is a Rem családhoz házásított ki.

A Rem társaságnak Lukas Rem alapozta meg a vagyonát. Lukas a századfordulón még a Welserek faktoraként dolgozott. Faktori tevékenysége során szoros kapcsolatokat épített ki a portugál udvarral, 1503-ban pedig ő alapította meg a lisszaboni Welser képviselőket. Később Rem önálló céget gründolt, és elsősorban az ibériai térségben bonyolított jelentős kereskedelmi és hitelforgalmat.²³ A Rem családdal már korábban is létesült kapcsolat a Manlichok részéről, mégpedig Hans Manlich egyik fia Rem lányt vett feleségül, a frigy azonban a Manlich fiú halála miatt nem tartott sokáig.

Matthias öccse, Melchior a nagyapjuk, Melchior Stuntz után kapta keresztnevét. Melchior tehetséges üzletembernek bizonyult, bár nem nőtt olyan mértékben a vagyona, mint Matthiasé. Melchior sokkal jobban kötődött a Haug–Langnauer–Linck társasághoz. Kezdetben ennél a cégnél tanult, majd később kisebb részese-dést is szerzett a társaságban. Később saját üzleteket is bonyolított, vagyona becslések szerint 50 000 és 100 000 forint között mozgott. Igen jelentős üzleti aktivitásából arra lehet következtetni, hogy üzletei jelentős részében inkább másokkal társulva, ún. külső tőkével dolgozott.

A harmadik Manlich generációból Simon Manlich házassága egy érdekes mellékszálát képezett. A viszonylag korán elhunyt Simon Manlich, Matthias és Melc-

---

²¹ SEIBOLD: 1995. Stammtafel III.

²² SEIBOLD: 1995, 31.

²³ Lisszaboni tevékenységéhez többek között: REM: 1861, 158–162, 172.

hior öccse nem ért el jelentős üzleti sikereket. Egy harcos protestáns, Jakob Hörbrot lányát, Marina Hörbrotot vette feleségül. Jakob Hörbrot az augsburgi szűcsök céhmestere volt. A tisztség azonban félrevezető lehet, Hörbrot ugyanis jelentős kereskedelmi tevékenységet folytatott. Befolyását politikai téren is kamatoztatta, a császárellenes augsburgi pártnak volt az egyik középponti személyisége. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy bankárként hitelezzen a császárnak vagy a katolikus lengyel királynak. Sőt nyíltan Habsburg-ellenes politikai állásfoglalása mellett vagy ellenére azt is elérte, hogy egyik vejét birodalmi alkancellárrá válasszák. Kockázatos pénzügyi manőverei végül oda vezettek, hogy vállalkozása csődbe ment, s 1564-ben eladósodva halt meg.²⁴

Végül érdemes még megvizsgálni a Hans Manlich és Felicitas Lauginger gyermekeinek házasságkötéseit. A második Manlich generációként jelölt két testvér, Hans és Simon hálózatépítő stratégiájában korábban már említettem egy közös törekvést, mégpedig a Bimmel–Haug–Langnauer körrel kialakított bonyolult hálózat kiépítését. Emellett azonban találunk eltéréseket is a két fivér stratégiájában. Kimutatható ugyanis, hogy míg Simon kizárólag a második augsburgi rendből választott párt gyermekei számára, addig Hans jóval nagyobb érdeklődéssel fordult az ún. új patríciátus felé. Azokat a családokat nevezték így, akiket 1538-ban vettek fel a patríciátusba. Hans egy fiát és egy lányát házasította ki a Rehlinger családba. A Rehlingerek kezdetben elsősorban selyem- és vászonkereskedelemre koncentráltak, továbbá sáfránnyal és egyéb fűszerekkel is kereskedtek. Két legfontosabb faktorátusok Velencében és Antwerpenben működött.

Marx Konrad Rehlinger apósa, Wolfgang Paller közvetítésével beszállt a magyar réz forgalmazásába is. Több irányban is tevékenykedett ebben az üzletágban, így Krakkón keresztül a Balti-térség felé, valamint Frankfurton át Hamburgig, majd onnan Spanyolországba szállította a magyar rezet. A Rehlinger konzern nem csak a század második felében meginduló kríziseket élte túl, hanem még a harmincéves háború gerjesztette konjunktúráját is sikerült meglovagolniuk.

A Manlich és a Weis család közötti üzleti kapcsolat a század közepén is kimutatható volt. Wolfgang Paller és Leonhard Weis által alapított Paller–Weis konzern a Manlich cégtől vette át a besztercebányai rézüzletet. A szerződés szerint első lépésként ki kellett váltani Manlich ott lévő befektetéseit (minden bizonnyal Manlich által vásárolt ingatlanokról, bányászati berendezésekről lehetett szó), amelynek ellentételezéseként Paller és Weis 279 000 forintot fizettek ki Manlichnak.²⁵

II. Leonhard Weis már korábban is hitelezett az udvarnak. Általában azzal a Mathias Manlichhal közösen állították ki a pénz- vagy áruhitelt, akitől a Paller–Weis társaság később átvette a besztercebányai rézüzletet. Az 1540-es évek elején Manlich, Weis és (üzlet)társaik Ferdinánd kérésére, a magyarországi hadügyek finanszírozására Hans Angerer udvari fizetőmester rendelkezésére bocsátottak értékben 58 000 rajnai guldent, selyemárut és egyéb ruhaanyagokat 39 000

²⁴ SEIBOLD: 1995, 35.

²⁵ KENYERES: 2003, 101.

forint értékben, valamint egy díszes arany serleget 18 000 forint (!) értékben.²⁶ Manlich és Weis 1543-ban újabb 10 000 forintos kölcsönt nyújtott a kamarának.²⁷

A magyarországi üzleteiket és a kamarának folyósított hiteleket – hasonlóan a többi nagy augsburgi céghez – leginkább a bécsi faktorátusukon keresztül intézték. A Fuggerek és a Welserek mellett szinte az összes nagy kereskedőháznak volt faktora a Duna menti városban, hogy csak a legjelentősebbeket említsük: a Baumgartner, a Neidhart vagy a Herwart konzern, továbbá a korszak ugyancsak nagy volumenű forgalmat bonyolító és egész Európát behálózó kapcsolati hálózatot fenntartó Haug–Langenauer–Link társaság is kiemelt képviselőt tartott fenn Bécsben. Ugyancsak kimutatható a Manlich, a Weis és az Österreicher cég bécsi jelenléte.

A Manlichok és a Herwartok közötti kapcsolat a kamarai iratok alapján áttételesen szintén kimutatható. Egy 1549-es dokumentum szerint utasították a Körmöci Kamarát, hogy fizessen ki a Herwartok faktorának mintegy 25 400 forintot. Témánk szempontjából az ügy figyelemreméltó mellékszála, hogy a kifizetést abból a mintegy 28 000 forintból eszközlik, amelyet az a Manlich társaság fizetett be a karához, amely a beszercebányai rézüzletet vette át a Fuggerektől.²⁸

Visszatérve az új patrícius családoknak a Hans Manlich házassági stratégiájában képviselt szerepére, a Welserek voltak a másik új patrícius család, akikkel házassági kapcsolatot létesített Hans. David nevű fiát ugyanis sikerült beházasítania az ekkor már a Fuggerek utáni második legjelentősebb augsburgi családba. Mivel a Welserek kiemelkedő szerepe a korabeli globalizálódó gazdasági rendszerben közismert, itt nem térek ki rá részletesen. Kiemelkedő szerepük ellenére nekik nem sikerült túlélniük a kora újkor legnagyobb válság sorozatát. Amint az közismert, 1614-ben kénytelenek voltak csődöt jelenteni.

A HÁLÓZATOK MEGRÁZKÓDÍTÁSAI A MANLICH CÉG PÉLDÁJÁN

A harmadik Manlich generáció bemutatását is hasonló pénzügyi eseménnyel lehet lezárni. A kapcsolati hálózaton keresztül vissza kell itt utalni a Welserekre. A Welser-ház nemcsak a Habsburgoknak nyújtott hiteleket, hanem más kereskedő társaságoknak is. Bartholomäus Welser 1543–1544-ben, majd az évtized végén több lépcsőben több ezer forint összegű hitelt folyósított az ugyancsak jelentős forgalmat bonyolító augsburgi Grimmel–Neidhart–Seiler bankháznak, amelynek egyik alapítója, Sebastian Neidhart pedig többek között a Fuggereknek is hitelezett. Szá-

²⁶ A teljes 115 000 forint visszafizetési módja jellemzőnek mondható. A szerződés szerint ugyanis a kamara kötelezettséget vállalt, hogy a hitelezők 71 000 forint összegű követelésüket az engelhartszelli vámnál érvényesíthetik, 24 000 forintot az akkoriban újonnan felállított terfisi (azaz Tarvis, ma Tarvisio) marhavámnál igényelhetnek vissza, végül 20 000 forintos követelésüket pedig a steini vámnál érvényesíthetik. A tőke törlesztésére egy év, a 10%-os kamat megtérítésére pedig két év áll rendelkezésre. Ehhez képest ellentmondó az a kitétel, miszerint a Manlich és a Weis cég addig van a vámhelyekre utalva, amíg el nem fogy a tartozás. ÖStA HKA NÖ GdB W. Nr. 51. Évkör: 1540. 206v–209r.

²⁷ ÖStA HKA HP W. Nr. 191. E. 1543. f. 46r.

²⁸ ÖStA HKA HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 38v. ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 022 E. 1550. 135r.

mos, a hitelezési ügygel kapcsolatos dokumentum ismert az 1552–1553-as évből.²⁹ Az elsősorban a németalföldi és a francia térségben bonyolított nagy volumenű hitelügyletekre koncentráló Neidhartok még túléltek a század közepén bekövetkező válságot, a nagy múltú Manlich cég 1574-es csődje azonban a Melchior Manlichhál társuló Karl Neidhartot is magával rántotta.³⁰

A kora újkori vállalkozói társaságok között létesült üzleti hálózatra leginkább az ún. *skálafüggetlen hálózati modell* alkalmazható. Ennek legfőbb jellegzetessége röviden úgy írható le, hogy a rendszer működése a középponti funkciójú elemekre épül. A kora újkori üzleti hálózatok esetében az ilyen középpontokhoz köthető a legnagyobb tökekoncentráció, illetve a legnagyobb értékű hitelkibocsátás. Ebből kifolyólag fontos feltárni a középpontok köré felépíthető alhálózatokat. A fent említett hálózati modell további sajátossága, hogy a rendszer összeomlása nagyban függ attól, hogy a hálózatot ért megrázkódtatás során hány középpont esik ki a rendszerből. Az utóbbi hálózati funkciót betöltő cégek/családok szerepe az üzleti és a társadalmi hálózatokban furcsa módon éppen a krízisjelenségek vázlatával érzékeltethető a legjobban. Másként a kora újkor első nagy válsága jól mérhető az üzleti hálózatot ért megrázkódtatásokon keresztül. A krízis első szakaszának leglátványosabb és ugyanakkor a teljes rendszerre nézve legnagyobb megrázkódtatást okozó eseménysora a francia és a spanyol államháztartás 1556-os, illetve 1557-es összeomlása volt. A fizetéseképtelenség bejelentésére különböző módon került sor. Egyik jellemző példaként a legjelentősebb hitelfeltevő, a spanyol udvar eljárására térnek ki röviden. Tekintettel az államháztartás helyzetére, Fülöp 1557 júniusában bejelentette, hogy a hitelezők kifizetését járadéklevelekbe (*Juros*), tulajdonképpen 5%-os kamatozású hosszú lejáratú államkötvényekbe helyezi át, azaz gyakorlatilag egyoldalúan leírták a fennálló – magasabb kamatozású – követeléseket.³¹ A korona így szabadult meg egyre szorító kamatkötelezettségeitől.

A 16. századi nyugati államcsődök által előidézett krízishullámok több mint fél évszázadon át húzódtak.³² A 16. század második felében kibontakozó válság idején

²⁹ A dokumentumok szerint Hieronimus Seiler fő tevékenységi területe a lyoni vásár volt, illetve a francia udvarral (pontosabban saját szavai szerint magával a királlyal) is kapcsolatban volt, és adóssága éppen ez utóbbi kapcsolatból származott. StA.Abg. KuH. Literalien 10. (Handelsakten der Familien Neidhart, Seiler, Grimm und Flaum ca. 1547–1554) Fasc. 2.; ill. StA.Abg. KuH. Literalien 13. (Handelsakten betr. Die Familien Alexius Grimm, Sebastian Neidhart und Hieronymus Seiler, 16. Jh). Könnyen kiszámítható, hogy Seiler később a francia államcsőd idején éppen annak köszönhette üzleti értelemben a vesztét, hogy túlzottan a francia kapcsolataira alapozott.

³⁰ WARNEMÜNDE: 1956, 136.

³¹ DRELICHMAN–VOTH: 2010, 818–819.

³² A fenti jelenségsorozat első fázisát képezték az említett államcsődök az ötvenes évek második felében. Ezekben az években rövid időn belül a spanyol, a francia és a portugál uralkodó jelentett be fizetéseképtelenséget. Az általános krízis éreztette hatását a teljes Mediterráneumban. Az észak-italiai gazdasági központokban a századfordulótól egyre erősödő demográfiai krízissel párosultak a gazdasági nehézségek (LANARO: 2003, 37–38). A térség városaiban jelentős finanszírozási problémák léptek fel. A vezető gazdasági hatalom, Velence 1587-ben hozta létre a *Banco della piazza di Rialto*-t, amely a velencei államháztartási egyensúly megőrzésére változatos formában (kölcsonök, államkötvények, életjáradék, lottójáték stb.) egyre jelentősebb magántőkét próbált bevonni, de így sem tudta áthidalni a permanens hiányt (PEZZOLO: 2003, 63–64, 68). A Mediterráneum gaz-

a középponti szerepet betöltő cégek kiesése magával rántott számos hasonló profilú társaságot. A láncreakció legfőbb gazdasági oka az volt, hogy amikor egy jelentős társaság csődbe ment, az hatással volt azoknak a tőkeállományára, akik hiteleztek ennek a társaságnak. A korábbiakban már említettem a Meuting társaság sorsát, amelyet közvetlenül érintett a francia uralkodó fizetéseképtelensége, így a Meutingok az elsők között jelentettek csődöt.

Áttételesen a Paller–Weis–Manlich üzleti kör hiteltevékenységén keresztül is érzékelhető, hogy mit jelentett a fent említett hálózati szisztéma működőképessége szempontjából a középponti funkciójú cégek szerepe. Ezeknek a cégeknek, illetve a körjük felépíthető alhálózat pontjainak jelentős üzleti kapcsolataik voltak a nyugati, főként a spanyol udvarral. Mindennek tekintetében figyelemre méltó, hogy a vizsgált cégek hiteltevékenysége az ötvenes–hatvanas években nem csökkent, hanem nominálisan – és nagy valószínűség szerint piaci részesedés terén is – növekedett, holott ennek éppen az ellenkezőjét várnánk a spanyol államcsőd okozta veszteségek miatt. Az üzleti hálózatban tapasztalható első jelentősebb csődhullám tehát nem közvetlenül az állami hitelek bedőlése miatt következett be, hanem bizonyos „fáziskéséssel” az első középponti funkciójú hálózati elemek, azaz a legnagyobb állami és üzleti hiteleket kibocsátó cégek kiesése után. A kapcsolatrendszer itt aszerint építhető fel, hogy mely cégeknek volt kontaktusuk a fent említett üzleti körrel. Ebbe az alhálózatba sorolható többek között a Fugger és a Welser konzern, a Grimmel–Neidhart–Seiler konzorcium, az Imhofok, a Haug–Link társaság stb. Mindannak ellenére, hogy ezeknek a cégeknek igen jelentős veszteséget okozott a francia és a spanyol államháztartás 1556-os, illetve 1557-es összeomlása, a vizsgált üzleti körben csak a hetvenes években indult meg egy olyan csődhullám, amely már a legtöbb társaságot érintette. Többek között a Neidhart–Seiler–Grimmel társaság, valamint a Manlich konzern sorsa hozható fel példaként. A források szerint Hieronimus Seiler fő tevékenységi területe a lyoni vásár volt, illetve a francia királlyal is kapcsolatban volt, és adóssága éppen ebből a kapcsolatból származott.³³ Seiler később annak köszönhette a csődöt, hogy túlzottan a francia kapcsolataira alapozott. A Neidhartok elsősorban a németalföldi és a francia térségben bonyolítottak nagy volumenű hitelügyleteket. A Neidhart–Seiler–Grimmel társaság pénzügyi adatai szerint 1557–1560-ban már a Manlich cégnél is sokasodtak az állami tartozások miatti problémák. A cég azonban még túlélte a század közepén bekövetkező válságot. A nyugati államcsődöknél is drasztikusabb hatással volt viszont a Neidhart-házra a középponti funkciójú Manlich cég 1574-es összeomlása. A Melchior Manlichhal társuló Karl Neidhart kénytelen volt maga is csődöt jelenteni.³⁴

---

dasági instabilitása kihatott az egész közép-európai térségre, s erősen éreztette hatását a délnémet társaságoknál is.

³³ StA. Abg. KuH L 10. Fasc. 2.; ill. StA. Abg. KuH L 13.

³⁴ WARNEMÜNDE: 1956, 136. Az egész Európát behálózó üzleti hálózat komplexitásáról és a forgalomban lévő tőkemennyiségről tájékoztat, hogy a Manlich konzern a csőd előtti utolsó években mintegy 1 000 000 forinttal tartozott hitelezőinek. A helyzet visszasságát jelzi, hogy a cég anyagi javakban mintegy 750 000 forint aktívát mutatott. Ezt azonban nehéz volt mobilizálni. Mindezen felül számos uralkodó tartozott a Manlichoknak, legnagyobb összeggel a francia és a portugál ud-

Ennek témánk szempontjából azért van jelentősége, mert Melchior Manlich Ursula nevű lányát éppen Karl Neidharhoz adta feleségül, azaz a hitelforgalomra alapozott üzleti kapcsolaton keresztül áttételesen saját vejének a csődjét is okozta.

IRODALOM, LEVÉLTÁRI FORRÁS

ÖStA

Österreichisches Staatsarchiv

AVA HKA

Allgemeines Verwaltungsarchiv und Hofkammerarchiv

NÖ GdB – Niederösterreichische Gedenkbücher

StA Abg

Stadtarchiv Augsburg

KuH

Kaufmannschaft und Handel L 3 – Literalien 3. (Schuldbuch des Geschlachtgewanders Jerg Ott 1506–1536)

KIADOTT FORRÁS

SENDER 1894

Die Chronik von Clemens Sender von den ältesten Zeiten der Stadt bis zum Jahre 1536. In: *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert. 23. k. Die Chroniken der swäbischen Städte.* Augsburg 4. k. Historische Commission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften. Leipzig, 1894.
<https://archive.org/stream/DieChronikenDerSchwaebischenStaedteAugsburg#page/n1/mode/1up> (Letöltés ideje 2015. 05. 29.)

REM 1861

Tagebuch des Lukas Rem aus den Jahren 1494–1541. Ein Beitrag zur Handelsgeschichte der Stadt Augsburg, 1861.

IRODALOM

BURKHARDT 2009

BURKHARDT, Mike: *Der hansische Bergenhandel im Spätmittelalter. Handel – Kaufleute – Netzwerke.* Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte 60. Köln, 2009.

DRELICHMAN–VOTH 2010

DRELICHMAN, Mauricio–VOTH, Hans-Joachim: The Sustainable Depts of Philip II. A Reconstruction of Castile's Fiscal Position, 1566–1596. *The Journal of Economic History*, 70 (2010), Nr. 4, 813–842.

---

var. Utóbbi adóssága közel 70 000 arany dukátot tett ki. Ezeket a kintlévőségeket pedig szinte lehetetlen volt „behajtani” (SEIBOLD: 1995, 149–154).

KENYERES 2003

KENYERES István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. században.

Levéltári Közlemények, 74 (2003), 59–103.

LANARO 2003

LANARO, Paola: Periferie senza centro. Reti fieristiche nello spazio geografico della Terraferma Veneta in età moderna. In: LANARO, Paola (red.): *La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e città in Europa (1400–1700)*. Venezia, 2003, 21–51.

LEMERCIER 2012

LEMERCIER, Claire: Formale methoden der Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Warum und Wie? *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 23 (2012), Nr. 1, 16–41.

MÜLLER–NEURATH 2012

MÜLLER, Albert–NEURATH, Wolfgang: Historische Netzwerkanalysen. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 23 (2012), Nr. 1, 5–15.

PEZZOLO 2003

PEZZOLO, Luciano: The Venetian Government Debt, 1350–1650. In: BOONE, M.–DAVIDS, K.–JANSSENS, P. (red.): *Urban Public Debts. Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th–18th Centuries)*. Turnhout, 2003, 61–74.

SEIBOLD 1995

SEIBOLD, Gerhard: *Die Manlich. Geschichte einer Augsburger Kaufamnsfamilie*. Sigmaringen, 1995.

TÓZSA-RIGÓ 2009+

TÓZSA-RIGÓ Attila: A dunai útvonal kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszer. *Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok*, 16. évf. 2009. 2. szám, 191–247.

TÓZSA-RIGÓ 2013

TÓZSA-RIGÓ Attila: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében (Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusára). *Történelmi Szemle*, 55. évf. 2013. 1. szám, 23–54.

TÓZSA-RIGÓ 2014

TÓZSA-RIGÓ Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, 2014.

WARNEMÜNDE

WARNEMÜNDE, Christel: *Augsburger Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Freiburg, 1956.

ONLINE SEGÉDLET

Genealogie Liko-Kralik; <http://liko-kralik.at/index.php>

PhpGedView Online genealogy viewer; <http://www.karenthecroccy.com/familytree>

MUNKÁSOK ÉS HÁZIASSZONYOK – NŐK A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN

VRAUKÓ TAMÁS¹

A MUNKÁSNŐK

A viktoriánus Anglia társadalmában bekövetkező változások befolyásolták a mai, modern világunkra jellemző gazdasági, szociológiai, oktatási, kulturális, művészeti és irodalmi folyamatokat is. Az ipari társadalomban felbukkanó jelenségeket, problémákat egyrészt ekkor kezdték el tudományos igénnyel is tanulmányozni, s a szegénység, a túlszűfolt városok, a prostitúció, az egészségügy és az oktatás helyzete, a munkanélküliség irodalmi szövegek központi témájává váltak. Tömegesen bukkantak fel nők az ipari munkásság soraiban, ez megindította a nő társadalmi helyzetének szociológiai és politikai szempontú tanulmányozását is.

Amikor a dolgozó nők és a nőmozgalmak kapcsolatáról beszélünk, el kell döntenünk, hogy a feminizmus vagy a munka szociológiai oldaláról közelítjük-e meg a kérdést. A munka oldaláról kiindulva az ipari forradalom kezdetén a munkeroőpiacra és a termelési viszonyokban bekövetkező gyökeres változásokat látunk, amelyek megteremtették annak a feltételeit, hogy a női munkaerő gazdasági tényezővé váljon. Craig R. Littler *Work in Traditional and Modern Societies (A munka régi és modern társadalmakban)* című tankönyvében a munka modern fogalmát úgy határozza meg, hogy a munka *átalakító* (transzformációs), ellentétben a korábbi időkkel, amikor az emberek az általuk lakott területeken csak úgy „megtalálták” a javukat (LITTLER, 1989). A munka modern fogalmának értelmezésében nem tekinthetünk el annak *szereződéses* jellegétől, azaz attól, hogy meghatározott tevékenységet végzünk meghatározott bérért meghatározott időtartamban. Martine Segaler a *Historical Anthropology of the Western Family (A nyugati családtípus történeti antropológiája)* című könyvében a nők és a férfiak közötti munkamegosztást a következőkben írja le:

„Bizonyos feladatok végrehajtásának szimbolikus jelentősége van. Némely feladatot nagyobb tisztelet övez, és több hatalom kötődik hozzá. A primitív társadalmak háromnegyedében az asszonyok őrlik a magvakat, hordják a vizet, készítik a ruhákat, edényeket, szőnek, és gyűjtik a gyümölcsöt. Mindezt az otthonuk közelében tehetik, anélkül, hogy magukra hagynák a gyermeket.

A legtöbb társadalomban a férfiak ügyelnek a jószágra, vadásznak, halásznak, vágják a fát, termelik ki az érceket, készítenek hangszereket,

---

¹ Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, egyetemi docens

építik fel az otthonokat stb. Ezen tevékenységek némelyike bizonyos fizikai erőt feltételez, és némelyiket az otthontól távol kell végezni, míg mások nem követelik meg az erő kifejtését vagy az otthontól való eltávolodást. Az aratáshoz azonban testi erőre van szükség, és némely társadalmakban nők és férfiak egyaránt végzik.” (SEGALEN, 1986: 202–203)²

A szerző utal arra, hogy a választóvonalat a szorosan vett háztartási és a mezőgazdasági termelőmunka között nem könnyű meghúzni. Az idézett könyv azt is kiemeli, hogy a nők kisegítő munkát is végeznek: a boltosok vagy kézművesek felesége segít férjének az ügyfelek kiszolgálásában. Esetenként – például a férj halála után – a feleség folytatta az ipart. Ezeket a tevékenységeket a társadalom természetesen tartotta, a céhek azonban mégsem támogatták a nők szakképzését. Amint azt Miriam Brody a Mary Wollstonecraft által írott *Vindication of the Rights of Women (A nők jogainak védelmében)* című, 1792-ben megjelent művének mai kiadásához írt előszavában megállapítja, a korabeli ipari vállalkozások, a céhek szemében a nőket mindig elérhető, olcsó munkaerőbázisnak tekintették (BRODY, 1985). A nemeknek a munkaerőpiacon – és a társadalom sok más területén – megkülönböztetését különböző „ideológiákkal” is alátámasztották. A gyengébb nem és az erősebb nem sztereotípiája csak egy volt ezek közül. Herbert Spencer erre alapozta a férfi és a nő eltérő evolúciójáról szóló magyarázatát. Azt állította, hogy a nő evolúciója több ponton is megrekedt, ami indokolja, hogy a nőket alacsonyabb rendűnek tekintsék a férfiaknál. Segalen megvilágításában mindez tágabb kontextusba kerül:

„Nincs olyan társadalom, amelyben a férfiak és nők szabadon megválaszthatják, milyen feladatokat vállalnak magukra. Azok a munkák, amelyeknek a hatalom, irányítás, döntéshozatal a részét képezi, és nem igényelnek nagyobb fizikai erőfeszítést, a férfiakéi. Az ipari és természeti társadalmakra egyaránt jellemző, hogy a férfiak ellenzik a nők részvételét ilyen tevékenységekben, ugyanakkor viszolyognak attól, hogy ők maguk női munkákat végezzenek. Ezt tapasztaljuk Kínában, az izraeli kibucokban, és a mi saját iparosodott társadalmainkban szintén, még ha a nők kivívtak is némi hozzáférést a férfimunka világához.” (SEGALEN, 1986: 203)

A női munkások az angol munkaerőpiacon vélhetően hamarabb bukkantak fel, mint azt gondoljuk. Már a 18. század végén sok nő dolgozott a textilgyárakban nyomorúságos körülmények között, bérük kevesebb volt, mint a férfiak bérének a fele. A nők helyzetét nehezítette, hogy nem voltak érdekképviseleti és érdekvédelmi szervezeteik, és az alapvető iskoláztatást is nélkülözniük kellett.

---

² Az angol nyelvű forrásokból származó idézetek a szerző fordításai.

A viktoriánus korra jellemző nőtípusok közül kettő többnyire a munkásosztályból került ki: a prostituált és a munkáslány. Mindkettő társadalmi problémát jelentett. Ámbár a prostituált a társadalom hivatalos álláspontja szerint nem létezett, ugyanakkor orvosi felügyelet alá tartozott: bevezették a kötelező orvosi ellenőrzést, fertőzésgyanús esetben elzárásra ítélték vagy dologházba küldték. A hivatalos szerveknek a nők teljesen kiszolgáltatottak voltak, az eszlő kórházakban pedig kísérleti alanyoknak tekintették őket. A kor komoly tudományos szaklapjaiban értekeztek arról, hogy beteg és egészséges embereket ugyanazokban a dologházakban elszállásolni nem helyes.

A korszak második nőtípusát a gyári munkáslányok alkotják. Bérük legtöbbször nem volt elégséges az önnfenntartáshoz, így ők részben prostitúcióval egészítették ki jövedelmüket. Ez azt jelentette, hogy egy vagy több középosztálybeli úriember kitartottjává váltak. A kor úrilányai és a jólnevelt középosztálybeli hajadonok semmiféle szexuális felvilágosításban, oktatásban nem részesültek, gyakran a szülők által megszervezett érdekházasságokba kényszerítették őket, a szexualitást sokszor bűnnek tartották, aminek a gyermeknemzésen kívül nincs helye az ember életében. Ennek okán a férjek a munkáslányok helyzetét használták ki.

A nők társadalmi érdekérvényesítése lassan haladt előre, s a 19. században megalakult első szakszervezeteket férfiak igazgatták. A munkásnőknek az I. világháború előtti időkig nem is lehetett saját szakszervezetük.

A KÖZÉPPOSZTÁLYBELI ÉS AZ ÉRTELMISÉGI NŐK

A középosztályba tartozó nők sem részesültek formális oktatásban. Olvasni, írni, alapfokon számolni természetesen megtanultak, a társaságbeli viselkedést, a férjek karrierjének előmozdításának fortélyait estélyeken és más eseményeken sajátították el. Szakmát vagy hivatást, amely a megélhetésüket biztosította volna, szervezett oktatási keretek között nem tanulhattak. Mivel a viktoriánus Anglia a középosztály számára viszonylagos jólétet nyújtott, társadalmi események sokaságát látogathatták az emberek, s ez minden bizonyítással ösztönözte a női irodalmi és társadalmi mozgalom szerveződését. A hivatalos iskoláztatáson alapuló megélhetési lehetőség hiányában azonban a nők társadalmi státuszának a javulását egyetlen lehetőség szolgálta: a férjhezmenés. Ebben a kontextusban alakult ki a vizsgált korszak harmadik nőtípusa, a vénlány. Ha egy nő valamilyen okból kifolyólag nem tudott férjhez menni, gyakorta egy rokon háztartásában helyezkedett el, például nevelőnőként. Ez természetesen nem kizárólagosan angol jelenség: a 19. századi magyar irodalomban is előfordul a jellegzetesen középeurópai, részben latinból, részben németből átvett kifejezés, a *gubernánt tánti*, azaz a (gyermekeket és a háztartást) kormányzó nagynéni. Ha egy nő nem talált férjet magának, kudarcként élte meg, kilátástalan helyzetként értelmezte. Ebből a szituációból csak kevesen találtak kiutat. Kivételes pályafutása volt Mary Kingsley-nek, aki híres utazó és felfedező lett, vagy Octavia Hillnek, akinek, legtöbb kortársnőjéhez hasonlóan, nem volt magas iskolázottsága, ám roppant méretű és

olvasmányos életműve hagyott hátra. A lakás- és iskolaügy területén egyaránt úttörő volt, és egyik alapítója az épített és természeti környezet megóvását végző National Trustnak. Kereste mindazok társaságát, akik a szegények életének jobbá tételéért, az egész brit társadalom fejlődéséért tevékenykedtek. Az általa betöltött állásokat is a szociális és társadalmi ügyek javára fordította, ahogyan egy 1943-as életrajzírója lejegyezte:

„Lady Ducie, akihez rajztanárnőként ajánlották be, olyannyira érdeklődni kezdett a lakásügyek iránt, hogy a Wigmore Streeten megvásárolta a nagyon rossz hírű Barrett’s Court nevű lakótömböt, és Octaviától megtanulta, hogyan kell igazgatni a létesítményt. Miss Sterling [...] a környéken öt ház kivételével mindegyiket megvette, és átadta Octaviának, aki így sohasem volt szükében befektetni való tőkének.”
(BELL, 1943: 116–117)

A feminista és szüfrazsett mozgalmak csak később alakultak ki, de támaszkodhatunk a fentiekhez hasonló kezdeményezésekre. Mary Wollstonecraftnak könyvét a 18. század végén a szabadgondolkodók lelkesedése fogadta, és nem csak nőtársaitól kapott elismerő szavakat. Wollstonecraft egyébként nem támogatta, hogy az írónők a viktoriánus korra jellemző nőies finomsággal és érzékenységgel közeledjenek a nemek közötti különbségekhez. Éppen ellenkezőleg: úgy vélte, hogy a nők helyzetének javításához meg kell tanulniuk úgy érvelni, mint azt a tudós férfiak teszik írásaikban. Ashley Tauchert Wollstonecraftról írott könyvében idézi Mary Jacobus egyik 1989-es írását, amelyben Jacobus szerint Wollstonecraft „inkább józan eszt, mint érzékenységet” (TAUCHERT, 2002: 58) követel a nők számára. Wollstonecraft igyekezett az általa a férfiakra jellemzőnek tartott, tárgyilagos, racionális stílusban írni.

Könyve után fél évszázaddal tűntek fel olyan női szerzők, mint a férfialnéven – George Eliot – alkotó Mary Ann Evans és a Brontë-nővérek, akik a közvélemény figyelmét szépirodalmi művek révén hívták föl a nők problémáira. Eliot, aki tehető családból származott, utazott a világban, találkozott szabadgondolkodókkal és művészekkel, már másképpen kezdte tapasztalni és értelmezni a nemek közötti egyenlőtlenségeket. George Eliot és a Brontë-nővérek nevén kívül azonban feledésbe merültek azok a női szerzők, akik a gyorsan polgárosodó Angliában az ún. hagyományos, szórakoztató női regényeket írták, holott a regénypiacot a női szerzők uralták. Charlotte Mary Yonge, Marie Corelli és Mary Ward csak néhány szerző abban a kötetben, amelyet N. D. Thomson szerkesztett a viktoriánus irodalomról. Azt, hogy ezeknek a szerzőknek nagy többsége miért merülhetett feledésbe, Thomson így magyarázza:

„A Viktória-korabeli női szerzők regényei valóságos olvasztótégelyei az ideológiai konfliktusoknak, a női természet és szerepek felfedezésére irányuló törekvéseknek, mesteri párbeszédnek, azaz csupa olyasminek, amiket Bahtyin a regény műfaji lényegéhez sorol. Azon-

ban korábban és ma is hajlamosak vagyunk a viktoriánus írónők regényeit vagy radikálisnak, vagy konzervatívnak elkönyvelni.” (THOMSON, 2008: 4)

A női írók munkái abból a szempontból fontosak, hogy a társadalmat más szemszögből láttatták, mint a férfi írók, és irodalmi alkotásokon keresztül hívták fel a figyelmet a nők helyzetére és problémáira. Olvasótáborukra kifejtett hatásuk sem mellékes, hiszen azt, hogy a középosztálybeli nők egyre jobban érdeklődtek társadalmi helyzetük és a nemek közötti egyenlőtlenség iránt, s mutattak fel egyre több önállóság és függetlenség iránti igényt, nem utolsósorban olvasmányélményeik váltották ki.

Az iskolázottsághoz, a válás jogához és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez vezető út tematizálódott az irodalmi alkotásokban, és a nők számára íródott, a politikai harc vállalására felszólító könyvek, kiáltványok és röpiratok központi témájává vált. A politikai harc célja a választójog, mint a politika befolyásolásának nyilvánvaló eszköze volt. Ezért a szavazójog megszerzését tüzték ki célul, és egyenlőséget követeltek a munkában és a társadalmi életben. A különböző női politikai csoportok azonban egymástól eltérő nézeteket képviseltek, de két nagyobb argumentációs vonal köré szerveződtek. A feminista mozgalom egyik iránya a hangsúlyt a két nem közötti különbségekre helyezte, és olyan megoldásokat keresett, amelyekben a nők nőiségük alapján és a női mivoltuk hangsúlyozásával tudnak társadalmi és politikai változásokat elérni. A szüfrazsettek és radikális feministák olyan társadalmi reformokat akartak, amelyek minden tekintetben egyenlővé teszik a nemeket. A vitákban a munkásnők és a középosztálybeli nők eltávolodtak egymástól. Ennek oka az volt, hogy a középosztálybeli nők kevésbé voltak radikálisok ahhoz, hogy egyetértsenek azzal, hogy a munkásnőknek is biztosítsák ugyanazokat a jogokat, mint nekik. Az általános középosztálybeli felfogás szerint kerülendő volt minden olyan változás, amely az alsóbb osztályok családszerkezetét érintette, mert ez hosszú távon mélyebb társadalmi nyugtalansághoz vezethetett volna. Ez abban gyökerezett, hogy a Nagy Francia Forradalom emléke az angolok emlékezetében még élénken élt a viktoriánus kor elején, amikor pedig halványulni kezdett, akkor az 1848–49-es európai forradalmi hullám ismét abba az irányba terelte őket, hogy elkerüljék a társadalmi nyugtalanság lehetséges kiváltó okait. A dolgozó nők sem bizonyultak fogékonyak a középosztálybeli nők elképzelései és problémái iránt. A reformokat pragmatikus szemszögből figyelték, és csak azokkal a dolgokkal foglalkoztak, amelyek azonnal és közvetlenül érintették élet- és munkakörülményeiket, mint például a bérek és a munkaidő. A középosztálybeli nők arra bátorították munkásosztálybeli nőket, hogy használjanak fogamzásgátlót, és így csökkentsék a szülések számát. A munkásnők azonban tapasztalati alapon közelítették meg a kérdést, és a születésszabályozást nem tekintették társadalmi problémának. Tíz vagy több terhesség természetes része volt életüknek, nem voltak erős főntartásaik az abortusszal kapcsolatban. A középosztálybeli nők arra is próbálták ösztönözni a dolgozó nőket, hogy magasabb fokú higiénés viszonyokat teremtsenek otthonaikban.

A feministák és szüfrazettek ezzel szemben meg akarták nyerni a dolgozó nők támogatását a választójogért folyó harcban. A munkásnők reakciója kiábrándító volt: „Nem ehetjük meg a szavazójogot és a férjeink sem fognak többet keresni, ha mi elmehetünk szavazni.” (ALBERTI, 1989) A dolgozó nők a képzés és az iskoláztatás hiánya miatt nem ismerték még fel a választójog szélesebb összefüggéseit és hosszú távú előnyeit a társadalmi haladás terén.

Más súlyos társadalmi kérdésekben is erősen eltért a dolgozó és a középosztálybeli nők véleménye. A feministák gyakorta sürgették a dolgozó nőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába a megfelelő műveltség megszerzése érdekében. A dolgozó nők azonban azzal érveltek, hogy az iskola kötelező, de nem ingyenes. A dolgozó nők csak 1906-ban, vagyis a férfi szakszervezetek megjelenése után évtizedekkel tudták megteremteni első saját szakszervezetüket. Az I. világháború éve alatt a női munkaerő értékesebbé vált. A munkásnők szervezettebbek lettek, osztályöntudatuk nőtt. Az első női sztrájk 1918-ban történt. Egy évvel később a nők kivívták annak a jogát, hogy bejussanak a parlamentbe.

IRODALOM

ALBERTI 1989

ALBERTI, Johanna: *Beyond Suffrage*. Macmillan, London, 1989.

ANDERSON 1992

ANDERSON, Michael: Approaches to the History of the Western Family 1500–1914. In: CLARKSON, L. A. (ed.): *Studies in Economic and Social Progress*. Macmillan, London, 1992.

BELL 1943

BELL, Moberly E.: *Octavia Hill. A biography*. Constable & Co., London, 1943.

BRODY 1985

BRODY, Miriam: Foreword. In: *Mary Wollstonecraft: Vindication of the Rights of Women*. Penguin Books, London, 1985.

LITTLER 1989

LITTLER, R. Craig (ed.): *The Experience of Work*. Gower, Aldershot, 1989.

SEGALEN 1986

SEGALEN, Martine: *Historical Anthropology of the Western Family*. Cambridge University Press, 1986.

TAUCHERT 2002

TAUCHERT, Ashley: *Mary Wollstonecraft and the Accent of the Feminine*. Palgrave, Basingstoke, 2002.

THOMSON 2008

THOMSON, Nicola Diane: Responding to the woman questions: rereading the noncanonical Victorian women novelists. In: THOMSON, N. D. (ed.): *Victorian*

Women Writers and the Woman Question. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

WOLLSTONECRAFT 1985

WOLLSTONECRAFT, Mary: *Vindication of the Rights of Women*. Penguin Books, London, 1985.